

NOTA BENE

I dørtrekken fra Europa

*Festskrift til Knut Sprauten
i anledning 70-årsdagen 22. juni 2018*

Ola Alsvik, Hans P. Hosar
og Marianne Wiig (red.)

12

I dørtrekken fra Europa

I dørtrekken fra Europa

*Festskrift til Knut Sprauten
i anledning 70-årsdagen 22. juni 2018*

Ola Alsvik, Hans P. Hosar
og Marianne Wiig (red.)

NASJONALBIBLIOTEKET, OSLO 2018

Innhold

	Forord	8			
	Ola Alsvik, Hans P. Hosar, Marianne Wiig				
	Innledning: «Her kommer ikke nogen bedre fra bygderne»	10			
	I. Knut Sprauten: trønderen, forskeren, formidleren				
	II. Presentasjon av temaene og artiklene				
	Ola Alsvik				
01.	Avsindige furier og bergmenn i opprør på Kongsberg i 1730	54			
	Bjørn Ivar Berg				
02.	De borgerlige pikenes utdanning	80			
	Fra Hans Hornemans søstre til Den borgerlige realskole				
	Ida Bull				
03.	«Eine norwegische Sonderentwicklung»?	115			
	Norsk byhistorie i europeisk perspektiv				
	Finn-Einar Eliassen				
04.	Barfothistorikere og akademikere	134			
	Profesjonalisering og strid i lokalhistorien				
	Dag Hundstad				
05.	Kampen om linjeskipet Prinds Christian Frederik 1807–1808	162			
	Berit Eide Johnsen				
06.	Strategier for kontroll i storbysamfunnet Kristiania rundt 1900	182			
	Knut Kjeldstadli				
07.	Likskapsprinsippet i Eidsvollgrunnlova	217			
	Ola Mestad				
08.	Forarbeider til Stortingets lover på 1800-tallets	256			
	første del: rettslige og historiske perspektiver				
	Dag Michalsen				
09.	De Jessenske Relationer i et langsigtet dansk perspektiv	271			
	Jørgen Mikkelsen				
			10.	Brugata: et nabolag? Et portrett av ei gate i 1910	297
				Marthe Glad Munch-Møller og Ida Tolgensbakk	
			11.	När den svenska rösträtten blev allmän	332
				Stadsfullmäktige i fem västsvenska städer 1902–1926	
				Lars Nilsson	
			12.	Den norske (1274) og svenske (ca. 1350)	369
				landsloven sett i lys av hverandre	
				Erik Opsahl	
			13.	De danske stattholderne i Norge 1572–1814	397
				Øystein Rian	
			14.	Fra trøndersk kvinnehistorie	420
				Hilde Sandvik	
			15.	Hva var norsk lokalhistorie?	444
				Om forholdet mellom lokalhistorie og historieforskning	
				Jon Skeie	
			16.	«Veidefolk og fjellbønder» vs. regional kraftgigant	488
				Konflikter om kraftutbygging, et nordtrøndersk eksempel	
				Hilde Gunn Slottemo	
			17.	«De danske små grynene som kom til Norge for å gjøre skolebarna fete»	521
				Anna Tranberg	
			18.	Historien om hvordan NLI ble fanget i nettet Rapport fra en vevkjerring	549
				Marianne Wiig	
				Knut Sprauten – en bibliografi	586
				Siri Rutledal Iversen	
				Forfatterpresentasjoner	597
				Tabula gratulatoria for Knut Sprouten	603

Forord

Ola Alsvik, Hans P. Hosar, Marianne Wiig

Til slutt vil vi rette den største takksigelsen til jubilanten selv – Knut Sprauten – som har ledet NLI siden årtusenskiftet. Festskriftet er et uttrykk for vår personlige og faglige takknemlighet over Knuts ledelse av instituttet i nesten et snes år.

Oslo i januar 2018

Det har vært en glede å arbeide med dette festskriftet, ikke minst fordi alle vi spurte om å skrive artikler, svarte ja – og et begeistret ja – på å bidra til jubilantens hyllest. Vi takker forfatterne for gode artikler og for utmerket samarbeid underveis i prosessen.

Planleggingen av festskriftet startet allerede høsten 2015. Vi tenkte den gang at vi hadde god tid og god kontroll for øvrig, ikke minst når det gjaldt de økonomiske aspektene ved utgivelsen. Vårt naive utgangspunkt var at NLIs eget publiseringsbudsjett kunne anvendes til det gode formålet. Slik gikk det ikke. Fra og med 2017 ble NLI (Norsk lokalthistorisk institutt) innlemmet i Nasjonalbiblioteket, og vi måtte finne en annen løsning på finansieringen og utgivelsen. Heldigvis har vi møtt stor velvilje i Nasjonalbibliotekets ledelse, først fra Aslak Sira Myhre, senere fra Ida Berntsen og Hege Høsøien, som foreslo at manuskriptet skulle utgis som en publisering i NBs fagfelleverderte serie *Nota bene*. Vi takker alle tre. En stor takk går også til Hilde Østby og Ingjerd Skrede ved NB, som har ledet arbeidet med utgivelsen av boka.

Innledning:
«Her kommer ikke nogen bedre fra bygderne»

Ola Alsvik

I. Knut Sprauten: trønderen, forskeren, formidleren

Prolog: et møte med konsekvenser

Veggavisene på Blindern truet med væpnet revolusjon, og Sverre Steen var mer og mer urolig. Klassekamp-retorikken han kjente igjen fra studietida i 1920-åra, var gjenoppstått med store og klossete bokstaver på brunt pakkepapir. Men nå – mer enn fire desennier seinere – var Steen professor emeritus, og langsomt var landet blitt vårt eget i løpet av tida han hadde skrevet seg gjennom norsk historie og formet dens hovedlinje som en gradvis integrering av alle grupper og alle klasser til én nasjon, ett Norge. Sosialdemokratiets historieforteller stusset over klassekampens gjenkomst. Han trengte hjelp til å forstå. Han så seg om etter en intelligent og innsiktsfull student som sto nærmere enn han selv gjorde de nesten arkaiske, men nå akk så reinkarnerte og aktuelle, truslene om blodige oppgjør mellom arbeiderklasse og borgerskap.

For å finne sin begavete student flyttet Steen blikket fra de alarmerende veggavisene i Sophus Bugges Hus til de trygge og monotone karakteroppslagene i vestibylen i Niels Treschows. Og på

Knut Sprauten. Foto: Bente Bjercke, 2009.

lista over studenter som hadde tatt forberedende i latin, festet han seg straks ved ett fremragende eksamensresultat – utrolige 1,0 – som attpåtil var avlagt av en student med et navn han kjente, Sprauten. Knut Sprauten. Var han kanskje i slekt med Helge, en av Sverre Steens medstudenter fra de tidlige 1920-åra? Steen satte seg i alle fall fore å få kontakt med unge Sprauten, og en kveld kimte telefonen hjemme hos Knuts hybelvert, som i første omgang måtte beklage at studenten ikke var hjemme. Knut fikk beskjed av verten seinere og fikk dermed tid til å tenke. Og hans første og eneste tanke

var at henvendelsen måtte bero på en gedigen misforståelse. For det ga ingen mening at Sverre Steen – norsk historieforsknings store forteller og formidler – søkte kontakt med den ukjente og helt betydningsløse bondesønnen og lektorspiren fra Namdalen. Knut så fram til å oppklare professorens villfarelse. Men i stedet ble han invitert til lunsj på Fredrikke. For en bondestudent med trangt budsjett var det som en rar scene i en surrealistisk film. Her satt han like overfor en av Norges fremste historikere med to gratis rundstykker og et wienerbrød, og hva ville professoren egentlig? Hva var han ute etter? Jo, det eneste han ville ha i bytte for gratis-serveringen var å høre nærmere om hvordan studentene tenkte, mente de virkelig budskapene som fortsatt anget sprittusj og truet med væpnet revolusjon? Knut var tilbøyelig til å si nei allerede mellom skinka og osten, og enda sterkere nei under inntrykk av wienerbrødets sødme. Blindern kom ikke til å gripe til våpen – ikke med det første i alle fall.

Sverre Steen satte utvilsomt pris på samtalen – og på samtalepartneren. Og lunsjen på Fredrikke ble et ukentlig ritual, der professoren spanderte to rundstykker og et wienerbrød på student Sprauten og ett rundstykke på seg selv. Alltid det samme. Mens samtalen beveget seg mellom forskjellige temaer, studentpolitikk, samfunnsspørsmål, historiefagets utvikling og historikermiljøet i Norge og Norden. Steen var «en utrolig vennlig mann, snill og hensynsfull», minnes Knut i dag. Åpen, ærlig og inkluderende. Mellom de to umake dialogpartnerne utviklet det seg et ganske nært vennskap, som varte gjennom hele resten av Sverre Steens livsløp. Steen døde i 1983. Kontakten med Sverre Steen fikk betydning for Knut

på to plan: for det første for hans valg av historie som hovedfag. Og for det andre for hans faglige orientering som historiker; Steen bøyde Knut i retning av fortelling og formidling. Da Knut kom til Blindern i 1966, var det med ett mål – å bli gymnaslektor med hovedfag i nordisk språk og litteratur. Riktignok hadde lærerne på gymnaset i Namsos anbefalt ham å bli matematiker, for han hadde svært lett for algebra, for tallsystemer og talloperasjoner. Men kjærligheten var for lengst bøyd i en annen retning, mot filologien og litteraturen, og særlig mot norsk språk og skjønnlitteratur.¹

Oppvekst og skolegang

Knut ble født i Namsos 22. juni 1948. Han vokste opp i Vemundvik kommune i Nord-Trøndelag, noen kilometer fra byen ved Namsens utløp. Foreldrene var bønder, og det fløt tjukt bondeblood i årene både på mors- og farssida. Knut var odelsgutt, og merket tidlig foreldrenes glede over at guttungen tegnet til å bli stor og sterk og muskuløs. Noe annet viste seg også tidlig: en veldig lære- og lese-lyst, som gjorde at Knut fikk starte på skolen ett år tidligere enn sine jevnaldringer. Men ro til læring var det lite av i barndomshjemmet. Familien var primært et arbeidsfellesskap. Lesing var luksus: «Hånden og ånden går sjeldan i hop», var et munnhell i familien, og måtte en av dem vike, var det i alle fall ikke hånden. Dessuten hadde Knut tre søstre, en eldre og to yngre, som alle elsket å erte den lesende og kunnskapsrike broren.

1 Opplysningene som denne innledningen er bygget på, kommer i vesentlig grad fra intervjuer Hans P. Hosar og Ola Alsvik hadde med jubilanten 14. juni, 30. juni og 8. september 2017.

Søsknene Sprautene hos fotograf Solvik i Namsos, fra venstre: Knut, Kristin (f. 1950), storesøster Karen (f. 1946) og Anne Marie (f. 1952).

Selv om Knut hadde et godt hode, var det først og fremst den store og sterke kroppen som ble satt pris på hjemme. En sterk kropp boret for en trygg framtid. Hos farfar var derimot alt annerledes, faktisk snudd på hodet. Farfar var lærer. Han var lesende bonde. Når Knut besøkte ham, var det mulig å få lesere, ja – mer enn det. I farfars hjem var lesing en prioritert aktivitet. Og utdanning ble betraktet som en nødvendighet, også for en odelsgutt. For selv om Knut var odelsgutt, så var ikke det på gården til farsslekta. Den jordbruksinteresserte faren hadde en eldre bror som kom tilbake for å overta slektsgården der Knuts foreldre først hadde etablert seg. De ønsket da å kjøpe et gårdsbruk og forpaktet flere aktuelle

eiendommer. Familien måtte flytte flere ganger i løpet av Knuts barndomsår, først fra Midtre Glasø i Vemundvik kommune til Øvre Glasø, deretter til forpaktningsbruket Gullvika i samme kommune, og så til småbruket Hals – som jubilanten selv beskriver som en «fillegård» med sine 40 mål innmark. Da var Knut blitt ti år gammel, og gikk fortsatt på folkeskolen. Flyttingen til Hals innebar en vanskeligere økonomisk situasjon for foreldrene og en liten klassereise fra solide trønderske bondekår til en småbrukertilværelse som kunne vært hvor som helst i Norge. Men foreldrene signaliserte aldri overfor barna at situasjonen endret seg økonomisk; først som voksen reflekterte Knut over dette.

Åra på Gullvika, fra Knut var seks til han ble ti, var barndommens lykkeligste. Ikke minst materielt. Han husker hvordan han fra tid til annen dro ut en skuff i buffeten i stua, der fars store og tjukke lommebok lå trygt plassert, stuende full av svære, brune tusenlapper med Ibsens alvorlige ansikt halvt vendt mot guttungen som betraktet velstanden. En utrolig rikdom! Men da de kom til Hals, måtte far ta seg lønnsarbeid ved siden av bruket. Han ble først kontrollassistent på meieriet, og arbeidet for luselønn. Seinere ble han gruvearbeider på Svalbard og var borte fra familien år av gangen. Og mor – som fikk ansvaret for den daglige driften av unger, krøtter og jord – begynte også å jobbe utenfor hjemmet, som sekretær for fylkeslandbruksutstillingen i Nord-Trøndelag.

Knut var 13 og skulle nettopp begynne på realskolen i Namsos. Han var den eneste fra sin klasse på folkeskolen som kom direkte inn på realskolen. Deretter fulgte gymnaset samme sted. Namsos var selvfølgelig et sted Knut kjente godt fra før. Byen lå

bare noen kilometer fra Hals, og familien dro ofte til Namsos for å handle. Men i løpet av åra på realskolen og gymnaset lærte Knut stedet å kjenne på en ny måte, som kanskje var med på å pirre en primær interesse for byhistorie. Som i andre småbyer lukket borgerskapet seg inn i seg selv. Knut la merke til hvordan «fiffen» særlig var knyttet til legestanden ved sykehuset i Namsos. Sykehuset var en stor arbeidsplass med et tett internt nettverk av legefamilier som i stor grad skalket igjen de sosiale lukene til omverdenen. Til nød slapp en og annen handelsborger inn i kretsen. Men det lille handels- og industriborgerskapet dannet på mange måter sin egen krets, kulturelt forskjellig fra legefamiliene og med sosiale ambisjoner som distanserte dem både fra dannelsesborgerskap og fra arbeiderklasse. Sagbruksarbeiderne satte tonen i den lokale arbeiderklassen, som i stor grad bodde utenfor bykjernen, ute på «prærien», som var betegnelsen på området der de store sagbrukene lå – med Van Severen som det største.

Der ute, ute på prærien, herjet «prærierampen», som var byfolkets klengenavn på ungdommen fra sagbruksmiljøet. Her inne, inne i byen, hersket prektigheten, i alle fall blant gymnaselevne. Sett med sagbruksungdommens blikk framsto kanskje gymnasiastene som en ensartet og eksklusiv elite av store og små skolelys, men Knut erfarte at miljøet var alt annet enn homogent. Det viktigste skillet gikk mellom byungdommen, som stort sett var rekruttert fra byens akademiker- og handelsstand, og bygdeungdommen, som stort sett kom fra andre kommuner i Namdalen. Knut fikk best kontakt med tenåringene fra randkommunene i Namdalen, fra Høylandet og ytre Namdal. Slik var det stort sett

gjennom hele gymnastiden; den kretsen Knut var en del av, «besto bare av folk som ikke var fra Namsos». Men da russetiden kom, minnes han at de kulturelle og sosiale grensene åpnet seg noe mer, og han opplevde å bli invitert hjem til en lokal tannlegefamilie. Det føltes som en reise til en fremmed kultur, langt, langt borte, og her møtte han for første gang et høyt, smalt glass fylt med en lys brun væske som het «pjolter».

Hovedoppgave for livet: Hans Horneman

Fra pjolter hos tannlegen og artium i 1966 gikk veien videre via militærtjeneste i Hans Majestet Kongens Garde og fram til studiestart på Blindern. Endelig kunne studiene begynne og kursen stokes ut for lesehesten fra Vemundvik som ville bli lektor med hovedfag i nordisk litteratur og språk. Men – så brøt altså Sverre Steen inn med sine rundstykker og wienerbrød og besnærende samtaler om fortid og samtid og kanskje en framtid som historiker? Knut begynte å tvile. Det gjorde ikke Kjell Venås, som forsøkte å overbevise Knut om at nordisk var det beste valget: Du må ikke finne på å ta historie, formante han, ta norsk, norsk og nordisk var mye mer matnyttig for en framtidig lektor. Etter mange og tankefulle pro- og kontra-øvelser ble det likevel historie, og da Knut måtte innrømme dette for Venås, var nordisten ikke nådig: «Du lyt vega oppatt!» slo han fast. Men det var for sent.

Knut begynte på historie hovedfag våren 1973. I begynnelsen hadde han ingen klar tanke om tema for oppgaven, men perioden var han ikke i tvil om: Knut ville skrive en oppgave basert på et tema fra tidlig ny tid i norsk historie. I 1970-åra var historisk insti-

Knut i 1966 med «studentlue, gåbortdress og akademisk dusk på skulderen», som Axel Jensen uttrykker det. Foto: Bjørn Hågensen, Namsos.

tutt breddfullt av historiestudenter, og hvert semester avla 30–40 studenter hovedfagseksamen. De fleste valgte en oppgave fra det 20. århundres historie, og aller mest populær var etterkrigstidas historie eller samtidshistoria. Mange oppgaver fra denne perioden var høyst spesialiserte og virket for trange til at studenten kunne favne perioden litt bredere eller plassere problemstillingen i en større kontekst, syntes Knut. Noen fleipet med narreoppgaver fra 1900-tallet med titler som «Pressedekningen av opptakten til etableringen av et sidespor til Raumabanen i 1926».

Knut ønsket å risse på et bredere lerret enn dette, noe som var en viktig grunn til at han siktet seg inn mot perioden fra cirka 1536–1814. Mulighetene for mer prinsipiell historisk refleksjon virket større innenfor dette tidsspennet. Det var flere lærer-dører han kunne banke på for å komme videre fra periode til tema, men et par medstudenter anbefalte ham sterkt å ta kontakt med Gudmund Sandvik, som var en nøktern og forstandig veileder. Og Knut så gjorde. Sandvik lyttet og tenkte, og fortalte at han nettopp hadde lest en artikkel av den danske historikeren Bente Halding, «Hjemtrækningen af den nordenfjeldske told 1737–48», som handlet om overføring av statsinntekter fra private hender til rikets hovedkasse i København. Sandvik syntes temaet var prinsipielt interessant, men Haldings artikkel var basert på nokså tynn empiri, noe som gjorde at resultatene ble temmelig magre og usikre. Dessuten var perspektivet på tollsystemet i det nordafjelske sterkt preget av Haldings utsiktspunkt fra København, fra rikets hovedstad. Sandvik ville supplere og komplettere dette med et norsk provinsperspektiv. Han hadde dessuten merket seg at det fantes en rekke privatarkiver etter prominente handelsborgere i Statsarkivet i Trondheim, der det var kildemateriale som kunne gi grunnlag for tydeligere konklusjoner. Kanskje Knut – som selv var trønder – kunne tenke seg å undersøke noe av dette materialet nærmere?

Særlig var det ett arkiv Sandvik hadde store forventninger til, det store arkivet etter rådmann og kjøpmann Hans Horneman (1688–1764), som var en mektig mann i bysamfunnet Trondheim på 1700-tallet. Horneman var handelsmann, gruvemagnat og skipsreder, han kontrollerte i stor grad bergverksnæringen nordafjells og

hadde et vidt forgreinet nettverk av forbindelser til en rekke embetsmenn på nasjonalt og regionalt plan, og til betydelige kommersielle og finansielle aktører på den internasjonale scenen. Horneman hadde også en nøkkelposisjon i tollforpaktningen i det nordafjelske. Om Trondheims næringsliv og forvaltning på 1700-tallet hadde én «gudfar» i særklasse, så måtte det være Hans Horneman. Han framsto derfor som et perfekt studieobjekt for temaet Gudmund Sandvik ville ha undersøkt.

Knut bestemte seg straks for å følge Sandviks anbefaling. Den raske beslutningen hadde også sammenheng med mer private forhold i Knuts liv. I 1972 giftet han seg med Kari Falch Pedersen, og i 1973 fikk de sønnen Ola. Alt sammen gjorde at Knut tenkte at det hastet med å bli ferdig med hovedfaget. På denne tida var dette som å gå mot strømmen. Stadig flere studenter brukte mer enn de normerte tre semestrene på å fullføre hovedfaget, og oppgavene este ut til monstre på mange hundre sider. Knut satte seg som mål å bli ferdig på normert tid. Men den viktigste motivasjonen bak valget var selvfølgelig faglig. Knut hadde en visjon om at studiet av et totalt regnskap for en så stor og vidt forgrenet virksomhet som Hornemans, som attpåtil strakte seg over flere generasjoner, ville gi ham muligheter til å trenge inn i hvordan 1700-tallssamfunnet var satt sammen, hvordan det fungerte og utviklet seg over tid, på lokalt, nasjonalt og internasjonalt plan. Men særlig ville han rette søkelyset mot sammensmeltingen av privat og offentlig økonomi: Hvem profiterte på denne tilstanden, var det bare de få eller samfunnet som helhet? I innledningen til den ferdige oppgaven presenterte han problemene, intensjonen og de større vyene slik:

De offentlige kassers funksjon er et interessant emne der det er plass for mange enkeltundersøkelser. Kom de disponible midlene et fåtall rike borgere eller handelsmenn til gode i form av kortsiktig kreditt? Hvordan ble i så fall disse midlene anvendt? Ble de for eksempel stilt til rådighet for forskjellige eksportnæringer, som endret seg fra distrikt til distrikt? Jeg har valgt å undersøke disse problemene og bruken av tollinntektene i det trondhjemske i tiden 1747–58. En slik studie kan, etter min oppfatning, åpne perspektiver som rekker lenger enn til forretningsbodene i Trondhjem.²

Han tenkte også at oppgaven ville gi ham en mulighet til å gjøre bruk av sitt anlegg for tall og algebra. For her lå det utvilsomt et overmål av regneoperasjoner og ventet på sin mester, og Knut kom til oppgaven med stor glød, men også litt naivitet, ser han i etterkant. Knut forestilte seg i utgangspunktet at skatteinntekter fra Norge nærmest ble skuffet opp i en kiste med klingende sølv- og gullmynter og sendt på et skip til Danmark, der de så ble skyflet videre ned i statskassens enda større og romsligere kister. Slik var det ikke. Knut oppdaget at systemet var mye mer sofistikert og rasjonelt, da han for alvor forsto betydningen av fenomenet veksel. En veksel er enkelt sagt et kredittinstrument eller enda mer konkret: Et papir som en kjøper utsteder til en selger som betaling for

2 Knut Sprauten, *Staten og storborgerne, finansiering av Hans Hornemans utenrikshandel 1745–1758*, hovedoppgave i historie, UiO 1974 I: 2.

en vare. Gjennom vekselen forplikter utstederen seg til å betale et bestemt beløp til selgeren. Vekselen fungerte også som en form for kreditt fra offentlige kasser, som kunne brukes til private forretninger. «I utgangspunktet visste jeg ikke hva en veksle var», forteller Knut med nærmest skamløs ærlighet, og han visste enda mindre om hvilken fundamental betydning bruken av vekslere hadde i de økonomiske nettverkene som Hans Horneman var vevet inn i.

Å trengte inn i denne transnasjonale kapitalstrømmen basert på vekslere representerte et første trinn i arbeidet med hovedoppgaven, og fra et subjektivt perspektiv – eller fra en emosjonell synsvinkel – var innsikten i dette systemet det mest spenningsfylte og eventyrlige ved hele forskningsprosessen. Knut gjorde seg fortrolig med instrumentene Horneman hadde til rådighet, hvordan han brukte dem for å overføre tollinntekter til København, og ikke minst hvordan tollinntektene var spunnet sammen med Hornemans private forretningsvirksomhet innenfor bergverksdrift, skipsfart, fiskeeksport og annen produksjon og handel. Det neste stadiet var å gi hele dette systemet en meningsfylt plass innenfor det større finans- og handelskapitalistiske systemet i Danmark-Norge og Europa på 1700-tallet. Og i forlengelsen av dette lå oppgavens viktigste resultater, objektivt sett.

Knuts regionale undersøkelse fra Trondheim styrket det empiriske grunnlaget for tesen om det norske eksportoverskuddets store betydning for fellesmonarkiets finanser. Danmark var et jordbruksland med liten eksport og betydelig handelsunderskudd med utlandet. Men samtidig bidro det danske importoverskuddet, gjennom salg av varer innenlands, til å skaffe likvide midler til den norske eksporten. Det var altså et livlig kretsløp mellom dansk import

og norsk eksport, der likvider – omsatt til vekslere – i mer enn én forstand var systemets smøremiddel. Vekslene sikret rask og effektiv sirkulasjon, og de fylte lommene til storborgerne som var involvert, og kassene til den dansk-norske staten: «Tollforpaktningen var en glimrende forretning både for København og tollforpakterne», konkluderte Knut.³ Men hvilken betydning hadde den utover det – for distriktet, for samfunnet? Dette var de viktigste problemstillingene Knut ville besvare. Og konklusjonene slo fast at den store kapitaloppbyggingen systemet skapte, først og fremst styrket storborgerne som gruppe og økte avstanden mellom dem og andre grupper. Kapitalen fremmet i liten grad økonomisk utvikling i regionen: «Alt i alt var det liten utvikling innenfor den trondhjemske økonomi – bortsett fra klippfiske.» Det manglet nye næringsveier å investere pengene i – og i stedet gikk store summer med til prangende forbruk, som palébygging, storslagen selskapelighet og luksusvarer.

Gudmund Sandvik var en god veileder underveis. Han var ikke påtrengende, så lenge arbeidet hadde god flyt, men var engasjert og inspirerende hvis det buttet imot. Og når han slo ned på språklige feil eller begrepsmessige unøyaktigheter, kunne han også demonstrere en viss skolemesterholdning, minnes Knut, kanskje en refleks av åra som lektor ved landsgymnaset på Vinstra eller en skygge fra tiden han hadde tilbrakt som lærer ved det strenge Sorbonne. Sverre Steen – som fortsatt var Knuts ukentlige samtalepartner på Fredrikke – ønsket også å lese gjennom oppgaven før eksamen. Men

3 Samme sted: 164.

da var den trykket, innbundet og klar for å sende til kommisjonen. Det var altså lite å gjøre med det ferdige produktet. Heldigvis var Steen godt fornøyd. Det var bare ett avsnitt han mente burde endres. Knut lyttet til rådene. Han skrev om avsnittet i full fart, klippet ut den nye versjonen og klistret den inn i teksten i de ferdigtrykte oppgavene. Så gikk veien til kommisjonen – og et godt resultat.

Fra lektordrøm til forskerambisjoner

Arbeidet med hovedoppgaven hadde formet en forskeridentitet – men bare in spe, ifølge jubilanten. For fortsatt vandret Knut målbevisst på lektorsporet. Etter eksamen gikk han inn i en full lektorstilling ved Rosenhof skole. Der ble han i to år. Samtidig sa han ja til et vikariat som universitetslektor i halv stilling. Altså én og en halv stilling til sammen. Det var en barsk situasjon for småbarnsfamilien. Og midt oppe i denne tingenes tilstand begynte han for alvor å tenke på en framtid som historieforsker, i alle fall for en periode på noen år. Knut skrev en søknad til NAVF om å få et stipend for å arbeide videre på Hans Hornemans forretningsimperium. Hen regnet ikke med å få stipendet og ble oppriktig overrasket, forsikrer han, da han fikk tilslag i 1976. Samme år fikk Kari og han en sønn til – Pål – så det var nok å gjøre for dem begge. Stipendet førte Knut og familien tilbake til Trøndelag for en periode. Hele familien installerte seg hos Knuts foreldre på Hals, og Knut ble ukependler til Trondheim, der det rikholdige privatarkivet til Hans Horneman befant seg i byens statsarkiv. Et halvt år med intense arkivstudier fulgte. Deretter flyttet han inn på kontor ved historisk institutt på Blindern.

Åra som stipendiat ved historisk institutt modnet Knut som historiker og formet på vesentlige punkter det historiesynet og de grunnleggende holdningene til faget – kildene, metodene, problemene, forklaringene og ikke minst hvordan alt dette skal gjøres til språk og formidling. Følgelig kan vi også ta utgangspunkt i denne perioden for å prøve å si noe mer generelt om hva slags historiker vi har for oss. Hva slags faglig credo har han, og hvordan har det kommet til uttrykk i forskning og formidling?

På én måte skilte Knuts forskningsprosjekt seg ut fra forskningstrenden ved historisk institutt i 1970-åra. Et karakteristisk trekk ved 1970-åra var de «store, samlede forskningsprosjekter», som Kristiania- og Ullensaker-prosjektet ledet av Sivert Langholm. Horneman-prosjektet var derimot fritt, individuelt og uavhengig. På den annen side var prosjektet også ganske typisk for 1970-åra med sin store vekt på økonomisk-materiell historie og sin metodiske bruk av kvantitative forskningsteknikker. I løpet av tiåret skjedde en tyngdeoverføring fra politisk til sosial og økonomisk historie. Samtidig var tiåret preget av at samfunnsvitenskapelige problemer, metode og teori gjorde seg stadig mer gjeldende i faglige diskusjoner og prosjekter. Og på den tida Knut fikk kontor på historisk institutt, gjorde nye retninger innenfor faget seg gjeldende, som kvinnehistorie og minoritetshistorie. Studentmiljøet endret seg også; det ble preget av den politiske radikaleringen av studentmassen som hadde gjort seg gjeldende internasjonalt fra slutten av 1960-åra. Mange studenter og yngre historikere på stipendiat-nivå eller i rekrutteringsstillinger var inspirert av marxismen og den historiske materialismen. Til sammen skapte alt dette et større «mangfold» innenfor faget, skriver Knut

Kjeldstadli, som tilhører den samme generasjonen som jubilanten. Men hvor plasserte Knut Sprauten seg innenfor dette mangfoldet? Hva slags historiker utviklet han seg til å bli?

La oss ta utgangspunkt i en modell som navnebror Kjeldstadli har skapt. Her grupperer han sin egen generasjons historikere i et trekantskjema med like mange rendyrkede modeller, men med mange glidende overganger mellom dem. I det ene hjørnet plasserer han «den empiriske fotografen», som er preget av historiesynet til foregående generasjon, de såkalte etterkrigsempiristene. Et ideal for denne generasjonen og dens etterfølgere er nettopp å lage så eksakte gjengivelser av virkeligheten som mulig, basert på grundig kildearbeid, kritiske analyser og samvittighetsfulle beskrivelser av fortidas verden – ofte innenfor snevre tidsrammer og begrensede rom. I det andre hjørnet står «den strukturorienterte billedhoggeren», som er karakterisert av et ønske om å skape store og klare former, basert på samfunnets strukturer og systemer, og ofte med utgangspunkt i «uttrykkelige modeller og teorier». I det tredje hjørnet figurerer endelig «den postmodernistiske maleren», som vil skildre, underholde og skape mer enn gjenskape de verdener som var. Som regel med individer som motiver, sjelden de store strukturer eller former.⁴

Så langt modellen. Hva med Knut, altså vår Knut? Selvsagt er modellen altfor enkel til å plassere en historiker med et så stort og allsidig forfatterskap i ett bestemt hjørne. Men vi skal bare bruke modellen som et redskap til grov og primær «sortering». Det virker

rimelig å starte med å skyve Knut inn mot empirikerens hjørne. Hvis vi for en stund forlater den kronologiske tilnærmingen vi har lagt opp til i denne innledningen, og vurderer forfatterskapet som helhet, ser vi at Knut bygger opp sin forskning med utgangspunkt i et nært studium av kildene og en forsiktig, induktiv behandling av data. Teoretiske modeller hentet fra samfunnsvitenskap er helt fraværende i forfatterskapet. Og språket bidrar til å forsterke dette inntrykket. Knut skriver nøkternt, saklig og økonomisk. Han unngår retoriske snirklinger. Her er det rett på sak. Alt dette plasserer ham inn i tradisjonen fra de såkalte etterkrigsempiristene, som også Knuts hovedveileder Gudmund Sandvik var en tydelig representant for. Dag Michalsens samlende karakteristikkk av Sandviks forfatterskap passer også godt på Knuts: «Sandviks fremstillingsform var ofte fortellende, kildenær og kildekritisk, og vi er langt fra filosofisk sjargong og teoretiske modeller [...]»⁵

Etter denne første grovsorteringen står Knut nærmest empirikerens hjørne – og lengst borte fra billedhoggerens; de store og sammenfattende synteser og den eksplisitte bruk av teori ligger fjernt fra jubilantens vitenskapelige grunnholdning. Men det er andre dimensjoner ved Knuts måte å drive historieforskning på som gjør at han ikke står rolig i empiristens krå. En rekke faktorer skaper forstyrrelser. Det ene er Knuts glede over den gode historien – en glede som ble rendyrket både i familien og i det nordtrønder-

⁴ Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*, Universitetsforlaget 1992: 64f.

⁵ Dag Michalsen, Minnetale over professor dr. philos Gudmund Sandvik, holdt i fellesmøte i Det Norske Videnskaps-Akademi 12.03.2009, <http://www.dnva.no/c51130/artikkel/vis.html?tid=50767>

ske miljøet han hadde rundt seg i hjembygda. Knut trives med å underholde gjennom små fortellinger. Historiefortellingene karakteriserer ham kulturelt og sosialt, og det kjennetegner en viktig dimensjon ved ham som historiker. Hovedoppgaven har lite av dette. Men allerede i den første artikkelen Knut skrev etter at hovedoppgaven var fullført, om «Rådmann Hans Hornemann og hans virksomhet», lyser lysten til å fortelle mot oss:

I Trondheimsdistriktet var det mange tusen som hadde sin vesentlige inntekt av arbeid for Hornemann. Det var fiskere, bergverksarbeidere, bønder og husmenn som arbeidet ved hans forskjellige sagbruk eller sjøfolk på hans båter osv. Deres avhengighet av handelshuset var sterk. Dette kan illustreres ved en anekdote fra den trønderske bygda Selbu. En mann derfra besøkte Hornemann i Trondheim, og traff ham akkurat mens han spiste salat og drakk rhinsk-vin. Selbu-mannen spredte forferdelse i hjembygda da han fortalte hva han hadde sett: Hornemann hadde spist gress og drukket vann! Hvordan skulle det gå med folk i Selbu, som var så avhengige av trondheimskjøpmannen, når det var så dårlig med ham selv?⁶

Gleden over å underholde med de små fortellingene, skepsisen til store synteser og modeller, hovedvekt på enkeltindivider og aktører. Har vi egentlig å gjøre med en postmodernist? Sklir jubilanten etter

hovedfaget bort fra fotografens hjørne og inn i malerens; er hans historiesyn like ustøtt som en halvfull matros på et av Hans Hornemanns skip? Nei, slik er det selvsagt ikke. Knuts interesse for historisk underholdning, fortellinger og enkeltpersoner peker snarere mot den andre store mentoren han hadde gjennom hele studietiden, Sverre Steen, som drypp for drypp formet jubilanten som historiker gjennom ukentlige samtaler og Knuts egen lesning av Steens verker. Steens historiesyn var igjen preget av historiesynet til hans egen store mentor, Edvard Bull d.e., dog i en avbleket variant, der det materialistiske grunnsynet var bevart i en avideologisert og pragmatisk utgave. Men enda mer enn den pragmatiske materialismen var Steens vitenskapelige posisjon kjennetegnet av «fortellingen som erkjennelsesform».⁷

I løpet av etterkrigstida ble denne posisjonen utsatt for mye kritikk fra ulike nye retninger innenfor historiefaget. Både marxistisk-inspirerte historikere, Annales-skolens fagfolk og historikere inspirert av sosiologi, kliometri og andre samfunnsvitenskaper formulerte skepsis og en viss forakt overfor den «gamle» fortellings- og hendelsesstyrte historieskrivningen (*l'histoire événementielle*). Steen opplevde seg tilsidesatt. Og overfor Knut uttrykte han også en slags resignert bitterhet. «Men hvem er jeg til å dømme», sa han etter å ha kjempet seg gjennom en artikkel som var fortettet inntil det uleselige med beviser på forfatterens enorme kunnskaper, «jeg er jo ikke egentlig historiker, jeg er bare historieforteller». Dette var

6 Knut Sprauten, Rådmann Hans Hornemann og hans virksomhet, i *Trondhjemske Samlinger*, bind 11, hefte 2: 189.

7 Jan Thomas Kobberrød, Sverre Steen – sosialdemokratiets historieforteller, Nr. 47 i Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag, NTNU, Trondheim 2004: 180.

noen år før «the revival of narrative», og kanskje hadde Steen funnet seg bedre til rette i dag «via de siste 40 års utvikling av teorier om hermeneutikk og narrativitet», som hans biograf Jan Thomas Kobberrød uttrykker det.⁸

Da Knut i 1980-åra for alvor etablerte seg som forsker, var den pro-narrative reaksjonen i full utfoldelse, og både små og store fortellinger fikk ny legitimitet og relevans innenfor historiefaget. Én linje i denne utviklingen peker i retning av den postmoderne måten, som Kjeldstadli definerer, men en annen og mer elementær linje peker bakover mot den tradisjonen som Steen tilhørte, og som primært var orientert mot å formidle historiefaglig erkjennelse og empirisk kunnskap, til et bredt, allment publikum. Innenfor fagets formidlingsarenaer spørs det vel om den narrative formen overhodet var anfektet. Og det var på disse arenaene Knut primært gjorde seg gjeldende. Mens han satt bøydd over det vitenskapelige prosjektet om Hans Horneman, begynte han for alvor å utfolde seg som formidler av historie til et bredere publikum. Studien av Hans Horneman utgjorde et fundament for denne virksomheten. På dette fundamentet kan vi si at tre faglige interessesøyler reiste seg i åra Knut var stipendiat, seinere vitenskapelig assistent og i en periode instituttsekretær ved historisk institutt, åra mellom 1976 og 1986. Med en litt grovhogd behandling kan vi kalle den første søylen for tidlig moderne økonomisk historie – med særlig vekt på bergverks-historie og trelasthandelshistorie, to sentrale temaer i hovedopp-

gaven og den upubliserte avhandlingen Hans Horneman og næringslivet i det trondhjemske 1720–1760. Den andre søylen er byhistorie, som vokste fram av den nærmest selvsagte koblingen mellom Horneman og Trondheim, og som allerede i hovedoppgaven fikk uttrykk i en dyp interesse for «det lokale aspektet» i historiske prosesser. Den tredje søylen kan vi kalle rettshistorie med vekt på forholdet mellom rettslige norm og sosial og kulturell praksis, som kanskje mest interessant og banebrytende har funnet uttrykk i to kvinnehistoriske bidrag fra perioden Knut var knyttet til historisk institutt, nemlig «Piger, fruer og madammer» fra 1980, som sto på trykk i Norges kulturhistorie, og «Kvinneliv i Norge 1500–1800», som ble publisert i Kvinnernes kulturhistorie i 1985.

Modningstid og hovedverk: arbeidet med Oslo bys historie

Over disse tre søylene, som en metodisk-teoretisk arkitrav, hviler et sammenbindende helhetsspektiv, som Knut har forsøkt å komprimere i formuleringen «i dørtrekken fra Europa». Uttrykket dukker riktignok først mye senere opp i jubilantens forfatterskap – i en artikkel om Røros kobberverk fra 2008 – og er en lett parafrasering av et sitat fra Knut Falkbergets forord til bind 2 av Røros historie; Falkbergets poeng er at etableringen av kobberverket gjorde at samfunnet omkring verket kom i direkte og gjensidig kontakt med europeisk samfunn og økonomi. For Knut representerte derimot uttrykket noe mer generelt, en anvisning om hvordan man bør gå fram for å forstå fortiden, at fortiden må gripes som store og overnasjonale nettverk, der aktører, teknologi, varer og ideer hele tiden

8 Samme sted.

er i bevegelse, og der endringer et sted følgelig kan ha store konsekvenser et helt annet. Nettopp slik var Hans Hornemans virksomhet, og dette perspektivet anvendte Knut når han søkte å binde sammen materielle, sosiale, politiske, kulturelle forhold til en samfunnsmessig helhet.

I 1986 fikk Knut en unik mulighet til å utforske og formidle denne helhetstenkningen om fortida. Et stort prosjekt om Oslo bys historie ble lansert, og formannen i fagredaksjonen – Sivert Langholm – oppfordret Knut til å søke oppdraget om å skrive verkets andre bind, som skulle ta for seg perioden fra 1536 til 1814. Knut så gjorde og fikk oppdraget. Prosjektet var enestående på flere måter. For det første sto et stort forlag, J.W. Cappelens forlag, bak utgivelsen. Det var sjelden. For det andre gikk Oslo kommune tungt inn rent økonomisk. For det tredje hadde prosjektet en unik faglig tyngde på det redaksjonelle plan – med tre professorer: Sivert Langholm, Knut Helle og Edgeir Benum. Og for det fjerde representerte forfatterne et knippe av de mest lovende historikerne i Knuts egen generasjon, Arnved Nedkvitne, Jan Eivind Myhre og Knut Kjeldstadli, pluss den noe yngre Per Norseng og den litt eldre Edgeir Benum, som også satt i redaksjonen. Selv sier jubilanten at Oslos historie «er det artigste arbeidet jeg har vært involvert i», og nest etter Horneman-forskningen er arbeidet med Oslos historie det «som har formet meg mest som historiker».

Men hvordan formet Oslos historie Knut som historiker? Og minst like viktig: Hvordan formet Knut som historiker Oslos historie? En opplevelse helt i begynnelsen av skriveprosessen kan kaste et første lys over begge problemstillingene. Forlagets talspersoner

pisket fra første stund forfatterne med følgende norm: Husk at dere skriver for den alminnelige leseren, ikke for fagfolk! Knut kvitterte med denne overskriften på utkastet til det aller første kapitlet i boka: «Ut med paven, og inn med Luther.» Forlaget var begeistret: Slik vil vi ha det! Men hva med professortriumviratet? Også de var enige. Dette var god formidling. Knut fikk dermed bekreftet og styrket sin teft som formidler allerede i overskriften til første kapittel.

Ganske tidlig i arbeidet fant han også fram til den oppbygningen som kom til å prege det ferdige arbeidet. Knut formet framstillingen omkring tre store tematiske bolker, gamlebyen, festningsbyen og patrisierbyen. De to første begrepene er snarere konsipert av hensyn til formidlingen av historien enn ut fra teoretiske betraktninger; «Gamlebyen» er jo et navn de fleste oslofolk kjenner, og det svarer geografisk omtrent til det området av dagens Oslo der byen lå da reformasjonen startet. «Festningsbyen» likeså, ordet gir dagens innbyggere i hovedstaden en umiddelbar assosiasjon til hvor tyngdepunktet i fortellingen ligger. Formidleren Knut kommer leseren i møte, ujalet, direkte og konkret. Betegnelsen på den siste bolken – patrisierbyen – er derimot teoretisk av natur, og uttrykket speiler et annet trekk som er typisk for jubilanten som historiker; det teoretiske grepet framstår som om det vokser nokså direkte ut av kilde-materialet, eller av tiden og rommet det fortelles om, det er ikke en forskerkonstruksjon, snarere sluttstadiet i en metodisk induksjonsprosess. I det hele tatt er Knuts oslohistorie kjennetegnet av få forskerkonstruksjoner, eller av fremmedord overhodet. Og ifølge ham selv speiler dette normer for fortelling og formidling som Sverre Steen innprentet ham i de ukentlige samtalene: «Steens skriveideal

[og mitt eget] minner en del om Kåre Lundens», forteller Knut, «idealet er at 'en forstandig bonde' skal kunne lese teksten og tilegne seg alt som står der.»

Embetsmann i Riksarkivets tjeneste

I 1980 ble Knut engasjert som vitenskapelig assistent for å arbeide med utgivelsen av bind VII av *Regesta Norvegica*, som er en kronologisk ordnet fortegnelse over alle aktstykker til Norges middelalderhistorie. Det var Norsk historisk kjeldeskriftinstitut (NHKI) som hadde ansvaret for utgivelsen, opprinnelig i samarbeid med de historiske instituttene. Middelalderhistorie var et nytt felt for jubilaranten, men arbeidet med regestene tok ham med på innsiden av forskningen, og samtidig fikk han et nytt nettverk av kontakter i styret for instituttet og blant instituttets medarbeidere.

Omtrent samtidig med at arbeidet med oslohistorien nærmet seg slutten i 1990, ble instituttet vedtatt innlemmet i Riksarkivet, som det allerede hadde husfellesskap med. Riksarkivaren hadde mange år tidligere foreslått en slik integrering, men instituttets ledelse og medarbeidere var skeptiske – for å si det mildt. Og skepsisen hadde ikke blitt mindre i mellomtida, snarere tvert imot. NHKI var en sjelden fugl i det norske forsknings- og kulturlandskapet. Å utgi kildekrifter var instituttets ene hovedoppgave, og omkring denne oppgaven hadde det utviklet seg et enestående arbeidsmiljø, preget av originale personligheter med spisskompetanse innenfor høyst spesialiserte fagområder. Arbeidskulturen var detaljorientert og utpreget perfektjonistisk. Ingen forhastet seg. Det lå i utgiverarbeidets natur at det var verdt å vente på de beste pro-

duktene, framfor å nøye seg med de gode kortsiktige resultatene. Instituttets mangeårige leder, Steinar Kjærheim, forsvarte NHKIs selvstendighet og identitet med nebb og klør, men han nærmet seg aldersgrensen, og gikk av da innlemmelsen var vedtatt. Styret var derfor på jakt etter en ny leder, en person som både kunne røske opp i den litt seige arbeidskulturen, men som også evnet å ta vare på menneskene, kunnskapene, kompetansen og miljøet som var opparbeidet ved instituttet gjennom mange tiårs arbeid – og føre denne spesielle flokken av skriftlærde varsomt inn i Riksarkivet. Det trengtes en kombinasjon av røff ryddegutt og finslepen diplomat. Knut søkte – og han fikk jobben. Han gikk også foran en intern søker, som var de ansattes favoritt, så utgangspunktet var på ingen måte enkelt. Knut var forberedt på motstand, forteller han, men miljøet tok godt imot ham.

Jubilaranten arbeidet nesten ti år ved Riksarkivet. Det var en produktiv tid som avdelingsarkivar og som historiker; to bind av *Regesta Norvegica* utkom, ett bind *Overhoffrettsdomar*, videre Aslak Bolts jordebok, et bind av Anne Ordings dagbøker, *Agdesiden* dombok og flere andre utgivelser. Ett bind av regestene var han selv med å redigere, og ellers deltok han aktivt med råd og kommentarer til andres utgivelser. Knut understreket dessuten overfor medarbeiderne at det var han som måtte bestemme og dermed ta ansvar for når et prosjekt var klart for utgivelse. Dermed lettet han noe av det perfektjonistiske trykket fra skuldrene til mange av de ansatte, et trykk som ellers kunne gjøre det beste til det godes fiende. Parallelt med dette arbeidet utfoldet Knut seg med stor bredde som forsker og formidler innenfor områder som økonomisk historie, sjøfartshistorie, bergverkshistorie og ikke minst lokalhistorie, med vekt på

byhistorie og særlig oslohistorie. Den store byhistorien om Oslo utkom i 1992, og akkurat som tilfellet hadde vært i forbindelse med Horneman-studiene, la osloforskningen grunnlaget for en rik sekundærraffinering i form av formidlingsartikler om et bredt spekter av emner. Tiden på Riksarkivet ble også rik på en annen og mer personlig måte: Her traff Knut Margit, som han giftet seg med i 1996.

Direktør ved Norsk lokalhistorisk institutt

På slutten av det 20. århundre ønsket Knut å skifte beite, og da stillingen som leder for Norsk lokalhistorisk institutt ble ledig etter Harald Wings altfor tidlige død i 1999, søkte han stillingen – og fikk den. NLI var en frittstående institusjon under Kulturdepartementet, ikke omklamret av en større og overstyrende forvaltningskontekst, slik Kjeldeskriftavdelingen var innenfor Arkivverket. NLI var også en liten institusjon med fem faste stillinger, direktøren inkludert. Likevel hendte det at embetsverket uten det minste tegn til munterhet omtalte instituttet som en «etat». Stillingen som direktør ved en liten og uavhengig etat, skapte muligheter for å sette et personlig og individuelt preg på utviklingen av organisasjonen. Men samtidig var mulighetene begrenset av NLI's stramme økonomi. Spenningen mellom stor formell frihet og trange økonomiske rammer karakteriserte driften av instituttet i mange år. Å skaffe instituttet bedre økonomi var en prioritert oppgave; først med bedre økonomi kunne mulighetene som lå i instituttets frie stilling få utfolde seg. Samtidig var det viktig å koble jakten på penger til klare faglige mål – mål som kunne bidra til å utvikle norsk lokalhistorie og gjøre den relevant for nye grupper.

To slike målsetninger konkretiserte seg i løpet av det første tiåret av det nye årtusen: Den ene var å skape nye og bedre plattformer for kommunikasjon, dialog og kunnskapsdeling mellom akademisk skolerte aktører innenfor lokalhistorien og lokale aktører med spisskompetanse innenfor ulike kunnskapsfelter. Denne ambisjonen resulterte i Lokalhistoriewiki, som sannsynligvis er den viktigste faglige innovasjon i Knuts tid som direktør ved NLI. Lokalhistoriewiki representerte et forsøk på å forene ny kunnskapsteknologi med en nærmest urgammel norm innenfor lokalhistorien, nemlig å skape arenaer for friksjonsfri informasjonsflyt mellom «profesjonelle» og «amatører». Marianne Wiig gir en bred framstilling av Lokalhistoriewiki i en senere artikkel i festskriftet. Med Lokalhistoriewiki som

I løpet av Knuts direktørtid har staben ved NLI blitt fordoblet. Bildet er fra jubileumsåret 2006. Forfra og bakover: Kirsten Braaten, Marianne Wiig, Siri Iversen, Ragnhild Hutchison, Ola Alsvik, Hans Hosar og Knut. Foto: Stian Green, 2006.

plattform ble også en rekke nye lokalhistoriske prosjekter skapt, som i sin tur genererte bedre økonomi for instituttet. Tollregnskapsprosjektet ledet av Ragnhild Hutchison står her i en særklasse.

Den andre målsetningen var å nå ut til nyere minoritetsgrupper i det norske samfunn. Mangfoldsåret i 2008 representerte et gjennombrudd for denne satsingen, som senere har forgrenet seg inn i flere miljøer og gitt opphav til ulike samarbeidsprosjekter. I Kulturdepartementets oppsummering av hele kulturlivets engasjement i forbindelse med Mangfoldsåret ble NLI spesielt omtalt som en institusjon som hadde maktet å legge til rette for «nytenking» innenfor «en tradisjonell kontekst». Rapporten slo fast at flere institusjoner innenfor det statlige kulturfeltet hadde hatt problemer med å integrere mangfoldsperspektivet i sitt tradisjonelle «norske» virke, men det finnes unntak: «Blant de statlige institusjonene er Norsk lokalhistorisk institutt blant dem som har evnet å utvide perspektivet.»⁹

Knut har skrevet utfyllende om de mange omstillingene av instituttet, også om den siste – integreringen i Nasjonalbiblioteket fra 2017 – i en artikkel i *Heimen*, som representerer noe av et testamente over hans tid ved Norsk lokalhistorisk institutt.¹⁰ Men et par ting står ikke der. For det første at han ved siden av å takle dårlig økonomi, flere flytteprosesser og stadige omstillinger, fortsatte å skrive. Mer enn 30 artikler, særlig innenfor felter som byhistorie og

lokalhistorie i vid forstand, har han publisert i sine år ved NLI. Det «steenske» idealet om å skape god formidling gjennom nær og sannferdig omgang med kildene kombinert med en fortellende framstillingsform, preger mange av dem, enten han skriver om «fyrstelig festivitas og forbruk for de få», om «hvorfors Christiania ble hovedstad» eller om «Norske kjøpmenns forbindelser i København på 1700-tallet.»

Knuts fortellerevne har også hatt betydning på et annet plan, som et bindemiddel mellom ham og hans medarbeidere ved instituttet. Mennesket er «the storytelling animal», sier den amerikanske litteraturviteren Jonathan Gottschall. Historier binder oss sammen, motiverer oss, fyrer oss opp, får oss til å le, får oss til å trives, engasjerer oss, driver oss videre. Knuts fortellerevne – hans arsenal av historier – har gitt oss energi gjennom mange omstillinger. Vi vil savne det – når vi nå gir oss i kast med enda en omstilling.

II. Presentasjon av temaene og artiklene

I dette festskriftet presenterer vi et knippe artikler innenfor noen av de historiefaglige områdene jubilanten har interessert seg spesielt for, skrevet av fagfolk som har hatt betydning for Knuts faglige og delvis også personlige utvikling. Vi har valgt å sortere artiklene i tre store kategorier: byhistorie, lokalhistorie og retts- og administrasjonshistorie. Vi kunne valgt annerledes. Knuts brede interessespekter åpner for det, og forfatterens problemstillinger, empiri og teoretisk-metodiske perspektiver gjør også mange inndelinger mulig. Kategoriseringen gir imidlertid muligheter for å se litt på tvers av

9 Med forbehold om endringer. Anbefalinger og rapport fra Mangfoldsåret 2008, sekretariatet for Mangfoldsåret, Kultur og kirkedepartementet 2009: 117.

10 Knut Sprauten, Norsk lokalhistorisk institutt (NLI) i perioden 2006–2016. Noen hovedtrekk, i *Heimen* nr. 4, 2017: 302–318.

Fortelleren og historien.
Knut er fra venstre omgitt
av barnebarna: Christopher,
William, Josefine og
Mathilde. Foto: Privat.

Historien. Utsnitt av maleri av Edvard Munch, 1909–16. Kilde: Wikimedia Commons/Tore Sætre (foto).

Knuts historiefaglige orientering – forhåpentligvis uten å bøye bidragenes orientering for mye.

Byhistorie – mange tilnæringsmåter

Det er umulig å framstille jubilentens mangfoldige historiefaglige interesseområder som et stabilt hierarki, der enkelte kunnskapsfelter har vært viktigere enn andre gjennom hele karrieren. Men ett av de mest stabile områdene har vært byhistorie. Som Harold James Dyos har påpekt, er imidlertid «byhistorie» nærmest et sekkebegrep, der vidt forskjellige studier av fortidige byer og byfenomener er blitt plassert.¹¹ Vi kan i alle fall skille mellom tre ulike tilnæringsmåter. For det første har vi studier som legger vekt på urbaniseringsprosessene, det vil si prosesser som gjør at byer oppstår og vokser. For det andre har vi undersøkelser som med utgangspunkt i et generelt historisk problem bruker én eller flere byer som «case» eller «punkt» for studien. Og for det tredje har vi studier av spesielle bysamfunn eller spesielle miljøer eller lokaliteter innenfor bysamfunnet, i snever forstand er det dette siste som betegnes som «lokalhistorie.» I det foreliggende festskriftet har vi mer eller mindre ren dyrkede eksempler på alle tre tilnærminger. Nærmest den første ligger Finn-Einar Eliassens artikkel, som analyserer norsk og europeisk urbanisering i et komparativt perspektiv og i førindustriell tid. Nærmest den andre ligger Knut Kjeldstadlis undersøkelse av myndighetenes kontroll av bysamfunnet Kristiania i tida omkring

11 Sitert etter Martin Hewitt, «Urban History», i *Encyclopedia of Historians & Historical Writing*, Fitzroy Dearborn Publishers, London 1999: 1246–1249.

1900 og Lars Nilssons analyse av den svenske stemmeretten i et knippe vestsvenske byer. Og endelig er den tredje tilnærmingen vakkert representert av Marthe Glad Munch-Møller og Ida Tolgensbakks artikkel om Brugata i Oslo.

Eliassen tar utgangspunkt i en samtale han selv hadde med en tysk byhistoriker i 1990-åra, og der han forsøkte å forklare sin tyske kollega om gunneiendomsforholdene i norske småbyer i ene-voldstiden. Etter en stund utbrøt kollegaen: «Da, Herr Eliassen, haben Sie eine Norwegische Sonderentwicklung!» Eliassen drøfter denne påstanden, som er blitt noe av en klisjé, i bred forstand og med utgangspunkt i nyere innsikter i norsk og europeisk byhistorie. Norsk byhistorie har generelt vært oppfattet som «forsinket» eller «avvikende» sammenlignet med den europeiske. Europa har vært oppfattet som et annet sted, en annen virkelighet. Eliassen problematiserer denne tolkningen fra to perspektiver; for det første viser han at den europeiske urbaniseringen slett ikke var så ensartet eller homogen som den ofte er blitt beskrevet, og for det andre at norsk urbanisering slett ikke er i utakt eller spesiell i relasjon til den europeiske.

Mens Eliassens artikkel er historiografisk og knyttet til før-industriell historie, er artiklene til Knut Kjeldstadli, Lars Nilsson, Marthe Glad Munch-Møller og Ida Tolgensbakk empiriske og orientert mot nyere byhistorie. Det er et karakteristisk trekk ved Knuts byhistoriske interesse at den har hatt stor bredde når det gjelder emner, og stor lengde hva angår tidsdimensjonen. Kjeldstadlis bidrag undersøker sosiale spenninger og konflikter mellom arbeiderklassen og borgerskapet i Kristiania i perioden fra cirka 1880 til utbruddet av første verdenskrig. Fram mot århundreskiftet

eskalerte spenningsnivået, og samtidig forflyttet konfliktene seg fra gateslagsmål til politisk kamp. To strategier for kontroll utviklet seg. Den ene fulgte knyttnevns prinsipp, gjennom for eksempel straffelovgivning, løsgjengerlov, et voksende politikorps og så videre, som tok sikte på å få kontroll over og orden i byrommet. En annen strategi var den åpne hånds, som inviterte og inkluderte arbeiderbefolkningen gjennom ulike kulturelle og ideologiske tiltak, som arbeiderakademier, arbeidetsamfunn og småkirker.

Lars Nilssons artikkel tar utgangspunkt i et stort og viktig politisk-demokratisk problem, nemlig hvordan innføringen av allmenn stemmerett virket inn på valg av personer, politikk og budsjettprioriteringer i seks svenske byer. Nilsson redegjør for den svenske lovgivningen på området fram til 1918, da allmenn stemmerett for kvinner og menn ble innført, og han drøfter hvordan lovgivningen virket. Undersøkelsen viser at personskiftene ble mindre enn forventet, og han forklarer dette med at politisk uro og krig i nabolandene virket dempende på viljen til endring. På noe lengre sikt ble politikken mer partibundet, og velgermassen søkte mot venstre, noe som i budsjettssammenheng la grunnlag for større bevilgninger til omsorgsarbeid og skole, den allmenne stemmeretten markerte derfor «ett steg mot det kommande velfærdssamhället». Munch-Møller og Tolgensbakk skriver et «mikrohistorisk» nærstudium av Brugata i Oslo fra cirka 1870–1920. Gjennom sin lange historie har Brugata i Oslo vært åsted for både handel, produksjon og bosetting, med skiftende næringsveier oppigjennom åra. Som Vaterlands respektable hovedgate var gaten på 1800-tallet velansett, men de som bodde og handlet der, var ikke velstående.

Lokalhistorie – et åpent og tverrvitenskapelig felt

Hvis byhistorie kan kalles et sekkebegrep, så gjelder dette i enda høyere grad lokalhistorie. Alle som har gjort forsøk på å følge debatene siden begynnelsen av 1970-åra om hva lokalhistorie er, vet at definisjonene har variert fra det relativt smale – «arbeid med historien til et lokalsamfunn på lokalsamfunnets egne premisser» (Jørn Sandnes) – til det svært vide – «[...] dei arbeida som er lokalt og regionalt avgrensa» (Dagfinn Slettan). Jubilantens syn ligger nærmere den vide enn den smale forståelsen. Men først og fremst er det vel riktig å si at Knut har vært opptatt av å ha et mest mulig åpent lokalhistoriebegrep, der avgrensninger og definisjoner snarer har representert en fare for den frie fagutviklingen. Kåre Lundens syn står ham nært: «Lokalsoga er ikkje noko som er ferdig. Det er noko vi skal lage.» Denne holdningen har også preget Knut Sprauten som leder av NLI. Knut har aldri avvist ideer eller prosjekt som kan vise nye veier for lokalhistorien. La oss prøve, la oss forsøke, la oss se om vi kan lage noe nytt sammen, har vært Knuts grunnholdning. Denne åpne tilnærmingen har vi prøvd å avspeile i artikkelutvalget. To av artiklene tilkjennegir allerede i titlene at de handler om lokalhistorie, nemlig de historiografiske bidragene til Dag Hundstad og Jon Skeie. Flere av de andre er i videre forstand lokalhistoriske i sin kjerne, men trekker i retning av tverrfaglige temaer som bygger broer mot kvinnehistorie, bergverkshistorie og sjøfartshistorie.

Førsteamanuensis Dag Hundstad ved Høgskulen i Volda undersøker hvordan utviklingen av det norske lokalhistoriske feltet gjennom 1900-tallet har vært preget av kamp om status og kunnskapshegemoni, i skjæringspunktet mellom den frivillige

bevegelsen på grasrotplan og en stadig mer tallsterk faghistorikerprofesjon. Forfatteren belyser denne utviklingen ved å rette søkelyset mot én bestemt region, nemlig Agder, og ved å anvende et nytt begrep i norsk sammenheng – «barfothistorikere» – som analytisk redskap for å gi et nytt inntak til det vi tradisjonelt har kalt «amatørene» i det lokalhistoriske kunnskapsfeltet. Ved å bruke allmenn profesjonaliseringsteori og empiri fra det lokalhistoriske arbeidet på Agder er Hundstads målsetting å kontekstualisere og historisere forholdet mellom barfothistorikerne og akademikerne i miljøet. Forsker Jon Skeie problematiserer begrepet «lokal» i norsk lokalhistorisk tradisjon ved å analysere nærmere de ulike visjonene for lokalhistorien som vitenskap som har funnet uttrykk i lokalhistoriens historiografi. En opprinnelig visjon om at lokalhistorien skulle bli empiriske byggesteiner i en stor induktiv prosess på veien mot den store og altomfattende norgeshistorien, er blitt avløst av en visjon om lokalhistorie som et kunnskapsfelt med en rekke institusjonelle noder.

Som Knut Sprauten har påpekt i en av sine nyeste artikler, har den norske lokalhistorien røtter i den topografiske litteraturen fra 1700- og 1800-tallet.¹² Denne historiske bakgrunnen deler norsk lokalhistorie med en rekke andre europeiske land, ikke minst den danske. Arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet i København, Jørgen Mikkelsen, forteller om den danske topografiske tradisjonen med utgangspunkt i de såkalte Jessenske Relationer. Dette er

12 Knut Sprauten, Noen synspunkter på norsk lokalhistorie – på vei mot 2040, i Knut Holch Andersen og Chr. R. Jansen (red.), *Lokalhistorie. Fortid, nutid og framtid*, Forlaget Skippershoved 2014.

innberetninger fra lokale og regionale embetsmenn som ble inn-
sendt til det Danske Kancelli i 1743. For Norges vedkommende er
innberetningene allerede utgitt av Riksarkivet, og Knut Sprauten
spilte en viktig rolle i denne sammenheng.¹³ Rigsarkivet i Danmark
har nylig digitalisert det danske materialet for å gjøre det til gjen-
stand for transkripsjon via crowdsourcing (en digital dugnad).
Mikkelsen redegjør for dette arbeidet og drøfter disse samlingene i
et bredere topografisk-historisk perspektiv.

Mens Mikkelsens artikkel behandler lokalhistoriens røtter,
befinner vi oss i fagfeltets aller nyeste grenskudd og helt moderne
historie når vi beveger oss inn i professor Hilde Gunn Slottemos
undersøkelse av Nord-Trøndelag Elektrisitetsverks (NTE) betyd-
ning som regional utviklingsaktør. Slottemo drøfter betydningen
av de regionale spenningene og konfliktene som oppsto eller ble
forsterket av kraftutbyggingen i Namdalen. Den ene spenningslin-
jen (det må vel være et passende uttrykk) gikk mellom NTE og
magasinkommunene i fylket, som fant en uventet alliansepartner i
Norges vassdrags- og elektrisitetsvesen (NVE). Alliansen med
NVE sikret kommunene bedre økonomisk kompensasjon enn det
regionale elektrisitetsverket i utgangspunktet var villig til å inn-
rømme dem. En annen konfliktdimensjon gikk mellom «magasin-
kommunene», som skeptiske til utbyggingsplanene, og «elvekom-
munene», som var positive på grunn av de økonomiske mulighetene
utbyggingen ga. En tredje viktig motsetning gjaldt de ulike interes-

sene til de bofaste bøndene og den sørsamiske befolkningen, som i
stor grad fikk sin levemåte forstyrret eller ødelagt av utbyggingene.

Lokalhistorie er i utpreget grad en tverrfaglig disiplin, noe
Knut Sprautens forfatterskap reflekterer. Som vi har nevnt tidli-
gere, har Knuts interesser kryssset det lokale og stedshistoriske med
disipliner som kvinnehistorie, bergverkshistorie, sjøfartshistorie og
mer allmenn sosialhistorie. Ingar Kaldal har på treffende vis fanget
inn den lokale kontekstens potensial i tverrfaglige prosjekter:

Når ein retter søkelyset mot lokale kontekstar, fell det lettare
enn i mye anna historie å få auge på korleis dei historiske
prosessane har vore samansette, mangfaldige og komplekse
[...] Ved at lokalhistoria handlar om små einingar, ber ho i
seg rike sjansar til å sjå i samanheng sider ved dei historiske
prosessana som elles lett blir tema for enten sosial, økono-
misk, politisk eller kulturell historie, som avgrensa spesialfelt.¹⁴

Lokalhistoriens tverrfaglige og grenseoverskridende potensial, fag-
lig sett, er tydelig i artiklene til Sandvik, Bull, Berg, Johnsen og
Tranberg. De to første artiklene binder sammen innsikter fra
kvinnehistorie med lokal empiri fra Trondheim og Trøndelag, de tre
neste tar utgangspunkt i lokalt kildemateriale som anvendes til å
belyse problemer i grenselandet mellom lokalhistorie på den ene
siden, bergverkshistorie, sjøfartshistorie og sosialhistorie på den

13 Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli, b. 1–5, Solum forlag 2003–2008.

14 Ingar Kaldal, Fram for lokalhistorie, som historisk refleksjon, i *I arbeid for lokalhistorie og kulturvern*. Landslaget for lokalhistorie 75 år 1920–1995, Trondheim 1995: 130.

andre. Førsteamanuensis Hilde Sandvik føyer sitt tema – trøndersk kvinnehistorie – direkte sammen med et av Knuts viktige bidrag til norsk kvinnehistorie, «Piger, fruer og madammer», som vi tidligere har referert til. Sandvik kobler artikkelen sammen med nyere studier av kvinners rettsstilling, og ikke minst en undersøkelse av enkers søknader om å få sitte i uskiftet bo. Sprautens artikkel undersøkte standssamfunnets lovgivning og praksis, Sandvik drøfter hvordan standssamfunnets distinksjoner i svært lang tid var en bremse på lovgivningen, selv om samfunnet hadde rik tilgang på informasjon om kvinners reelle økonomiske evner. Professor Ida Bulls tema er opplæring og skolering av jenter fra Trondheims borgerskap på 1700-tallet. Som Sandvik former Bull sitt tema i nær kontakt med et av jubilentens sentrale interesseområder, for ikke si det mest sentrale, Hans Horneman, nærmere bestemt tar hun utgangspunkt i Hornemans søstre. Hva var det egentlig de lærte, hvordan ble pikene kvalifisert for livet i et borgerhjem av beste stand? Artikkelen viser at det var stor kontinuitet i skolegang og opplæring av borgerskapets piker gjennom århundret. Den viktigste arenaen for skolering var hjemmet, og «husarbeid, tekstilarbeid og administrasjon» var kjerneoppgaver som kvalifiserte for ekteskapet. På slutten av 1700-tallet skjedde likevel en viss betoningssendring som kan fanges inn av begrepet «dannelse», og som innebar at man la vekt på opplæring i ferdigheter som musikk, dans og tegning.

Også fagsjef Bjørn Ivar Bergs artikkel har en tydelig kvinnehistorisk orientering, samtidig som bidraget kobler seg til jubilentens interesse for bergverkshistorie, som også har steget fram fra Horneman-studiene. Berge forteller hvordan en rekke kvinner

spilte sentrale roller under et arbeideropprør i gruvebyen Kongsberg på slutten av Frederik IVs regjeringstid. Artikkelen beskriver den sosiale og økonomiske situasjonen som utløste opprøret, og forteller om opprørets gang, hvordan opprørerne ble nedkjempet og straffet av myndighetene. Hovedperspektivet er imidlertid hvordan rettsprotokollene avspeiler samtidens syn på kvinner; et skjerpene moment i rettsforhandlingene var at kvinnene ikke alene hadde forbrutt seg mot øvrigheten og kongemakten, men at de i tillegg «hadde gjort vold på sin kjønnsrolle».

På samme måte som bergverkshistorien kan også Knuts interesse for skips- og sjøfartshistorie spores tilbake til arbeidene med Horneman. Berit Eide Johnsens bidrag ligger i skjæringspunktet mellom lokalhistorie og sjøfartshistorie. Johnsen beskriver en av de få gangene Kristiansand er blitt angrepet militært. Det skjedde i september 1807. Umiddelbart før hadde engelskmennene angrepet og bombet København og konfiskert nesten hele den dansk-norske flåten – det såkalte flåteranet. Årsaken til at Kristiansand ble angrepet, var at linjeskipet Prinds Christian Frederik befant seg der på denne tiden. Britene krevde skipet utlevert, men uten å lykkes. En viktig kilde til de dramatiske hendelsene er Bellona, et av Norges første nyhetsblad. Det kom med sitt første nummer samtidig med angrepet på København.

Den siste artikkelen vi har samlet under den litt løse og svært åpne kategorien lokalhistorie, er historikeren Anna Tranbergs bidrag om den danske mathjelpen til norske skolebarn under andre verdenskrig. Tranberg anvender arkivet etter Danskehjelpens suppestasjoner i Riksarkivet til å belyse hvordan den danske befolkningen

bidro til å gi norske skolebarn viktige ernæringstilskudd. Det danske suppeprosjektet startet i 1943, og i løpet av krigen ble det utvidet fra skolebarn til også å omfatte småbarn mellom to og sju år. Etter hvert kom det også i stand et samarbeid mellom dansk og svensk matvarehjelp, og matvaresendingene fikk svære dimensjoner. Etter krigen ble Fondet for dansk-norsk samarbeid opprettet på dansk initiativ og på basis av kapital som var igjen etter hjelpen til Norge.

Rettshistorie og administrasjonshistorie

Det var Knuts hovedfagsveileder Gudmund Sandvik som introduserte ham for forskningsfeltet rett og historie. Forholdet mellom rettsutvikling og samfunn har siden preget hans perspektiver innenfor felter som kvinnehistorie, sosialhistorie og kulturhistorie. Et av Knuts mest pregnante bidrag til norsk rettshistorie er ellers hans artikkel i festskriftet til Gudmund Sandvik i anledning 70-årsdagen i 1997, der Knut skrev om grenselinjene mellom sivile og militære rettsinstitusjoner på 1600- og 1700-tallet.¹⁵ Jubilanten var for øvrig redaktør for festskriftet til Sandvik, og hans medredaktør var den gang professor Dag Michalsen, som denne gang presenterer en artikkel som argumenterer for lovforarbeidenes potensial som kilde til historisk forskning. Artikkelen beskriver hvordan regjering og storting satte i gang et omfattende lovgivningsarbeid etter 1814. Det var sjelden at lover begynte sin eksistens i Stortinget, forklarer Michal-

15 Knut Sprauten, Sivil og militær jurisdiksjon? Om grenselinjene mellom to rettsinstitusjoner på 1600- og 1700-tallet, i Dag Michalsen og Knut Sprauten (red.), *Rett og historie. Festskrift til Gudmund Sandvik*. Universitetet i Oslo 1997.

sen, de fleste var grundig forberedt i komiteer dominert av ekspertkunnskap, der en rekke samfunnsmessige interesser og konfliktlinjer ble presentert i hele sin bredde, samordnet og avveid. Michalsen viser at forarbeidene hadde klare rettslige funksjoner og representerer «en like normativ historisk kilde som lovteksten selv». Men samtidig inneholder forarbeidene et meget variert kunnskapsmessig reservoar, som kan gi mange typer impulser til historisk tolkning.

Utgangspunktet for professor Ola Mestads artikkel er i en viss forstand kontrafaktisk, nemlig likhetsprinsippet i Eidsvollsgrunnloven, et prinsipp som nettopp ikke finnes i loven – i alle fall ikke som et generelt prinsipp. Forfatterens tilsynelatende paradoksale tema står fram mot denne mangelsituasjonen og formuleres i to ledd. For det første: «i kva grad den norske grunnlova likevel var bygd på eit likskapsprinsipp». Og for det andre: «korleis diskusjonane om likskap arta seg på Eidsvoll». Gjennom artikkelen drøftes dette tosporede temaet både på basis av den internasjonale politiske situasjonen, samtidslitteraturens diskusjoner om emnet og debattene i forbindelse med de ulike forslagene til grunnlov som ble fremmet på Eidsvoll. Særlig tre områder vies oppmerksomhet, nemlig adelsforbudet, den allmenne verneplikten og odelsretten, men forfatteren trekker også inn relevante spørsmål knyttet til organiseringen av Stortinget, og de sosiale spenningene som sprang ut av klassemotsetningene i Riksforsamlingen selv. Konklusjonen er at selv om grunnlovsteksten ikke inneholdt et generelt og eksplisitt likhetsprinsipp, så lå temaet likhet til grunn for et bredt spekter av debatter som i neste omgang la «eit grunnlag for vidare utvikling av egalitære trekk i Noreg.»

Som vi tidligere har nevnt, åpnet åra som avdelingsarkivar ved Riksarkivet Knuts interessefelt i nye retninger, samtidig som hans interesse på andre felter ble forsterket. Middelalderhistorie var et slikt nytt felt, mens administrasjonshistorie var et felt han fikk mulighet til å grave dypere ned i gjennom åra i arkivverket. Professor Erik Opsahl, som er en tidligere medarbeider av Knut ved Riksarkivet, gjennomfører en komparativ analyse av den norske (1274) og svenske (ca. 1350) landslovens plass i henholdsvis norsk og svensk historie og særlig lovenes betydning for identitet gjennom seinmiddelalderen og tidlig moderne tid. Begge land var tidlig ute med nasjonal lovgivning i europeisk sammenheng. Og begge lovene kom til å få lang levetid, Norges i over 400 år, Sveriges i nesten 300. Et viktig skille mellom nasjonene var imidlertid at den norske loven fikk betydelig større symbolsk betydning og ble gjenstand for nasjonal identitetsbygging, mens den svenske ikke la grunnlag for noe tilsvarende. Opsahl forklarer dette med Norges usikre nasjonale stilling med vekslende unionell tilknytning til nabolandene. Sverige utviklet seg derimot til en europeisk stormakt, i det minste i en periode, og klarte gjennom skiftende tider å opprettholde sin nasjonale selvstendighet.

Professor Øystein Rian drøfter stattholderskapets tid i Norge. Rian forteller at det tok 35 år fra etableringen av det danske styret i Norge til stattholderembetet på Akershus ble opprettet i 1572. Fra det året fantes embetet i mesteparten av tiden fram til 1814, men det var ubemannet eller nedlagt i periodene 1583–1588, 1739–1750 og 1771–1809. Rent formelt var stattholderen det viktigste embetet i landet, men i praksis kom betydningen til å variere sterkt.

Rian drøfter embetets og stillingshavernes betydning for den økonomiske utviklingen innenfor norske nøkkelnæringer som trelast og bergverk. Videre framhever han at en av embetets viktigste funksjoner var å bygge opp et nytt embetsverk og innarbeide nye krav til undersåttene. Disse prosessene la grunnlaget for etater som mottok ordre og sto i direkte forbindelse med København, noe som på lengre sikt bidro til å gjøre stattholderembetet overflødig. Rian kritiserer den utbredte oppfatningen blant norske historikere at stattholderskapet «der og da» befordret framveksten av en stat i Norge. Hovedfunksjonen var snarere å øke skatteuttaket radikalt samt å etablere militær disiplin.

I festskriftets siste bidrag forteller Marianne Wiig historien om Lokalhistoriewiki, som er NLI's viktigste enkeltsatsing i det 21. århundre. Artikkelen kaster lys over de mange og skiftende strategier i møte med internetts muligheter, som danner «urhistorien» til wikien. Videre beskriver Wiig hvordan tanken om å satse på en wikibasert løsning framfor andre alternativer, sprang ut av refleksjoner over noen av den lokalhistoriske tradisjonens grunnleggende ideer om å skape arenaer for samarbeid og samskaping mellom lokal spisskompetanse og profesjonelle aktører innenfor det lokalhistoriske kunnskapsfeltet. Lokalhistoriewiki oppsto i et møte mellom denne tradisjonen, som NLI forvalter, og det norske Wikipedia-miljøet. Artikkelen drøfter avslutningsvis i hvilken grad wikisatsingen så langt har fungert som middel til å oppnå de mål NLI satte seg på vegne av norsk lokalhistorisk forskning og formidling.

Avsindige furier og bergmenn i opprør på Kongsberg i 1730

Bjørn Ivar Berg

Opprøret på bergstaden Kongsberg i 1730 er interessant på flere måter. Vi kan spore en underliggende agenda og skjulte ledere. Aksjonistene var ikke bare vanlige arbeidere, men i stor grad stigere – arbeidsledere og lavere funksjonærer. Kvinner deltok aktivt. Kvinnenes rolle ble kommentert og karikert av samtidige observatører. Deres utsagn sier kanskje her som i andre tilfeller minst like mye om kommentatorene selv og deres tid som om kvinnene.

Slike aksjoner ble den gang ansett som kriminelle og kunne straffes hardt. I et samfunn med mangelfulle politiske og borgerlige rettigheter ble protester raskt tolket som angrep på den eneveldige kongen: *crimine majestatis* – majestetsforbrytelse.

De fleste uroligheter blant arbeiderne på Kongsberg var dårlig organisert og oppsto som følge av matmangel, sviktende lønnsutbetalinger og andre situasjonsbestemte problemer. Noen ganger kom det til håndgripeligheter og en og annen ble skadet, men ingen ble drept.

Ulike typer aksjoner er kjent allerede fra få år etter at Sølvverket kom i drift i 1623 og utover 1600-tallet. De mest omfattende,

med voldelige innslag, var en serie aksjoner som inntraff i 1690, med både bergmenn og kjørselsbønder involvert. 40 år etter inntraff opprøret i 1730, som ser ut til å ha vært bergstadens mest voldelige. Deretter gikk det igjen 40 år til de neste aksjonene, som var fredeligere og bedre planlagt. Aksjonene i 1770-årene foregikk under ledelse av bergmannen Lars Storhoff, som til slutt ble deportert til Vestindia. Endelig inntraff voldsomme opptøyer i 1795. Også da utmerket noen kvinner seg.¹

Forspillet til opprøret i 1730 var at to representanter for bergallmuen året før leverte et klagebrev i København. Etter hjemkomsten ble sendebudene og to andre dømt til festningsarbeid. Folk aksjonerte, befrikk sine kamerater og okkuperte ledelsens kontorer. Orden ble gjenopprettet av en tilkalt militærstyrke som havnet i et kortvarig, intenst «torgslag» med allmuen. 22 menn og to kvinner ble deretter dødsdømt, men til slutt benådet av kongen.

Hva slags opprør og lederskap?

Etterforskningen avdekket den sosiale kompleksiteten blant opprørerne og deres ledere og antyder underliggende fraksjonsstridigheter i den lokale eliten, med politiske overtoner omkring styringen

¹ Aksjonene er omtalt bl.a. i Edvard Bull, *Arbeiderforhold paa Kongsberg i det 17.-18. aarhundrede*, Det tyvende aarhundrede, 1915: 225–230, og Kristian Moen, *Kongsberg Sølvverk 1623–1957*, Oslo 1967. I nyere arbeider er 1795-oppløpet behandlet i Gina Johansen, *Det er Tiid at vi Vogner. Arbeideroppløpet på Kongsberg 1795*, masteroppgave UiO 2013, og opprøret i 1730 er sammenlignet med 1770-aksjonene i Bjørn Ivar Berg, *Labour actions at the Kongsberg Silver Mines in Norway: 1730 and 1771–5 in comparison*, i Angelika Westermann og Ekkehard Westermann (red.), *Streik im Revier. Unruhe, Protest und Ausstand vom 8. bis 20. Jahrhundert*, St. Katharinen 2007: 247–263.

av det kriserammede, statlige Sølvverket. Vi kan spørre oss om i hvilken grad aksjonen var en nødsprotest ut fra mangelfulle lønns-utbetalinger og vanskelig matvareforsyning, eller om aksjonene i større grad var uttrykk for fraksjonsstridigheter. Og kan det ha vært andre grunner til at bergallmuen var provosert? Hvorfor og hvordan deltok kvinner i aksjonene – eller kanskje vi kan svare med det motsatte spørsmål, hvorfor skulle de *ikke* delta?

Norsk opprørsforskning har tatt opp ulike fortolkninger av førindustrielle folkelige bevegelser, gitt av de britiske historikerne George Rudé og E.P. Thompson. Det bør først sies at begge har vært opptatt av å gi opprørere ansikt, å identifisere deltakere og ledere og deres motiver.² Thompson følger opp Rudés kritikk av eldre historieskrivnings tendens til å overta samtidige, nedlatende omtaler av opprørere som en mobb med kriminelle elementer og utagerende atferd (poenget er relevant for samtidige beskrivelser av Kongsberg-opprøret). Rudé legger, spesielt for eldre faser, vekt på spontanitet og mangelfull organisering ved det som ofte fremsto som «food riots», med innslag av mer eller mindre anonyme ledere, gjerne fra høyere sosiale lag. Thompson ser folket som mer selvstendige politiske aktører og aksjoner som bedre organisert og preget av mer utviklet politisk bevissthet. Han bruker begrepet «moral economy» som uttrykk for folks forankring i et verdisyn om «rettferdige» matvarepriser og normer om balanse mellom samfunnslagene, i

2 George Rudé, *The crowd in history, 1730–1848*, New York 1964; samme: *Paris and London in the 18th Century*, London 1974; E.P. Thompson, *The moral economy of the English crowd in the eighteenth century, Past and Present*, 1971: 76–136; samme: *Customs in common*, London 1993.

motsetning til en mindre regulert markedsøkonomi som fikk gjennomslag i annen halvdel av 1700-tallet.³ Men også Rudé fremholder tradisjonalistiske holdninger blant opprørere, med krav om gjenopp-rettning av «tapte» rettigheter og begreper som «rettferdig» lønn og pris.⁴

I en antologi ser Knut Dørum og Hilde Sandvik opptøyer i Norge 1750–1850 som mest i tråd med Thompsons modell, ut fra lederskap og organisering, strategier og politisk klok gjennomføring, selv om de utvilsomt også hadde innslag av spontanitet.⁵ Hvordan passer opprøret på Kongsberg i 1730 inn i dette bildet?

Bakgrunn og aksjonsforløp

Bergstadens befolkning var priggitt Sølvverkets oppturer og nedturer. Bedriften var like før utvidet til omkring 1900 arbeidere – bare menn.⁶ Aldri før hadde Norge sett så mange lønnsarbeidere samlet på ett sted og med samme arbeidsgiver som på bergstaden Kongsberg. Gruvene ga i en periode mye sølv og overskudd til staten. Men så falt produksjonen, og arbeidertallet ble redusert. Pengemangel førte til at lønningene ikke ble utbetalt i tide, og matvareprisene ble skrudd opp som følge av kredittbehovet.

3 Thompson 1971. Studien ble i 1991 (Penguin-utgave 1993, se over) gjenoptrykt og supplert med en gjennomgang av tyve års følgende kommentarer og kritikk i en større artikkel kalt «The moral economy reviewed».

4 Rudé 1974: 22–23.

5 Knut Dørum og Hilde Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850*, Oslo 2012: 14–19.

6 Et manntall fra juni 1724 omfatter 1816 arbeidere, inkludert stiger (bearb. Norsk Bergverksmuseum, utlagt søkbart på Digitalarkivet). Ikke inkludert er smeltehytte, myntverk og tømmermenn, ca. 70–80 mann, foruten ca. 40 funksjonærer. Et manntall fra 1732 omfatter 1619 arbeidere. I tillegg var det 38 funksjonærer: Bjørn Ivar Berg, *Eksamnasjonsmanntall Kongsberg Sølvverk 1732, Bergverksmuseets skrift nr. 1*, Kongsberg 1983.

Et klagebrev stilet til kongen ble i 1729 signert av 135 bergmenn.⁷ Brevet beskrev nød og sult og kritiserte ledelsen. To understigere brakte klagebrevet til Rentekammeret i København. Derfra ble det via den politisk aktive Oslo-biskopen Bartholomeus Deichman sendt til uttalelse til Kongsberg, der Overbergamtet var myndighet.⁸ Deres konklusjon var at klagebrevet fremsatte falske anklager.

De to sendebudene ble av en nedsatt kommisjon dømt til ett års festningsarbeid og to andre aksjonsledere, også understigere, til tre måneders festningsarbeid.⁹ Pinseaften 1730 ble tre av dem arrestert. Den fjerde ble varslet, klarte å rømme og levde flere dager i skjul i ei nedlagt gruve i Svartås like utenfor byen. Han fikk i farten med seg to brød og dukket opp igjen da de var spist opp noen dager etter.¹⁰

Utfallet skapte reaksjoner. Bergmennene trodde ikke at dette var kongens vilje, men anså det som et nytt overgrep fra den upopulære øvrigheten. Selv myndighetspersoner som siden undersøkte saken, fant at fremgangsmåten var juridisk tvilsom. Stattholder Ditlev Vibe mente senere at det var et maktmisbruk (en «Abyse») fra øvrig-

7 Ikke 124, som oppgis ellers. Riksarkivet (RA), Rentekammeret, Bergverkskontoret, kgl. res. 1729–1730 (RK B KR, EA-3115 Mfd 137), 1730 nr. 6 bilag A, dat. Kongsberg 13.08.1729.

8 Samme sted, diverse bilag. Klagebrevet ble først sendt til biskop Deichman, som tok saken opp med Overbergamtet og igangsatte undersøkelser og forhør på Kongsberg.

9 Kommisjonen med biskop Deichman, generalinspektør N.B. Køpp og viseberghauptmann Johann Ludvig von Schlanbusch ble oppnevnt ved kgl. res. 07.02.1730 (RK B KR 137, 1730 nr. 4) og avsa dom 04.04.1730, approbert ved kgl. res. 24.04.1730 [samme, nr. 9]. Sendebudene Adam Fischer og Henrik Monsen Try skulle til Kristiansand festning, Hans Jørgen Ziener og Nikolas Gregersen til Akershus festning.

10 RA Danske kanselli, Norske innlegg 1730, juli–11. oktober (DK NI, EA-3023 Fcca 107), eksaminasjonsprot. s. 60, forhør av H.J. Ziener 07.06.1730: Hjemkommet i natt og arrestert, dvs. oppholdt seg 11 dager i gruva.

Stoll ved Vater Adam gruve, hvor opprørslederen Hans Jørgen Ziener skjulte seg i flere døgn med to brød som niste. (Foto: B.I. Berg, Norsk Bergverksmuseum).

heten som hadde utløst opprøret, enten det var kommisjonen eller Overbergamtet som var ansvarlig.¹¹ Selv om Vibes utsagn kan være farget av at «øvrigheten» i dette tilfellet hadde representanter for hans uvenner, viser det en oppfatning om rettssikkerhet som var under utvikling fra lovarbeidene i 1680-årene og stegvis utover 1700-tallet.

Da en militær vaktstyrke tredje pinsedag, 30. mai 1730, kom for å bringe arrestantene til festningene, samlet omtrent 800 bergmenn og kvinner seg på Kirketorget etter gudstjenesten og krevde at fangene ble satt fri. Vaktstyrken på ti mann kunne ikke motstå folkemengden. Soldatene og Overbergamtet med berghauptmann Friedrich Wilhelm von Gabel i spissen, måtte se på at fangene ble satt fri. Rapport om det inntrufne ble sendt til stattholder Vibe i Christiania.¹²

Etter at fangene var befridd, brøt det løs et forferdelig tordenvær med plaskregn som dempet gemyttene. De fleste gikk hjem til sitt. Men dagen etter fortsatte opprøret, verre enn før, og nå okkuperte opprørerne Overbergamtets kontorer i Amthuset ved Kirketorget. Imens forberedte myndighetene en motaksjon.

Den mektige biskop Deichman hadde i flere år rivalisert med

stattholder Vibe om politisk makt.¹³ Deichman hadde i det siste vært på offensiven, men på Kongsberg var han upopulær. Den geskjeftige biskopen ledet forberedelsene til myndighetenes motaksjon fra sin base på Dunserud skysstasjon på Eiker og dro i forkledning til byen for å rekognosere. Et kompani på 64 dragoner under kaptein Thrane kommando med betydelig infanteristøtte ble beordret til bergstaden.

På opprørets fjerde dag, fredag 2. juni, gjenerobret de militære Amthuset. Kaptein Thrane oppfordret til utlevering av de frigjorte fangene, men folket krevde garantier for kameratenes sikkerhet og nektet å gå hjem slik Thrane ba dem om. I den anspente situasjonen kastet menn og kvinner seg ned mellom hestene på Kirketorget. Kavaleriet fikk ordre om å angripe, men forsiktig, ikke med skudd, men med flate pallasker, det vil si med bredsiden av korte sabler.

Det ble senere sagt at mange kvinner hadde vært blant de villeste i kampene. De oppfordret mennene til å slåss, og de skal ha truet dem til å fortsette kampen. Mengden slåss med steiner, kniver og trestokker med jernpigge i enden. Kaptein Thrane ble truffet av en stein og lettere såret. Snart måtte mengden gi opp. Noen var såret, men ingen drept. Mange flyktet. Kampene hadde ikke vært langvarige. En observatør mente torgslaget hadde pågått seks-åtte minutter. Dragonene med sine hester hadde bølget frem og tilbake over torget, og flere var blitt tråkket ned. Mange opprørere ble arrestert. Etterpå var det rolig. En mindre militær styrke forble i byen utover sommeren.

11 DK NI 108 (11. oktober–desember 1730), ekstrakt av brev fra stattholder Vibe til geheimeråd von Plessen dat. 18.11.1730. Vibe påpekte at det var gjort feil ved at fullbyrdelsen av straffen over de fire dømte ble påbegynt uten at de hadde fått forkynt verken tiltale, dom, dommens stadfestelse ved kongelig resolusjon eller arrestordren. Vibe mente opprøret kunne ha vært forhindret ved en mer fornuftig fremgangsmåte.

12 Forløpet av opprøret er beskrevet til dels etter et anonymt skrift publisert mange år senere: «Relation om det paa Kongsberg skeete Opløb af Bergalmuen 3die Pintze Dag den 30te Maii, som varede til den 2den Junii 1730» etc., *Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab*, utg. av Odin Wolff, København, 3. bd., oktober–desember 1815: 215–237 (inntatt i RA PA-0171 Brännich okt. 2). Relasjonen er supplert med flere andre øyenvitneskildringer i forhør og beretninger fra betjenter m.v. blant kommisjonspapirene i DK NI 107–108.

13 Se f.eks. Steinar Supphellen, *Den politiske bisp. Bartholomeus Deichman i norsk historie 1713–1730*, Trondheim 1989 [om bergverkssakene spesielt: 115–120].

Bartholomeus Deichman (1671–1731), biskop i Oslo, ledet nedkjempingen av opprøret. (Kobberstikk, antakelig fra perioden 1750–1850. Foto: Maihaugen).

Stattholder Ditlev Vibe (1670–1731) var med å dømme opprørerne. (Maleri av H.V. Westergaard, 1919, kopiert etter original fra 1700-tallet. Oslo museum).

Deichman startet sammen med Overbergamtet allerede dagen etter torgslaget med forhør av i alt 322 deltakere og vitner.¹⁴ Det ble nedsatt en kommisjon med Vibe, Deichman og generalmajor Johann Friedrich von Brockenhuus til å etterforske og dømme. I alt 24 opprørsledere, blant dem to kvinner, ble dømt til døden.¹⁵

Christian 5.s Norske Lov av 1687 foreskrev i sjettede boks fjerde kapittel om majestetsforbrytelser dødsstraff for opprørere. Elleve av de tiltalte ble uttrykkelig dømt for opprør, 13 for å sette seg opp mot det kongen hadde bestemt.¹⁶ 14 av de 24 ble samtidig domfelt for brudd på et forbud mot «Opløb og Tumult» blant bergfolket på Kongsberg, også omtalt som «Oprør».¹⁷ Forbudet var utstedt etter de forrige opptøyene i 1690. Alle tre bestemmelser foreskrev dødsstraff.

Flere av de arresterte var blitt fraktet til Akershus festning, men hadde fått skjørbuk og var i mellomtiden blitt returnert til Kongsberg. En var død i arresten, en annen som var satt fri, men som egentlig var den 25. som fikk dødsdom, døde i en sprengningsulykke like før domsavsigelsen.

14 DK NI 107, eksaminasjonsprot. 03–17.06.1730.

15 DK NI 108, kommisjonens protokoll med dom 23.08.1730 og domsutskrifter 18.09 og 12.10.1730. Antallet dødsdømte angis noen steder til 25 eller 26, men da er én eller to som døde før domsavsigelsen, inkludert. En av dem, Peter Bratt, som omkom ved en sprengningsulykke på Sachsen gruve i månedsskiftet august/september, er tatt med i dommen av 18.09. Kommisjonen var åpenbart ikke oppdatert på dette dødsfallet.

16 Dommer iht. Norske Lov 1687 6-4-3 [opprør] og 6-4-13 [oppsette seg mot kongens befalinger, eller råde andre dertil].

17 Forbud av 31.05.1690, *Kong Christian den Femtes Forordninger og Aabne Breve*, Kbh. 1737: 616–617. I teksten brukes betegnelsen «Oprør» på linje med tittelens «Opløb og Tumult», og disse begrepene brukes om hverandre i dommene. Kommisjonen ville ha forbudet opplest fra prekestolen på Kongsberg to ganger årlig.

Samme dag som den siste av dommene ble avsagt, 12. oktober 1730, døde kongen, Frederik 4. To måneder etter ble alle opprørerne sammen med de opprinnelig dømte fra klagebrevaksjonen benådet av den nye kongen, Christian 6., som også gjennomførte endringer i ledelsen av Sølvverket.¹⁸

Aktører i og bak fronten

Så langt de dramatiske hendelsene. For å forstå dem bedre må vi se nærmere på hvem som var involvert – i George Rudés ånd identifisere «faces in the crowd» og «the face of the crowd». Rudé poengterer at han med mengdens «ansikt» ikke bare er opptatt av dens fysiske opptreden, men også aksjonsformer, ledere og motiver, og dens sosiale sammensetning.¹⁹

Klagebrevet var underskrevet hovedsakelig av understigere (29 prosent) og faglærte gruvearbeidere, hauere (68 prosent). Av de arresterte og dømte opprørslederne utgjorde stiger – denne gang også tre overstigere – og stigerkoner omtrent to tredeler (68 prosent), sammenlignet med bare ti prosent av den totale arbeidsstokken.²⁰ Overstigere var mektige og betrodde avdelingsledere for opp mot ett hundre arbeidere eller flere. Disse elitegruppene blant bergallmuen kan ikke ha vært blant dem som ble hardest rammet av krisen.

18 Benådningen skjedde ved kongelig reskript av 11.12.1730, meddelt Overbergamtet av stattholder Vibe 22.12.1730. Reskriptet er gjengitt i relasjonen om opprøret trykt 1815: 234.

19 Rudé 1974: 17, Rudé 1964: 195–236.

20 Identifisert i manntall over arbeidsstokken fra mars 1729 (Statsarkivet i Kongsberg, Kongsberg Sølvverk 1623–1816, EA-3135 Dia 1, manntallsliste 1687–1783) og fra 1732 (Berg 1983).

Kongsberg omkring 1700 med Kirketorget under «Regiomontum» og Amthuset sør (t.v.) for torget. Ved Numedalslågen ses nederst smeltehytta og myntverket, lenger opp trekkullmøller. (Museum Regium 1713).

Sentrum av Kongsberg 1714 med Amthusgården t.v. for Kirketorget i midten. (Kgl. Bibliotek København, Thott 689).

Noe enkelt og spontant sultopprør kan det neppe være snakk om. Vi må se på maktforholdene rundt Sølvverket for å forstå aksjonen bedre.

Den sterke mann på Kongsberg hadde lenge vært bergmester Adam Ziener, som var respektert av stattholderen for sin fagkompe-

tanse. Men stattholderens posisjon var som nevnt utfordret av biskop Deichman, som hadde gjennomført store endringer ved Sølvverket, assistert av sin protesje Nicolai Bernhard Køpp – en forhatt bergembetsmann som nå var plassert i en sentral stilling som såkalt generalinspektør. Dette nye regimet fikk avsatt og forvist bergmesteren og hans svigersønn Jens Henckel, som var einfarer (kontrollbetjent, bedriftspoliti).²¹

Ziener hadde en stor slekt og tallrike vennskskapsforbindelser, det vi i dag kaller nettverk. Blant opprørslederne kan vi identifisere minst elleve som Zieners slektninger eller i svogerskap med ham. Etterforskningen viste at einfarer Henckel hadde tatt initiativ til klagebrevet, diktet hovedpunktene og bidratt til å dekke sendebudenes reisekostnader. Under opprøret hadde rebellene sitt hovedkvarter i Henckels hus like ved torget, og der skal de ha blitt servert rikelig med brennevin.

Trolig sto mange av stigerne i takknemlighetsgjeld til den tidligere så mektige bergmesteren for sine stillinger som nå sto i fare. Ziener ser ut til å ha skapt flere småsjefer enn det var behov for, og til å ha utviklet et klientsystem innenfor sin tallrike slektskaps- og vennskskapskrets. Protestaksjonene kan ses som en reaksjon fra denne gruppen, som benyttet seg av den sosiale uroen som berg-

21 RK B KR 137, 26.01.1729 nr. 9 (Ziener) og 04.11.1729 nr. 29 (Henckel). Deichman og Køpp hadde i brev av 05.08.1729 klaget over at Ziener, trass i at han var pålagt å forlate Kongsberg, bare hadde flyttet til Fiskum på Eiker, sist til Dunserud rett ved bygrensa, og ved brev og reiser opprettholdt kontakten med sitt parti og sine tilhengere, særlig Henckel. De ba om at Henckel ble avsatt og Ziener befalt å holde seg minst fire mil unna, noe resolusjonen 04.11.1729 etterkom til overmål: Ziener, kjent som «een Intrigant og eet Ondt Menneske», ble forvist til vestkanten av Norge 16–20 mil fra bergstaden.

verkskrisen hadde skapt. Kort tid etter at de dømte var blitt benådet, finner vi de fleste av dem i arbeid igjen. Flere ble senere overstigere og minst to av dem betjenter.

Tronskiftet og bakgrunnen for benådningene

Etter at kong Frederik 4. døde, var en av sønnens første handlinger som ny konge å avsette biskop Deichman og senere også generalinspektør Køpp, mens Ziener og Henckel fikk tilbake sine tidligere stillinger.²²

Både kronprins Christian og andre hadde lenge mislikt kong Frederiks forhold til Anna Sophie Reventlow, som han giftet seg med «til venstre hånd» mens dronning Louise var i live, og dagen etter hennes begravelse i 1721 giftet seg med «til høyre hånd». Kongens atferd vakte oppsikt, men han ble støttet av sin gode venn biskop Deichman. Biskopens holdning bidro til hans fall da den pietistisk innstilte Christian overtok tronen. Det var heldig for opprørerne på Kongsberg, siden deres dødsdommer, avsagt av blant andre Deichman, nå var i kongens hender.

At ingen ville bli henrettet, lå riktignok i kortene. Kommisjonen innstilte på benådning.²³ Dødsdommene var trolig ment som

22 Avskjedigelsen av Deichman skjedde 24. oktober 1730 og av Køpp 28. april 1731, og ved samme kgl. reskript ble Ziener gjeninnsatt. Han døde 12. august 1732. Henckel ble gesvorn i 1732 og bergmester i 1745.

23 Jf. dommene i DK NI 108. Bare for to rømte, A.W. Schultz og G.A. Tiesemand, ble det ikke innstilt på benådning. Vibe unnskyldte bergallmuen i brev til geheimeråd von Plessen 18.11.1730 (samme sted): Kun seks av de groveste lederne burde få ett års straffarbeid eller noe mer, mens alle de andre dømte burde benådes helt med unntak av fordeling av saksomkostningene inkludert militæraksjonen, i alt 879 riksdaler og 39 skilling. De som hadde utmerket seg, var ifølge Vibe understigerne H. Weidau, H.J. Graner, B. Johansen og N. Johansen, samt de to rømte A.W. Schultz og G.A. Tiesemand.

skremmeskudd til bergallmuen. Dommene var delvis en juridisk formsak, siden de aktuelle lovbestemmelsene entydig foreskrev dødsstraff. Regimet fremsto gjerne med det som er beskrevet som et janusansikt:²⁴ Staten med kongen av Guds nåde på toppen både straffet og viste nåde.

Mange som ble dødsdømt for ulike forbrytelser på 1700-tallet, ble benådet. Slike benådninger kunne riktignok være harde nok, fordi delinkventene i stedet ofte ble idømt straffarbeid på festninger. Kommisjonen i denne saken anbefalte også straffarbeid for de fremste lederne. Men her ser det ut til at alle rett og slett ble satt fri etter benådningen.

Kvinnenes rolle

Bergmester Zieners klientsystem til tross kan ikke aksjonene og kampånden til bergmennene og deres kvinner reduseres til bare en maktkamp innenfor eliten. Rollene til kvinnene og til to kvasi-intellektuelle under opprøret kan fortjene nærmere omtale.

Blant de mange aktive kvinnene pekte to stigerkoner seg ut. Begge ble dødsdømt. Det var Inger Kristoffer Jonsens og Helene Graners. Mennene deres var også blant de arresterte, den ene døde i arresten, mens den andre ble dødsdømt. I kommisjonsdommen heter det at de to stigerkonene

ere befundene udi Oprøret af et særdeelis grov, u-blue og for-

24 Dørum og Sandvik 2012: 11.

Kvinnene holdt opprørsbase på kirkegården, mens Amthuset og Kirketorget var de sentrale arenaer for opprøret. Amthuset og tilhørende arresthus ble gjenreist etter bybrannen i 1810 og ombygd i 1880-årene. (Foto: B.I. Berg, Norsk Bergverksmuseum).

mastelig forhold og med deris Ord, Hujen, Skrigen og u-bendige Geberder at have ophidset det Tumultuerende Bergsfolck meere og meere, stillet sig saa got som til anførere for dem [...] og begge i ald denne Tumult anstillet sig ligere forbittrede Furier end dend Modestie og Ærbarhed lig som det Kion bør følge.²⁵

Kommisjonen mente åpenbart at de ikke bare hadde gjort seg skyldige i opprør, men i tillegg hadde gjort vold på sin kjønnsrolle.

Kvinnene var tydeligvis aktive i kulissene. De sørget for mat

25 DK NI 108, domsutskrift 18.09.1730.

og drikke og motiverte mennene til å slåss og ikke gi seg. I en beretning som ble trykt mange år senere, beskriver en anonym observatør opprørerne på en ironiserende og nedlatende måte, og er særlig forferdet over kvinnene.²⁶ Vi skulle gjerne ha identifisert denne observatøren, som ser ut til å ha vært tett på begivenhetene, og som åpenbart tilhørte samfunnets høyere sjikt. Det er rimelig å anta at det var en av bergoffiserene. Overbergamtskriver Hartvig Poppe er en mulig kandidat, ut fra hva han i samme stil forklarte som vitne i saken.

Det var mange kvinner i mengden som samlet seg utenfor kirken tredje pinsedag og krevde at fangene ble satt fri. Under opprørernes besettelse av Amthuset posterte kvinnene seg på kirkegården, der de ifølge den anonyme observatøren «ved et idelig Feltskrig, tilskyndede deres Mænd, at gjøre Modstand og vise sig kiække».²⁷ Kampene på Kirketorget skal ha foregått «under en fæl Skrigen af Kiærlinger, der viste sig under denne Tumult som afsindige Furier; thi ved dette Opløb kastede disse tøileløse Qvinder deres Huer i Lufften, spyttede og traadte paa dem, rev sig i deres Haar og opløftede deres Klæder etc.»²⁸

En mann fikk anerkjennelse fordi han fra sin kamppost ved amthusporten

med sin Stok, saalænge hans Kræfter tillod, i en hellig Iver afstraffede vel en Snees rebelliske Qvinder; hvilket ikke nær

26 Relation trykt 1815 [se note 12].

27 Samme sted: 224.

28 Samme sted: 224–225.

saavel lykkedes for Skolens Hører Blyttecker, som da han blev vaer 3de i Skolesvalen staaende Xanthipper, som brugte en uforskammet Mund, vilde paa lige Maade bortjage dem af sit eget formeente Territorium, derefter uskyldig fik et Rap i sin Pande.²⁹

Observatøren beskriver den store forvirring «da nogle Dragoner indbrød paa Kirkegaarden og i en Hast adsplittede en Mængde der staaende Amazoner, som i største Confusion holdt en Liigdans omkring de Dødes Grave ud af den anden Side af Kirkegaarden»,³⁰ – og ellers anmerker han som forunderlig, nærmest imponert «med hvad Nidkiærhed disse Kiærlinger paa 4 Dage i al den overflødige Regn, ufortrøden ved Nat og Dag under aaben Himmel have camperet».³¹

Observatøren mente det var ubegripelig hvor disse fattige folkene hadde skaffet seg all maten og brennevinet som var fortært, og med hvilken hengivenhet og ro de hadde forlatt sine hus i fire dager

for at indhente endog med Lyst alle de velfortiente Prygel; overalt har Qvinderne været mest haardnakkede, som ei allene med Ord og Trudseler opmuntrede deres Mænd til en aarvaagen Vagt, men end og daglig tilbar dem paa Torvet Øl og Mad over Sædvane.³²

Presten Caspar Wildhagen fikk senere en reprimande for sin dårskap ved å gå inn i dispuTT med bergmannskonene om den avskydde generalinspektør Køpps forventninger i det hinsidige. Presten hadde forsøkt å roe ned den opphissede mengden som forbannet Køpp og forsøkte å få tak i ham. Folket vedble «at opoffre Køpp til Fanden i deres Ønsker».³³ Da presten ble spurt om han mente Køpp hørte Gud til, og han svarte ja, «gav Bergkiærlingerne dette mærkelige Giensvar: at dersom saa var, maatte de bekiende at Gud ikke var vanden, d. e. Kræsen over Siele».³⁴ (Det folkelige uttrykket «vannin» uttrykker kresenhet, f.eks. i matveien.) Køpp klarte å rømme til Vestfossen, og ble deretter av kjerringene hånlig kalt en «Fotsen-General».³⁵

Selv noen opprørere fortalte i avhør om de aktive og ville kvinnene. Understiger Friedrich Grube, en av de dødsdømte, sa han helst ville ha forlatt torget da kapteinen ba om det, men at han var blitt stoppet av kvinnefolkene. Han var redd for at de ville ha tatt livet av ham om han hadde gått. Den verste var den senere dødsdømte Inger, som ifølge Friedrich «true og bande bergfolket, at de skulle selv slaae dem ihjel, om de icke stod fast».³⁶

Under opprøret dro Friedrichs kone og en annen kvinne til Christiania med et bøneskrift til stattholderen, selv om mannen angivelig hadde prøvd å stanse henne. Her ser vi kvinner i en interessant rolle som budbringere.

29 Samme sted: 226.

30 Samme sted: 227.

31 Samme sted.

32 Samme sted.

33 Samme sted: 221.

34 Samme sted: 221–222.

35 Samme sted: 222.

36 DK NI 107, eksaminasjonsprot. s. 69.

Det var ikke uvanlig at kvinner var aktive i opprør. E.P. Thompson nevner mange slike tilfeller i britiske «food riots» på 1700-tallet, og drøfter ulike historiske arbeider der kvinnes roller er kommentert. Nettopp trekk som tapperhet, forhånende språk og gester overfor øvrighetspersoner, men også fysisk inngripen er blant uttrykk og handlinger fra kvinner som er trukket frem, og som vi kjenner igjen i omtaler fra Kongsberg både i 1730 og 1795.³⁷ Thompson nevner spesielt at ved opprør blant gruve- og metallarbeidere, «arketypiske mannlige opprørere», er det likevel notorisk at hele samfunnene – inkludert kvinner – deltok i aksjonene, som her foregikk ubevæpnet og med fredelige midler.³⁸

Kvasi-intellektuelle

Det var heller ikke uvanlig at utenforstående deltok og til tider spilte ledende roller i opprør. På Kongsberg i 1730 var to av de dømte opprørslederne ikke bergmenn og kan anses som en slags «kvasi-intellektuelle». Begge rømte byen da opprøret ble slått ned, og ble dødsdømt «in absentia». Den ene var Georg Anton Tiesemand, sønn av en tyskfødt bergoffiser. Selv hadde han vært fullmek-tig hos en slottsforvalter og påtok seg å føre et klagebrev i pennen for bergallmuen. Under opprøret oppmuntret han mengden fra en tilbaketrukket posisjon.

Mer i front sto tyskeren Albrecht Heinrich Schultz, en angivelig rømt apotekergesell som hadde giftet seg med ei enke på

Kongsberg. Under opprøret hadde Schultz ført en supplik i pennen. Han beskrives som kortvokst og ilter, og forbannet øvrigheten og til og med stigerne.³⁹

Overbergamtskriver Hartvig Poppe ga en nærgående øyenvitneskildring av den arge tyskerens atferd: Da folkemengden omringet berghauptmannen, trådte Albrecht frem, spyttende og bannende. Han beskyldte Overbergamtet for å ha fabrikkert den angivelige kongelige ordren om å føre vekk fangene og ville vite hva de hadde skrevet om den opprinnelige klagen. Albrecht sa han visste at øvrigheten ville anse denne tumulten som «Rebellion», altså opprør, og erklærte seg for å være en rebell, «og vilde han gjerne lide og lade sig partere for Folket, som var ham een Ære, ligesom Christus leed for Jerusalem»⁴⁰. Etter denne bevegede erklæring fikk berghauptmannen med seg den avsindige Albrecht vekk fra de andre og formante ham å ta til fornuft, men han sto på sitt, og etter hans tale skjedde «et stoort bulder, hujen og skriig» av folket, så de tilstedeværende bergoffiserene følte seg i livsfare og med nød og neppe kom seg i sikkerhet.⁴¹

En annen erklæring av nærmest revolusjonær art var ropet fra enkelte om «at de nok kunde være foruden Øvrighet, og kunde de nok arbeide uden deris Ordre».⁴² Flere menn og kvinner brukte

39 DK NI 107, eksaminasjonsprot. s. 45, stiger Ole Palm hadde sett «een liden tysk Karl», som var Albrecht, si at «Stigerne ere hunsvotter».

40 DK NI 107, betjentenes beretninger nr. 1, H. Poppe, s. 5–6. Partering av majestetsforbrytere og opprørere var inkludert i dødsstraffene gitt i Norske Lov 1687: 6-4-1 til 6-4-3.

41 Poppe, som over: 6.

42 Samme sted: 5.

37 Thompson 1993: 305–336.

38 Samme sted: 310; viser til eksempler fra 1738 og 1740.

harde ord mot berghauptmannen. Poppe merket seg særlig en kvinne kalt «Stoore Zidtzetl», som tiltalte berghauptmannen «med meegen u-bluehed, støjen og banden».⁴³

Allmuens karakter og ære

Vitner beskrev språk og atferd på en måte som åpenbart var ment å demonstrere villskapen og vanviddet blant den usiviliserte allmuen. Spyting og underlige geberder er ofte nevnt, likeså banning, skrik, fyll og bråk. Overbergamtskriver Poppe beskrev folkemengden som en saueflokk: Urolige trengte de seg mellom hverandre, «som forvirrede Faar, snart op, snart ned, snart frem, snart tilbake».⁴⁴ Saueflokk-metaforen ble gjentatt i dommen, nå i form av at den ene i den uvitende bergallmuen tankeløst følger den annen, som en formildende omstendighet for å begrunne innstillingen til benådning.⁴⁵

Andre uttalelser antyder at mange blant allmuen følte at øvrighetens atferd angrep deres ære, og æren ble i eldre tid tatt svært alvorlig. Folkemengden skrek at «de vare ærlige bergfolk».⁴⁶

Opprørslederen Hans Jacob Graner og hans kone beskyldte øvrigheten for å ville vanære den vanlige mann, og nevnte to episoder: Året før ville øvrigheten bruke bergmenn som rakkere, bød-
delens medhjelpere, til å begrave en kvinne som hadde hengt seg,

43 Samme sted: 7.

44 Samme sted.

45 DK NI 108, dom 23.08.1730: «De og ere saa tilbøjelige at følge den eene den anden uden nogen betenksomhed ligere end faare flock hvor den eene løber efter der dend anden gaar for, om det end var til dend største præsipise, end fornuftige Mennisker.»

46 DK NI 107, Poppe, som over: 3.

og de var blitt truet til å kaste en halshogd kvinne i jorda under steile og hjul, altså på retterstedet. Nå ville øvrigheten gjøre bergfolket til skjelmer og føre dem vekk til festningene, men de var ingen sølvtyver!⁴⁷

Slike uttalelser antyder at menigmanns sinne overfor det nye regimet hadde en sammensatt bakgrunn. Verken bergmenn eller kvinner var kanskje så ville, gale, ynkelige eller latterlige som enkelte ville ha det til.

Ettertid og oppsummering

Sølvverkets nye, tyske ledelse gjennomførte rasjonaliseringer med oppsigelser av i alt 564 arbeidere i 1732–1733, om lag en tredel av arbeidsstokken.⁴⁸ Mange understigere ble degradert til hauere. Dette synes å bekrefte antakelsen om at det gamle regimet under bergmester Ziener hadde brukt opprykk til småledere som gunstbevisninger innenfor et klientsystem.

Sølvverket gikk inn i bedre tider, og flere av de oppsagte ble raskt tatt inn igjen. Noe av grunnlaget for klageaksjonen i 1729 i form av forsinkede lønnsutbetalinger forsvant med verkets bedre økonomi. Det synes lenge å ha vært relativt rolig blant arbeiderbefolkningen. Arbeidsstokken økte under en stadig ekspansjon av verksdriften og kulminerte i 1770 med 4022 arbeidere og 53 funksjonærer, i alt 4075 ansatte.⁴⁹ Kongsberg var ved Norges første

47 Samme sted: 4–5. Henrettelsen må være den som skjedde 11. juli 1727.

48 Berg 1983: 40–44.

49 Tall fra manntall sjette bergmåned 1770 sammenholdt med regnskaper.

folketelling i 1769 med 8086 innbyggere landets nest største by, etter Bergen. Samme år satte vedvarende underskudd inn.⁵⁰

Arbeideraksjonene etter 1770 avdekket grunnleggende svakheter ved bergstadens sosiale og økonomiske struktur. Den kritiske forsyningen av den store befolkningen med korn og andre matvarer lå i hendene på private kjøpmenn, og mange av dem hadde et usunt samvirke med flere av lønningsfunksjonærene. Det ble som en følge av aksjonene organisert en såkalt naturalforpleining med utbetaling av deler av lønna i form av matvarer til subsidierte, faste priser fra nyopprettede magasiner i Kongsberg og havnebyen Drammen.

Systemet var likevel fortsatt sårbart i nødsår. Da bergverksdriften ble nedtrappet på slutten av 1700-tallet og bestemt nedlagt i 1805, førte det til store sosiale problemer, selv om driften likevel ikke stanset helt. Den sosiale katastrofen for bysamfunnet viste statens manglende evne til å organisere et levedyktig samfunn omkring Norges største bedrift i førindustriell tid og sårbarheten til et ensidig industrialisert. Opprøret i 1730 hadde vært et tidligere utslag av det samme.

Opprøret i 1730 var riktignok ikke noe rendyrket «food riot», selv om klageaksjonen i 1729 hadde preg av nødspøtest. Det følgende pinseoppløpet i 1730 kan i stor grad forklares ved uklok behandling av allmuens representanter mot et bakteppe av ulmende misnøye med øvrighetens håndtering av krisen i verksdriften og bergstadsamfunnet. Vi har stattholderens egne ord for at bergmen-

nes representanter i klageaksjonen var blitt behandlet rettsstridig, noe som kan ha utløst opptøyene. Det bergallmuen oppfattet som krenkelser av deres ære, synes å ha medvirket. I kulissene øyner vi ledere fra høyere sosiale lag, bergmester Ziener og svigersønnen einfarer Henckel med deres klientell. De to bergoffiserene og de to kvasi-intellektuelle opprørslederne passer godt med George Rudés modell om eksterne ledere. Opprøret i 1730 synes i det hele å passe noe bedre med denne modellen enn med E.P. Thompsons tolkning av førindustrielle folkelige aksjoner, som på sin side passer bedre til 1770-årenes relativt velorganiserte aksjoner med arbeidernes egen leder Lars Storhoff. Slik sett faller disse senere aksjonene godt inn i den norske opprørsforskningen nettopp i århundret etter 1750, mens tradisjonelle begreper som ære fortsatt sto sterkt tidlig i århundret.

Kvinnenes aktive rolle i 1730 gjør dem, når vi prøver å se utenom brillene til samtidens ironiserende og nedlatende rapportører, synlige som uredde politiske aktører i et lokalsamfunn der arbeidslivet ved verket var totalt mannsdominert. Bergallmuens kvinner var ikke bare hovedpersoner i dagliglivets hushold. De var forvaltere og voktere av familiens velferd og ære, og så seg ikke henvist til å følge det passive borgerlige – eller adelige – kvinneidealet som kommisjonen uttrykte ved «dend Modestie og Ærbarhed lig som det Kiøn bør følge». Så hvorfor skulle ikke de – i likhet med sine britiske medsøstre – delta i opprør?⁵¹

50 Bjørn Ivar Berg, Årsaker til Kongsberg Sølvverks nedgang 1769–1805, *Historisk tidsskrift*, nr. 2, 1987: 113–156.

51 Artikkelen er utbygd fra et foredrag holdt i Steinhaus, Italia (2004; jf. Berg 2007) og i ulike versjoner på Kongsberg. Takk til Berit Eide Johnsen og Marthe Glad Munch-Møller for nyttige innspill.

De borgerlige pikenes utdanning

Fra Hans Hornemans søstre til Den borgerlige realskole

Ida Bull

I Knut Sprautens arbeider om Hans Horneman¹ går det fram at det var til dels store uenigheter mellom Hans Horneman på den ene siden og hans medarvinger – de åtte søstrene, to halvsøstrene og deres ektemenn – på den andre siden om rettighetene i boet etter moren, Anna Nielsdatter Tønder og faren Henrik Horneman, som døde i henholdsvis 1703 og 1716.² Striden handlet særlig om at søstrene og deres menn mente Hans var blitt urettmessig tilgodesett.

- 1 Knut Sprauten, *Staten og storborgerne. Finansiering av Hans Hornemans utenrikshandel 1745–1758*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1974. Knut Sprauten, Rådmann Hans Hornemann og hans virksomhet, *Trondhjemske samlinger*, 1980. Knut Sprauten, Hans Hornemanns sagbruk i Trøndelag og hans handelsforbindelser. To oversikter, *Trondhjemske samlinger*, 1987. Knut Sprauten, *Hans Hornemann og næringslivet i det trondhjemske 1720–1760*, uttrykt manuskript, Oslo 1986.
- 2 Skifte etter Anna Nielsdatter Tønder, Henrik Hornemans hustru, begynt 28. februar 1703, sluttet 20. juni 1703, Skifteprotokoll for Trondhjem nr. 5 [1694–1706], fol. 253a–289a. Skifte etter Henrik Horneman, begynt 11. november 1716, sluttet 15. september 1719, Skifteprotokoll for Trondhjem nr. 8 [1716–1722], fol. 1–291a. Papirer om dette ligger også i arkivet etter Horneman: Statsarkivet i Trondheim, privatarkiv 236, nr. 126: Vedkommende skiftet etter Henrik Horneman.

Ikke bare hadde han i skiftet etter moren blitt tilkjent «hjemgave» (medgift) og bryllupskostnader på lik linje med søstrene, men også i tiden etterpå fått lønn for arbeid på farens kontor og fått bekostet lære- og skoleopphold i Amsterdam. Søstrene hadde derimot vært hjemme hos foreldrene før de giftet seg. De fikk hjemgave og bryllup, men det er ikke notert noe om lønn eller kostnader til utdanning for dem.

Her skal det ikke handle om Hans Horneman, men striden skal brukes som utgangspunkt for å se på hva slags utdanning, opplæring og skolegang piker i det øvre borgerskap fikk på 1700-tallet. I denne artikkelen skal jeg trekke fram de ulike behovene for opplæring og utdanning pikene i borgerskapet hadde, og antyde noen svar på hvordan deres utdanning kunne foregå. Den geografiske rammen i artikkelen er i hovedsak Trondheim, med noen mindre utblikk til andre steder i Norge og verden.

Utdanning for alle – men hvordan?

Jeg har tidligere skrevet om utdanning på 1700-tallet med vekt på forskjeller etter klasse og kjønn. Med bakgrunn i endringer i samfunnsforhold på den ene siden og lovgiving om skolegang og konfirmasjon på den andre siden ble noe formalisert utdanning nødvendig for alle, men svært forskjellig for forskjellige grupper. For gutter i borgerskapet ble skolegang mer aktuelt fra slutten av 1600-tallet, da økt deltakelse i internasjonal handel gjorde det nødvendig med flere spesialiserte kunnskaper, blant annet i navigasjon, bokføring og språk. Egne undervisningstilbud for gutter som siktet mot handel og sjøfart, dukket opp. Latinskolen ble supplert med flere alternati-

ver, og også latinskolen selv var i forandring på 1700-tallet. For arbeidsfolks barn ble det utover 1700-tallet opprettet skoler, avvekslende kalt fattigskoler, allmueskoler eller friskoler.³ For disse barna handlet kjønnsforskjellene om opplæring i arbeid, der jentene mot slutten av 1700-tallet fikk mye opplæring i håndarbeid, mens guttene fikk mindre direkte arbeidsopplæring, derimot mer trening i skriving og regning. For begge kjønn i arbeiderklassen hadde skolegangen utgangspunkt i religionsopplæringen og var et ansvar for det offentlige, med kirken som hovedaktør.

For borgerskapet var det derimot forutsatt at foreldrene selv hadde ansvar for å sørge for barnas utdanning. Riktignok gjaldt en opplæringsplikt, men ikke skoleplikt.⁴ Undervisningen kunne foregå hjemme, eller i ulike private former for dem som hadde økonomisk eller praktisk mulighet til det. Først utover 1800-tallet ble det opprettet mer organiserte privatskoler og, særlig etter skoleloven av 1860, offentlige skoler der barn av ulike sosiale lag gikk

sammen.⁵ Om foreldrene falt bort, ble det oppnevnt en formynder som hadde det formelle foreldreansvaret, kontrollert av overformynderiet. Overformynderiet var imidlertid stort sett opptatt av at den økonomiske verdien av de umyndiges arvepart ikke ble forringet. Noen ganger nevnes det også at ugifte piker har krav på hjemgave i tillegg til arveparten. Noen få ganger er oppfostring, skolegang og «fornøden lærdom» nevnt, uten at det kommer fram noen tydelig kjønnsforskjell her.⁶

I den offentlige diskusjonen nevnes skolegang for guttene i mer eller mindre organiserte former hyppig på 1700-tallet. For pikene i borgerskapet ble deres utdanning bare sporadisk nevnt, og temaet ligger for det meste i det skjulte fram til det ble aktuelt da Den borgerlige realskole i Trondheim også ga et tilbud til pikene på slutten av 1700-tallet. Fra arveoppgjøret i Hornemanfamilien på begynnelsen av 1700-tallet og fram til Realskolen på slutten av 1700-tallet skjedde det selvsagt samfunnsendringer som fikk konsekvenser for hvordan man så på utdanning, også hvordan pikene i de øvre lag av befolkningen skulle utdannes.

Det er skrevet forholdsvis lite om de borgerlige pikenes utdanning. Utover på 1800-tallet kom det mange pikeskoler i norske byer, mer eller mindre varige, og mer eller mindre formaliserte og offentlige. Pikeklassen ved Den borgerlige realskole i 1783 var et tidlig eksempel på spesiell utdanning for piker og et unntak fra fokuset

3 Ida Bull, Hva skal fattigfolks barn lære? Barnearbeid og 1700-tallets byskole, i *Barn*, nr. 3–4, 2009. Ida Bull, Industriousness and development of the school-system in the eighteenth century. The experience of Norwegian cities, i *History of education*, vol. 40, nr. 4, 2011: 425–446. Ida Bull, Kunnskap – hver etter sin stand og sitt kjønn. Utdanning i norske byer på 1700-tallet, Trondheim 2013. Ida Bull, Leseopplæring og lesebehov i norske byer før 1750, i *Heimen*, nr. 3/2015: 265–278.

4 Forholdet mellom undervisningsplikt og skoleplikt diskuteres i: Vegard Kvam og Asbjørn Tveiten, «At Børnelerdommen maa være udi alle huse». Om skoleplikt og foreldrerett i allmueskolens religionsopplæring, *Historisk tidsskrift*, nr. 2/2017: 124–151. De mener skoleloven av 1739 la opp til skoleplikt, men også åpnet for hjemmeundervisning under spesielle vilkår. Slike spesielle vilkår kunne være hjemmeundervisning organisert av velstående foreldre fra høyere samfunnslag, som ikke trengte allmueskolen for å gi sine barn opplæring. Reskript 1764 innskjerpet skolepåbudet også for byene, men det ble fortsatt praktisert ulikt for ulike sosiale grupper. Se også Bull 2013: 22–23.

5 Rune Slagstad, *De nasjonale strateger*, Oslo 1998: 45–48.

6 Trondheim magistrat, overformynderprotokoll 1 (1625–1725), og 2 (1725–1749).

på guttenes utdanning. Men også tidligere fikk jo pikene undervisning, og vi vet at mange kvinner underviste barn, både gutter og piker og av ulike sosiale lag. Mens skolehistorien ofte har konsentrert seg om de offentlige tiltakene,⁷ har slik betalt privat undervisning vært lite omtalt.⁸ Slik undervisning har ikke etterlatt seg arkivmateriale, men kan være nevnt i biografisk og selvbiografisk materiale.⁹ I England ble det allerede på slutten av 1600-tallet og videre utover 1700-tallet opprettet egne pikeskoler. Det innebar at pikene fikk et alternativ (eller tillegg) til den private undervisningen i hjemmet. I London var de første skolene særlig beregnet på døtrene til kjøpmennene og sakførerne i City, senere var mange skoler organisert som pensjonatskoler eller var mer beskjedne dagskoler i lærerens hjem. I løpet av 1700-tallet utvidet de kvinnelige lærerne repertoaret fra lesing og håndarbeid til også å omfatte grammatikk, litteratur (engelsk og fransk), historie og geografi. Vanlig var også undervisning i elegant sosial framturen, musikk, dans og tegning, samt ulike former for husholdningskunnskaper.¹⁰ Men fortsatt på

7 En strikt deling mellom offentlig og privat undervisning er ikke rimelig. Mange skoler krevde betaling, men var gratis for den elementære undervisningen av de fattige, finansiert av myndighetene og av gaver. Både slike skoler og rene fattigskoler ble diskutert av geistlige og sivile myndigheter, og det har etterlatt spor i offentlige arkiver. Se Bull 2013: 74–78.

8 Skolehistoriker Knut Tveit har i noen grad tatt for seg også private skoler: Knut Tveit, Frå privat til offentlig ansvar. Skole og opplæring i Bergen 1660–1850, Årbok for norsk utdanningshistorie, 2005: 15–48. Knut Tveit, Privatskolane – til skade eller gagn for den offentlege skolen?, i Christian W. Beck og Svein Egil Vestre (red.), Skolen i aftenlandet?, Oslo 2008: 195–224.

9 Susan Skedd, Women teachers and the expansion of girls' schooling in England, c. 1760–1820, i Hannah Barker og Elaine Chalus (red.), Gender in eighteenth-century England, London og New York 1997: 110–125.

10 Ibid.

begynnelsen av 1800-tallet ble mange piker i borgerskapet i hovedsak undervist hjemme, av foreldre, mannlige lærere, guvernanter eller eldre søsken.¹¹ I den nye danske skolehistorien nevnes det at det var atskillige kvinner som underviste, men at de sjelden ble nevnt ved navn. De dukker opp i fortegnelser som et uspesifisert tillegg til de mannlige lærerne, og de finnes som fuskere som forgrep seg på skolelærernes monopol.¹²

Opplæringsbehovene i en kjøpmannsfamilie

Pikenes undervisning måtte tilpasses deres framtidige liv som gift kone i et hushold tilsvarende det de vokste opp i. Konen skulle være mannens medhjelper og måtte derfor ha kunnskaper om forretningsdriften. Hun skulle drive husholdningen, ha oppsyn med tjenerne, ha den første undervisningen av barna og oppsyn med videre undervisning av pikene i husholdssysler. Kvinnenes rolle var også å være et viktig ledd i husets nettverksbygging. Det innebar at de måtte ha sosiale ferdigheter. En utdanning som omfattet språkkunnskaper, var et pluss for en pikes sjanser på ekteskapsmarkedet.

På 1600-tallet ble Trondheim trukket stadig tettere inn i internasjonal handel. Flere kjøpmenn vandret inn fra mer sentrale handelsområder i Europa til Trondheim, blant annet fra Flensburg, slik som Henrik Horneman. En opplæring for kjøpmennenes sønner – rekruttene til å ta over forretningsdriften – måtte naturlig

11 Linda L. Clark, Women and achievement in Nineteenth-century Europe, Cambridge 2008: 161.

12 Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen, Da læreren holdt skole. Dansk skolehistorie, bd. 1, Århus 2014: 147–152.

innebære kunnskaper som var nyttige i slik internasjonal handel. Henrik Hornemans to sønner, Ole og Hans, ble da også sendt utenlands for å gå på skole, få undervisning og opplæring gjennom tjeneste i større firmaer utenlands – for deres vedkommende i Amsterdam. Under skifteforhandlingene etter Anna Tønder forklarte Henrik Horneman at de åtte døtrene som allerede var gift, «etter Landsens Manneer» hadde fått 1628 riksdaler hver til hjemgave og bryllup. Den eldste sønnen, Ole, hadde fått en tilsvarende sum til reise og opphold til fremmede steder. Henrik hevdet så «at de 2de u-gifte Pigeborn, og dend yngste Sønn burde forud nyde dend

Anna Tønder Horneman og Henrik Horneman drev handelshus i Trondheim i årene rundt 1700. Skiftet etter dem i henholdsvis 1703 og 1716 viser både ulike syn på døtres og sønners opplæring og arbeid, og gir innblikk i hva døtre i et slikt hushold måtte ha kunnskaper om, blant annet krambudrift og kunnskaper om ulike typer tekstiler. [Ukjent. Foto begge malerier: Schrøder. Sverresborg museum].

samme Rett». Det ble altså satt av 1628 riksdaler til hver av dem.¹³ Her sies det altså forholdsvis tydelig at Oles 1628 daler var til hans utdanning, i motsetning til søstrenes pengesum, som var en investering i deres ekteskap. I forbindelse med skiftet etter Henrik hevdet så søstrene og deres ektemenn at Hans hadde fått i pose og sekk – både hjemgave som pikene fikk, og bekostet reise og opphold i Amsterdam.¹⁴ I Amsterdam hadde han oppholdt seg hos den eldre broren Ole, og faren, Henrik, hadde så refundert Oles utgifter til skolegang, klær og kosthold for Hans mens han var i Amsterdam. Der hadde han lært «Bogholderiet og andet som samme i Fremtiden kunde være til Nøtte». Svogrene klaget over at Hans framhevet sin egen innsats, mens «Hans Søstres Tieneste derimot i deres Forældres Huus, skal være af ingen Værd...».¹⁵ Skifteretten valgte imidlertid å ikke ta hensyn til det, siden hans andre søsken – det vil si søstrene – var hjemme hos faren «og nød det samme uden nogen Dispute» og det ikke fantes notater i boet om eventuelle kostnader ved dette.¹⁶

Vi vet lite om hva slags skolegang sønnene hadde hatt som barn, før de ble sendt utenlands som ungdommer. Og vi vet enda mindre om søstrenes utdanning. Men vi kan slutte en del ut fra hva slags virksomhet som foregikk i slike familier, og hva slags kunnskaper de burde ha for å delta i dette. Om Hans ble det sagt at han blant annet skulle lære bokholderi. Det er noe han nok kunne ha

13 Skifte etter Anna Nielsdatter Tønder, fol. 253a–289a.

14 Skifte etter Henrik Horneman, fol. 1–291a.

15 SAT, Privatarkiv 236 Horneman, boks 126.

16 Samme sted.

begynt å lære gjennom det skoletilbudet som fantes i Trondheim i perioden fra 1686 til 1709, da byen hadde en hollandsk skolemester som underviste i navigasjon, bokholderi og tysk og hollandsk språk.¹⁷ Vanlige arbeidsoppgaver for de mannlige medlemmene av de internasjonale handelsfamiliene var nettopp å ha ansvar for det overordnede regnskapet, med økonomiske transaksjoner og korrespondanse med utenlandske og innenlandske forbindelser. En del av utdanningen for sønnene var å arbeide på kontoret i familiens bedrift, for å få praksis til videre opplæring utenlands. Både Hans og fetterne Henrik Ebbesen Horneman og Henrik Bech hadde arbeidet på kontoret hos Henrik Horneman i flere år.¹⁸

Skifteforretningene kan gi mye informasjon om hva virksomheten i et slikt firma gikk ut på, og hvilke arbeidsoppgaver som derfor trengtes.¹⁹ Den internasjonale handelen som Horneman drev, kommer tydelig til syne gjennom lagrene av eksportvarene fisk og kobber på bryggene, samt importvaren korn samme sted. Men en svært stor del av registreringene handler om salgsvarer i krambua. Krambua besto av flere lokaler, som «kramboden», «dagligkramboden» og «krambodloftet». I disse krambulokalene ble det registrert enorme mengder tekstiler av ulike slag, lengder og farger. Det nevnes irsk, danziger, slesviger, skotsk klede, lerret, boy, kersey, sarts,

silke og en mengde andre typer stoffer, dessuten strømper og natttrøyer, knapper, hekter, knappenåler og bånd, krydder, tobakk og risengryn, mandler og rosiner, samt mye annet. Når det sies at søstrene gjorde tjeneste i krambua, eller at de var hjemme hos foreldrene, så er arbeidet med krambua en del av den oppgaven det var å drive husholdet i en slik handelsfamilie. Mye av den kompetansen kvinnene i familien trengte, følger av dette.²⁰

For å drive husholdet trengte kvinnene kunnskaper om matlagning og hvordan man skaffet matressursene til husholdet, de trengte kunnskaper om tekstilproduksjon til husholdets eget bruk, og ikke minst trengte de inngående kunnskaper om de handelsvarene som ble solgt i krambua. Det vil si at de måtte kunne forskjellene på de ulike stofftyper, kvaliteter og bruksområder, kvalitetene på tobakk og kryddersorter, blant mye annet. De måtte også kunne måle opp stofflengder, veie og telle varer. Selv om hovedregnskapet i bedriften var en mannlig oppgave, fulgte det også regnskapsoppgaver med tjeneste i krambua. Salget foregikk på kreditt, og det måtte derfor noteres hvem som fikk hvilke varer, og hvor mye det skulle koste. En handelsbetjent kunne ha oppgaver i tilknytning til kramburegnskapet, men kvinnene som gjorde tjeneste i krambua, måtte også ha oversikt over priser og kunne regne ut hvor mye den enkelte skyldte. Selv om de ikke trengte å kunne dobbelt bokholderi, måtte de kunne skrive og regne.²¹

17 Henry Berg, *Trondhjems sjøfart under eneveldet 1660–1814*, utgitt av Trondhjems sjøfartsmuseum, Trondhjem 1938–41: 73ff.

18 Sprauten, uttrykt manus: 3. Skiftet etter Henrik Horneman, fol. 123a–b.

19 Om handelsmenns skifter som kilde, se Finn-Einar Eliassen, Korn og kram, kapital og kreditt. Handelsvirksomhet i og omkring byer belyst ved skiftemateriale, i *Skiftene som kilde*, Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1996: 65–91.

20 Annen litteratur støtter også at kvinnes sfære i handelsfirmaene lå innenfor detaljhandelen, og dessuten pantelånvirksomhet. Se Christina Dalhede, *Viner Kvinnor Kapital. 1600-talshandel med potential*, Partille 2006: 272.

21 Ida Bull, *Handelskapitalismen og dens steder*, *Heimen*, nr. 3–4, 2016: 245–260.

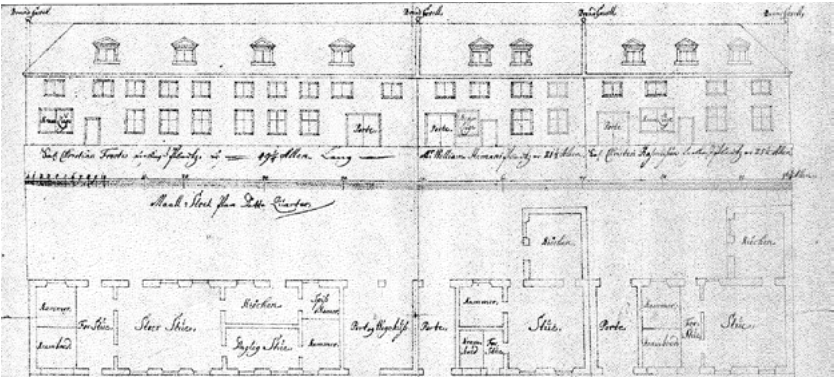
I skiftene i Hornemanfamilien er det ikke nevnt utgifter til pikenes utdanning. Det nevnes derimot at de fikk «det samme» hjemme som sønnene fikk ute. Det refererer kanskje mest til at de ble forsørget med husrom, mat og klær, og ikke nødvendigvis utgifter til undervisning. Men hvordan ble de da opplært? Gjennom hele 1700-tallet var utdanning av pikene i de borgerlige familiene en privat sak for familiene, med foreldrene som ansvarlige. Det gjaldt også mye av undervisningen av guttene, inntil de kunne begynne på Latinskolen, på de mer sporadiske offentlige tilbudene for gutter av deres stand, eller bli sendt utenlands på skole der. Både Latinskolen og Den borgerlige realskole, da den kom fra 1780-tallet, forlangte at elevene skulle ha basiskunnskaper før de begynte på skolen.²² Dette var foreldrenes ansvar. Det måtte altså finnes muligheter for å lære det grunnleggende av lesing, skriving og regning privat, både for piker og gutter.

Undervisning i hjemmet

Til alle tider har den grunnleggende opplæringen av barn foregått ved at barna har fulgt med voksne i arbeidet. Også i handelsfamiliene må vi regne med at det lenge har vært det viktigste. Den fysiske strukturen i kjøpmannsgårdene la godt til rette for at barna tidlig

22 Forordning 17. april 1739 ang. hvor mange latinske skoler i Danmark og Norge skal vedblive, med videre, Kong Christian den siettes forordninger, inneholder krav om forkunnskaper for opptak i latinskolen i katekismen, lesing og noe skriving. 1756 også krav om noe forkunnskaper i latin, se Bull 2013: 84–85. Fundas for den borgerlige skole, datert 18. mars 1778, kgl. Konfirmasjon 19. des. 1781 §2 fastsetter at barna må kunne lese i bok og kunne Luthers lille katekismus utenat før de begynner på skolen. Olaus Schmidt i Wilhelm K. Støren og Olaus Schmidt, *Trondhjems borgerlige realskole 1783–1757*, Trondheim 1956: 23.

kunne få innblikk i det meste som foregikk både innad i husholdet og utad i byen. En kjøpmannsgård besto både av private og offentlige rom, krambu, kontor og lagerrom. I Trondheim ble det opprettet et skille mellom kjøpmannsgård og brygger med lagerlokaler etter den store bybrannen i 1681, men skillet var ikke større enn at også små barn lett kunne løpe fra det ene til det andre. Mye av den praktiske kunnskapen som trengtes for å delta i, og etter hvert lede, virksomheten i husholdet, kunne erverves ved å observere og delta. Men alt tyder på at det også var en svært bevisst holdning til å lære opp barn og unge innenfor husholdet. For pikene i et hus som Hornemans var tradisjonelt tekstilarbeid en selvfølge. De måtte lære å spinne, veve og sy. Til det hørte også kunnskap om ulike kvaliteter på tekstilene, og i krambua ville de få utvidet sin kunnskap om stofftyper, kvaliteter og forskjeller på tekstiler fra ulike land. I

Etter bybrannen i Trondheim i 1708 tegnet general Johan Wibe utkast til de nye gårdene i Kjøpmannsgata. Som vi ser inneholdt gårdene krambu, med kramluke ut mot gata. [Fra kopi i Statsarkivet i Trondheim].

forbindelse med at Realskolen ble opprettet på begynnelsen av 1780-tallet, var undervisningen for pikene diskutert. Håndarbeid ble en viktig del av undervisningen for dem etter at skolen fikk en kvinnelig lærer i 1799. Men i den første tiden Realskolen ble drevet, hadde pikene kortere tid på skolen enn guttene, med den begrunnelse at de hadde mer de skulle lære hjemme.²³ Tekstilarbeid var åpenbart noe som var viktig i de borgerlige familiene for å holde de enkelte husholdsmedlemmene og husholdet som helhet med nødvendige klær, sengetøy, forheng, duker, servietter og stolputer. En god del av dette ble produsert hjemme, men det var også et omfattende internasjonalt marked med tekstiler, og i hus der det ble drevet tekstilhandel, som hos Horneman, måtte det være nødvendig at kvinnene ikke bare hadde kunnskap om tekstiler de selv var med å produsere og bruke, men også alle slags tekstiler som ble importert gjennom utenrikshandel eller kjøpt inn fra lokale produsenter, og som de solgte i krambua eller ved salg til lokale kunder i regionen eller på markedene.²⁴

Ulike typer husholdsarbeid var også noe pikene måtte lære. Selv i hushold der det var rikelig med tjenerhjelp, måtte husmoren ha kunnskapene og selv kunne både utføre arbeidet og instruere

tjenestepikene i det. Døtre måtte også læres opp, og vi ser rester av det i håndskrevne kokebøker, som særlig inneholder oppskrifter på selskapsmat. Noen av dem har både matoppskrifter og andre nyttige oppskrifter, for eksempel på farging av tøy.²⁵ Hanna Winsnes var den første kvinne som utga trykte lærebøker i husstell. Hennes første lærebøker var katekismen og bibelhistorien på vers (1831 og 1846), mens den første læreboka spesielt beregnet på kvinner var en lærebok i veving, som først ble utgitt i 1850. Hanna Winsnes hadde undret seg over at det ikke fantes lærebøker i «Kvindernes eneste Lærefag medens Herrerne var saa vel forsynede i alle sine».²⁶ Hun hadde fått lite utdanning, men utdannet seg selv: leste mens pannekakene ble stekt, og lærte seg regning av kontorfolkene hos svogeren, der hun styrte husholdningen.²⁷ Det tilfeldige i pikenes utdanning kommer fram i flere tilfeller.²⁸

Pikene måtte lære å lese. Men hvordan? Mens det i fattig- og allmueskolene er åpenbart at det i hovedsak handlet om å lese katekismen og andre tilsvarende religiøse skrifter, først og fremst for å lære dem utenat, ser det ut til at de borgerlige pikene hadde større frihet. Det sies lite om hvordan og av hvem de egentlig lærte å lese, men de hadde antakelig mulighet til å lese bredere. Særlig mot slut-

23 SAT privatarkiv 280 Hoë, nr. 42.3 Promemoria til Directionen for den borgerlige Skoele i Trondhiem, dat. 28.5.1794, ikke undertegnet.

24 I Hornemans arkiv ligger bestillinger fra kvinner i distriktet på bestemte typer tekstiler. Opplyst i e-post fra Knut Sprauten, 2.3.2009. Et tegn på at Horneman også kan ha organisert større produksjon av tekstiler, ligger også i arkivet, der det i *Daglig kladd* februar 1716–juni 1719 er notert større mengder dreiel, «levered til lille Malene i llen at vaske», kanskje tekstil som ble formidlet fra vevere og til vasking og bleking på blekeplassene i lla før salg.

25 Flere slike kokebøker finnes i arkivene. Eks.: <https://digitaltmuseum.no/011085441672/en-kokebok-fra-moldegard>. <https://www.arkivverket.no/arkivverket/Arkivverket/Stavanger/Nettutstillinger/Fruentimmer-Kaage-og-Farvebog/Hva-inneholder-oppskriftsboka>. <http://kokekunst.tumblr.com/>.

26 Ulla Meyer, *Norske kvinner. 150 portretter*, Oslo 1943: 18.

27 Samme sted.

28 Bull 2013: 99–104. Her er det særlig embetsmannsdøtre det er snakk om.

ten av 1700-tallet dukket det opp mer litteratur som gikk ut over de tradisjonelle religiøse og moralske skriftene.²⁹ At dette var gjenstand for diskusjon, kommer fram blant annet i *Trondhjemske Tidender* (som var navnet på Adresseavisen i perioden 1795–1801). Her kritiserte redaktøren sterkt tendensen til at kvinner, istedenfor «fornuftig Læsning», hengir seg til «uordentlig Lektüre, især af det romanske Slags. Det er denne Lektüre, som – besynderlig nok – gierne er den Siæleføde, de læselystne af det andet Kiøn leve paa ...».³⁰ Her legges særlig ansvaret for å «forhindre denne Læsesygdom» på fedrene som oppdragere, men redaktøren forutsetter også at han har kvinnelige lesere. At fedrene har et spesielt ansvar, kommer også fram i et annet innlegg i samme avis, klippet fra en bok, der en far har skrevet til sin datter. Her framheves det hvordan veloppdragne kvinner, som denne datteren, nærmer seg «Klogskab, naar hun i sin tænksomme Ungdom har været vejledet af oplysende Samtaler». Lesingen skal videreføre dette, for «denne stille dannende Læsning er det, som forædler vor Forstand, thi at læse af Pralerie og for Bøglærdoms Skyld, klæder dit Kjøn aldeles ikke, og er derfor i almindelighed bleven det en Daddel». Denne faren anbefaler også en metode til nettopp å overføre lesingen til klokskap, nemlig å tenke grundig gjennom det hun leser, ved å skrive ned hovedinnholdet av hver side med noen få egne ord.³¹

29 Lis Byberg, «Jeg gikk i ingen Skole, havde min Frihed hele Dagen og Nøglen til hans Bogskab». Kvinners lesning på 1700-tallet, *Historisk tidsskrift*, nr. 2, 2011: 159–188.

30 *Trondhjemske Tidender*, 16. oktober 1795.

31 *Trondhjemske Tidender*, 2. desember 1796.

Bidragene i avisa har det til felles med mye av litteraturen rettet mot å utdanne og danne kvinner, at de var skrevet og utgitt av menn. Moralen i litteraturen dreide seg særlig om middelklassekvinnenes³² rolle som arbeidsleder i husholdet. Hun skulle ha oversikten over husholdets forvaltning, være barnas og tjenernes lærere, ha oppsikt med tjenernes arbeid, men samtidig være mannens underordnede. Hun skulle ivareta den kvinnelige hovedrollen i det som framstilles som samfunnets minste politiske enhet.³³ Litteraturen rettet mot kvinnene handler for en stor del om å forme kvinnene til å være delaktige i å skape en dannet øvre middelklasse. I engelsk og svensk litteratur framheves dette aspektet kanskje tydeligere enn det er grunnlag for i norsk sammenheng. Men også de norske borgerlige pikene ble mot slutten av 1700-tallet stadig tydeligere gitt en utdanning som framhevet dannelsen, samtidig som de også skulle lære seg de praktiske oppgavene i et borgerlig hushold. Det dannede idealet og den praktiske daglige virkeligheten måtte forenes.

Det er uvisst om det var mødre eller fedre som i utgangspunktet lærte sine barn grunnlaget for å lese. Det kan ha variert, og også ha vært supplert av andre lærere. Men det kan se ut som fedre

32 «Middelklasse» i både svensk og engelsk (og annen europeisk) sammenheng tilsvarer ofte overklasse i Norge, siden adelen, som der var en viktig samfunnsklasse, var så godt som fraværende i Norge.

33 Anne Berg, Medelklassens fruntimmer. Fruntimmersbildningen och skapandet av medelklasskvinnor, ca. 1780–1820, i Anne Berg & Hanna Enefalk (red.), *Det mångsidiga verktyget. Elva utbildningshistoriska uppsatser*, *Opuscula Historica Upsaliensia*, nr. 39, 2009: 31–50. Leonore Davidoff og Catherine Hall, *Family fortunes. Men and women of the English middle class, 1780–1850*, London 1987.

spilte en viktig rolle for å oppmuntre døtre til å lese. Kanskje var det helst i embetsmannsmiljø man la vekt på det, mens handelsborgerskapet hadde en mer praktisk tilnærming til lesingen. Selv om det særlig var embetsmennene som hadde bøker, fantes det likevel slikt blant både håndverkere og kjøpmenn. En undersøkelse av bøker i skifter rundt 1700 avslører at disse mest hadde religiøse bøker av ymse slag, men også lovbøker, legebøker, kokebøker, hagebøker, urtebøker og sjøfartsbøker på hollandsk.³⁴ I Henrik Hornemans husholdning var det få bøker. En bibel, noen få religiøse tekster, Christian den femtes lovbok og en tysk legebok var det hele.³⁵ I hvilken grad kvinnene leste bøkene, vet vi jo ikke. Men når enker og døtre kjøpte bøker i auksjon i boet etter ektemann og far, kan det tyde på interesse.³⁶

Et mangfoldig undervisningsbilde

Fedres og mødres undervisning var altså en mulighet. Det ble også gitt mye undervisning av betalte lærere privat, enten i barnas hjem eller i lærerens hjem. Da avisene begynte å dukke opp på slutten av 1700-tallet, ble de en arena for å tilby undervisning av forskjellig slag.

I de større danske byene var det privatskoler som tilbød undervisning til småbarn og til større piker. Både latinskolen og realskolene som kom etter hvert, forlangte at barna skulle kunne noe før de begynte. Atskillige kvinner tilbød slik undervisning.

34 Henry Berg, 1700. Bøker som folk leste, i 300 år med Cicignon, Trondheim 1981.

35 Skifte etter Henrik Horneman, fol. 42.

36 Lis Byberg, op. cit.

Lesing for de minste barna av begge kjønn, lesing, skriving, søm, strikking og andre «fruentimmermetoder» for pikene. Slike «madammeskoler» kunne også tilby mer avansert undervisning i religion, fremmedspråk, historie, geografi og regning. I Aalborg åpnet en slik skole for piker i 1792, delt i tre klasser, der blomstertegning og håndarbeid i tillegg til kristendom, historie, skriving og regning var fagene i første klasse; i tredje klasse var pikene avansert til fransk og tysk.³⁷ I motsetning til i fattigskolen ble det her betalt for undervisningen, noe som i seg selv ga noen sosiale rammer.

De borgerlige døtrene skulle lære finere håndarbeid. Undervisningen foregikk i hjemmet, gjerne kombinert med undervisning i lesing og skriving, eller også hos en av de mange ugifte kvinner og enker som tok imot piker til opplæring. I Bergen ble det på 1600-tallet presisert at «Ærlige Qvindfolk» hadde lov til å lære «Pigebørn at sye, kniple, læse etc.».³⁸ En betydelig del av den private undervisningen dreide seg om ulike typer håndarbeid, et tilbud særlig til «honette Pige-Børn».³⁹ Det går oftest tydelig fram at det er finere sorter håndarbeid som linsøm, silkesøm, navnesøm eller brodering det dreier seg om, tydelig atskilt fra den spinningen de fattige barna ble opplært i. Undervisningen kunne være kombinert med andre «Fruentimmernetheder»⁴⁰ eller med boklig undervisning – som den

37 Christian Larsen, Erik Nørr og Pernille Sonne, *Da skolen tok form. Dansk skolehistorie*, bd. 2, Århus 2013: 44–45, 112.

38 Anne Kjellberg, *Navneduker*, Oslo 1985: 75.

39 Trondhjems Adresseavis, 20.5.1768, 12.3.1773, 24.7.1804.

40 Trondhjems Adresseavis, 9.4.1802, 7.1.1803.

kvinnen som i 1772 tilbød å «informere i at sye Liinsøm etc. samt læse og skrive med videre».⁴¹ Mange tilbud var beregnet på piker, som hadde et særlig behov for privatundervisning siden latinskolene var lukket for dem.

For kvinner av god familie, men med mindre god økonomi, kunne slik undervisning være en mulig levevei. Spesielt etter hvert som det utover 1800-tallet festnet seg et borgerlig kvinnesyn der kvinnene innenfor borgerskapet ikke skulle være i synlig økonomisk aktivitet, ble undervisning et av de få yrker middelklassekvinner kunne ha uten tap av status.⁴² Det kunne også være et erverv å kombinere undervisning med andre sider ved husmorferdighetene, som det var for Anna Birgitha Thode, født Roll, som tilbød både undervisning i søm og å ta imot spisegjester, gjerne etter fast avtale per uke, måned eller år.⁴³ I folketellingen 1801 finner vi registrert to kvinner i Trondheim som «informerer børn», «lever af at holde skole», begge eldre kvinner med navn som indikerer en viss borgerlig bakgrunn.⁴⁴

Opplæring i musikk og dans hørte også med til oppdragelsen for å bli en del av de «dannede klasser». Musikkundervisning kunne kombineres med annen undervisning, noe en student med teologisk eksamen fra København gjorde: I Trondheim tilbød han undervisning både i de vanlige studentfag og dessuten i tysk, fransk og

«adskillige musicalske Instrumenter», og han lovte på kort tid å gjøre eleven til en «duelig Consert-Lem».⁴⁵ Flere tilbød også danseundervisning.⁴⁶ En av dem ga også en mulighet for elever av «den mindre formuende Borgerklasse» til å gå på danseskolen til redusert pris.⁴⁷

På 1700-tallet var et prøvestykke navneduken, som pikene skulle brodere. Et slikt prøvestykke ble gjerne fullført i ni til elleveårsalderen. I tillegg til rekker med tall og bokstaver kunne de være rikt utsmykket. Bibelske motiver er typisk, spesielt populært ser det ut til å ha vært å brodere Adam og Eva under kunnskapens tre – med fugler. I tillegg kom blomsterranker og en mengde dekorative figurer.⁴⁸ Broderiene kunne altså sees både som en del av lese- og skriveopplæringen og av religionsopplæringen. Andre steder dukker det på slutten av 1700-tallet opp broderte kart på slike prøveduker. De kunne være mer eller mindre «riktige», med vekt lagt på eksakt gjengivelse av et kart eller på utsmykningen, men fungerte som en kombinasjon av opplæring i kvinnelig håndverk og i geografi.⁴⁹

Muntlig fremmedspråk var ofte en del av den mer avanserte undervisningen for de borgerlige pikene. Men mens guttene lærte de klassiske språk ved hjelp av regler og grammatikk, var konversasjon både middel og mål i språkundervisningen for pikene. I den

45 Trondhjems Adresseavis, 25.5.1770.

46 Trondhjems Adresseavis, 10.11.1769, 8.7.1774, 19.11.1784

47 Trondhjems Adresseavis, 6.1.1804, 21.2.1804, 24.2.1804.

48 Aase Bay Sjøvold, *Dyden og fliden. Norske navneduker i Kunstindustrimuseet i Oslo*, Oslo 1986.

49 Judith A. Tyner, *Stitching the world. Embroidered maps and women's geographical education*, Farnham 2015.

41 Trondhjems Adresseavis, 14.2.1772. Kanskje den samme som averterte 5.6.1772 om undervisning i linsøm og hullnavn samt lesing.

42 Davidoff og Hall 1987: 293, 296.

43 Trondhjems Adresseavis, 29.10.1773, 5.11.1773.

44 Digitalarkivet, Folketellingen 1801, Trondheim: Lydia Sartorius, Anna Gielmuyden.

skriftlige undervisningen ble brevskriving brukt som øvelse. I England er det vist at undervisningen av overklassens piker var mer organisert og bevisst enn man har trodd, selv om den i hovedsak foregikk i hjemmene. Konversasjon og dialog var metoden, og pikene ble oppdratt til å lytte og kunne gjenfortelle konversasjon eller det de hadde lest. Samtaler, brevskriving og dagbøker fungerte som øving og praksis.⁵⁰ Det kjenner vi igjen også fra brev og dagbøker i Norge, men kanskje mer fra 1800-tallet enn fra 1700-tallet.

En riktig skole for borgerskapet – også for pikene

I 1783 ble det opprettet en Realskole i Trondheim – den første i sitt slag i det dansk-norske riket. Den var planlagt for «den distingverede og fornemme borgerstands og embedsmænds børn, som til deres forskjellige og højere bestemmelse behøve andre og flere kundskaber end dem, som byens friskoler giver den ringere stands ungdom».⁵¹ Hovedsaken var å gi bedre undervisning til sønnene, slik at de ikke for tidlig måtte sendes ut i verden på skoler.

Men det ble også opprettet en klasse for piker. Gerhard Schøning, som utformet den første planen for skolen i 1776, henviste til «tidens krav», som krevde at «Fruentimmer av Stand og Opdragelse» måtte ha språkkunnskaper. Særlig var fransk og tysk nødvendig, og

50 Michèle Cohen, Gender and «method» in eighteenth-century English education, *History of education*, vol. 33, nr. 5, 2004: 585–595. Michèle Cohen, «Familiar conversation». The role of the «familiar format» in education in eighteenth- and nineteenth-century England, i Mary Hilton og Jill Shefrin (red.), *Educating the child in enlightenment Britain*, Aldershot 2009: 99–116.

51 UBIT privatarkiv 156 Realskolen, boks 1, Parelius sin plan 1782.

for å gi dem slike kunnskaper måtte man enten ansette en fransk guvernante eller sende døtrene utenlands. Begge deler var dyrt, og

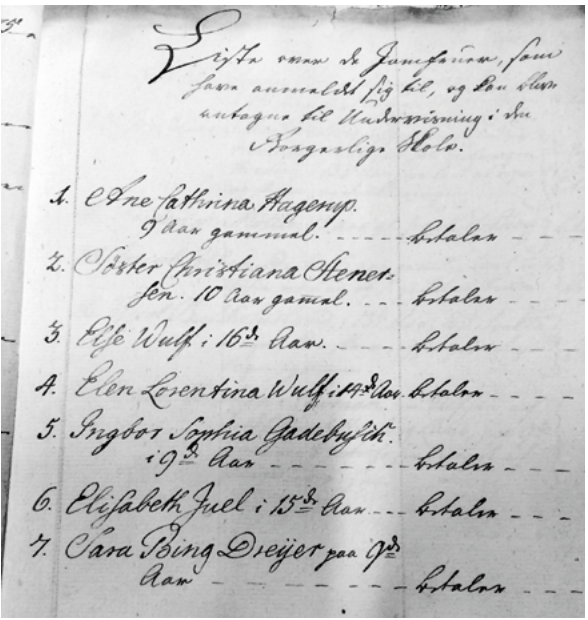

Broderte navneduker var en metode for å lære pikene både alfabetet og – som på denne fra 1796 – bibelhistorie. (Nordenfjeldske Kunstinstrumuseum NK5033).

en pikeskole med en kvalifisert lærerinne ville hjelpe.⁵² Gerhard Schønings plan var utarbeidet på grunnlag av Hilmar Meinckes testamente, som ga midler til offentlig nyttige formål, av arvingene bestemt til en borgerlig skole. Når pikeskolen var spesielt nevnt, er det rimelig å tenke at det har sammenheng med at tre av Meinckes arvinger var framtrepende kvinner i byens borgerskap. Schønings plan var adressert til den eldste av dem, Stinchen Meincke.⁵³ Jacob von der Lippe Parelius, kapellan i Vår Frue kirke, utarbeidet den skoleplanen som ble gjeldende ved starten i 1783. For pikene skulle det gis undervisning onsdag og lørdag ettermiddag i religion, skrive, regning, historie og geografi. Om nytten skrev han at han ikke kunne tro «at Fruentimmeret skulle saa miskjende sin Værd, at det skulle troe sig bestemt blot til Kjøckenets besværlige eller Forfængelighedens tomme Beskjeftigelser, uden at agte eller dyrke Videnskabernes, der høre til Sædernes Forfinelse, og udbrede Lys og Indsigter i Huusmoderens mangfoldige Beskjeftigelse.»⁵⁴ Elevene var altså framtidige husmødre, som skulle unngå å begrense seg til på den ene siden de praktiske gjøremål eller på den andre siden et overflatisk overklasseliv, men få et videre perspektiv ved hjelp av kunnskaper.

De første elevene som meldte seg, var 27 gutter og sju «unge Jomfruer». Det kom flere etter hvert. Pikene var mellom åtte og 13 år når de startet, og alle gikk i den samme pikeklasse. Vanligste

begynnelsesalder ble etter hvert åtte år, og mange sluttet i forbindelse med konfirmasjonen. Fedrene måtte søke om plass for dem, og det ble vurdert både om de var av riktig stand, og om de hadde de nødvendige forkunnskaper. Prokurator Erik Kaalstad forklarte for eksempel at hans datter Erika Kirstina, åtte og trekvart år gammel, hadde «et saare rask Hoved, har lært Horsters Bibelhistorie udenad og noget af Lærebogen, skriver sammenskrift og kan sin Multiplikationstabel». Kjøpmann Hans Jepsens enke meldte på vegne av fosterdatteren Riborg på åtte år at hun «læser upaaklagelig inden og udenad, og har begyndt at skrive ...».⁵⁵ Søknadene gikk på

The image shows a handwritten list of seven girls, numbered 1 to 7, with their names, ages, and the word 'betaler' (pays) written in a column. The handwriting is in cursive. Above the list is a heading in cursive: 'Lijte som de Jomfruer, som have anmeldt sig til, og som den antagne til Undervisning i den borgerlige Skole.' The list is as follows:

Number	Name	Age	Payment
1.	Elise Catharina Hagenrup	9 år gammel	betaler
2.	Oliver Christiana Hemmer	10 år gammel	betaler
3.	Elise Wulff	16 år	betaler
4.	Elen Lorentina Wulff	14 år	betaler
5.	Ingebor Sophia Gadebylth	9 år	betaler
6.	Elisabeth Juul	15 år	betaler
7.	Sara Bing Dreijer	9 år	betaler

Den borgerlige realskoles første pikeklasse i 1783 talte elever i svært ulik alder, som denne oversikten viser. (UBIT privatarkiv 156 Realskolen).

52 Schmidt 1956: 17.
53 Stinchen Meincke, gift med general Sehested, Anna Meincke, gift med generalveimester Krogh, og, den mest kjente i handelsmiljøet, Catharina Meincke, gift med Broder Lysholm.
54 UBIT privatarkiv 156 Realskolen, boks 1.

55 UBIT privatarkiv 156 Realskolen, boks 3, søknader om inntak 1801.

rundgang til direksjonsmedlemmene, og de kunne avvises, som det skjedde med den 19 år gamle Johanne, datter av blomsterfabrikant Joseph Pomier. Noen hadde hørt at denne Pomier var fransk, konen svensk og fabrikken flyttet ettersom de reiste. En slik «nomadisk Levemaade» forekom herrene «noget eventyrlig». De stolte ikke på at piken hadde fått en slik oppdragelse at hun kunne være kvalifisert til å «deltage i den atraaede Underviisning i Selskab med de andre Skolens Elever». Henrik Meincke mente hennes oppførsel var god nok, men bøyde seg for argumentet om at noen som hadde sine barn i skolen, kunne mislike at man tillot en fransk pike å omgås deres barn. De skyldte på at skolen var full, og avviste henne – og tenkte tydeligvis ikke på at døtrene jo skulle lære fransk.

Kravet om at barna skulle være av de «saakaldte distingverede Klasser af Embetsmænd, Handelsmænd og Proprietærer» løste man opp i etter hvert. I 1799 ble det bestemt at alle «velopdragne og med de behørige Forkundskaber forsynede Børn skulle antages i Skolen». Det ble presisert til at «endog velopdragne Børn af Kunstnere, Søefarende, Haandværkere og fl. Stand» kunne få adgang, dersom direksjonen fant at de hadde de nødvendige kvalifikasjoner og det var plass i skolen. Kravet om forkunnskaper ble også lempet noe på. I 1805 ble det bestemt at kravet nå bare skulle være at elevene måtte kunne lese tydelig i bok, guttene måtte også kunne regne «de 4re Specier». Plassproblemet løste man i 1801 ved å kjøpe en ny gård, der pikeskolen og gutteskolen ble helt atskilt.⁵⁶

56 UBIT privatarkiv 156 Realskolen, 34.1. Direksjonsprotokoll 1782–1826.

Skolen hadde i utgangspunktet bare mannlige lærere, som altså også underviste pikene, bortsett fra matematikklæreren, som bare underviste guttene. De to gutteklassene gikk på skolen henholdsvis mandag til fredag og mandag, tirsdag, og torsdag til lørdag. På den måten frigjorde de plass til pikeklassen onsdag og lørdag. Skoledagen varte fra ni til fem, og teologen underviste pikene i religion og bibelhistorie, regning, historie og geografi, språklæreren i skriving, tegnemesteren i tegning. Pikene utgjorde et problem, ettersom man anså det nødvendig å holde dem atskilt fra guttene, og det var også uheldig at lærerne var alene med pikene. Man prøvde seg på en ordning der madam Bech, religionslærerens kone, skulle stå for språkövelsene med pikene. Det fungerte dårlig, meldte Parelus i 1789 – Bech var bare unntaksvis på plass for å undervise i grammatikk, og madam Bech hadde vist at hun «hverken forstaaer eller have stadighed at informere i fransk og tysk».⁵⁷

I 1799 ansatte man så en lærerinne – en læremoder. Det var enkefru Hilchen Sommerschild, som skulle undervise i søm, strikking, brodering og «andre fruentimmernetheder». Hun skulle være sammen med de kvinnelige elevene hele tiden mens de var på skolen, også når de ble undervist av lærerne, og hun skulle ha oppsyn med pikenes oppførsel og sedelighet. Da man tok i bruk den nyinnkjøpte skolebygningen, fikk læremoderen leilighet der.

57 UBIT pa 156, boks 2. Parelus kan ha vært i overkant kritisk, siden han visst var i konflikt med Bech, se Chr. Thaulow, *Personalhistorie for Trondhjems by og omegn*, Trondhjem 1919: 238.

Læremødre var ikke noe nytt i skolesammenheng. Allmueskolene hadde i flere år hatt slike ansatt, med oppgave å undervise pikene i håndarbeid, særlig i spinning. Fru Sommerschild skulle imidlertid også undervise i språk, «fornemmelig i det franske». ⁵⁸ Hennes egen utdanning var – som for andre kvinner – uformell. I boet etter hennes mann var det ganske mange bøker, blant annet fransk språklære. Og fra ungdommen hadde hun erfaring fra musikklivet, som deltaker i Det Trondhjemske Musikalske Selskab av 1786 (da med pikenavnet Thode). ⁵⁹ Det var nok heller ikke uvanlig at kvinner underviste i teoretiske fag, for eksempel fransk, men bare i privat sammenheng som guvernanter eller ved å ta elever privat. Her hadde vi imidlertid en lærerinne som var ansatt på en fast organisert skole, riktignok med håndarbeidsundervisning som hovedoppgave, men også med språkundervisning.

I 1801 kom så en ny plan for skolen. Med den nye lærerinnen og den nye skolebygningen kunne det også være to klasser i pikeskolen, og de kunne gå hver dag. I første pikeklasse skulle det undervises seks timer i religion per uke, fire timer i geografi og historie, fire timer i skriving, fire timer i tysk språk, to timer i regning, to timer i tegning. I andre klasse var planen fire timer kristendom, fire timer historie og geografi, fire timer i tysk språk og tre timer i fransk språk, fire timer i skriving og dansk rettskriving og stil, fire timer i regning, fire timer i tegning. I begge klasser skulle det gis fire

timer ukentlig i musikalsk sang, «eller dem som ingen stemme maatte have i instrumentalmusik især paa klaveret». Håndarbeid som søm, strikking, brodering, spinning og kunnskap om veving sto på programmet to til tre timer hver dag og «i den tid som maatte falde imellem de videnskabelige læsetimer». ⁶⁰ Pikene skulle utvilsomt holdes borte fra lediggang.

Hilchen Sommerschild var den første kvinnelige lærer ved Realskolen. Hun underviste pikene i fransk, men først og fremst i kvinnelige sysler og moral. Her framheves hennes håndarbeidsferdigheter. (Ukjent. Foto: Peder Aune/NTNU UB, cc-by-sa).

⁵⁸ Schmidt 1956: 71–72.

⁵⁹ Ida Bull, Foreningsdannelse i norske byer. Borgerlig offentlighet, kjønn og politisk kultur, *Heimen*, nr. 4, 2007: 321.

⁶⁰ UBIT på 156 Realskolen, boks 3.

Hvor mye lærte pikene? Det er tydelig at målet ikke var eksamen med sikte på karriere. Realskolens arkiv inneholder to karakterprotokoller fra starten i 1783, en for hver av gutteklassene, ingen for pikene. På den ene siden skulle de lære praktiske ferdigheter som kunne være nyttige i deres framtidige liv som husmødre i et opplyst borgerskap. Å lese og skrive dansk var en selvfølge, mens kunnskapene i tysk og fransk mer var beregnet på å kunne konversere. Fremmede besøkende i Trondheim framhever av og til både at kvinnene deltok aktivt i selskapslivet, og at de kunne fransk. Kunnskaper i regning var åpenbart nyttig om pikene skulle bli aktive deltakere i kjøpmannshusholdets forretningsdrift. Også som husmødre med ansvar for kjøkken, matforsyninger, klær og andre tekstiler, hagebruk og tjenestefolk var regning et godt hjelpemiddel. I 1801 kom det fram at lærerne var misfornøyd med deler av den foreslåtte undervisningsplanen, blant annet at det var satt av for få timer til regneundervisning for pikene. Målet var riktignok ikke «at bringe dem til at blive Regnemestere, men kun at lære dem det nødvendigeste og simpleste af den regning et ellers i andre maader vel opdraged Pigebarn bør forstaae».⁶¹

I København ble det opprettet realskoler etter samme mønster som i Trondheim, to for gutter, samt Todes Døtreskole, som åpnet i 1786. Skolene var opprettet av patriotiske selskaper, som besto av herrer fra det bedre borgerskap. Også her skulle elevene ha grunnleggende kunnskap før de begynte i skolen. Foreldrene var

misfornøyd med pikeskolen og tok elevene ut. De mente at skolen var for ukritisk med å slippe inn barn av lavere sosial stand. Deretter opprettet de en ny døtreskole i 1791. Mens guttene lærte fag som forberedte dem til en yrkeskarriere, skulle pikene lære å være husfruer for velstående menn fra det københavnske borgerskap. De skulle lære geografi, naturhistorie, fedrelandshistorie og å snakke fransk og tysk, dessuten dans og blomster- og landskapstegning, strikking og brodering. Guttene skulle ikke lære dans og håndarbeid, mens pikene ikke skulle lære matematikk, fysikk eller klassiske språk. Pikene skulle tegne blomster og landskap, guttene skulle lære frihånds- og arkitekttegning.⁶²

Hva hadde pikene lært etter nå å ha vært undervist også på Realskolen? Et lite dykk i en kjøpmannsfamilie rundt årsskiftet 1800 kan gi en pekepinn på hva som var endret, og hva som var stabilt fra Horneman-pikenes utdanning omtrent hundre år tidligere.

Herman Hoë var, som Henrik Horneman, født i Flensburg. Han kom til Trondheim som 15-årig læregutt i 1766, tjente hos den eldre kjøpmannen Otto Beyer (også fra Flensburg) og startet egen handel på 1770-tallet. Alle Hoës fem barn – fire døtre og en sønn – gikk på Realskolen. De to eldste døtrene og sønnen, som var yngst, gikk der fra de var åtte til de var 15 år, de to yngste døtrene fra de var sju til de var 16. Den første av dem begynte i 1799, den siste gikk ut i 1813.⁶³ Om den yngste av døtrene står det notert i kirkeboka ved konfirmasjonen at hun hadde særdeles god kunnskap, og hadde

61 UBIT privatarkiv 156, boks 3.

62 Larsen, Nørr og Sonne, 2013: 120–123.

63 Føyn, Trondhjems borgerlige realskoles matrikul, maskinskrivet eks. i Statsarkivet i Trondheim.

«med Flid søgt i nogle Aar Realskolen».⁶⁴ Etter konfirmasjonen ble sønnen sendt utenlands for videre skolegang og opplæring. Døtrene fikk noe musikkundervisning, men var ellers hjemme og hjalp til i husholdet inntil de giftet seg mellom 20 og 25 års alder. I den tiden var moren ansvarlig for opplæringen av dem, en opplæring som også omfattet arbeid på avlsgården.⁶⁵ Sammenlignet med Henrik Hornemans døtre hadde Hoës døtre altså betydelig mer formalisert skolegang, men deres plass i husholdet som elever av moren og hjelpere for henne var også nokså lik. Vi ser også spor av den mer uformelle opplæringen ved privatlærere for døtrene. Musikkundervisningen var en ting, og noe datteren Hanna kommenterer med glede i brev senere. I Hoës arkiv ligger også regninger fra den 68 år gamle ugifte Anne Pauline Lind for «information» i seks måneder for jomfru Nicolina og ni måneder for jomfru Dorteia, til en pris av tre ort månedlig, uten at det går fram hva undervisningen gikk ut på. På dette tidspunkt var de to pikene ti og åtte år gamle, og dette var dermed undervisning i tillegg til Realskolen.⁶⁶

For Hoës døtre ser vi noen resultater av hva de hadde lært. Særlig fra den yngste av døtrene, Hanna, som ble gift med sin fetter på Tjøtta, finnes mange brev som vitner om hennes fortrolighet med å skrive. Det er også tydelig at hun hadde fått kunnskaper om forret-

ningsdrift, som hun diskuterer i brevene med faren og broren. Som gift kone på et stort gårdsbruk var hus, gård og husdyr hennes viktigste arbeidsområde, men hun drev også med noe fiskehandel på si, og i brevene gir hun uttrykk for at hun mente hun selv var heldigere med slike forretninger enn ektemannen. På gården var det også brennevinsbrenneri, med en ansatt brennerimester fra Flensburg. I brevene viste Hanna stor interesse for denne virksomheten, og etter hennes tidlige død beklaget brennerimesteren at det gikk dårligere med driften – om den unge fruene hadde fått leve, hadde det helt sikkert gått annerledes, skrev han.⁶⁷ Datteren Dorteia ble gift med en kjøpmann i Trondheim. Verken hans forretning eller ekteskapet var vellykket. Ett av de rådene Hoë kom med til svigersønnen i hans vanskelige økonomiske situasjon, var at datteren Dorteia «ved kiærlig Vejledning» kunne brukes i handelen, slik at han kunne spare utgiftene til en handelsbetjent. Han sier riktignok også at hun verken var oppdratt til landbruk eller til handel, men hadde altså likevel tro på at hennes kunnskaper fra skole og hjem ga henne et grunnlag for å delta i handelsvirksomheten.⁶⁸

Fra arbeidende husmor til sosietetskvinne

Mot slutten av 1700-tallet trer opplysningstidens kvinner og menn fram. Perspektivet ble større, og lesing fikk mer enn et praktisk og religiøst mål. På 1780-tallet ble det dannet et leseselskap i Trondheim. I dette lærde miljøet finner vi også blant de 90 medlemmene tre kvinner, som nettopp hører hjemme i handelsborgerskapet. Fru C.

64 Kirkebok for Trondhjems domkirke, res. kap. 1807–36, 25.4.1813.

65 Hoë eide gården Nøisomhed i Strinda. Brev fra Herman Hoës kone 21.5.1810 til mannen om at datteren Dorteia må være med til gården for å lære seg potetsetting. SAT privatarkiv 280 H. Hoë & co., brev 21.5.1810.

66 SAT privatarkiv 280 H. Hoë & co., innenlandske regninger 1800–1801. Folketelling 1801 Anne Pauline Lind.

67 SAT privatarkiv 280 H. Hoë & co., 17.16.

68 Opplysninger fra SAT privatarkiv 280 H. Hoë & co. Bull 1998: 154–156.

Meincke sal. Lysholms er den mest framtreddende av dem. Også de andre to var enker: Elen sal. toldforvalter Middelfarts og Karen Hammer sal. Røstes.⁶⁹ At det er så få kvinnenavn på medlemslista, trenger ikke nødvendigvis bety at de var de eneste lesende kvinner i miljøet, siden gifte kvinner ville omfattes av ektemannens medlemskap.

Catharina Meincke Lysholm var en av de Meinckearvingene som gjorde Realskolen mulig – og dessuten med en pikeklasse. Her er hun framstilt som en lesende kvinne – en «femme savante». (Maleri av Anders Bergius, 1776–78. Nordenfjeldske Kunsthindustrimuseum).

69 UBIT. Privatarkiv 156 Realskolen. Boks 1: korrespondanse og regnskap 1782–87. Fortegnelse 1784 over interessentene til læseselskapet.

Catharina Meincke, Broder Lysholms enke, er vel kjent i Trondheims handels- og sosietetsmiljø på slutten av 1700-tallet. Sammen med broren Henrik og søstrene Stincken og Anna var det Catharinas familiearv som la grunnen til å finansiere Realskolen. Det var få som nådde opp i disse søstrenes sosiale lag. Men også Meincke-døtrene hadde erfaringer som gjorde dem klar over hvilke praktiske kunnskaper pikene trengte. Å være dannet sosietetsdame var bare en del av deres kompetanseområde. Catharina drev selv sitt handelshus videre i mange år etter mannens død. I en studie av Stiftsgården i Trondheim er Catharina beskrevet som en *femme savant*.⁷⁰ Hun behersket åpenbart både den praktiske forretningsdriftens kunnskaper og kunnskapskravene i det opplyste sosiale miljø.

Fra slutten av 1600-tallet, da Hans Hornemans søstre fikk sin opplæring, og fram til tiden rundt 1800, da Hoë-søstrene fikk skolegang og annen opplæring, ser vi tydelig kontinuitet. Opplæring i hjemmet og praksis ved deltakelse i de aktiviteter som foregikk i et kjøpmannshushold, var viktig i begge perioder. Husarbeid, tekstilarbeid og administrasjon var viktige oppgaver, lesing og skriving en selvfølge. Å «hjelp til hjemme» var den viktigste oppgaven og en vesentlig kvalifikasjon for ekteskap. Mot slutten av 1700-tallet ser vi imidlertid at *dannelse* var blitt en viktig del av det å være kvinne i borgerskapet. Opplæring i språk, musikk, dans og tegning ble tilbudt av privatlærere.

70 Eystein M. Andersen, *Paradishaven. Trondhjems kulturmiljø på 1700-tallet*, Trondheim 2014.

Samtidig var det kommet til en tydeligere bevissthet om at det trengtes systematisk opplæring, og gjerne i form av skolegang. Noen piker fikk slik undervisning i den nye Trondhjems borgerlige realskole, mens de fleste nok fortsatt et stykke utover 1800-tallet fikk en mer uorganisert opplæring. Den uorganiserte opplæringen trengte ikke være dårlig, men var nok mer skiftende og avhengig av forholdene i de enkelte familiene.

«Eine norwegische Sonderentwicklung»?

Norsk byhistorie i europeisk perspektiv

Finn-Einar Eliassen

Knut Sprautens hovedarbeider har vært innenfor eller relatert til byhistorie. Først og fremst gjelder det selvsagt hans bind av Oslo bys historie, *Byen ved festningen* (1992).¹ Men også hans upubliserte, men delvis formidlede, avhandling om trondheimskjøpmannen Hans Hornemann og flere mindre arbeider i artikkelform har byhistorisk relevans. Både i Oslo-historien og ikke minst i Hornemann-prosjektet har han vært opptatt av de europeiske forbindelsene og sammenhengene som Oslo/Christiania, Trondheim og Røros inngikk i.

Oslo – en europeisk by

I 1995 var den internasjonalt velkjente kulturhistorikeren Ruth Mohrmann i Oslo for å delta på et seminar om boligkultur i europeiske byer i tidlig nytid. Det var hennes første besøk i den norske

¹ Knut Sprauten, *Byen ved festningen. Oslo bys historie, Bind 2*. Oslo 1992.

hovedstaden, og da hun kom til frokost etter en rask morgenpromenade i majorstuestrøket før starten på seminaret, kunne hun fornøyd konstatere at «Oslo er en europeisk by».

En vanlig oppfatning har vært at norsk – og til dels nordisk – urbanisering har vært annerledes enn i resten av Europa: Den skal ha startet seint, skapt få og små byer og en lav urbaniseringsgrad – i hvert fall fram til siste halvdel av 1800-tallet. Og byene har også sett annerledes ut enn i andre deler av Europa. Selv har jeg opplevd at det, tross mangeårige kontakter med det internasjonale byhistoriske miljøet, kan være vanskelig å se hvordan en del av de problemstillinger som franske, italienske, tyske og britiske byhistorikere er opptatt av, kan appliseres på norsk byhistorie. Og det kan også være krevende å få kolleger fra sentrale land i Europa til å forstå mønstre og fenomener i norsk byhistorie før industrialiseringen. Da jeg under arbeidet med min doktoravhandling fortalte Dr. Christian Radtke ved Stadtarchiv Schleswig om grunneiendomsforholdene i norske småbyer i enevoldstiden, utbrøt han: «Da, Herr Eliassen, haben Sie eine norwegische Sonderentwicklung!»² Kort sagt: Norge har til dels framstått som et urbanhistorisk «annerledesland» i Europa. Men i hvilken grad stemmer dette bildet?

I denne artikkelen vil jeg vise at den førindustrielle urbaniseringen i Norge slett ikke var så avvikende i forhold til resten av

Europa. I stedet har norsk byutvikling vært en del av et europeisk mønster, der urbaniseringens kronologi og former ikke har vært ensartet, men har variert mellom ulike regioner. Misoppfatningen om den norske «Sonderentwicklung» skyldes dels at urbaniseringen i enkelte land – spesielt Italia, Nederland, Frankrike, England og Tyskland – og spesielle bykategorier – spesielt storbyer og såkalte «frie» byer, lenge omgitt av bymurer – har blitt framstilt som typiske for *hele* Europa. Dermed har byutviklingen i Norge, og til dels i hele Norden, ofte blitt usynliggjort i oversiktsframstillinger. Samtidig har det vært en tendens, også blant norske historikere, til å se norsk byhistorie i forhold til «Europa» – som da har blitt forstått som *et annet sted*. Og da er det kanskje ikke merkelig at urbaniseringen i Norge er blitt oppfattet som noe spesielt og annerledes enn i resten av verdensdelen. I stedet burde den oppfattes og analyseres som en del av *variasjonsbredden* – i kronologi, typologi, form og grad – innenfor europeisk urbanisering som helhet.

De siste tiårenes norske byhistorikere har da også vært opptatt av å se norsk urbanisering i en internasjonal sammenheng. Oversiktsverket *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år* (2006) hadde som uttalt målsetting å se norsk byutvikling i et europeisk perspektiv.³ Ellers har de internasjonale dimensjonene i norsk urbaniseringshistorie som regel blitt behandlet i artikkelform, selv om de også trekkes inn i enkelte byers historie. Få norske byhistori-

2 Finn-Einar Eliassen, *Norsk småbyføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650–1800*. Oslo 1999: 311. Nå viste det seg at den samme Radtke hadde en føydal småby av «norsk», eller snarere nordeuropeisk type like i nabolaget, nemlig Kappeln. [Samme: 335.]

3 Knut Helle, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre, Ola Svein Stugu, *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo 2006: 10–11.

kere har likevel gått så langt som Geir Atle Ersland, som i sine bøker om Bergen og Stavanger behandler de to byene som eksempler på europeiske middelalderbyer – og Stavanger spesielt som en nordisk bispeby. Han kombinerer lokalhistorie og generell urbaniseringshistorie på en måte som er uvanlig blant norske byhistorikere.⁴

Men slik har det ikke alltid – og heller ikke så lenge – vært, og både Knut Helle og undertegnede har plassert norske byer i «randsonen» (Helle) eller «periferien» (Eliassen) av europeisk urbanisering.⁵

Det blinde øyet

Leonardo Benevolos bok om byen i europeisk historie fra 1993 har et tydelig perspektiv: Registeret inneholder 21 referanser til Italia, 22 til Frankrike, 11 til Tyskland, 16 til England – noen av dem over flere sider – i tillegg til mange henvisninger til enkeltbyer i de samme landene: 28 til Roma, 37 til Paris, 11 til Berlin, 24 til London og så videre. Den samme boka har fire referanser til Skandinavia, to til Sverige, én til Danmark, fire til Stockholm, én til København og ingen til Norge eller noen norsk by.⁶ Ingen skal være i tvil om hvor *den europeiske byen* har vært å finne gjennom historien! At Norge

faller helt ut av synsfeltet, er vel ikke så overraskende. Boka inngår i en serie om europeisk kultur, sponset av EU og utgitt samtidig på mange offisielle EU-språk. Man trenger bare å kaste et blikk på kartet på en euromynt, med den lange svenske vestkysten mot Nordsjøen og Atlanterhavet, for å se at Norge og norske byer slett ikke hører til i dette Europa!

Benevolos bok er et ekstremt eksempel, og hans geografiske horisont kan delvis forklares med at han var spesielt opptatt av byer som bygde miljøer – arkitektur og byplaner, med utgangspunkt i den klassiske perioden. Men helt atypisk er han ikke. Oversiktsverk over førindustriell europeisk byhistorie, i middelalderen og tidlig nytid, har som regel hatt hovedfokus på ett eller noen få land eller territorier – typisk Italia, Nederland (ikke sjelden sammen), Frankrike, England, sjeldnere Tyskland og Spania, mens Norden, Øst-Europa og Balkan har havnet i utkanten av og til dels utenfor forfatterens oppmerksomhet. I sin korte og briljante oversikt over europeisk urbanisering gjennom de siste tusen år konstaterer Paul Hohenberg og Lynn Hollen Lees at «in general, southern Europe is urban when compared with the north» – i hvert fall i den førindustrielle perioden.⁷

Sein urbanisering?

Som «utkant i Europa» har det virket relativt selvsagt at Norge – og det meste av det øvrige Norden – har ligget etter kontinentet på

4 Geir Atle Ersland, *Byens konstruksjon. Varige spor i byens landskap*, Oslo 2011, spesielt: 12. Geir Atle Ersland og Arne Solli, *Stavanger bys historie, bind 1: Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815*, Stavanger 2012, spesielt: 21–25, 67–71, 74–75, 122–127.

5 Helle mfl. 2006: 11. Finn-Einar Eliassen, *The urbanization of the periphery. Landowners and small towns in early modern Norway and Northern Europe*, *Acta Poloniae Historica* 70. Warszawa 1994: 49–74.

6 Leonardo Benevolo, *La Città Europea*. Roma/Bari 1993. Opptellingen er foretatt i den tyske utgaven, *Die Stadt in der europäischen Geschichte*. München 1993.

7 Paul M. Hohenberg, Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe 1000–1994*. Cambridge, Mass./London 1995: 117. [Originalutgave: *The Making of Urban Europe 1000–1950*. 1985: 116.]

mange områder – også på det urbane. Men hvis vi tar utgangspunkt i den viktigste todelingen av Europa gjennom de første århundrene av vår tidsregning, ser vi at Norden som helhet hører til «det ikke-romerske Europa», som ikke fikk del i den romerske bybyggingen, med sporadiske unntak i grenseområder mot imperiet. Da bydannelsene i Europa igjen tok seg opp etter «the Dark Ages», var Norden i takt med det øvrige Nord-Europa, i form av vikingtidens *emporier* og tidlige bydannelser, i Norge representert av Kaupang i Vestfold. Og da middelalderens store europeiske urbaniseringsbølge kom på 1000-tallet, ble også de første varige byene etablert i Norge, som i Sverige og Danmark: Nidaros (Trondheim), Oslo, Bergen – og kanskje Skien og Tønsberg.⁸

De siste tusen årene har europeisk urbanisering beveget seg i bølger, som Hohenberg og Lees betegner som sykliske vekslinger mellom urbane og rurale faser, knyttet til generelle befolknings- og prisbevegelser. I følge deres modell ble en urban fase i høymiddelalderen avløst av en rural fase fra midten av 1300-tallet til ca. 1500, med nye urbane faser fra ca. 1500 til etter midten av 1600-tallet og igjen fra ca. 1760, etter en rural fase på ca. 100 år mellom de to siste.⁹ Hohenberg og Lees innrømmer at deres modell «unfortunately» behandler hele Europa under ett, og poengterer at den først og fremst passer på de «urbane kjerneområdene» i verdensdelen, som ikke alltid var de samme. Andre byhistorikere deler inn fasene på

andre måter – oftest ved at også første halvdel av 1600-tallet regnes som en urban kriseperiode, spesielt i de delene av Europa der tredveårskrigen og dens utløpere utspilte seg.

Norsk urbaniserings kronologi avviker en del fra dette mønsteret, spesielt i tidlig nytid. Men det kan også hevdes at de norske byene (og trolig ikke bare de norske) klarte seg bedre enn landsbygda i seinmiddelalderen. Likevel er det mellom 1500 og midten av 1800-tallet at det norske avviket fra det postulerte europeiske mønsteret er tydeligst, med en urban krise på 1500-tallet (med Bergen, Nordens største by, som et svært viktig unntak), men vekst både i antall byer og bybefolkningen (både absolutt og relativt, som andel av totalbefolkningen) på 1600- og 1700-tallet.

Svak urbanisering?

I forhold til de fleste andre land i Europa har Norge aldri hatt mange byer – bare vel ti i middelalderen, og litt over 30 rundt 1800. Det har selvsagt med geografi og spredt befolkning å gjøre – urbanisering representerer (blant annet) en ekstrem grad av fortetting, som forutsetter en viss befolkningsstørrelse og -konsentrasjon i landet som helhet, eller i hvert fall i deler av det.

En annen indikator på urbanisering, der Norge også har syntes å komme til kort, er *urbaniseringsgraden* – andelen av et lands befolkning som bodde i byer. Men hva er det rimelig å sammenlikne med? I forhold til Nord-Italia i seinmiddelalderen eller Nederland i tidlig nytid, med 30–50 prosent av befolkningen i urbane strøk, er ikke Norges urbaniseringsgrad før industrialiseringen mye å skryte av: kanskje seks–åtte prosent på 1500–1600-tallet, stigende til ti–tolv

8 Lars Nilsson and Sven Lilja (eds), *The Emergence of Towns. Archaeology and Early Urbanization in Non-Roman, North-West Europe*. Stockholm 1996. Helle mfl. 2006: 25–66.

9 Hohenberg, Lees 1995: 113–117.

prosent omkring 1800. Men Nord-Italia og Nederland var ekstremt tett befolket allerede den gang, og ekstremt urbaniserte samfunn i forhold til alle andre land i Europa. På 1700-tallet var en urbaniseringsgrad på 20–25 prosent langt mer vanlig eller «typisk», og i fjelland som Sveits, Østerrike, Sverige og Norge bodde rundt ti prosent av befolkningen i byer så seint som i 1800. Sverige hadde da sågar en lavere urbaniseringsgrad enn Norge, med bare åtte–ni prosent, mens Danmark lå på cirka 20 prosent – derav halvparten i den felles dansk-norske hovedstaden København, mens resten av kongeriket Danmark var på nivå med Norge.¹⁰

I det hele blir det misvisende å skille mellom Danmark og Norge (og Slesvig-Holstein) i unionstiden, siden det oldenborgske riket hadde et felles *bysystem*, med København som hovedstad og totalt dominerende *primatby*, og der byene av andre rang befant seg utenfor selve Danmark: Flensburg, Bergen, Christiania og Trondheim. Derfor var også forskjellen i størrelse mellom København og de nest største danske byene, Helsingør, Århus, Ålborg og Odense, som hørte til tredje nivå i riket, så enorm. Hovedstaden var på 1700-tallet 15–20 ganger så stor som hver av de nevnte, men bare fire–fem ganger så stor som Bergen eller Flensburg. Dessverre har ingen foreløpig studert hele oldenborgrikets bysystem i sammen-

heng, i motsetning til det svensk-finske, som Sven Lilja har gjort til emne for en meget grundig studie.¹¹ Og på tross av et prisverdig initiativ fra Stadshistoriska institutet ved Stockholms universitet på 1990-tallet, med Lars Nilsson og Sven Lilja som drivkrefter, har noen nordisk byhistorie ennå ikke sett dagens lys. Det nærmeste man har kommet, er de tre bindene med rapporter om *Urbaniseringsprosessen i Norden* som kom til det nordiske historikermøtet i Trondheim i 1977.¹² Men disse består av rapporter fra hvert av de fem landene, konsentrert om tre atskilte perioder (to av dem også tematisk avgrenset), og de er selvsagt ikke lenger up-to-date. Det er spesielt trist, siden et nordisk verk, publisert på engelsk, ville blitt lagt merke til internasjonalt og bidratt til et bredere bilde av europeisk urbanisering. Hittil har oversiktsverk bare blitt skrevet på skandinaviske språk, og – med Sven Liljas nevnte arbeid som et hederlig unntak – bare for hvert enkelt land, og etter svært ulike modeller.¹³

Små byer?

I 1984 publiserte den nederlandsk-amerikanske historikeren Jan de Vries sin studie *European Urbanization 1500–1800*. Rygggraden i hans framstilling var en demografisk database, som omfattet byer

10 Helle mfl. 2006: 147. Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen (eds), *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1600–1848*. Århus 2008. Sven Lilja, *Tjuvehål och stolta städer. Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca. 1570-tal till 1810-tal*. Stockholm 2000. Sven Lilja, *Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca. 1570-tal till 1810-tal*. Stockholm 1996. Jan de Vries, *European Urbanization 1500–1800*. London 1984: 158–165.

11 Lilja 2000.

12 Grethe Authén Blom (red.), *Urbaniseringsprosessen i Norden*, 1–3. Oslo-Bergen-Tromsø 1977.

13 Johannes Habich: *Stadtkernatlas Schleswig-Holstein*, Neumünster 1976. Stadsväsendets historia i Finland. Lilja 2000. Helle mfl. 2006. Søren Bitsch Christensen (red.), *Byhistoriske studier*, 1–4. Århus 2004–2008.

med minst 10 000 innbyggere – i alt nesten 500.¹⁴ Med en så høy grenseverdi var det bare én norsk (Bergen) og ytterligere to nordiske byer (København og Stockholm) som kom med i utvalget. Signalet var at Norden stort sett manglet byer av « europeisk format », og selv om Paul Bairoch og hans medarbeidere noen år seinere publiserte en mer omfattende demografisk studie av europeiske byer i et enda lengre perspektiv (800–1850) og med en lavere grenseverdi (5000 innbyggere), ble dette inntrykket i stor grad stående.¹⁵ Og selv om Hohenberg og Lees' klassiske oversiktsverk ble fullført før de Vries' studie forelå, la også disse to forfatterne seg i praksis på en tilsvarende bydefinisjon og konsentrerte sin framstilling om de større europeiske byene.¹⁶

De Vries' og Bairochs rigide definisjoner forhindret imidlertid ikke at Europas småbyer ble « oppdaget » omtrent på den samme tiden og behandlet i en serie internasjonale seminarer og konferanser – i Wolfenbüttel (1987), Leicester (1990) og Lyôn (1997).¹⁷ Rolf Fladbys innlegg i Wolfenbüttel kan leses som en *homage* til Jan de Vries ved at han valgte som sine sentrale eksempler Christiania, Larvik og Drammen – alle blant Norges sju-åtte største byer på

1700-tallet.¹⁸ Under den store europeiske byhistoriekonferansen i Budapest i 1996 var det en egen sesjon om småbyer.¹⁹ To år seinere fikk småbyene for første gang en egen omtale i et europeisk oversiktsverk, i Alexander Cowans *Urban Europe 1500–1700*, noe Jean-Luc Pinol fulgte opp og utviklet videre i sitt monumentale tobindsverk *Histoire de l'Europe Urbaine*.²⁰ Som professor og leder for Centre for Urban History ved University of Leicester arrangerte Peter Clark seminaret om småbyer der i 1990, og da han, to tiår seinere, skrev sin egen oversikt over europeisk urbanisering fra sitt nye utsiktspunkt ved Universitetet i Helsinki, fikk småbyene en grundig behandling i alle de tre periodene som boka var delt inn i – *medieval*, *early modern* og *modern*.²¹

I dag kan vi, med grunnlag i de siste tiårenes økte forskning på småbyer i Europa, fastslå at de har utgjort det store flertallet av byer i (nesten?) alle europeiske land i den førindustrielle perioden. Selv om hver av dem var små i folketall, hadde de mange av de samme urbane funksjonene som de større byene. Til sammen hadde de, i de fleste land, en betraktelig del av den urbane befolkningen, og de representerte også, ved sine omland, en ikke ubetydelig del av den ikke-urbane befolkningens urbane erfaringer, i form av handel,

14 de Vries 1984.

15 Paul Bairoch, Jean Batou, Pierre Chevre, *La population des villes européennes de 800 à 1850*, Genève 1988.

16 Hohenberg, Lees 1985, 1995.

17 Antoni Mączak und Christopher Smout (Hg.), *Gründung und Bedeutung kleinerer Städte im nördlichen Europa der frühen Neuzeit*. Wiesbaden 1991. Peter Clark (ed.), *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge 1995. Jean-Luc Mayaud et Olivier Zeller (eds), *Petites villes d'Europe. Cahiers d'histoire XLIII*, No. 3-4. Lyon 1998.

18 Rolf Fladby, The urbanization of Norway in the early modern period, i Mączak und Smout (Hg.) 1991: 123–136.

19 Holger Th. Gräf (Hg.), *Kleine Städte im neuzeitlichen Europa*. Berlin 1997.

20 Alexander Cowan, *Urban Europe 1500–1700*. London/New York/Sidney/Auckland 1998: 4–6. Jean-Luc Pinol: *Histoire de l'Europe Urbaine I–II*. Paris 2003, spesielt vol. I : 642–648 og 654–657.

21 Peter Clark, *European Cities and Towns 400–2000*. Oxford 2009: 33–41, 115–129, 244–245. Men se også 406 for flere referanser.

flytting, familieband og andre kontakter. Dessuten har småbyene i flere land stått for en vesentlig del av den «skjulte» byveksten i perioder da større byer stagnerte, som i Polen på 1500-tallet, eller ennå ikke hadde nådd de Vries' grenseverdi, som i størstedelen av Norden.

Åpne trebyer

Da Ruth Mohrmann i 1995 identifiserte Oslo som en europeisk by, var alternativet hun hadde i tankene, selvsagt ikke en asiatisk, afrikansk eller nordamerikansk by, men snarere en «nordisk by» – karakterisert ved små trehus. Og selv om blant annet majorstustrøket i Oslo da falt ned på den «europeiske» siden, har nordiske, eller mer presist nord-nordiske (norske, finske, islandske og sentral- og nordsvenske) byer historisk sett, og spesielt i den førindustrielle perioden, vært trebyer, bare ispedd enkelte sentrale praktbygninger i stein eller mur, som ble flere (men ikke dominerende i noen norsk by) da den såkalte «murtvangen» ble innført på 1600- og 1700-tallet.²² De mange trehusene har gitt de nord-nordiske byene et preg som i resten av Europa, og blant tilreisende til Norden derfra, ble oppfattet som rustikt eller ruralt, og slett ikke urbant.

Et annet kjennetegn ved de fleste nordiske byer, som trakk i samme retning, var deres mangel på bymurer. Bare et fåtall av de nordiske byene i middelalderen og tidlig nytid var omgitt av slike, blant andre Visby på Gotland, der de fortsatt kan beskues. Byporter eksisterte i flere byer, men bygrensene var ellers i beste fall markert

22 Arne Berg, Anne Lise Aas, Ola H. Øverås (red.), *Trebyer i Norden*. Oslo 1974. Sven Rentzhog, *Stad i trä. Nordiska mussetts handlingar* 67. Stockholm 1986. Helle mfl. 2006: 94–100, 196–201.

av voller eller gjerdar, og ofte bare av grensemerker eller liknende. Og mange byer manglet lenge også slike. En bymur ble på kontinentet gjerne betraktet som et primært kjennetegn på en by, og figurerer ofte i byvåpen. Men også der klarte mange byer seg uten murer – i likhet med i Norden var «åpne» byer i realiteten vanlige i store deler av det øvrige Europa.²³

Stadtluft macht frei?

I likhet med bymurer – og gjerne i forbindelse med disse – har «frihet» og selvstyre ofte vært betraktet som sentrale kriterier på en by, til skille fra landsbyer og andre slags tettsteder. Mest rendyrket fant man denne urbane friheten i de italienske og tyske bystatene.²⁴ Sin mest ekstreme form har dette kjennetegnet fått i slagordet «Stadtluft macht frei», som skulle innebære at en ufri person, for eksempel en livegen, kunne oppnå sin frihet ved å komme seg inn i en by og bli der i «år og dag» – oftest definert som ett år og seks uker. De nordiske byene kan slett ikke oppvise noen grad av frihet. Tvert imot representerer de stort sett den motsatte ytterlighet, som kongelige støttepunkter og forvaltningsenheter.²⁵

Nå har det lenge vært klart at heller ikke i de europeiske føydalsamfunnene var byene entydig «lommer av frihet», slik slagordet

23 Spiro Kostof, *Die Anatomie der Stadt. Geschichte städtischer Strukturen*. Frankfurt a.M./Zürich 1993: 16 (originalutgave: *The City Assembled*, London 1992.)

24 Tom Scott, *The City-State in Europe, 1000–1600*, Oxford 2012.

25 Anders Andrén, *State and Towns in the Middle Ages: The Scandinavian Experience*, i Charles Tilly & Wim P. Blockmans (eds), *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800*. Boulder/San Francisco/Oxford 1994: 128–167.

vil ha oss til å tro. Tvert imot var mange av dem selv føydale.²⁶ Bystatene i Nord-Italia var ofte dominert av lokale og regionale godseiere.²⁷ Og en ny artikkelsamling, basert på en konferanse i 2009, dokumenterer de store variasjonene i «urban frihet» i ulike deler av Europa fra middeleladeren opp til moderne tid.²⁸

Bytypologi

Byer har ikke bare vært studert ut fra kronologiske, demografiske og politiske perspektiver, men også på basis av deres funksjoner. Bygeografer har vært spesielt opptatt av å utvikle en bytypologi, og flere byhistoriske oversiktsverk har kategorier av byer som ett av flere prinsipper for disposisjon.²⁹

Når vi ser nærmere på hva slags byer vi har hatt i Norge, springer én kategori oss i øynene: Nesten alle norske byer fram til midten av 1800-tallet, og de fleste siden, har vært *havnebyer*. Det er få andre land som i samme grad som Norge har hatt sjøvendte byer – de fleste av dem er øystater. Det har selvsagt igjen en klar sammenheng med landets geografi og bosettingsmønster, men det har gjort at de fleste byene har hatt noen sentrale kjennetegn felles: De

har vært bygd omkring en eller flere havner, havneområdene og maritime virksomheter har vært sentrale i byenes økonomiske og sosiale liv, og de har vært innfallsporter for alt fra epidemier til kulturimpulser. Dette framgår klart både av historiske og arkeologiske kilder, og dokumenteres for tiden tydelig i Oslo, der havneanlegg fra middelalderen og tidlig nytid graves fram fra mudderet i Bjørvika.³⁰

Havnebyer har dessuten spesiell interesse som internasjonal kategori. For det første var havnebyer deler av sjøbårne nettverk som forbandt slike byer i mange ulike land, gjerne rundt et havområde, som Nordsjøen, eller langs viktige sjøveier, som langs Europas vestkyster. Dessuten viser havnebyers historie visse fellestrekk på tvers av landegrenser, blant annet vekst i perioder med stagnasjon eller tilbakegang i kontinentale europeiske innlandsbyer, som i sein-middelalderen og på 1600–1700-tallet.³¹

En annen internasjonal, eller transnasjonal, bykategori som var representert i Norge i tidlig nytid, var *bergstedene* – hos oss Kongsberg og Røros. De hadde sine paralleller i Sverige (Sala og Falun), men modellene fantes først og fremst i Sentral-Europa – Sankt Joachimsthal (Jáchymov) og Kuttenberg (Kutná Hora) i Böhmen, Freiberg i Sachsen og mange andre.³²

26 R. H. Hilton, *English and French towns in feudal society. A comparative study*, Cambridge/New York/Melbourne 1992/1995.

27 Scott 2012: 28–31.

28 Michel Pauly et Alexander Lee (eds), *Urban liberties and citizenship from the Middle Ages up to now/Libertés et citoyenneté urbaines du moyen âge à nos jours/Städtische Freiheiten und bürgerliche Partizipation vom Mittelalter bis heute*, Trier 2015.

29 Heinz Heineberg, *Stadtgeographie. 3., aktualisierte und erweiterte Auflage*, Paderborn 2006: 73–75. Pinol 2003. Peter Clark (ed.), *The Cambridge Urban History of Britain*, 1–3, Cambridge 2000.

30 Nettstedet Middelalder-Oslo, *Oslo havn i middelalderen*. Arkeologene gjør spennende funn, <https://middelalder.no/oslo-i-middelalderen/arkeologiske-funn/255-oslo-havn-i-middelalderen-arkeologene-gjor-spennende-funn> [brukt 6.6.2017].

31 Brad Beaven, Karl Bell and Robert James (eds), *Port Towns and Urban Cultures. International Histories of the Waterfront, c. 1700–2000*, London 2016. Richard Lawton and Robert Lee (eds), *Population and Society in Western European Port-Cities c. 1650–1939*, Liverpool 2002.

32 Karl Heinrich Kaufhold und Wilfried Reininghaus, *Stadt und Bergbau*, Köln 2004.

Garnisonsbyer er en type byer som har vært studert internasjonalt og komparativt, med norsk deltakelse.³³ Av de norske garnisonsbyene – Frederikshald/Halden, Fredrikstad, Christiania, Christiansand, Bergen og Trondheim – var det festningsbyen Fredrikstad som hadde det sterkeste militære preget, selv om det der var skarpe motsetninger mellom militære og sivile myndigheter. På den andre siden hadde Christiania det største antallet militærpersoner, de fleste innkvartert rundt om i den sivile byen.

I enevoldstiden var Christiania både havneby og garnisonsby, men som Knut Sprauten har vist, var den først og fremst planlagt som norsk *residensby* for og av Christian IV. Den kan dermed regnes til hele tre av de ekspanderende bykategoriene i Europa i tidlig nytid. Nå ble ikke Christianias rolle som residensby videreutviklet av Christian IVs etterfølgere, både fordi de besøkte Norge langt sjeldnere enn sin forgjenger, og etter hvert ikke i det hele tatt. Men kanskje mest fordi kongene og sentralstryringsverket i København var redde for å skape et alternativt sentrum til København, og en potensiell hovedstad for Norge. Derfor ble også de sentrale norske styringsorganene som ble plassert i Christiania og på Akershus slott, få, tildels vingeklippet, og i flere tilfeller også avskaffet utover på 1700-tallet.³⁴

33 Sven Hellström och Kari Selén (red.). *Garnisonsstaden. Uppkomst och avveckling*, Jyväskylä 1994. Gunnar Artéus (red.), *Nordens garnisonsstäder*, Stockholm 1997. Thomas Riis (ed.), *Garrison Towns and Society in Early Modern Europe*, Odense 1993.

34 Sprauten 1992: 147–172, 239–259. Helle mfl. 2006: 207–208.

Felles for disse er at lite eller ingen komparasjon er foretatt mellom norske havne-, bergverks- og residensbyer og deres øvrige europeiske motstykker, selv om forbindelsene mellom norske og utenlandske havnebyer har vært behandlet i handels- og sjøfartshistoriske studier, og forbindelsene mellom mellomeuropeiske, svenske og norske bergsteder lenge har vært kjent, både på teknologi-, språk-, organisasjons- og individplan. Et svensk-norsk forskningsprosjekt sammenlikner nå Falun og Røros i tidlig nytid, med globalhistorisk perspektiv på kobberproduksjonen.³⁵

Og selv om Oslos rolle som uformell (før 1814) og «ny» norsk hovedstad (etter 1814) er et hovedtema i de relevante bindene av Kristiania og Oslo bys historie og i mange mer spesialiserte studier, har ennå ingen komparativ studie av 1800-tallets nye hovedsteder i Europa – Helsinki (1812), Christiania (1814), Brussel (1830) og Budapest (1867) – blitt gjennomført.

Byer i samfunn

Norske byhistorier har tradisjonelt vært skrevet som lokalhistorie, som regel av framtreddende eller lovende faghistorikere med ambisjoner om å skrive originale verk. Derfor kan man med en viss rett si at byhistoriene er mer ulike enn de byene de skildrer.³⁶ De fleste

35 *Kobber i tidlig moderne tid. En komparativ studie av arbeid og hverdagsliv i Falun og Røros*, <http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/kobber-i-tidlig-moderne-tid.-en-komparativ-studie/> [brukt 20.11.2017]

36 Finn-Einar Eliassen, *Den Norske Byen eller De norske byene? Særpreget, generalisering og typologi i norsk byhistorie i tidlig nytid (ca. 1500–1800)*, i Steinar Supphellen (red.), *Norsk byhistorie – tid for syntese?* Trondheim 2000: 33–46.

norske byer har – uansett størrelse – hatt mye felles i struktur og funksjoner. Likevel viste arbeidet med oversiktsverket *Norsk byhistorie* at så å si hver eneste norske by – i hvert fall i tidlig nytid – oppviste en unik kombinasjon av størrelse, status (kjøpstad/ladested/bergstad/strandsted), regional tilhørighet og funksjoner. På mange områder – næringsliv, byggeskikk, demografi, språk – var alle førindustrielle norske byer dypt forankret i og sterkt knyttet til sine omland, og det samme gjaldt flertallet av byer i andre land. De var «byer i samfunn» – *Towns in Societies*, som er tittelen på en klassisk artikkelsamling, redigert av de britiske historikerne Abrams og Wrigley.³⁷ Den har fått økende betydning i tiårene etter at den ble publisert.

Men samtidig hørte de norske byene til internasjonale eller transnasjonale bykategorier, som burde danne grunnlag for interessante og relevante komparasjoner, der den relative betydningen av generelle og spesielle, internasjonale og lokale trekk kan analyseres og drøftes. Og på et europeisk urbanhistorisk nivå trenger vi et enda bredere lerret enn i de oversiktsverkene som hittil er kommet, ikke for å trekke ut *essensen* av «den europeiske byen» i den angjeldende perioden, men for å kartlegge *variasjonsbredden* i europeernes urbane erfaringer, kronologisk, geografisk, typologisk, kvantitativt og kvalitativt. Hittil er det Peter Clark og Jean-Luc Pinol som har kommet nærmest et slikt ideal. Clarks framstilling er vidtfavnende, men rapsodisk, i klar og bevisst motsetning til de Vries' statistiske

og Hohenberg og Lees' system- og prosessorienterte framstillinger. Mens alle disse er relativt kortfattede, er Pinols langt mer omfangsrike verk nærmest en kombinasjon av disse tilnærmingene.³⁸

Norske byer innenfor europeisk variasjon

Min konklusjon er altså at spørsmålet om norske avvik fra et europeisk urbaniseringsmønster er feil stilt. Satt på spissen kan man si at det er basert på en forestilling om at «Europa er et annet sted», og at man i så fall skulle betrakte Europa fra et norsk «utenfor-perspektiv». Det kan oppfattes som å lese historien baklengs – å anvende etterkrigstidens Norges forhold til EEC/EF/EU som mønster også for norsk urbanisering i europeisk perspektiv i (minst) ti tidligere århundrer!

Som jeg har fortsatt å vise i denne artikkelen, har «europeisk urbanisering» vært en prosess med til dels store variasjoner i kronologi, demografi, politikk, typologi og form, der også norsk og nordisk byhistorie og byhistorikere har sin plass – i et helhetsbilde som kanskje aldri blir helt fullstendig. Urbaniseringen i Norge bør oppfattes og analyseres som en del av *variasjonsbredden* – i kronologi, typologi, form og grad – innenfor europeisk urbanisering som helhet. Og «europeisk urbanisering» må, i større grad enn ofte hittil, omfatte *hele* Europa, også de «perifere» eller «avvikende» regionene av verdensdelen.

37 Philip Abrams and E. A. Wrigley, *Towns in Societies. Essays in Economic History and Historical Sociology*, Cambridge 1978.

38 Clark 2009. Pinol 2003. Jf. De Vries 1984. Hohenberg and Lees 1985, 1995. Se også Jørgen Mikkelsen, *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800*, Århus 2012.

Barfothistorikere og akademikere

Profesjonalisering og strid i lokalhistorien

Dag Hundstad

Lokalhistorie har blitt et innarbeidet begrep i norsk offentlighet, som navn på den mest folkekjære historiesjangeren vi har. I et land med spredt bosetningsmønster og lange tradisjoner for en selvsikker periferi er ikke det så underlig. Den akademiske interessen for lokalhistorie kan vi spore tilbake til historisk-topografiske beskrivelser i tidlig moderne tid, men det var først utover 1900-tallet at disiplinen fant sin litterære form og ble knyttet til faste organisasjoner.¹ Ifølge historikeren Ola Alsvik kan vi se framveksten av den moderne lokalhistorien i relasjon til tre faktorer: moderniseringen av det norske bygdesamfunnet med et påfølgende konserverende behov, nasjonsbyggingsprosjektet og utviklingen av historiedisiplinen

etter 1905, da historikerne kunne konsentrere seg om andre problemstillinger enn de politiske og nasjonale.²

Særpreget for lokalhistorien var interessen den ble omfattet med både fra akademisk og folkelig hold, det som er betegnet som «lokalhistoriens janusansikt».³ Mens de fagutdannede historikerne var interessert i å kontrollere den skriftlige produksjonen og få den inn i det de mente var forsvarlige former, var det likevel autodidakter som lenge stod for størstedelen av historieproduksjonen. De siste tiårene har den folkelige interessen fortsatt å vokse, men tendensen er også at utdannede historikere har overtatt deler av historieproduksjonen, særlig når det gjelder bygdebøker. Som vi skal se, er dette en prosess som ikke har gått friksjonsfritt for seg.

Det kan være fruktbart å se lokalhistorien som et eget kunnskapsfelt med sine egne tradisjoner, der deler av produksjonen og aktiviteten overlapper med den historiefaglige forskningen. I tillegg går lokalhistorien inn i historiekulturen i videre forstand, som omfatter alle aktører som driver systematisk/organisert virksomhet med siktemål å undersøke, ta vare på og formidle det som oppfattes som materiell og immateriell kulturarv. Slik historikeren Ola Svein Stugu skriver, er lokalhistorie, som alle kunnskapsfelt, organisert som et kommunikativt nettverk, med en rekke aktører. I henhold til sosiologen Pierre Bourdieus feltbegrep består ikke et kunnskapsfelt

1 Om lokalhistoriens historie i Norge, se bl.a. Hallvard Bjørkvik mfl. (red.), *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år. Landslaget for bygde- og byhistorie 50 år 6. juli 1970. Skrifter fra Landslaget for lokalhistorie*, nr. 4, Oslo; Egil Nysæter, *Frå institusjon til paraplyorganisasjon*, i Egil Nysæter mfl. (red.), *I arbeid for lokalhistorie og kulturvern*, *Landslaget for lokalhistorie 75 år 1920–1995*, Trondheim 1995; Else Braut, *Blikk på lokalhistorie. Norsk lokalhistorie etter 1970, rapport frå eit jubileumsseminar*, *Skrifter fra NLI* nr. 33, Oslo 1997.

2 Ola Alsvik, *Norsk lokalhistorisk institutt og lokalhistorie i Norge*, Oslo 1998: 8–9.

3 Einar Niemi og Harald Winge, *Lokalhistorie som etterkrigshistorisk forskningsfelt*, LOS-senteret, notat 9311, Bergen 1993: 1.

bare av ulike krefter, men også av ulike kamper mellom disse kreftene, der det konkurreres om ressurser og posisjoner.⁴ De ulike aktørene prøver å forme feltet på sin måte og etter sine interesser. Forholdet mellom profesjonelle utøvere og amatører blir her en viktig dimensjon, selv om det også innenfor disse aktørgruppene åpenbart er ulike interesser og posisjoner.

I denne teksten skal vi undersøke hvordan det lokalhistoriske kunnskapsfeltet har blitt formet utover 1900-tallet med utgangspunkt i regionen Agder, som består av nåværende Vest- og Aust-Agder fylker. Særlig vekt blir lagt på organisasjonen Agder Historielag, som fungerte som et lokalhistorisk nav i store deler av perioden, og ofte opererte i nært samspill med Statsarkivet i Kristiansand.⁵

Selv om det generelle begrepet *lokalhistorie* er brukt i framstillingen, må det presiseres at lokalhistorien består av flere delsjangre. I denne sammenheng er det særlig den rurale lokalhistorien (eller «bygdehistorien») vi konsentrerer oss om. Dette er småsamfunnshistorie, som oftest har hatt den enkelte bygdekommunen som ramme. Til sammenligning har byhistorien og regionalhistorien, som tar for seg større enheter, operert litt på siden av den lokalhistoriske diskursen. Generelt har disse sjangrene vært preget av flere profesjonelle utøvere og større faglig anerkjennelse

fra historikerlauget. Etter 1950 har faghistorikerne dominert fullstendig innenfor byhistoriesjangeren. I andre land er også by- og regionalhistorien anerkjent som egne historiefaglige disipliner, mens den norske bygdehistorien ved sin form og funksjon større grad framstår som en nasjonal spesialitet.⁶

Gjennom punktnedslag skal vi både få fram samarbeid og konflikter innenfor feltet. Avslutningsvis drøfter vi kort lokalhistoriens posisjon i dagens forskningsfront. Først skal vi introdusere de sentrale aktørene innenfor den lokale historieproduksjonen i første del av 1900-tallet, som kan karakteriseres som *barfothistorikere*.

Barfothistorikere – med geografisk opphavsrett til lokalsamfunnet

I førmoderne norske bygdesamfunn hadde «søgekvinne» og «søgemenn» viktige funksjoner. Ved hjelp av god hukommelse og lang erfaringsbakgrunn holdt de rede på slektstråder, eiendomsforhold, sagn og annen muntlig tradisjon som ble regnet som viktig for å operere i lokalsamfunnet. I tillegg til å videreformidle kunnskap inngikk de i den sosiale minneproduksjonen, der også konteksten var en sentral dimensjon for formidlingen. Framføringen deres hadde et kunstnerisk og emosjonelt element, og den kunne framkalle både latter og gråt hos publikum.⁷

4 Pierre Bourdieu, *The field of cultural production. Essays on art and literature*, redigert av Randal Johnson, Cambridge 1993: 30; Ola Svein Stugu, NLI og det lokalhistoriske kunnskapsfeltet, i *Råd, ressurs og rettleiing. NLI gjennom 50 år. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt*, nr. 42, Oslo 2006: 83.

5 Utgangspunktet for undersøkelsen er: Dag Hundstad, *Agder Historielag 1914–2014. En lokalhistorisk reise*, Kristiansand 2015.

6 Om regionalhistorie, se: Dag Hundstad, *Historikeren som regionbygger? Et fagkritisk perspektiv på fire landsdelshistoriske verk*, *Historisk tidsskrift*, nr. 1, 2012. Om byhistorie, se: Lokalhistoriewiki.no, *Byhistorie*, <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Byhistorie> [lest 17.11. 2017].

7 Se f.eks.: Knut Hoslemo, Svein Hovden, *Bidrag frå Agders historie VI*, Kristiansand 1925.

Folkelivsgranskeren Anna Grostøl (1894–1962) fra Lista var en av få kvinner som drev historisk innsamlingsarbeid på Agder. En viktig oppgave var å få tradisjonsbærerne i tale. Her intervjuer hun Terje O. Austenå (1841–1942) fra Tovdal. «Han skyner ikkje alltid kva eg spør um, for han er tunghøyr, og hugsar det sjølvsagt ikkje med ein gong heller. Men han vil so gjerne», har hun notert på bildet. Foto: Norsk Folkemuseum.

Kontinuiteten mellom den muntlige lokaltradisjonen og den tidlige lokalhistorien er underkommunisert. Blant annet finner vi en rekke gårdsviser, som kunne omfatte hele distrikter. Med beskrivelser av gårder og folk og hentydninger til gamle rykter og historier gir de en form for topografisk systematikk vi finner igjen i bygdeboksjangeren.⁸ Slekthistorie var også sentralt i fortellertradisjonen, selv om den ikke fikk en skriftlig form. Om sogemannen Halvor Gunnarson Bjåi (1775–1867) heter det for eksempel at han «[...] kjende si ætt og andre ætter bygdene yver. Han kunne reikne upp alt, både lite og mykje, radt frå fyndeheimen av».⁹ En del sogekyndige kunne også tyde eldre dokumenter som befant seg rundt på gårdene. «Han las gamle skinnbrev som han las i ei bok», forteller Johannes Skar om en setesdøl. På denne måten kunne muntlighet og skriftlighet knyttes sammen.¹⁰

Med den amerikanske antropologen Lindstrom kan vi si at sogefolket var eksperter som opparbeidet seg *geografisk opphavsrett* til bestemte steder. Gjennom sine narrativer og fortolkningsevner knyttet de sammen lokalbefolkning og lokalitet. Lokalitetene inn gikk samtidig i et overlokalt landskap, som gjorde at de lokale

8 Se f.eks.: Jon Løyland, Byggediktning frå Agder, trykket som *Bidrag frå Agders historie* VII, Kristiansand 1928: 4 ff.

9 Johannes Skar, *Gamalt or Sætesdal*, bd. I, Espå 1997: 126. Se også: Knut Liestøl, *Norske ættesogor*, Kristiania 1922: 12–16.

10 Samme sted: 328. I boka *Norske ættesogor* er folkloristen Knut Liestøl (1928: 14) inne på at lokale dokumenter i noen tilfeller har «[...] hjulpet til å halde tradisjonen uppe», men mener at fortellingene i de fleste tilfeller ikke var av det slaget at skriftlige kilder «[...] ikkje i nokon nemnande mun» kan ha hjulpet til å holde oppe tradisjonen eller ligget til grunn for den. Man kan nok likevel spørre seg om ikke Liestøl underdriver gårdsbrevenes betydning her, i det minste hvis dette skal gjelde som en generell karakteristikk av forholdet mellom tradisjon og dokumenter.

narrativene ble knyttet sammen med andre eksperter og andre lokalsamfunn.¹¹

Det er med utgangspunkt i denne tradisjonen at vi kan se de første generasjonene av lokalhistorikere på 1900-tallet. I likhet med tradisjonsbærerne var det den rent personlige tilknytningen og kjennskapet til et sted som gav lokalhistorikerne autoritet og «geografisk opphavsrett». I og med at ekspertkunnskapen framstod som fundamentert i eget lokalsamfunn, kunne den skille seg fra faghistorikerens mer objektive «utenfra-blikk».¹²

Den amerikanske landskapshistorikeren John R. Stilgoe har introdusert begrepet *barfothistoriker* (*barefoot historian*) om denne typen «selvgrodd» historikere som hjelper sitt lokalsamfunn med å samle inn, bevare, presentere og tolke deres egen fortid.¹³ Selv om begrepet forbindes med muntlig tradisjon, kan det også anvendes på de første generasjonene av norske lokalhistorikere. I likhet med de muntlige tradisjonsbærerne hadde disse en ekspertkunnskap knyttet

til stedet, men de utvidet denne ved å søke ut for å studere skriftlige kilder. På tilsynelatende nesten mystisk vis kunne de lokale historikerne dykke ned i arkivet og litteraturen og komme tilbake til lokalsamfunnet med viten om for lengst glemte personer og forhold.

I Norge ble den lokalhistoriske kunnskapen særlig formidlet gjennom bygdeboka, som gjerne deles inn henholdsvis i den generelle bygdehistorien og gårds- og slektshistorien. Særlig den sistnevnte sjangeren framstod som den ultimate manifestasjonen av båndene mellom mennesker og lokalsamfunn. Når lokalhistorien vokste fram som kunnskapsfelt utover på 1900-tallet, var det først og fremst som en rural diskurs, og det var bygdeboka som ble sett på som dens endelige mål.¹⁴ Utarbeidelsen av bygdebøker og andre lokalhistoriske framstillinger ble fasilitert av en institusjonell utbygging på det historiekulturelle feltet. Her inngikk både arkiverket og etableringen av lokale og regionale historielag, som Agder Historielag.

Agder Historielag – regionalisme og norsksdom

Opprettelsen av Agder Historielag i 1914 var et initiativ som inngikk i en bred prosess for å fremme Agder som egen landsdel. Forfatteren Vilhelm Krag (1871–1933), som kom med ideen til organisasjonen, var den fremste regionale entreprenøren, og han lanserte i 1902 navnet Sørlandet som et alternativt regionnavn. Krag hadde en

11 Anne Eriksen, *Historie, minne og myte*, Oslo 1999: 14 ff; Margaret C. Rodman, Empowering place. Multilocality and multivocality, *American Anthropologist*, New Series, nr. 3, 1994: 640–656; Lamont Lindstrom, *Knowledge and power in a South Pacific society*, Washington, D.C. 1990: 78.

12 For folkeminnegranskeren Rikard Berge (1881–1969) ble nettopp denne lokale og folkelige kunnskapen ledd i et kulturpolitisk program, der han kjempet for desentralisering med «bygdevitskapsmannen» i sentrum. Her var det sentralt at de som arbeidet med folkeminner og lokalhistorie, selv var knyttet til stedet der de virket, og derfor burde også det historiske kildematerialet oppbevares lokalt [Rikard Berge, *Decentralisation. Folkeminne – historielag – bygdemuse*, Risør 1919; Eirik Kristoffersen, *Institusjonaliseringen av folkeminnene. Norsk folkeminnesamling og Desentraliseringsstiden*, masteroppgave i kulturhistorie, Universitetet i Oslo 2013: 53, 74].

13 Se: Karen Halttunen, Self, subject and the «barefoot historian», *The Journal of American History*, nr. 1, 2002: 20–24.

14 Om bygdebøker, se bl.a.: Randi Bjørkvik, *Gards- og slektshistorie 1920–1969*. Undervegs mot den konkrete og levende gardshistorie, i Bjørkvik mfl. [red.], 1970; Rolf Fladby, *Bygdehistorien og den lokalhistoriske forskning 1920–1970*, i Bjørkvik mfl. [red.], 1970; Anne Eriksen, *Bygda vår – fra bygdebøkenes verden*, i Torunn Selberg mfl. [red.], *Historien in på livet. Diskusjoner om kulturarv og minnespolitikk*, Lund 2002.

sterk kulturhistorisk interesse, men det å bygge en regional historie-kultur var også et strategisk virkemiddel for å forankre landsdels-patriotismen blant egdene. Forfatteren Olaf Benneche (1883–1931), som ble lagets første formann, var da også Krag's protesjé.¹⁵ I mellomkrigstiden dabbet likevel denne første «kraftregionalismen» av, men koblingen mellom historiekultur og regional identitetsbygging fortsatte å være relevant.¹⁶

Det at etableringen av laget skjedde nettopp i 1914, må sees i relasjon med feiringen av grunnlovsjubileet. Det er velkjent at dette førte til en rekke lokal- og regionalhistoriske prosjekter over hele landet. På denne tiden ble det lagt mye vekt på å synliggjøre de ulike landsdelene, noe som også kom til syne under jubileumsutstillingen i Kristiania dette året.¹⁷

Det er derimot mindre kjent at jubileet avstedkom det som kan sees som en revirmarkering fra det norske historikerlaugets side. Som autoriserte fortolkere av fortida var de bekymret for å miste sin maktposisjon til amatørerne. På grunn av den «overordentlige iver for lokalhistorisk forskning» som 1814-jubileet avstedkom, satte Den norske historiske forening ned en ny komité for lokalhistorie, *Komiteen for lokalhistorisk forskning*. Denne skulle særlig legge til rette for bedre bygdebøker gjennom kilderegistrering og konsu-

15 Hundstad 2015: 19 ff; Dag Hundstad, *Sørlandet – fra «terra incognita» til sommerferieland. Fire historiske analyser av regionalitet og regionalisme*, doktoravhandling i historie, Universitetet i Bergen 2013(I): 113 ff.

16 Dette ser vi også langt senere, som i 1978, da lanseringen av planer om et landsdelshistorisk verk hadde som mål å synliggjøre at Agder ikke var noen hvit flekk på det norgeshistoriske kartet [Hundstad 2015: 214–216].

17 Hundstad 2013(I): 103–104, 112, 115.

Museumsstevne på Rygnestad 1928. Dette var en av de mange samlingene som ble arrangert i Setesdal i mellomkrigstida med sikte på å etablere et museum for dalen. Interesserte i Bykle, Valle og Bygland gikk i 1938 sammen om å starte Setesdalsmuseet. Fra starten av var både museums- og bygdeboksarbeidet viktig for de lokale historielagene på Agder, men etter hvert var det bygdeboka som kom i sentrum de fleste steder. Foto: Jon Løyland/Setesdalsmuseet.

lentvirksomhet. I juli 1913 utarbeidet komiteen et opprop som ble tatt inn i aviser over hele landet. Her advarte man kommunene mot å gå med på lettvinne løsninger når det gjaldt historieproduksjon bare for å få publikasjonene ferdig til året etter. I stedet for å forsere fram arbeidene burde man tenke større og mer langsiktig – og for å få fram virkelig dyptpløyende historiske arbeider trengte man lokal organisering. Som eksempel på dette ble det særlig vist til det planlagte Agder Historielag. I forkant av at historielaget ble etablert, ble Komiteen for lokalhistorisk forskning spurt til råds om hvordan arbeidet burde legges an, og det var derfor det ble vist til planene i det nevnte oppropet.¹⁸

18 Hundstad 2015: 28–29.

På tross av samarbeidet med fagmiljøene var det ikke lenge før autodidakte historikere fra bygdene på Agder selv tok styringen i laget. Særlig var det setesdøler og vestegder som lot seg engasjere, mens austegdene for øvrig først kom med etter andre verdenskrig. Etter Olaf Benneches tid var det lenge «venstrelærerne» som dominerte det lokalhistoriske arbeidet i regionen. Dette var norskdomsmenn med bredt engasjement, gjerne både i mållag, ungdomslag, avholdslag og i folkehøyskolebevegelsen. Det var et initiativ fra ungdomslagene i Vest-Agder og Setesdal i 1920-årene som førte til at de fleste kommunene fikk nedsatt egne bygdeboknemnder. Den agrarnasjonalistiske dåmen var også tydelig når det lokalhistoriske arbeidet skulle legitimeres. Lokalhistorikeren skulle «binde den unge ætti til fedrejordi», skrev setesdølen Jon Løyland (1887–1975) i 1925. For enkelte sporet den ideologiske retningen etter hvert av mot det politiske ytre høyre. Flere av historielagets bærende krefter gikk senere inn i Nasjonal Samling, noe som førte til et stormfullt oppgjør etter andre verdenskrig. For ordens skyld skal det tilføyes at Jon Løyland ikke var blant disse. Han var primus motor i laget i et halvt århundre, en tid som både før og etter andre verdenskrig bar preg av retorisk kontinuitet med sterke røtter i norskdomsrørsla.¹⁹

Selv om flertallet av denne første generasjonen av lokalhistorikere ut fra sin bakgrunn og sitt virke kan karakteriseres som

Setesdølen Jon Løyland (1887–1975) satt i styret i Agder Historielag fra 1914 til 1964. Dette må være nær en norgesrekord i lokalhistoriebevegelsen. I tre perioder var han formann i til sammen 13 år. For øvrig var Løyland lærer, fotograf, samlet inn folkeminner fra ung alder og stod i spissen for Setesdalsmuseet. Foto: Setesdalsmuseet.

19 Hundstad 2015: 34 ff, 62 ff, 83, 102–103; Jon Løyland, Bygdesoga, *Agder Historielags Årsskrift*, 1925.

barfothistorikere, kan man ikke annet enn å bli slått av hvor profesjonelt de opererte. Det historiske håndverket lærte de ikke bare fra hverandre og den relativt sparsomme faglige hjelpelitteraturen, men de stod også i en utstrakt korrespondanse med tidens fremste akademikere innenfor relevante fagfelt, som oppmuntret innsatsen. De islandske historikerne Sigurður Gylfi Magnússon og Davíð Ólafsson har observert lignende kontaktmønstre også blant barfot-historikere på Island.²⁰ Likevel var arbeidet tungvint, og innsamlingen av kilder gikk sent. Totalt kom det ut bare fire bygdebøker fra landsdelen før krigen.²¹ Etableringen av Statsarkivet i Kristiansand førte til et paradigmeskifte, både for profesjonaliseringsprosessen og for det lokalhistoriske arbeidet i regionen generelt.

Statsarkivet og det regionale mandatet

«Eit lag som Agder Historielag vil her ha ei gullgruve å ause or», uttalte kirkeminister Knut Liestøl (1881–1952) ved åpningen av Statsarkivet i Kristiansand i 1935. Som egde og folkeminnegransker var han oppmerksom på betydningen arkivet kom til å få for landsdelen. Det regionale mandatet var altså tydelig til stede fra starten av, og betjeningen på Statsarkivet inntok rollen med upåklagelig iver. Da Aust-Agder fikk egen fylkesarkivar i 1958, fikk det lokalhistoriske arbeidet en tilsvarende stimulans med Aust-Agder-Arkivet som nav.

20 Sigurður Gylfi Magnússon og Davíð Ólafsson, *Minor knowledge and microhistory. Manuscript culture in the nineteenth century*, i *Routledge studies in cultural history*, New York og London 2017: 184–185.

21 Hundstad 2015: 82–85.

Det var knyttet stor entusiasme til Statsarkivet, som hadde vært et viktig mål for Krag og andre regionalister. I tillegg til at de mest relevante kildene kom «hjem» til landsdelen, fikk man nå en lokal veiledningsinstans som etter hvert så som sitt særlige mandat at Agder ble dekket av bygdebøker av tilfredsstillende kvalitet. Med Statsarkivet i spissen gikk man inn i en ny vår for bygdehistorien etter andre verdenskrig. Lokalhistorikerne fikk mulighet til å utvikle sin egen faglige kompetanse gjennom «finnekunst» og lesing og tolking av eldre primærkilder, noe som ble selve kjennetegnet på lokalhistorikerens virkefelt. Agder Historielag satset også på å utvikle

«Eit lag som Agder Historielag vil her ha ei gullgruve å ause or», uttrykte kirkeminister og folklorist Knut Liestøl da han åpnet Statsarkivet i Kristiansand i 1935. Arkivet ga ikke bare lokalhistorikerne tilgang til kildene, men ble også et nav for den historiske virksomheten i regionen. Bildet viser Statsarkivets lesesal i 1935. Foto: Statsarkivet i Kristiansand.

kompetansen gjennom kurs som var særlig rettet mot bygdebokforfattere, og fra 1956 kunne de også søke råd hos Norsk lokalhistorisk institutt i Oslo.²²

Fra 1946 og i 25 år framover ble Agder Historielag og Statsarkivets virkefelt i stor grad innvevd i hverandre. De to arkivarene (senere statsarkivarer) Kjeld Helland-Hansen (1912–1976) og Laurits Repstad (1919–2014) satt begge i mange år som sekretærer i laget, og de fungerte i praksis som en slags daglige ledere. Særlig Helland-Hansen la ned en stor innsats i å koordinere bygdebokarbeidet. En basis her skulle være et kortarkiv med nøkkelopplysninger fra sentrale kilder, som ble utarbeidet av Statsarkivet og historielaget i fellesskap. I tråd med etterkrigstidens retorikk ble dette storstilte prosjektet omtalt som et «rasjonaliseringsarbeid». Kortarkivet, som fikk navnet *Lokal- og personalhistorisk kartotek for Agder*, omfattet i 1960-årene over 200 000 registerkort.²³

Selv om man kan se Statsarkivets virksomhet som en form for faglig ekspropriering, fungerte samarbeidet med både kommunene og de lokale bygdebokforfatterne stort sett godt. Det synes sågar som om arkivet fungerte som en slags uformell autoriseringsinstans for hva som var akseptabelt lokalhistorisk arbeid. Dette forholdet ser vi kanskje tydeligst når en av de sentrale lokalhistorikere i landsdelen, Magnus Breilid (1896–1975), etter hvert havnet i konflikt med så vel arkivet som historielaget. Breilid hadde store

planer på egen hånd, og med utgangspunkt i sitt enmannsforetak, *Sentralkontoret for bygdesogearbeidet* på Agder, ville han selv lede arbeidet med å få en landsdel dekket av bygdebøker. Selv om han kunne vise til at en rekke solide faginstanser i hovedstaden støttet arbeidet hans, manglet det grandiose prosjektet hans realisme. En bitter konflikt om disponeringen av de fylkeskommunale midlene som var avsatt til lokalhistorisk virksomhet, førte til at både Statsarkivet og historielaget brøt med Breilid. Etter dette ble han diskreditert og skjøvet ut i kulden av det lokalhistoriske miljøet.²⁴

Brytningstid for bygdebokforfattere

De første faghistorikerne som skrev bygdebøker på Agder, Stein Tveite (f. 1930) og Knut Mykland (1920–2005), hadde samme bakgrunn som den eldre lokalhistorikergenerasjonen. Begge hadde fått den lokalhistoriske interessen i arv og var selv fra bygdene de skrev om. På den måten fortonte overgangen fra «innfødte» lokalhistorikere til faghistorikere seg som nokså organisk. Det var Stein Tveite som var pioneren. I 1956, da han var i midten av 20-årene, utgav han et vel-dig verk om hjembygda Vennesla, og fulgte senere opp med flere bygdebøker fra landsdelen. Knut Mykland var en veletablert historiker da han i 1967 kom med den første av sine bøker om hjembygda Mykland. Som flere andre framtrepende faghistorikere med bakgrunn fra bygdehistorien bidro Tveite og Mykland til at lokalhistorien var en faglig anerkjent fagdisiplin også i etterkrigstiden.²⁵

22 Hundstad 2015: 54–58, 117–122, 144–146. Om Norsk lokalhistorisk institutt, se: *Råd, ressurs og rettleiing. NLI gjennom 50 år*. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt, nr. 42, Oslo 2006.

23 Hundstad 2015: 96–99, 125–130.

24 Samme sted: 131–135.

25 Hundstad 2015: 153–154.

I mellomkrigstida ble det planlagt bygdebokprosjekter i mange bygder på Agder. Mange så på bygdeboka som det endelige målet for lokalhistoriebevegelsen. Ofte fungerte de lokale historielagene først og fremst som et støtteapparat for bygdeboknemnda. Her ser vi bygdesogenemnda i Bygglund. Bygdehistorien for Bygglund utkom i 1939, som en av de første bygdebøkene på Agder. Foto: Setesdalsmuseet.

Da det først brygget opp til revirkamp mellom faghistorikere og lokale ildsjeler i landsdelen, var utgangspunktet annerledes. I begynnelsen av 1970-årene havnet Øyestad historielag i konflikt med den kommunale bygdeboknemnda. Da kommunen i 1976 ansatte en faghistoriker, som attpåtil både var ung og utenbygds fra, for å føre bygdeboka i pennen, kom det sterke reaksjoner fra historielaget. Tre eldre og erfarne autodidakter med solid kilde- og arkivkunnskap hadde da allerede samlet inn mye materiale til verket. Som protest mot kommunen valgte de å beholde stoffet selv og utarbeide sine egne bygdebøker. Dette ga et meget uvanlig resultat: I begynnelsen av 1980-årene fikk Øyestad to konkurrerende bygdebokverk.

Faghistorikeren som var engasjert, Kjell J. Bråstad (1948–2016), hadde mindre tid og plass til rådighet enn de «innfødte» lokalhistorikerne, som kunne bygge på livsverk i arkivene. Da Bråstads arbeid inneholdt enkelte mindre feil, noe som nærmest er uunngåelig i gårds- og slektshistoriesjangeren, så mange i lokalmiljøet dette som beviset på at «de gamle var eldst». Når det gjaldt det andre verket, som ble sluttført av Arne J. Myrdal (1935–2007), fikk det gode faglige attester av Knut Mykland på bakgrunn av kildearbeidet og grundigheten, mens profesjonaliteten sviktet når det gjaldt de etiske sidene ved arbeidet. En uvanlig direkte stil når det gjaldt omtale av private forhold av helt nyere dato førte blant annet til at VG rykket ut med en førstesideoverskrift i krigstyper: «Gammel historie med ny synd».²⁶ Også i den organiserte lokalhistoriebevegelsen var det på denne tiden en konflikt under oppseiling, men da mellom historikerlauget og et stadig mer tallrikt fotfolk.

Grasrotbevegelsen vokser fram

Fra 1970-årene opplevde man, både på Agder og i andre landsdeler, en stor vekst i de lokale historielagene. En rekke nye lag ble etablert, og gamle lag ble revitalisert. Virkefeltet ble nå vesentlig utvidet. Mens hovedprosjektet for lagene tidligere oftest var å koordinere bygdebokarbeidet og utgjøre et støtteapparat for forfatteren, fikk man nå en folkeliggjøring av bevegelsen. Medlemsmassen ble engasjert i aktiviteter som turer, bildeinnsamling, merking av historiske

²⁶ Hundstad 2015: 232–237; VG 25.04. 1981.

stier og ikke minst utarbeiding av årsskrift. Når bygdebøkene etter hvert ble ferdige, oppdaget mange at det var langt flere lokalhistoriske forhold å skrive om. Etter hvert ble det holdningen at alle lag med respekt for seg selv skulle ha sitt eget årsskrift, og her var det lav terskel for å bidra med stoff. Mye av innholdet bestod av publisering av egne minner, noe som engasjerte langt flere enn den lille minoriteten som tidligere hadde vært engasjert i kildeinnsamling.²⁷

Denne utviklingen ble ikke reflektert i Landslaget for bygde- og byhistorie, som i liten grad interesserte seg for historielagsvirksomhet i moderne forstand. Virksomheten var i stor grad innrettet mot å støtte lokalhistorikere med tiltak som kilderegistrering og utarbeiding av hjelpelitteratur. Landslaget var da heller ingen paraplyorganisasjon for historielag, men fungerte i praksis som et selv-supplerende organ for meriterte akademikere. Fra grasrotas side var det murring over det som ble sett på som fagfolk som voktet reviret. Da den unge historikeren Steinar Imsen (f. 1944) i en artikkel i *Heimen* i 1976 til og med tillot seg å stille spørsmål ved om det fortsatt var behov for den tradisjonelle gårds- og slektshistorien, var begeret fullt for enkelte. Sekretæren i Agder Historielag, Olav Ulltveit-Moe (f. 1939), stod i bresjen for det som etter hvert ble et opprør mot det organisatoriske hegemoniet til faghistorikerne. Selv tok han et tydelig ansvar når det gjaldt de lokale historielagene på Agder, og sørget for at det ble startet en rekke nye lag i landsdelen.²⁸

27 Hundstad 2015: 174 ff; Lars Reinton, *Dei lokale historielaga*, i Bjørkvik mfl. (red.), 1970.

28 Nysæter, *Frå institusjon til paraplyorganisasjon* i Nysæter mfl. (red.), 1995: 53 ff; Hundstad 2015: 170–172, 176–180, 229; Steinar Imsen, *Gårds- og slektshistorien ved korsveien, Heimen*, nr. 1, 1976.

Resultatet ble etableringen av det som ble betegnet som «Det nye Landslaget» i begynnelsen av 1980-årene, med det nye offisielle navnet *Landslaget for lokalhistorie*. Fra å være et nokså løst bindeledd mellom ulike lokalhistoriske tiltak og myndighetene ble Landslaget «hovudsamskipnaden for historielagsrørsla i Norge». Med vestegden Bjørn Slettan (1931–2014) som leder skulle denne organisasjonen bygge på geografisk representativitet, og målet var nå å engasjere historielagene i en helt annen grad enn tidligere. Slettan var selv utdannet historiker, og han forente det lokale engasjementet med den faghistoriske profilen på en tilnærmet sømløs måte. Som bygdebokforfatter, historielagsstifter, nestformann i Agder Historielag og sønn av en autodidakt lokalhistoriker hadde han kontakt med grasrota, samtidig som han var en respektert akademiker, etter hvert med stilling på Høgskolen i Agder.²⁹

Forholdet mellom den profesjonelle og idealistiske delen av det lokalhistoriske feltet fortsatte likevel å skape spenninger. Utviklingen av Landslaget har langt fra vært konfliktfri, og ressursene som organisasjonsapparatet fikk til rådighet, avspeilet på ingen måte den voldsomme innsatsen som ble lagt ned i det lokalhistoriske arbeidet i bygd og by.³⁰ Årsakene til dette kan være flere, men én av dem er åpenbar: Det er en stor utfordring å skape engasjement for en sentralorganisasjon i en bevegelse der interessefeltet og perspektivet i så stor grad er knyttet til det rent lokale.

29 Nysæter 1995: 58–61; Hundstad 2015: 172–174, 347–348.

30 Hundstad 2015: 266 ff.

Fra 1970-årene kom det ny vind i de lokale historielagene på Agder. Det kom til flere nye lag, samtidig som en del ble gjenopplivet. Historielagene utga nå egne årsskrift, og det ble utviklet aktiviteter som engasjerte flere. Her ser vi en del av «fotfolket» i Gjerstad Historielag på vandring langs den gamle bispeveien fra Gjerstad til Åmli i 2014. Turen markerte 500-årsjubileet for den siste gangen den katolske biskopen brukte denne veien. Gjerstad Historielag ble stiftet etter initiativ av den lokale bygdesogenemnda i 1941. Foto: Gjerstad Historielag.

«Utdanningseksplasjonen» førte til en stor vekst i antallet faghistorikere i 1980-årene, noe som også preget Agder. En krets av yngre historikere inntok i disse årene sentrale posisjoner i Agder Historielag, med statsarkivar Hans Try som trådtrekker og ordnende hånd. Det spesielle med denne situasjonen var at dette ikke førte til en konflikt med den eldre lokalhistorikergenerasjonen. Samtidig som engasjementet for tilgjengeliggjøring av kilder ble opprettholdt i en del år framover, la styret vekt på inkluderende aktiviteter for den historisk interesserte allmennheten og samarbeid med lokale historielag. Koblingen mellom Statsarkiv, historielag og bygdebokarbeid ble likevel mindre tydelig i årenes løp. Med mange sterke lokale historielag på banen kunne Agder Historielag etter hvert begrense seg til å være paraplyorganisasjon. Samtidig tok nye

aktører over mange av de gamle arbeidsoppgavene.³¹ Også forholdet mellom den historievitenskapelige forskningsfronten og lokalhistorien kan nok sies å ha endret seg de siste årene. Er det slik at man har gått fra et ønske om kontroll over feltet til distansering?

Fra hegemoni til faglig distansering?

Mange norske historikere innenfor universitets- og høyskolesektoren har bakgrunn fra lokalhistorisk arbeid. Mens situasjonen tidligere var slik at bygdebøker og annen lokalhistorisk produksjon kunne legge grunnlaget for en akademisk karriere, går veien til posisjoner i dag gjennom doktorgrad og publiseringer i internasjonale fagtidsskrifter. Med de totalhistoriske ambisjonene som ligger innleiret i de lokalhistoriske sjangrene, kan problemorienteringen virke som uklar. Hvorvidt by- og bygdehistorier egentlig kan regnes som vitenskapelig forskning, framstår i dag som et mer åpent spørsmål enn tidligere.³²

Ved å kalle seg «lokalhistoriker», som er en mindre eksklusiv betegnelse enn «historiker», frykter kanskje akademikere i dag også å bli assosiert med årbokartikler og andre amatørarbeider av ymse kvalitet. Man må også ta i betraktning at selve utgangspunktet for lokalhistorien, med sin særlige vekt på «gard og ætt», bygger på en arv fra norskdomsbevegelsen, og det kan ha konnotasjoner til en

31 Samme sted: 243–244.

32 For en diskusjon om det vitenskapelige potensialet i gårds- og slektshistoriesjangeren, se: Arnfinn Kjelland, I kva grad kan vi kalle busetnadshistorie – eller gards- og ættesogeverk – «forskning»?», *Heimen*, nr. 2, 2014.

form for nasjonsbygging som fortoner seg som fremmed for stadig flere i dagens samfunn. Det er nok det identitetspolitiske utgangspunktet, og ikke det at det meste av litteraturen *per se* befatter seg med rurale strøk, som gjør at man i enkelte akademiske kretser har lett for å hefte betegnelsen «provinsiell» på den lokalhistoriske diskursen. På tross av at dåmen av norskdomsromantikk for lengst er borte i dagens bygdebøker, assosierer enkelte denne typen historieskrivning fortsatt med bjørkeløv og Bjørnson.

Det er også et faktum at urbaniseringen i moderne tid har ført til at færre enn tidligere knytter sin identitet til et bygdesamfunn. I fraflyttingstruede distrikter kan bygdeboka fortone seg som et epitafium – et minneskrift for det som en gang var et livskraftig lokalsamfunn. Selv om en god bygdebok kan være et historisk «veikart» for et lokalsamfunn, og som sådan ha en integrerende funksjon, kan det også fortone seg som lite politisk korrekt å forsvare denne typen litteratur i et multikulturelt samfunn med mer mobilitet enn tidligere.

Hvis det er slik at historiefaget er i ferd med å distansere seg fra det lokalhistoriske feltet, finnes det flere grunner til å beklage denne utviklingen. Få ønsker seg vel tilbake til tiden der faghistorikere var en slags autoriseringsinstanser for legfolk, men det er likevel gode grunner til å fortsatt interessere seg for lokalsamfunnets historie. Kritikken mot lokalhistorien er heller ikke helt fri for stråmannsagitasjon. Det er eksempelvis upresist, slik det hevdes i evalueringen av det norske historiefaget fra 2008, at lokalhistorien representerer en fare for sirkelslutninger – på den måten at rikshistorien skal bygges på lokalhistoriske studier, samtidig som

lokalhistorikerne henter idegrunnlag og problemstillinger fra rikshistorien.³³ I virkeligheten er det oftest et mål for lokalhistorikere å vise at det lokalsamfunnet de behandler, *ikke* samsvarer med utviklingen på nasjonalplan. De vil tvert imot nyansere den nasjonale fortellingen og lage flere fasetter.

Man lar seg også lure hvis man skjærer alle bygdebøker over en kam. I karikert form tenker man ofte på et slikt verk som noe som løser seg opp i detaljer om likt og ulikt. Studerer man en god allmennhistorisk bygdebok eller byhistorie i dag, ser man at framstillingen er bygget opp av kortere analyser knyttet til bestemte problemstillinger over en tidslinje. Dette har sjangeren til felles med andre sjangere med et territorielt rammeverk, som norges-historie, by- og regionhistorie. Prinsipielt er det heller ikke en forskjell mellom denne strukturen og historiske sjangre som forholder seg til andre institusjoner, som bedrifts-, institusjons- og organisasjons-historien.

Til tross for alle trusler om deterritorialisering og stedets død er det heller ikke nødvendigvis slik at lokalsamfunnet spiller en mindre rolle for dagens mennesker enn tidligere. Selv om det er mye snakk om økende globalisering, produseres det nasjonale, regionale og lokale svar på impulsene utenfra. Denne vekselvirkningen er kalt *glokalisering*.³⁴ «Vi lever i en värld som både blir mer

33 Bo Stråth mfl., *Evaluering av norsk historiefaglig forskning. Bortenfor nasjonen i tid og rom. Fortidens makt og fremtidens muligheter i norsk historieforskning*, Oslo 2008: 131.

34 Se: Roland Robertson, *Glocalization. Time, space and homogeneity-heterogeneity*, i Mike Featherstone, Scott Lash og Roland Robertson (red.), *Global modernities*, London 1995.

global, nationell och regional – samtidigt», skrev etnologen Orvar Löfgren i 2003, og vi kan her tilføye «lokal».³⁵

Fortsatt vil det være slik at små steder stiller store – og gode – spørsmål til både leg og lærd i det lokalhistoriske feltet. Med inspirasjon fra andre forskningsdisipliner, som bygdesosiologien og den romlige vendingen i geografifaget, kan vi også stille nye spørsmål til den lokale fortida. Ved å tenke inn perspektiver rundt konstruksjoner av stedet kan det skapes en mer faglig interessant lokal- og regional-historie som ikke bare knytter seg tettere opp mot forskningsfronten, men som også utfordrer historiefaget til å tenke gjennom territorielle aspekter på nytt.³⁶ Denne mer teoretiserende formen for lokalhistorie kan utvilsomt virke fagfornyende, men selv om man fortsatt har et territorielt rammeverk, har man unektelig beveget seg langt fra lokalhistoriens røtter. Hvor ble barfothistorikeren av?

Barfothistorikeren – forsvunnet i kruttrøyken etter utdanningsekspløsjonen?

Bruker vi Agder som prisme, kan vi se at den lokale og regionale historiekulturen har gjennomgått noe som må betegnes som en rivende utvikling. Mens Agder Historielag og Statsarkivet arbeidet nokså alene langt inn i etterkrigstiden, eksisterer det i dag en rekke aktører på det lokalhistoriske markedet. I 1914 bestod den kultur-

historiske sektoren i landsdelen av en håndfull museer uten fast betjening, mens landsdelen i dag har 70–80 museer, fra mindre lokalhistoriske samlinger til de store og konsoliderte landsdels-museene. Mange av dem har ansatt faghistorikere, samtidig som det arbeider historikere i Arkivverket, fylkeskommunene og på Universitetet i Agder. Innenfor det frie feltet eksisterer det cirka 50 lokale historielag i de to fylkene, med til sammen cirka 10 000 medlemmer og en mangslungen aktivitet, i tillegg til en rekke andre mer spesialiserte frivillige kulturvernorganisasjoner.³⁷

Siden 1926 er det også utgitt cirka 200 bygdebøker på Agder, med et samlet sideantall på over 100 000. Om ikke hele landsdelen er dekket av bygdebøker, slik statsarkivar Helland-Hansen i sin tid så for seg, er det ikke så langt unna.³⁸ Av de totalt 95 bindene med bygdebøker som er utgitt fra landsdelen mellom 1984 og 2014, er 50 bind skrevet av faghistorikere med historie hovedfag eller tilsvarende. Ifølge Norsk lokalhistorisk institutt skrives cirka 80 prosent av landets bygdebøker i dag av faghistorikere med mastergrad eller tilsvarende. Til sammenligning stod faghistorikerne for en fjerdedel av bygdebøkene på Agder i perioden 1969–1983, og før den tid ble så å si alle skrevet av autodidakter.³⁹

Bedre muligheter til utdanning har også gjort at «heimeavla» lokalhistorikere med inngående kildekunnskaper og manglende laugsbrev er en utdøende rase. «Den klassiske lokalhistoriker, læreren

35 Orvar Löfgren, «Se til venstre, der er en svensker». Identiteter over Öresundsbroen, i Inge Adriansen og Palle Ove Christiansen (red.), *Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk*, Folkeminnesamlingens kulturstudier, bd. 3, Ebeltoft 2003: 206, 223.

36 Hundstad 2013 (kappe): 48 ff. For en utdyping av diskusjonen av lokalhistoriens potensial i denne sammenheng, se: Dag Hundstad, *Lokalhistorien og historiefaget*, *Fortid*, nr. 3, 2015.

37 Hundstad 2015: 385–386.

38 Samme sted: 376.

39 Samme sted.

og kirkesangeren, den selvlærte bygdehøvdingen som bruker sitt liv på å skrive bygdas historie er ikke lenger typisk. Han har forsvunnet i kruttrøyken etter utdanningsekspløsjonen i 1960- og 70-åra», skrev historikeren Helge Salvesen i en debatt om tidsskriftet *Heimens* rolle i begynnelsen av 1980-årene.⁴⁰ I denne sammenhengen er det også viktig å påpeke at i en langt rikere lokalhistorisk offentlighet, der historielagenes årsskrifter utgjør en substansiell del, har ikke lenger bygdeboka den samme eksklusive funksjonen som tidligere. De mange nye publiseringsarenaene siden 1970-årene gjør nok også at potensialet til konflikter mellom «innfødte» lokalhistorikere og akademikere er dempet. Uten tvil virket det også harmoniserende at framtreddende enkelthistorikere anerkjente de lokale historikernes engasjement og kildekunnskaper.

Konflikten i Øyestad viste likevel med tydelighet hvilken sprengkraft det lå i herredømmet over den lokale fortida. Mange mente at universitetslærdom ikke kunne hamle opp med lokal-kjennskap. I og med at de ufaglærte uten tvil besatt mange profesjonelle ferdigheter når det gjaldt denne typer prosjekter, ble slike saker nokså kompliserte. Selv om de ikke hadde formell utdanning eller var medlemmer av historikerlauget, kunne de få framtreddende faghistorikere til å gå god for kvaliteten på arbeidet deres. De hadde altså en form for faglig status og nøt også respekt i lokalmiljøet. I tillegg fikk de selvlærte bygdebokforfatterne gjerne litt lønn fra kommunen for arbeidet sitt. Dette innebar også en form for

profesjonalitet, selv om de fleste måtte ty til fritid eller pensjonsår for å få arbeidet ferdig.

Til syvende og sist satt faghistorikerne likevel med sterkere kort på hånden i et samfunn som la mer vekt på formell kompetanse enn tidligere. Og fortsatt er lokalhistorie viktig for det oppdragshistoriske markedet – selv om entusiasmen fra fagets premissleverandører kanskje har kjølnet en smule.

⁴⁰ Sitert i Nysæter (red.) 1995: 64.

Kampen om linjeskipet *Prinds Christian Frederik* 1807–1808

Berit Eide Johnsen

I 1985 ble det tatt initiativ til å danne et nordisk forskningsmiljø med *garnisonsbyen* som tema. Målet var å trekke inn forskere fra en rekke fagfelt og studere flere aspekter av garnisonsbyene: fysisk miljø og symbolverdi så vel som sosialt, kulturelt og politisk miljø, kommuneøkonomi og lokalt næringsliv så vel som urbaniseringsprosesser. Da en styringsgruppe for den norske delen ble opprettet i 1988, kom Knut Sprauten med. Han var den gang forsker ved historisk institutt ved Universitetet i Oslo. Gruppen tok initiativ til et nasjonalt seminar om norske garnisonsbyer, og dette ble arrangert ved Forsvarsmuseet i april 1989.¹ Her deltok jeg, etter oppfordring fra statsarkivar ved Statsarkivet i Kristiansand, Hans Try (1934–1990). Mitt foredrag – som året etter ble trykt i antologien *Den norske*

garnisonsbyen, som Olav Wicken stod som redaktør for – handlet om Kristiansand som garnisonsby. Høsten 1989 ble det også arrangert en studiereise til Finland, og to år senere en reise til Sverige. De tallrike festningsanleggene i områdene vi besøkte, kombinert med ypperlige foredrag og omvisninger, ga tydelig uttrykk for mange kriger og langvarige konflikter. I dette perspektivet framstod Kristiansand som en relativt fredelig by.

I dette kapitlet vender jeg tilbake til garnisonsbyen Kristiansand og ser nærmere på en av de ytterst få gangene byen ble angrepet militært, i september 1807.² Sentralt i hendingene den gang var linjeskipet *Prinds Christian Frederik*, som ble nedkjempet i slaget ved Sjællands Odde bare et halvt år senere, i begynnelsen av mars 1808.

En viktig kilde til de dramatiske hendelsene de første årene av krigen 1807–1814 er *Bellona*, et av Norges første nyhetsblad. Det ble trykt av faktor Christopher Grøndahl (1784–1864) hos boktrykker Hans Thorsen Bachrud (1776–1814), begge haugianere, og utkom i Kristiansand fra 1. september 1807 til 25. oktober 1809.³ Stiftamtmann Nicolai Emanuel de Thygeson (1772–1860) var initiativtaker, og stiftsprost Chr. Sørensen (1765–1845) redaktør. Forbildet var presten Niels Wulfsbergs nystartede blad i Kristiania, det som fra 1. januar 1808

1 Olav Wicken [red.], *Den norske garnisonsbyen*, *Forsvarsstudier*, nr. 1/1991. Oslo 1991: 5.

2 Kristiansand hadde, fra byen ble grunnlagt i 1641 og inntil 1807, ikke blitt angrepet.

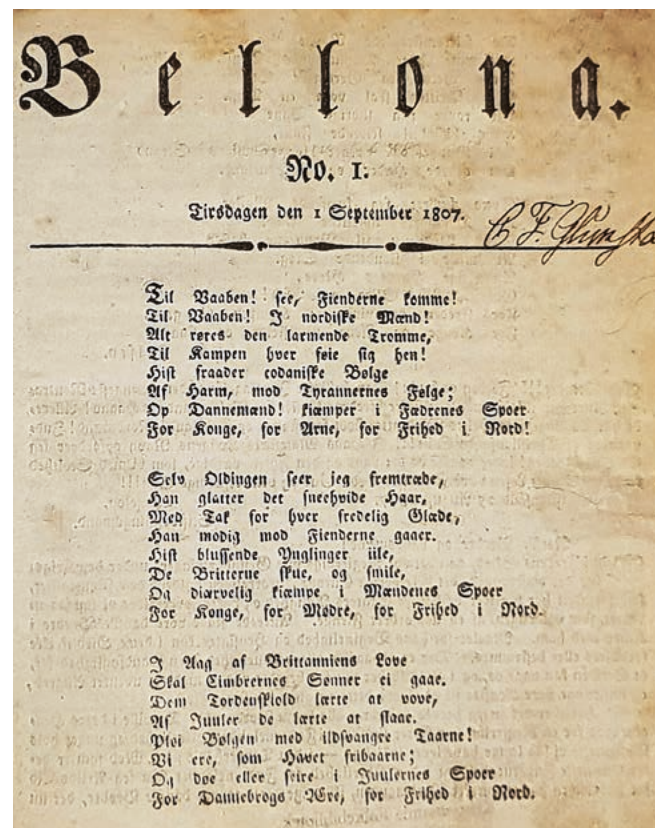
3 Christopher Grøndahl reiste våren 1800 til København sammen med Hans Nielsen Hauge, og gikk der i boktrykkerlære. Etter å ha fått svennebrev i juni 1803 reiste han til Kristiansand, der han ble faktor hos boktrykker Hans Thorsen Bachrud. I København hadde Grøndahl opplevd Slaget på Reden, og i 1807, da krigen brøt ut, meldte han seg som frivillig til kystvernet. I 1809 flyttet han fra Kristiansand til Kristiania, og ble faktor på Niels Wulfsbergs trykkeri. Norsk biografisk leksikon, *Christopher Grøndahl*, https://nbl.snl.no/Christopher_Gr%C3%B8ndahl [lastet ned 7.12. 2016].

fikk navnet *Tiden*.⁴ *Bellona* utkom uregelmessig, avhengig av stoffmengden, noen ganger annenhver dag, men også langt sjeldnere. Hvem kom til orde i dette nyhetsbladet? Hvilken historie ble fortalt?

Det er all grunn til å være kritisk til bruk av aviser som historisk kilde. En betydelig skepsis kommer til uttrykk i en liten bok om dette som H.P. Clausen utga i 1962. Selv om han konstaterer at det er utbredt enighet om at avisstoff er «et særdeles vigtigt kildemateriale for historikerne», problematiserer han avisenes troverdighet og i hvilken grad de avspeiler ulike gruppers oppfatninger. Han konkluderer med at «avisers opplysninger skal tages med største varsomhed», ikke minst fordi de gjerne er en blanding av meddelelser og vurderinger, og helst bør anvendes som supplement til annet kildestoff.⁵ Disse holdningene er relevante når nyhetsbladet *Bellona* skal anvendes som en sentral kilde til hendingene fra høsten 1807, i krigens første fase.

Bellona kom med sitt første nummer samtidig som engelskmennene angrep og bombet København i begynnelsen av september 1807. Første nummer ble åpnet med Enevold de Falsens manende dikt, som ble innledet slik: «Til Vaaben!, see, Fienderne komme!» Deretter oppfordret stiftamtmann Thygeson innbyggerne i Kristiansands stift til å ta til våpen og forsvare landet, før «commanderende General i det Søndenfjeldske Norge» og «Prinds til Slesvig-Holsteen», Christian August (1768–1810), gjorde det

samme: «Altsaa Nordmænd, griber til Vaaben!»⁶ Patriotisme og klar motstand mot Storbritannia kom til uttrykk fra første stund.

Første nummer av nyhetsbladet *Bellona*, som utkom i Kristiansand fra 1. september 1807. (Kristiansand folkebibliotek.)

⁴ Sverre Steen, *Kristiansands historie 1641–1814*, Oslo 1941: 414. Norsk biografisk leksikon, Niels Wulfsberg, https://nbl.snl.no/Niels_Wulfsberg [lastet ned 7.12.2016].

⁵ H.P. Clausen, *Aviser som historisk kilde*, Århus 1962: 2–3, 5, 9 og 15.

⁶ *Bellona*, nyhetsblad som utkom i Kristiansand fra 1. september 1807 til 25. oktober 1809: nr. 1, tirsdag 1. september 1807. Norsk biografisk leksikon, Christian August, https://nbl.snl.no/Christian_August, [lastet ned 7.12.2016].

De to følgende årene innkom nyheter til *Bellonas* redaksjon fra fjern og nær, og de ble publisert fortløpende. Det gjaldt så vel skildringer fra krigsskueplassen som politiske fremstøt og manende opprop fra den politiske og militære ledelsen. På den måten kunne abonnentene holde seg svært godt orientert om krigens gang og hva øvrigheten til enhver tid mente. Men nyhetsbladet gjenga ikke bare det som skjedde på den internasjonale krigsarenaen. Også hendelser som utspant seg i skjærgården like utenfor Kristiansand og i Skagerrak–Kattegat – i farleia mellom Nordsjøen og Østersjøen – ble gjengitt. Og ikke bare ble øvrighetspersoner og inn- og utenlandske publikasjoner referert. Kapteiner, matroser og andre sjøfolk som kom inn til Kristiansand, kunne fortelle om dramatiske hendelser. *Bellona* refererte både trefninger og kapringer, gjerne i dramatiske ordelag.

Den 11. september 1807 kunne *Bellona* meddele at brigg *Haabets Anker*, hjemmehørende på Askerøya i Dypvåg sogn og ført av Lars Johnsen, var blitt tatt 2. september av en engelsk kutterbrigg på høyden av Lindesnes. Den norske styrmannen og en matros ble beordret om bord i det engelske skipet, mens *Haabets Anker* fikk om bord en engelsk prisemester og to matroser. De fikk ordre om å styre mot Skottland. Men det skjedde ikke. På grunn av gunstige vær- og vindforhold klarte skipper Johnsen og hans «raske» mannskap å seile mot norskekysten. Kort tid etter ankom de til Kristiansand. Det norske skipet ble dermed berget fra konfiskasjon og mannskapet fra fangenskap. Den engelske prisemesteren og de to matrosene ble derimot fengslet, og senere sannsynligvis utvekslet med norske fanger som var kommet i engelsk fangenskap. Men særlig

dramatisk ble det i dagene etter 11. september 1807, da kaptein Stopford med tre fiendtlige skip ankret opp i innseilingen til Kristiansand og krevde linjeskipet *Prinds Christian Frederik* utlevert.

Bakgrunnen for hendelsene høsten 1807

Fram til sensommeren 1807 klarte Danmark-Norge å holde seg nøytralt til tross for revolusjonskrigene som nesten sammenhengende raste ute i Europa fra 1793. Men spenningen mellom de to hovedmotstanderne Frankrike og Storbritannia økte. I november 1806 innførte Napoleon den såkalte *fastlandsblokaden* for å hindre handel med Storbritannia. Frankrike hadde på dette tidspunktet kontroll over mesteparten av det europeiske fastlandet, og ville nå tvinge Danmark-Norge inn i fastlandsblokaden. I denne situasjonen fryktet britene at den dansk-norske orlogsflåten, som var den femte største i Europa, skulle komme på Frankrikes hender. De stilte derfor et ultimatum til Danmark-Norge: Enten måtte de alliere seg med britene, eller utlevere flåten. Det krysspresset som kronprinsregent Frederik nå stod under, gjorde at et klart svar uteble. Han befant seg i Kiel på denne tiden, men under et kort besøk i København 11. august 1807 ga han likevel ordre om at hovedstaden skulle forsvares til det ytterste.⁷

Allerede i januar 1807 hadde britene startet forberedelsene til et tokt mot København. 16. august landsatte de en styrke på 30 000 soldater rundt byen. Det kom til trefninger både til lands og til

7 Store norske leksikon, *Flåteranet i 1807*, https://snl.no/Fl%C3%A5teranet_i_1807 [lastet ned 7.12.2016].

vanns. I dagene 2.–5. september beskjøt de byen. Dette er siden blitt referert til som *Københavns bombardement*. Snart dro de av gårde med den delen av den dansk-norske flåten som befant seg der, siden gjerne omtalt som *flåteranet*.⁸

Linjeskipet *Prinds Christian Frederik* lå i Kristiansands Østerhavn disse høstdagene. To andre skip, linjeskipet *Louise Augusta* og briggen *Lougen*, var også ute på tokt. Den 3. september, altså dagen etter at angrepet på København hadde startet, seilte kaptein Stopford med linjeskipet *Spencer* på 80 kanoner sammen med to andre krigsskip – en fregatt og en kutterbrigg – mot Agderkysten. Formålet var å erobre *Prinds Christian Frederik*. Skipet var bygd ved Orlogsværftet på Nyholm i København og ble sjøsatt i oktober 1804. I 1806 og første del av 1807 fungerte det som kadettskip (det vil si skip der kadettene fikk praktisk seilerfaring) og seilte på tokt i Nordsjøen og Østersjøen. Senere patruljerte det dansk-norske farvann sammen med *Louise Augusta*. Den 10. august løp de to skipene inn til Kristiansand etter endt tokt, mens *Lougen* noen dager senere seilte til Fredriksvern.

Om ettermiddagen fredag 11. september ankret kaptein Stopford opp i Flekkerøy havn, like ved innseilingen til byen. Det gamle Fredriksholm fort, som lå på en liten holme like i nærheten, og som hadde blitt nedlagt som festningsverk i 1804, ble besatt uten motstand. Så fulgte et par uker med trusler og fiendtlige

Den innrammede tusjtegningen viser «Briggen Lougens Batallie under Christiansand d. 19. Junii Anno 1808». Lougen var utstyrt med 20 kanoner og hadde omkring hundre manns besetning. 19. juni 1808 lyktes det kutterbriggen, sammen med fire kanonbåter fra Kristiansand, å kapre den engelske orlogsbriggen *Seagull* like vest for Flekkerøy. *Seagull* hadde 16 kanoner og en besetning på 99 mann. I tillegg var det seks kvinner om bord. [KS 82, Vest-Agder-museet Kristiansand.]

angrep. Men både Østerhavnen og Vesterhavnen var godt befestet med Christiansholm festning og flere batterier rundt, foruten orlogsskipet selv. Cirka 20. september kom seks kanonbåter fra Stavern som ytterligere forsterkning.⁹

8 Ifølge britiske kilder dreide det seg om 18 linjeskip (med 102 kanoner) og 24 mindre fartøyer, samt alt utstyr som befant seg på marinens lager. Samme kilde som over.

9 Steen 1941: 415.

Kommandant i Kristiansand var Peder Tobiesen (1738–1817), men det var stiftamtman Thygeson som skulle komme til å spille den viktigste rollen i de første kritiske krigsmånedene. Disse to hadde for øvrig allerede da de første ryktene om et fiendtlig angrep på Danmark nådde Kristiansand tidligere på året, blitt del av en «Defensions Commission». Kommisjonen bestod også av kommandør Bierck, oberstløytnant Arenfeldt, artillerikaptein Ditrichson og kapteinløytnant Stibolt.¹⁰

Dramatikk like utenfor stuedøra

Bare et par dager etter at de engelske skipene hadde ankret opp ved innseilingen til Kristiansand, 13. september, skrev stiftamtman Thygeson en formaning til «Kystboere» i stiftet. Sammen med en bekjentgjørelse ble den trykt på første side av det sjette nummeret av *Bellona*, som utkom 17. september. Og situasjonen var alvorlig. Han kunne nemlig berette om «Engellændernes daglig udøvede Voldsomheder paa vore Kyster, i det de paa Sørøveriis bortrane ubevæbnede Mænd, Madvare og Qvæg». En alvorlig episode hadde blant annet skjedd ved Skjernø, like ved Mandal, få dager tidligere. En gammel mann, Christen Pedersen Dyrestad, hans datter og en annen kvinne, som hadde vært ute i en liten båt en ettermiddag, hadde da blitt offer for et fiendtlig angrep. Mannskapet på den engelske sluppen hadde skutt med skarpladde geværer, og på et øyeblikk var seilet blitt skutt i filler. Den eldste kvinnen hadde reddet

seg ved å springe i sjøen. Datteren var også blitt satt i land, men først etter at hun hadde jamret seg høylydt og angriperne forgjeves hadde forsøkt å berolige henne. Faren, derimot, beholdt de sammen med båten og den provianten som befant seg om bord. Engelskmennene hadde også gjort innbrudd på Flekkerøy. Der hadde de tatt «adskillige Fruentimmer Klæder», noe som gjorde det sannsynlig at de, forkledt som kvinner, ville fortsette å rane både folk og eiendeler. Thygeson befalte kystboerne å være ytterst forsiktige med båtene sine, slik at de ikke falt i hendene på disse «Voldsmænd». Han advarte videre mot en situasjon som kunne tvinge dem, mot deres vilje, til tjeneste mot fedrelandet. Han bad også om at alle husdyr ble flyttet inn på fastlandet.

Søndag 13. september var en stille dag uten fiendtlige aktiviteter. Men så, dagen etter, sendte kaptein Stopford en utsending til stiftamtman Thygeson med en skrivelse. Den ble gjengitt i *Bellona* 1. oktober. Her forsikret Stopford at han ikke hadde til hensikt å angripe de fredelige beboerne, verken der eller andre steder langs kysten. De kunne trygt vende tilbake til sine bopeler. Beskytningene i dagene før hadde skjedd «ved Synet af Danske Tropper, som antog en truende Mine i Nærheden af Skibene». Nå hadde han ikke tenkt å fornærme noen by eller bolig på kysten, «med mindre Selvforsvar mod Batteriernes Angreb skulde tvinge mig dertil».

Thygeson sendte umiddelbart et kort svarbrev, som ble avsluttet slik:

Det gjør mig imidlertid ondt, at jeg efter Pligt maae forsikkre Dem, at efter den af den Engelske Regiering mod Danmark

10 *Bellona*, nr. 5, fredag 11. september 1807.

brugte Fremfærd, vil ingen Nordmand endnu kunne vende tilbage til sin fredelige Bolig.¹¹

Og kystens beboere hadde all grunn til å frykte nye fiendtlige angrep. Allerede om kvelden tirsdag 15. september nærmet noen bevæpnede engelske barkasser (det vil si større robåter som befant seg om bord på orlogsfartøyene) seg et av de norske flåtebatteriene, som var i ferd med å bli flyttet fra Odderøya til Vesterhavnen. Men de trakk seg unna etter at et skudd fra flåtebatteriet hadde gjennomført en av båtene deres. Også et angrep med barkasser på E. Tostensens jakt, som innløp fra Kristiania med ammunisjon, mislyktes. Da engelskmennene forsøkte å «bemægtige sig» kjøpmann Smiths skip, som like etter innkom fra Danmark med landbruksprodukter, ble det nødvendig å beskytte det med Christiansholms og østersidens batterier.

Også i området like ved engelskmennenes base på Fredriksholm fort var det uroligheter og angrep i disse dagene. I Romsviga like ved Ytre Flekkerøy forfulgte og skremte de beboerne og stjal en båt samt to kyr. På Ytre Flekkerøy besluttet de nærmere 250 beboerne seg for å samle sammen det de kunne få med seg av eiendeler, og flykte. Øyboerne, «hvis Mod og Kraft har udrevet saa manges Søemand fra Bølgens Kamp, saa mangt et Skib fra Forliis», var nå selv i fare.¹² Blant dem som måtte forlate hus og hjem, var både en

kvinne som skulle føde («i Barns Nød»), og en som nettopp hadde født og bar med seg sitt tre dager gamle barn i armene. De siste som forlot øya, ble forfulgt av en engelsk barkasse, men alle reddet seg i sikkerhet og fikk husly hos gjestfrie folk på fastlandet. Men etter at de hadde forlatt øya, var det fritt leide for de engelske «Røvere». Fra brødrene Kiellands hus ble det stjålet omkring halvparten av deres eiendeler, blant annet senge- og gangklær, sukker og te, kobber og messing, geværer, oktanter og sjøkart, diverse skipsredskaper, seil og tauverk samt husdyr og båter.¹³

Kristiansands innbyggere viste sin solidaritet med dem som ble rammet, og dem som forsvarte byen i disse farefulle dagene. Fra fire «agtværdige Beboere» kom generøse gaver: 100 riksdaler, ti tønner korn, ti tønner rug og 25 tønner poteter, kunne stiftsprost Sørensen tilfreds meddele *Bellona*s lesere. Andre bidro med «Forfriskninger» til mannskapet på *Prinds Christian Frederik* og soldatene som var på vakt.

Engelskmennene sprengte Fredriksholm festning i luften 18. september med ti tønner krutt. Samtidig forlot de området. Det hadde ikke noen hensikt å holde fortet uten en varig – og kostbar – okkupasjon av hele Flekkerøy.¹⁴ Ved en senere inspeksjon ble tre engelskmenn funnet døde blant ruinene. Brannen hadde utløst mange eksplosjoner som godt kunne høres inne i Kristiansand, og det ble antatt at de tre var omkommet fordi de var blitt beordret

11 *Bellona*, nr. 9, torsdag 1. oktober 1807.

12 *Bellona*, nr. 6, torsdag 17. september 1807.

13 *Bellona*, nr. 9, torsdag 1. oktober 1807.

14 Steen 1941: 415.

tilbake til festningen under brannen og var blitt rammet av en av eksplosjonene. Drakten til to av dem gjorde at man antok at de hadde tilhørt «den simple Klasse», mens drakten til den tredje røpet «noget mere».¹⁵

Krav om å få utlevert linjeskipet

Prinds Christian Frederik

Etter at Fredriksholm festning var forlatt, krysset de tre britiske skipene en tid utenfor Flekkerøy og langs kysten. Det ble gjort flere nye, men forgjeves, landgangsforsøk på vestsiden av byen. De fikk også forsterkninger fra nok et skip, *Texel* på 74 kanoner.¹⁶ Så, søndag 27. september, kom den alvorligste trusselen i form av et brev fra kaptein Stopford til kommandant Tobiesen. Brevet ble først gjengitt i *Bellona* 16. oktober. Stopford åpnet med å meddele at den danske flåten i København, som nå var i britisk besittelse, snart var ferdig til å gå til sjøs. Han ventet hvert øyeblikk en divisjon av dem utenfor Kristiansand. Han fortsatte:

Førend disse kommer, ønsker jeg Deres Excellence vil høre Menneskelighedens Stemme, og redde Christiansands Bye fra en Storms og den visse Ødelæggelses Rædsler. – Min

15 *Bellona*, nr. 8, lørdag 26. september 1807.

16 Nettsidene til HKH Kronprinsregent Frederiks Laug af 1788, *Kristiansands befestningers deltagelse i kamp under Napoleonskrigene*, <http://www.laug1788.no/index.php/historiske-installasjoner/kristiansands-befestningers-deltagelse-i-kamp-under-napoleonskrigene.html> [lastet ned 11.12.16].

Admiral har beordret mig at forlange det i Christiansand liggende 70 Kanon-Skib. Giøre Batterierne nogen Modstand og fyre paa Skibene ved deres Indløb i Havnen, maae Byen finde sig i dens Skiebne og at privat Ejendom vil blive konfiskeret; men afholde de sig fra en forgjeves Modstand mod 2 Brittiske 74 Kanon-Skibe, skal Byen og al privat Ejendom vorde urørt og respecteret. – Disse ere Vilkaarene ved Kiøbenhavns og den Danske Flaades Overgivelse.¹⁷

Med Københavns bombardement, kapitulasjonen og flåteranet friskt i minne – begivenhetene var blitt referert i *Bellona* en uke tidligere, 20. september – kunne man tenkt seg at en overgivelse av *Prinds Christian Frederik* ville blitt ansett som uunngåelig. Blant Kristiansands innbyggere rådet nemlig panikkstemning. Skolene var blitt stengt, og flere familier hadde rømt byen. Men Tobiesen ga ikke etter for Stopfords trusler. Allerede samme dag sendte han sitt svar:

Hans Kongelige Danske Majestæts her i Havnen liggende Orlogskib staaer ikke under min Kommando som General og Kommandant i Christiansand; jeg er saaledes ikke istand til at kunne besvare Deres Højvelbaarenheds meget ærede, saavidt bemeldte Orlogskibs Udleverelse angaar. Hvad derimod anbelanger Tilladelse til Brittiske Skibes og Troppers Indløb her i Havnen, da kan samme aldeles ikke bevilges; og skulle

17 *Bellona*, nr. 11, torsdag 16. oktober 1807.

der desuagtet giøres Forsøg derpaa, da skal jeg vide at forhindre og tilintetgiøre samme ved de Midler som min Konge i saa Henseende allernaadigst har betroet mig.

Samme kveld forlot engelskmennene Kristiansand med uforrettet sak, uten å ha gjort noe direkte angrep på byen. Hvorfor de ikke gjorde alvor av sine trusler om å angripe Kristiansand for å få utlevert *Prinds Christian Frederik*, kan vi bare gjette oss til. Sannsynligvis vurderte de overmakten som for sterk og et angrep som nytteløst så lenge de ikke fikk ytterligere forsterkninger utenfra. Allerede kvelden etter, mandag 28. september, avseilte linjeskipet *Prinds Christian Frederik* til Frederiksvern (Stavern), der det igjen kom sammen med linjeskipet *Louise Augusta*.¹⁸

Prinds Christian Frederik seilte senere på ekspedisjon i Østersjøen sammen med briggen *Lougen*, det tredje skipet som hadde unngått flåteranet.¹⁹ Den 29. februar 1808 var *Prinds Christian Frederik* tilbake i Kristiansand. Det var da mye sykdom om bord, en slags ondartet tyfus som ble kalt *skipsfeber*. Da skipet etter noen dager forlot byen i retning Helsingør, var nesten hele mannskapet norsk. I Helsingør måtte en tredjedel av mannskapet skiftes ut på grunn av epidemien. De som da kom om bord, var for det meste ikke sjøvante, og mange av dem hadde aldri sett en kanon. Overkirurgen, Martini fra Schwaben, forstod ikke dansk.

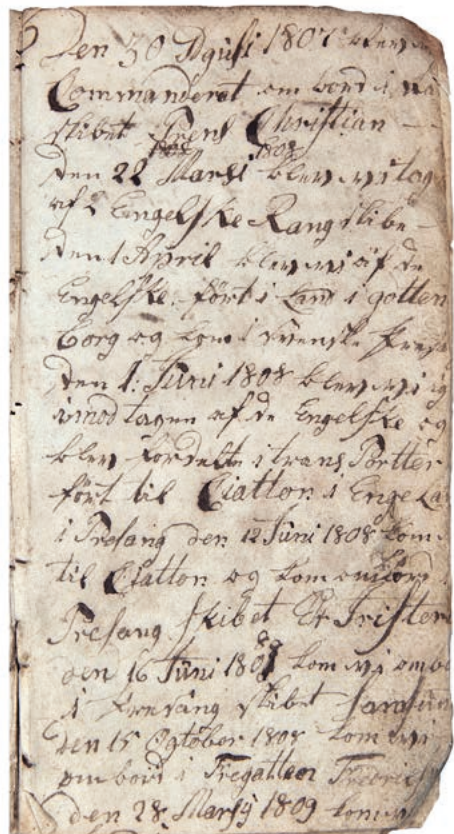
I denne skildringen av slaget ved Sjællands Odde 22. mars 1808, signert M. Appel, ses linjeskipet *Prinds Christian Frederik* som nummer to fra venstre, med dansk flagg. Hollenderen Meindert Ariens Appel (1771–1830), som innvandret til Kristiansand, er kjent for sine prospekter. (2766, Vest-Agder-museet Kristiansand.)

Den 21. mars lettet *Prinds Christian Frederik* anker og seilte mot Storebelt på jakt etter en engelsk fregatt som truet forbindelsen mellom Fyn og Sjælland. Det var fortsatt mange syke om bord. Snart viste det seg at det ikke var ett fiendtlig skip, men fem – tre fregatter og to linjeskip. Dagen etter, 22. mars, stod slaget ved Sjællands Odde.²⁰ Mot kveld var *Prinds Christian Frederik* så ødelagt at øverst-

18 Bellona, nr. 9, torsdag 1. oktober 1807.

19 Berit Eide Johnsen, Kristiansand under krigen 1807–1814, i Jan Henrik Munksgaard (red.), *Vår barndoms have*, Årbok 1992, Kristiansand: 81–108.

20 H.F. Kiær, Rulle over Linieskibet Prins Christian Frederiks Besætning i Kampen ved Sjællands Odde den 22. Marts 1808, *Tidsskrift for Søvæsen*, 129. Aargang, København 1958.

Evangelisk-kristelig Psalmebog, til Brug ved Kirke= og Huus= Andagt ble trykt på dansk i London i 1809. Et eksemplar av boken ble mottatt av en av de overlevende fra slaget ved Sjællands Odde, Gundval Aamundsen Frigstad fra Randesund ved Kristiansand. Han var prisonfange i Chatham, sørøst i England. Bak i boken nedskrev han i knappe ordelag de dramatiske hendelsene han var med på: «Den 30. Augusti 1807 bleven Commanderet om bord i — skibet Prens Christian. Den 22. Mars 1808 blev vi taget af 2 Engelske Rangskebe. Den 1. April blev vi af de Engelske ført i land i gotten-borg og kom i svensk Fengsel. Den 1. juni 1808 blev vi og imod tagen af de Engelske og blev fordelte i trans Portter ført til Chatton i England i Presong den 12 Juni 1808 [...] og kom om bord i Presong skibet [...] den 16 Juni 1808 [...]» Han forteller også at han flere ganger skiftet prisonskip i England. Beretningen er undertegnet Gundval Aamundsen Frigstad 1809. (KS 111, Vest-Agdermuseet Kristiansand)

kommanderende, kaptein Jessen, besluttet å seile skipet på grunn. Den engelske seierherren stakk skipet i brann etter at forsøk på å trekke det av grunnen hadde mislyktes. De fleste av mannskapet som overlevde slaget, ble tatt til fange og sendt i engelsk fangenskap, det som både i samtid og ettertid er blitt kalt *prisonen*. Av et totalt mannskap på 575 var 381 norske, og av disse nær 350 bosatt på strekningen Egersund–Kragerø. Samtlige offiserer og kadetter var fra København.

Til sammen 46 nordmenn og 17 dansker falt i kampen ved Sjællands Odde. Noen døde senere av skader de pådro seg, og en del ble utvekslet med engelske krigsfanger. Noen klarte også å rømme. Hele 371 ble via Göteborg transportert til England, der de fleste ble plassert på fangeskipet *Bahama* i Chatham. Totalt ble omkring 5000 nordmenn og 2000 danske sjøfolk tatt til fange og sendt i prisonen under krigen.²¹ For mange hjemme i Danmark og Norge betydde det ikke bare sorg og tap, men også økonomisk katastrofe. På Agder tok stiftamtmann Thygeson initiativ til en innsamlingsaksjon for «Enker og Faderløse samt Qvæstede» fra *Prinds Christian Frederik*. I april 1808 skrev Thygeson til sine medborgere i *Bellona*:

Kiæmperne fra store Belts 23 Marts [skal] mindes evig og altid! [...] saa lad det vorde os dobbelt Pligt, saavidt mueligt, at aftørre de mange-mange Taarer, som i dette Nu atter væde Enkers og Faderløses Kinder!²²

Mange ga bidrag. Kjempene fra Storebelt var blitt helter. Historier av og om heltene fra *Prinds Christian Frederik* er det mange av. Og *Bellona* var rask til å bringe meddelelser fra slaget. Den 15. juni 1808 trykte nyhetsbladet den offisielle listen over falne sammen med en detaljert rapport.²³

21 Berit Eide Johnsen, *Han sad i prisonen ... Sjøfolk i engelske fangenskap 1807–1814*, Oslo 1993.

22 *Bellona*, nr. 24, lørdag 16. april 1808.

23 T.A. Topsøe-Jensen, *Linieskibet Prinds Christian Frederik's Kamp ved Sjællands Odde 22. Marts 1808. Tidsskrift for Søvesen*, 104. Aargang, København 1933. Kiær 1958.

Én av sjøfolkene fra *Prinds Christian Frederik* som satt på fangeskipet *Bahama* i Chatham, var «½ bef. Matros af Enrolleringen» (dvs. vernepliktig matros) Gundval Aamundsen Frigstad fra Randesund ved Kristiansand.²⁴ Høsten 1809 fikk de norske og danske fangene utdelt 2250 salmebøker på dansk, bekostet av det engelske *Selskabet til kristelig Kundskabs udbredelse*. I salmeboken skrev Gundval Aamundsen ned sin beretning i knappe ordelag: «Denne Bog til hører Mig Gundval Aamundsen Frigstad som fik denne Bog i Presungen i Kongens tjeneste.» Han var blitt utkommandert på *Prinds Christian Frederik* 30. august 1807. Etter slaget ved Sjællands Odde ble han sendt til Göteborg. I juni 1808 nådde han England, der han var innom flere fangeskip: Etter fire dager på *Irresistible* ble han overført til *Samson*. Via et par transportskip kom han i begynnelsen av oktober til *Bahama*, og kom da sammen med mange andre norske og danske prisonfanger. Det var der han fikk salmeboken. I februar 1810 ble han, sammen med flere andre fra *Prinds Christian Frederik*, utvekslet med engelske fanger og kom tilbake til Norge.

Avslutning

Bellona var et nyhetsblad, uten annonser og bekjentgjørelser. Det utkom i Kristiansand i de to første, begivenhetsrike krigsårene 1807–1809. Årsaken til at bladet gikk inn, vites ikke, men det kan muligens ha hatt sammenheng med at faktor Christopher Grøndahl – som i langt større grad enn senere kolleger var engasjert i

sine produkter – flyttet til Kristiania i 1809 for å bli faktor i Niels Wulfsbergs trykkeri der.²⁵

Bellonas medarbeidere og korrespondenter – med stiftamtmann Thygeson i spissen – var tett på de lokale hendelsene og refererte fortløpende både lokale, nasjonale og internasjonale krigsnyheter. Det avislesende publikum hadde dermed en enestående mulighet til å holde seg oppdatert på krigens mange begivenheter. Men et viktig formål med dette nyhetsbladet var selvsagt også å støtte opp under patriotismen og mane til motstand og kamp.

For historikere i dag er *Bellona* ikke bare en sentral kilde til historien om linjeskipet *Prinds Christian Frederik* og de dramatiske hendelsene som utspant seg i og rundt Kristiansand på denne tiden. Det viser også hvordan disse hendelsene, så vel som rikspolitiske forhold og dramaene på den europeiske krigsskueplassen, ble formidlet til det avislesende publikum.

Fortellingen om linjeskipet *Prinds Christian Frederik* inntar en sentral plass i den regionale så vel som den nasjonale og dansk-norske historien om krigen 1807–1814. Den inneholder i første fase – høsten 1807 i og utenfor Kristiansand – vågemot og seier, men deretter – i mars 1808 ved Sjællands Odde – dramatikk og nederlag. Nederlaget ble imidlertid vendt til ny seier da prisonfangerne vendte tilbake fra England etter utveksling med engelske fanger i 1810, og ikke minst da Norge ble fritt i 1814.

24 Johnsen 1992: 99–100.

25 Norsk biografisk leksikon, Niels Wulfsberg, https://nbl.snl.no/Niels_Wulfsberg, [lastet ned 7.12.2016]. Allerede i 1812 overtok Grøndahl Wulfsbergs trykkeri og fikk kongelig bevilling til å drive det.

Strategier for kontroll i storbysamfunnet Kristiania rundt 1900

Knut Kjeldstadli

Paragraf én i *Kristiania By's politivedtægt og sundhedsforskrifter med tilhørende bestemmelser* fra 1899 sa at på offentlig gate «maa ikke opløb eller sammenstimlen av folk finde sted, hvorved den offentlige orden forstyrres». Paragraf fem spesifiserte at det ikke måtte forekomme «slagsmaal, skringen, raaben, høirøstet syngen eller anden larmende, voldsom eller fornærmelig adfærd». «Dog kan politiet under særegne omstændigheder tillade sang i gaderne indtil et vist [sic] klokkeslet om aftenen.» I paragraf ti ble det forbudt på offentlig gate å «vise sig maskeret eller i en dragt, der er stridende mot velanstændighed eller egnet til at fremkalle forstyrrelse af den offentlige orden».

Paragrafene gir et utgangspunkt for å diskutere et grunnproblem i en klassesdelt storby – ordenens problem: Hvordan ble storbysamfunnet holdt sammen trass i alle de spenningene det rommet? Hvordan ble ordenen opprettholdt? Fartein Valen-Sendstad, Oslo-politiets historiker, formulerte det overordnede samfunnspoli-

tiske anliggendet slik: «Samfunnsutviklingen hadde skapt behov for mer kontroll på stadig nye områder. Kontroll – overalt kontroll!»¹ Det var et funksjonelt behov for sammenbindende mekanismer og strategier. Som vi skal se, ble behovet grovt sagt dekket på to ulike måter – ved den åpne hånd og ved den knyttete neve.

Nå kan en henvisning til funksjonelle behov bli et postulat. Som argumenter for at det virkelig *var* et problem, skal nevnes trekk som i noen grad fantes i andre norske byer, men var kraftigst opphopet i landets eneste egentlige storby – Kristiania:

Størrelse. Kristiania hadde allerede i andre halvdel av 1870-åra nådd grensa for det som i Europa ble regnet som en storby, *eine Grosstadt* – 100 000.² I 1900 hadde byen 227 626 innbyggere, og med omlandskommunen Aker var det en kvart million.

Rask vekst. Ikke bare var folketallet stort, men tidlig på 1800-tallet og så på nytt i 1890-åra var Kristiania en av de raskest voksende byene i Europa.³ Stor mobilitet skapte fornemmelsen av store endringer, av et gammelt samfunn som var i ferd med å bli vekk.

By mot land. Byen ble arena for møter og sammenstøt mellom byen og innflyttere fra bygdene. Storbyen var sosialt og kulturelt ulik bygda; bygdas verdier og skikker var mindre verdt her, for ikke å si mindreverdige. Å være bondsk var til spott og spe. Ett svar var å danne nye organisatoriske enheter som kunne gi en ramme rundt livet på et fremmed sted. Innflyttere gikk i stor grad inn i

¹ Fartein Valen-Sendstad, *For lov og rett i 200 år. Oslo politis historie*, Oslo 1953: 216.

² Jan Eivind Myhre, *Oslo bys historie. Hovedstaden Christiania*, Oslo 1990: 179f.

³ Samme sted: 360, 387.

dissentermenigheter.⁴ Svenske tekstilarbeidersker ved Nydalens Compagnie gikk inn i Kristiania fria Missionsförening og menighet, et svensk-norsk kirkesamfunn kalt «Waldenströmmare».⁵ Et annet svar var bygdelagene. Noen av disse var med i et ideologisk Noregs Ungdomslag, andre var mer sosiale treffsteder.⁶

Anonymitet. I de mindre forhold noen år tilbake, sa politiadjutant Harald Wiesener på et møte i Kriminalistforeningen i 1912, kunne politimannen kjenne «sine» klienter. Han hadde «anledning til at skaffe seg godt kjendskab til angjældende person, hans vaner og tilbøieligheter, hans daglige levesæt, omgang o.s.v.».⁷ Men når mange mennesker kom til, var det ikke bare individene som kunne føle seg forlatt. Myndighetene opplevde at de hadde mistet oversikten – og hvem visste hva som rørte seg i skyggene?

Ekspansjon av markeder. Markedet satte seg gjennom i mange sfærer av livet. Menneskene var utlevert til et ennå langt på vei uregulert og anonymt *arbeidsmarked*. Et kommunalt arbeidsanvisningskontor kom i 1898. Det koplet kjøpere og selgere av arbeidskraft, folk som på forhånd ikke kjente hverandre.⁸ Vår arbeidskraft er en

4 Jon Paschen Knudsen, *Frikirkelighet i Norge. En samfunnsgeografisk studie*, hovedoppgave i samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo 1983.

5 Riksarkivet, Folketellingen 1891, Hus- og personlister, pakke 49, liste 10a og 10b.

6 Knut Kjeldstadli, *Oslo bys historie. Bind 4. Den delte byen frå 1900 til 1948*, Oslo 1990: 102ff.

7 Kristine Ness, «For stor myndighet i en politimands haand?» En studie av politiets utvikling i perioden 1890–1912, med utgangspunkt i debatten om politiets mandat i tvangsarbeidssaker, masteroppgave i historie, Universitetet i Bergen 2016: 95.

8 Simon Christian Hammer, *Kristianas historie*, Oslo 1928: 325. Gudleiv Forr, *Sosialpolitiske brytninger i Kristiania 1890–1898*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1968: 85.

Samfunnsoppløsning? Storbyen skapte anomi. (Albertine. Skisse av Christian Krohg, 1884. Statens museum for kunst, København).

«handelsvare», uttalte Platearbeidernes forening i 1911. Med en voksende markedsøkonomi ble vanlige folk også mer utsatt for konjunktursvingninger, kriser og arbeidsløshet.⁹ Ledigheten økte etter boligkrakket i 1899 og kulminerte i 1905. *Verdens Gang* ga da dette bildet:

Det er baade trist og gripende at se den kø av folk, som hver dag staar utenfor de lokaler hvor det utdeles litt mat til de arbeidsløse. Der er gamle, skrøpelige og elendig utseende mænd og kvinder; der er yngre arbeiderkoner og unge piker, og hvad der næsten er saarest at se, der er masser av arbeidsstærke mænd i sin bedste alder og kraftige unge gutter. Det eneste de nu har at bruke sin næver til, er at bane sig vei fremover mot døren, for saa naar den aapnes at puffe væk de svakere og at trykke sig ind for at faa en matbillett eller et halvt brød [...] Men længst tilbage i rækkerne staar de svakeste: de kommer aldrig nærmere døren, og snart er det slut med utdelingen.¹⁰

Her var også et nesten ekstremt *boligmarked* – dette var en leiegårdsby der få eide sine leiligheter. Og her var et *matvare-* og *forbruksvaremarked*. Ja, kynikere snakket også om et *kjønnsmarked*.

9 Kjeldstadli 1990: 12f.

10 Sitert etter Hammer 1928: 332.

Store klasseforskjeller. I 1901 var den skattbare inntekten per innbygger 20 kroner i gjennomsnitt. I Frogner lå inntekten på 404 kroner, på Vålerenga 36 kroner.¹¹ Bydelene hadde radikalt forskjellig karakter. I 1881 skreiv *Skilling-Magazin* med referanse til gatekamper i 1878 og 1880:

De østlige bydele kan man betegne som Kristianias Belleville – naturligvis efter norsk maalestok. Her har vi samlet hovedstadens urolige elementer. Ikke de politiske rabulister; de holder sig midt inde i byen, men de som gjør streik engang imellem, slaar vinduerne ind hos arbeidsherrerne og mottar politiet og garnisonen med puksten og andre mere eller mindre uskyldige projektiler.¹²

Alle disse forholdene skapte spenninger, mellom individene og bysamfunnet, mellom fattig og rik, mellom arbeid og kapital, og by og land.

Den farlige proletaren

Mest dramatisk kom spenningen til uttrykk i ulike *crowd*-aksjoner, som grovt sagt kom annethvert år – 1873, 1878, 1879, 1880, 1893, 1894,

11 Statistisk Aarbok for Kristiania 1900: 143.

12 Hammer 1928: 75. Edvard Bull, Gatekamper i Kristiania, *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens Historie*, nr. 1, 1947, 1981, om Onsum-krigen 1878. Finn Olstad, «En blind og desperat reising», i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, nr 1, 1981, om Schibbye-krigen i 1880.

1899, 1901, 1902 (byen og Nydalen) 1904, 1911 (i Nydalen), 1912.¹³ Aksjonene fulgte et visst mønster: Den utløsende gnisten kunne være alt fra anklager om politivold eller husleiestigning til en gardist som snakket uhøflig til en tjenestejente. Noe overordnet politisk mål var sjelden. I 1879 var det opptøyer etter et debattmøte i Christiania Arbeidersamfund om norsk flagg, da en flokk «foranstaltet spektakler» på Filipstad, og kvelden etterpå kastet de inn 17 ruter i nabolaget. «Ved midnat var alt rolig, ogsaa ved Filipstad hvor man først hadde tænkt paa at la kavalleriet rykke ut, men hvor det viste sig at politiet var istand til at mestre situationen med assistanse av en infanteristyrke», skreiv byhistoriker S.C. Hammer. Han mente at i mengden var det flere nysgjerrige og spetakkelmakere enn ihuga tilhengere av reint flagg.¹⁴ Bruken av kavaleri eller ridende politi var ikke hverdagskost. Men felles for episodene som utløste opptøyene, var et sosialt agg og en djup mistillit, nedenfra og oppover. Ikke minst var Kristiania-politiet en skyteskive. Når gnisten var utløst, kunne fortsettelsen være alt fra utskjelling, slagsmål, steinkasting, ruteknusing og påtenning av brennbart materiale; ja barrikader ble bygd ved ett høve. Antallet deltakere er ett år oppgitt til

10 000–15 000, men det er nok klart i overkant av det reelle tallet. Særlig var yngre menn og gutter aktive, men kvinner kunne også være med. I 1878 bar kvinnene på Kampen fram brusteiner til bruk som kasteskyts, og i Nydalen 1911 tok tekstilarbeiderskene med seg spoler fra fabrikkene; de var ypperlige til å kaste mot streikebrytere på nabobedriften Christiania Spigerverk. Handlingene var mye spontane, men iblant kan en skimte et innslag av organisering. Uroen spredte seg gjerne til tre–fire av østkantbydelene og varte noen dager. Da gikk energien ut av bevegelsen, delvis fordi politiet fikk overtaket.¹⁵

I tillegg til de faktiske hendingene kom inntrykk av klassekamp som hadde vokst fram i andre land, som viste hva som *kunne* hende, fra Paris-kommunen fra 1871 og framover. Det seine 1800-tallet var en tid med en underliggende sosial og politisk angst i de dannete kretser: Hva kunne allmuen finne på? Sjøl en etter måten radikal forfatter som Gunnar Heiberg kunne i diktet «Proletaren» fra 1887 mane fram bildet av en blodig og blodtørstig person. Om proletaren hadde makt,

da ve den store, skjønne by
da stod den samme stund i brand.

13 Noe godt norsk ord for crowd finnes ikke; masseaksjon, flokkatferd eller opptøyer er foreslått. Slike handlinger er blitt dømt som irrasjonelle og formålsløse, i en tradisjon fra franskmannen Gustave Le Bon, med *The Crowd. A Study of the Popular Mind* (1896). Den klassiske historikerframstillingen av crowd-aksjoner er briten George Rudé sin bok om *the crowd in history* (2005), som handler om denne typen folkelig protest i Frankrike og England, fra 1730 til 1848: George Rudé, *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England*, New York 1959/2005 (nyutgivelse). Rudé ser handlingene som en form for klassekamp, og tilskriver deltakerne mål-middel-rasjonalitet.

14 Hammer 1928: 33.

15 Knut Kjeldstadli, Norway, 1850–1940, Six types of popular resistance, i Flemming Mikkelsen, Knut Kjeldstadli og Stefan Nyzell (red.), *Popular Struggle and Democracy in Scandinavia, 1700–2015*, London 2017. Jeg takker Tiago Matos for supplerende opplysninger om episoder med crowd-atferd.

Da randt der blod,
da steg der skrig,
da faldt der sol
på mange lig,
selv gikk han i en rendesten
og varmed sig og gren.¹⁶

En politiker som Christian Michelsen ønsket som kjent av denne grunn at Norge ikke raskt utviklet en sterk industrikapitalisme og et stort proletariat.¹⁷ Og av samme grunn ønsket han en løsning på unionsspørsmålet som tillot en reorganisering av partimønsteret, der et stort borgerlig samlingsparti kunne møte sosial og politisk radikalisme.¹⁸

Så utfordringen gjaldt først og fremst det som ble kalt «arbeiderspørsgmaalet» eller «det sociale spørsgmaal», altså hvordan makt-haverne skulle møte de klassene som stod nede i samfunnet.¹⁹ Nå var ikke dette ett spørsmål. Rett besett var det to ulike, men tett forbundne spørsmål, et sosialpolitisk og et samfunnspolitisk. Det ene angikk orden i bysamfunnet: Hvordan skulle myndighetene

unngå bråk og uanstendighet i byrommet? Det andre angikk samfunnsordenen: Hvordan skulle myndighetene møte utfordringen ved «sammenstimlen», den faren som begynner når allmuen opptrer sammen, på gater og andre arenaer? Riktignok fikk Det norske Arbeiderparti ved kommunevalget i 1898 bare 9,2 prosent av stemmene og sju av 84 bystyrerepresentanter. Men ved stortingsvalget i 1900 trakk partiet 17 prosent. Resultatet pekte framover mot en arbeiderbefolkning som hadde begynt å opptre som en sjølstendig politisk makt.²⁰ At Venstre tapte Kristiania Arbeidersamfund til sosialistene i 1894, at det liberale Norsk fagforbund tapte terreng til de sosialdemokratiske dominerte fagforeningene, at Arbeidernes faglige landsorganisasjon ble stiftet i 1899, var bare noen av tegnene i denne retningen.

Men om det var to spørsmål, forstod borgerskapet oftest ikke hva som foregikk, hevder Valen-Sendstad. Borgerskapet «stilte ofte arbeidernes politiske kamp på linje med uorden og kriminalitet, noe som skulle gi striden et bittert preg».²¹ En løsarbeider – som var i lønnsarbeid når arbeid var å få – ble ikke skjernet fra en løsgjenger.²² Nå kan en si at i tunge tider økonomisk, var heller ikke det reelle skillet skarpt. Når arbeidsløshetens elv gikk flomstor, reiv den med seg folk som ellers hadde sitt på det tørre. Det skulle ikke mye til for å skli ned fra tryggheten når elva gikk over breddene. Men da kunne

16 Gunnar Heiberg, *Proletaren*, i *Digte*, 1887.

17 Christian Michelsen i Stortinget 13. april 1907, referert etter Historisk institutt, Universitetet i Trondheim 1969: 180. Rolf Danielsen, *Samlingspartiet og unionen, Norsk Historie 1814–1905*, Oslo 1967: 190ff.

18 Jostein Nerbøvik, *Norsk historie 1870–1905*, Oslo 1993: 246.

19 «Arbeiderspørsgmaal», se Hammer 1928: 239 og Myhre 1990: 389, «socialt spørsgmaal», statsminister Francis Hagerup 1897, sitert etter Kjell Jacobsen, *Fra «Meningsfrihedslov» til «Fagforeningslov»*. Forsøkene på å lovbeskytte arbeidernes stemmefrihet og deres faglige og politiske organisasjonsliv ca. 1890–1903, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1969: 56.

20 Edvard Bull, *Arbeiderbevegelsens historie i Norge. Arbeiderklassen blir til (1850–1900)*, bd. 1, Oslo 1985: 496.

21 Valen-Sendstad 1954: 218.

22 Ness 2016: 91.

En samfunnstrussel? Den organiserte arbeiderbevegelsen. (Sosialister (Sosialisttog 1. mai, København). Maleri av Christian Krohg, 1888. I privat eie).

det bli enda viktigere å markere skiller. I 1901 brakte *Social-Demokraten* en julevise: «De 'profesjonelle', de tigger ihærdig til jul. [...]. De slæber til huse og lever i gammen – ja, lykkelig den som bed hue af skammen.»²³

23 Kjeldstadli 1990: 72.

Strategier for kontroll

Byens myndigheter og samfunnets øvrige makthavere stod altså overfor spørsmålet: Hvordan skal vi møte den potensielle trusselen nedenfra? Hvordan hindre at de indre spenningene reiv i stykker samfunnsveven? Nå betydde ikke eksistensen av dette funksjonelle behovet for å holde spenningene i sjakk *at* dette behovet ble ivaretatt. Og behovet i seg sjøl sier heller ikke noe *hvordan* det ble dekt. Kontroll var det generelle målet. Men det kunne som nevnt oppnås både ved å koptere og ved å kommandere, ved å inkludere og ved å undertrykke, ved en åpen hånd eller ved en knyttet neve. Flere løsninger var mulig. Noen ganger kunne de kombineres, med en fløyelshanske over en jernhanske. Den harde makta var da skjult, og ble hentet fram om den mjuke ikke dugde.

En kan si at dette dreide seg om politiske strategier. Noen ganger var strategiene eksplisitte og bevisst overveide. Ofte var strategiene mer å forstå som faktiske handlingsmønstre, praksiser, som folk fulgte fordi de hadde en «følelse for spillet», som Pierre Bourdieu uttrykker det. Å finne og følge strategier var verken overstyrt av strukturer eller et produkt av bevisste og rasjonelle kalkyler. De var et produkt av en praktisk sans, av at folk behersket et visst sosialt spill. En god spiller spilte nærmest av vane, uten å måtte tenke seg om, fordi en hadde en internalisert grunnholdning, en *habitus*.²⁴

24 Pierre Lamaison og Pierre Bourdieu, From Rules to Strategies. An Interview with Pierre Bourdieu, *Cultural Anthropology*, bd. 1, nr. 1, 1986.

Strategiene var altså de grunnleggende måtene å forholde seg på. De kunne bygges ut med ulike, mer konkrete teknikker og mekanismer. Et eksempel på en slik praktisk teknikk var å regulere adgangen til ulike deler av byrommet.

Åpen hånd – inkludering og kooptering

Et klasseherredømme kunne hvile på vold, som bruk av politi og væpnete styrker. Som vi skal se, skjedde også dette i Kristiania. Men å holde kontroll i et samfunn med åpne motsetninger kostet. Der- som en kunne skape tilslutning til den eksisterende ordenen neden- fra, var mange ressurser spart.

Ifølge sosialantropologen Marcel Mauss' klassiske verk om gavegiving, representerer dette en form for kontroll. Når en person mottar en gave ovenfra, ligger det en forpliktelse til å komme med en gjenytelse. Om mottakerne hadde ressurser, kunne gjengaven ha samme verdi. Men når en ikke kunne matche en gave materielt, skyldte en giveren takknemlighet, lojalitet og oppslutning. Mauss' teori var utvunnet for det han kalte arkaiske samfunn, men gir også innsikter for vårt bysamfunn.²⁵ En forskjell var at gavegivingen her var mindre personlig. Sjøl om det var velstandsfolk som kunne ha «sine» fattige, var det mer allmenn veldedighet. Og forpliktelsen til gjensidighet var mer diffus; ja, de som mottok, kunne være regelrett utakknemlige og bitre over den sosiale underkastingen som det var å motta privat veldedighet.

25 Marcel Mauss, *Gaven. Utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*, Oslo 1995: 191.

Den typen ytelser ovenfra som paternalisme i arbeidslivet representerte, forutsatte også et gjensvar i form av lojalitet og arbeidsinnsats. Stortingsrepresentanten og sagbruksarbeideren Ole Haagensen formulerte det slik i 1897:

Jeg ønsker ingenting heller i Livet, end at der maa være et intimt Afhængighedsforhold mellem Arbeider og Arbeids- herre, saa intimt, som jeg tænker mig det er i en god Familie: thi da gaar det saaledes at Arbeideren kan udføre sit Arbeide med Tilfredshed, og ikke efter Lovbud med Trusler og Skræmsler, men udføre det villigt og samvittighetsfuldt mod sin Arbeidsherre, fordi han staar i et intimt Forhold til ham.²⁶

Men i tiåra opp mot 1900 sprakk tidligere paternalistiske regimer. Christiania Spigerverk hadde vært en slik bedrift. Nå kvittet verket seg med bruksskolen og en rekke tidligere oppgaver i lokalsamfun- net i Nydalen. Noe skyldtes det økonomi og et behov for sparing. Men enda mer synes dette å ha være del av en allmenn arbeidsgi- ver-retrett i samtida vekk fra slike forpliktelser, kanskje trigget av vekst i arbeidsstokken og en medfølgende upersonlig relasjon mel- lom ledelse og ansatte.²⁷

Paternalismen ble erstattet av det liberale synet på bedriftsle- delse. I liberalismen opererte en med et bilde av samfunnet som en

26 Jacobsen 1969: 50.

27 Knut Kjeldstadli, *Jerntid. Fabrikkssystem og arbeidere ved Christiania Spigerverk og Kværner Brug fra om lag 1890 til 1940*, Oslo 1989: 188.

sum av individer – som i det økonomiske livet skulle inngå i frie kontraktsforhold. Relasjonene i arbeidslivet hørte etter dette synet til den private sfæren. For å låne et eksempel fra en annen by: Ved Thronhjems mek. Værksted i 1885 ble en arbeider sagt opp fordi han hadde samlet inn midler til andre som var i streik. Da avisa *Arbeideren* henvendte seg om saka, fikk den beskjed om at dette var en «Administrationssag i et privat Værksted».²⁸ For det liberale synet var det illegitimt å veie opp arbeidsherrenes overtak gjennom sammenslutninger. Kontraktsfrihet skulle rå. Å danne fagforeninger ble derfor ansett som innblanding i private saker. Høires statsminister Francis Hagerup sa i 1897 at det fantes foreninger som var slik at

enhver Arbeidsherre maa være fuldt berettiget til at sige, at han ikke vil have ved sit Værksted Arbeidere, som tilhører de Foreninger. Det kan være anarkistiske Foreninger – men det behøver ikke være det. Det kan være Foreninger som efter hele sin Virksomhed har vist ... en Tendens til at heise den sociale Krigsfane og mane til Kamp mot Arbeidsherrene, ophidse de sociale Klasser mod hinden.²⁹

Denne tilbaketrekningen fra paternalisme til liberalisme rommet sosial og politisk sprengkraft. Når de integrative mekanismene ble svekket ved at den enkelte bedriften trakk seg unna sitt ansvar, var

det et behov for sterkere innsats på samfunnsnivå. I de siste tiåra av det 19. århundret kan en si at myndighetene – statlige og kommunale – i høyere grad akslet sine forpliktelser. Den sosialpolitiske lovgivingen omfattet Fabriktilsynsloven i 1892, lov om ulykkestrygd for industriarbeidere i 1894 og loven om sjukeforsikring i 1909. Paternalismen og liberalismen ble erstattet av sosialliberalisme. I denne tenkingen var det en vilje til å la staten gripe inn. Motivet var dels samfunnsbeskyttelse. Lovene kan bli lest som sosialpasifiserende konsesjoner, tiltak som skulle minske bitterhet og sosiale spenninger. I Sverdrup-regjeringens begrunnelse for å sette ned en arbeiderkommisjon i 1885 var formålet å unngå de

rystelser, som voldsomme udbrud af misnøie med det økonomiske modsætningsforhold i saadanne [dvs. industrielle] lande, mellem kapitalisternes faatal og haandarbeidernes store mængde, som tider har foraarsaget.

Tiltakene skulle «holde den ogsaa inden vor arbeiderbefolkning begynnende bevegelse i sunde og sindige spor og i det hele øve en beroligende indflydelse paa almenhedens opfatning».³⁰ Men dette var ikke nødvendigvis bare et sjakktrekk for å stagge misnøye. Det var også en moralsk tanke om å stille seg på «de svakes side». De samme arbeiderne som i opprørsk flokk eller organisert fagforening

28 Bull 1985: 405.

29 Jacobsen 1969: 44.

30 Per Willy Mørk Karlsen, *Et studium i konservativ sosialpolitikk 1909–1915*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1980: 1.

kunne oppleves som trussel, kunne aleine bli sett som sårbare. Arbeiderkommisjonen sier at formålet med fabrikktilsyn er å

formindske de af den udviklede moderne Industridrøft følgende Farer for de arbejdende Klassers legemlige og aandelige Velvære ved i visse Retninger at unddrage Forholdet mellem Arbeidsgivere og Arbeidere den fulde Kontraktsfrihet og til Fordel for Arbeiderne undergive det indskrænkende og regulerende Bestemmelser.³¹

Det samme argumentet, at det var rett å beskytte de svakere, ble også brukt for å vedta en lov som skulle hindre utilbørlig meningspress og sikre organisasjonsrett.³²

En annen strategi bygd på «mjuk» sosial kontroll var å skape og opprettholde et kulturelt og ideologisk herredømme, et hegemoni, som den italienske marxisten Antonio Gramsci skreiv om.³³ Tankehegemoniet opphevet ikke volden som del av herredømmet. Men grepet om sinnene var i lange perioder et sjølstendig tilskott til kontrollen, ja den dominerende formen for makt. Da klarte den herskende klassen å formidle sin måte å se verden på til de underordnete klassene. Hegemoniet innebar ikke nødvendigvis at de nedre klassene hadde et identisk syn med overklassen. Men de forholdt seg til rammer som hegemoniet satte, svarte på spørsmål som

31 Sitert etter Øyvind Bjørnson, *100 år for bedre arbeidsmiljø*, Oslo 1993: 22.

32 Jacobsen 1969: 41.

33 Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Note Books*, New York 1971.

hegemoniet stilte. De hadde en «common sense», som i grunnen var en snusfornuft. Hegemoniet sveiset ulike klasseelementer sammen til en felles historisk blokk, under herskerklassens ledelse. Sentrale i formidlingen ovenfra og ned var ifølge Gramsci de tradisjonelle intellektuelle, ikke bare de «store ånder», men også for eksempel prester og lærere. Motsatsen var de organiske intellektuelle som sprang ut av de underordnete klassene, i Kristiania rundt 1900 kunne det være en Christian Holtermann Knudsen. Tankehegemoniet var aldri komplett. Det fantes et frirom, en «good sense» blant folk, der motstandstanker kunne utvikles.

Et samfunnslim. Avisene skapte en offentlighet. (Avisgutt. Maleri av Christian Krohg, 1914. Aftenposten).

Hegemoniet ble ikke spunnet ut av intet. Ideologiske herskerapparater trengtes. Ett slikt var kirken. I 1890 trykte Indremisjonens blad en tysk tekst:

Den lutherske Kirke kan ikke indtage en passiv, ligegyldig og afventende Stilling og lade den socialdemokratiske Bevægelse have frit Løb, men Kirken er forpligtet til af alle Kræfter at indtage en Forsvarsstilling, gennem Vidnesbyrd og i handling bekjempe den radikale Socialismes Vildfarelse, at avhjælpe den sociale Nød og saaledes afvende en truende Fare fra Fædrelandet.³⁴

Kapellan Thore Godal henvendte seg i 1892 til Christiania Spigerverk for å få bygd et bedehus i Nydalen. Det skulle tjene som bolverk mot to farer – de kristelige sektene og de sosialistiske tendensene.³⁵ Ifølge sokneprest Honoratus Halling rommet den rå og formørkede arbeiderbefolkningen i indre by «en stor del av hovedstadens verste elementer».³⁶ Et praktisk tiltak for å formidle ideologi til dem var å bygge flere småkirker i arbeiderkvarterene – Vaterland i 1899, Tøyen i 1907. I tillegg kom kirkens «stasjoner». En lå i Bogstadveien 49C på Majorstua; flere av gatene omkring var den gang arbeiderstrøk. En neste stasjon var bedehuset Emmaus i Holsts gate 1 på Sagene, og en tredje Hauges Minde på Grünerløkka.

34 Knut Lundby, *Mellom vekkelse og velferd. Bymisjon i opp- og nedgangstider*, Oslo 1980: 82.

35 Kjeldstadli 1989: 184.

36 Hammer 1928: 8.

Disse skulle bidra til å hindre det en kalte «massemenigheter»: De skulle rykke kirken nærmere arbeiderbefolkningen, overkomme både individenes anonymitet i storbyen og arbeiderklassens fremmedhet for kirken.

En annen institusjon som kunne være en kanal for å spre de dominerende tanker, var arbeiderakademiene. Det første i Kristiania kom i 1885. Akademiene var spesielt myntet på et arbeiderpublikum. Men om en ser på styremedlemmer, medlemmer i akademiforeningen og tilhørere, var de egentlige arbeiderne i mindretall. Intellektuelle, håndverkere og de mer velbergete sjiktene av arbeiderklassen dominerte.³⁷ Akademiet var inspirert av svenske forbilder, ledet av Anton Nyström. I en tale understreket han at akademiene skulle gi opplysning bygd på vitenskap som gjorde arbeiderne til samfunnsnyttige individer. Randi Aas Seim formulerer Nyströms budskap slik:

Menneskene får gjennom studiet av vitenskap kjennskap til sine plikter og rettigheter overfor samfunnet. Vitenskapen lærer om naturens lovlydige og ordenssøkende individer. Når så menneskene har fått denne 'theoretiske Dannelsen', var de blitt modne til å forvalte de rettigheter som samfunnet overlott dem, så som stemmerett. Men dersom ikke arbeiderne fikk denne opplysning, ville de reise seg til revolusjon.³⁸

37 Randi Aas Seim, *Fra arbeiderakademi til folkeakademi. En undersøkelse av arbeiderakademiene i Norge i årene 1885–1910*, Oslo 1974: 25.

38 Samme sted: 15.

Dette motivet ble ikke eksplisitt tatt med i akademiet i Kristiania, som mer nøkternt sa at målet var å «meddele tidsmessig, især nationaløkonomisk, naturvidenskabelig og hisorisk Oplysning til Mænd og Kvinder, fortrinsvis af Arbeiderklassen». ³⁹ Men det oppdragende og sivilisatoriske målet forsvant ikke. Opplysende og oppløftende foredrag ble også holdt i arbeidersamfunnene.

Da de konservative mistet innflytelse i disse foreningene, først til Venstre så til Arbeiderpartiet, søkte Høire å etablere sin egen arbeiderorganisasjon, Arbeiderforeningen av 1894. Det er klart at konservative arbeidere fantes, som den første stortingsrepresentanten, sagmester Johan Thoresen fra Lillestrøm. Men en kan si at 1894-foreningen ikke var en autonom arbeiderorganisasjon. Ett ankepunkt var sammensetningen. Lederen var den meget konservative professor Yngvar Nielsen, og det ble hevdet at flere håndverksmestere enn arbeidere var med. Noen rettferdig karakteristikk var ikke dette; på høyden i 1900 skal 4000 ha vært medlem, og arbeiderne var i flertall. ⁴⁰ Dessuten mente motstanderne at det arbeidsanvisningskontoret som foreningen drev, åpnet for å utøve et betydelig press. Ved innmeldelsen måtte en avgi et troskapsløfte. I et samfunn der sikkerhet for arbeidet ikke var garantert, kunne det å gi seg innunder 1894-foreningen virke som en rasjonell strategi. ⁴¹

39 Samme sted: 15.

40 Den konservative arbeiderforeningen i Fredrikshald rommet 28 prosent sagbruksarbeidere, 28 prosent ufaglærte arbeidere og 28 prosent håndverkssvenner, Harald Hals, Høyres arbeiderbevegelse ca. 1884–1912, *Arbeiderhistorie* 2002.

41 Jacobsen 1969: 19.

Dagbladet mente at konservative arbeidere var «kjøpte slaver og befolkningens berme». ⁴²

De sosialdemokratiske arbeidernes alternativ var en arbeidsbørs, *bourse de travail* etter fransk inspirasjon, som skulle styres av fagforeningene, som skulle føre lønnsstatistikk, og som i noen grad kunne sluse arbeidskraft dit lønnsforholdene var gunstigst.

Kirken og akademiet hvilte tungt på makta i det talte ordet. Vi kunne i denne sammenhengen også ha nevnt skolen. Men vi skal i stedet se på andre «språk» som kunne bidra til å opprettholde hegemoni. Å få mennesker til bokstavelig talt å gå sammen skapte enhet. En institusjon som signalerte og produserte fellesskap, var opptog og større mobiliseringsmøter for å feire en viktig begivenhet. I det minste for en stund kunne følelsen av å være med, å delta, også omfatte de nedre klassene.

Kongene kunne være et samlingspunkt. I 1882 kom det svensk-norske tronfølgerparet til byen. Det avsluttende fakkeltog for dem talte 3700 personer; 300 bryggearbeidere med fakler var med, etter eget ønske. I 1892 var det et folketog til støtte for aksjon i konsulatsaken, men dette utløste en motdemonstrasjon i form av et kongetog. Oscar 2. ble hyllet med «endeløse» hurraer og Kongesangen. ⁴³ Et nytt kongetog kom i 1897. «Kjøreturen langs *via triumphalis* til Vor Frelzers kirke artet sig som et triumftog under endeløse hurraer fra de svære folkemængder.» ⁴⁴ Og da det nye kongeparet kom i

42 Dagbladet, sitert i *Morgenbladet* 7/11 1894, gjengitt etter Hals 2002.

43 Hammer 1928: 211ff, 48.

44 Hammer 1928: 257.

1905, var også oppmøtet enormt. Politimester Hesselberg garderte seg mot oppløp fra mengden ved kooptering. De barske «kutorgsgutta» og folk fra Vaterland og Vika var et slags uoffisielt ordensvern og fikk takk fra politimesteren etterpå.⁴⁵

I 1899 var det middelalderopptog for å markere en gjenåpning av Akershus festning. Begravelser ga også anledning til opptog (Johan Sverdrup i 1892, Henrik Ibsen i 1906, Bjørnstjerne Bjørnson i 1910). Da polfarerne dro i 1893, var det et større arrangement. Og hjemkomsten deres i september 1896 overgikk det meste: «Bevægelsen er overvældende; der funkler taarer i mange øine».⁴⁶

17. mai-togene – borgertoget, Venstre-toget og sosialistenes tog og noen ganger også et avholdstog – har fra én vinkel sett ikke virket i retning av byenhet. Direkte motsatte syn på stemmerett, og med det demokrati, stod her i sentrum. Men samtidig foregikk jo striden innafor en felles ramme, så på et annet plan virket motsetningene paradoksalt nok til å samle. Hildegunn Bjørgen konkluderer sin undersøkelse av 17. mai- markeringer i Kristiania 1879–1905 med at de virket integrativt:

Feiringen var med på å sosialisere medlemmene inn i et større fellesskap, bestemme de sosiale båndene i samfunnet og å definere og lokalisere det individuelle selvet inn i verden. I 17. mai-sammenheng var dette fellesskapet både politisk og

45 Kjeldstadli 1990: 25.

46 Hammer 1928: 241ff.

Samfunnslim? Allmuen sett som godhjertet og livat. (Bybud nr. 44. Maleri av Christian Krohg, 1906. Nasjonalmuseet).

nasjonalt forankret. [...] Dette skjedde både gjennom kamp og gjennom den nasjonale mønstringen 17. mai tross alt tok mål av seg til å være.⁴⁷

Stemmerettsutvidelsene, særlig allmenn mannlig stemmerett i 1898, kan ses som resultat av langvarig strid for det som var politisk og moralsk rettmessig. Om motivet bak reformen sa Venstre i konstitusjonskomiteen av 1898 «at Hensyn til Retfærdighed, Klogskab og Hensigtsmæssighed paabyder Reformen».⁴⁸ Her var en dobbelthet, for utvidelsen kan også ses som en taktisk betinget konsesjon. For det ble samtidig hevdet at allmenn stemmerett kunne virke sosialt pasifiserende. Den sosiale misnøyen i arbeiderklassen ville minske; stemmeretten ville fungere som en inkorporering: «[...] Indrømmelsen af almindelig Stemmerett vil fjerne den Gjæring og Misfornøielse der vitterlig hersker i saakaldte brede Samfundslag hos Arbeidere og Husmænd, fra hvem Kravet udgaar.»⁴⁹

Motsatt ville slette forhold fremmedgjøre og skade, ikke bare de aktuelle individene, men også samfunnet. Gudleiv Forr mener at reformene var tenkt politisk forebyggende, som bidrag til å hindre sosialisme. Et eksempel finnes i avisa *Verdens Gang* i 1892, som mente boligforholdene innebar

[...] Pesthuler for moralsk Fordærvelse hvor Familielivet opløses, hvor Følelsen af Menneskeværd kvæles, hvor Nedværdigelsens Elendighed alene gror hvor de Laster kommer til Udvikling, som altid er Samfundenes Skam og Skade og saa tidt bliver deres største Fare.⁵⁰

Denne dobbeltheten – omsorg og erkjennelse av at problemene var reelle, koplet med angst og følelse av å være presset til å handle – går igjen i mange utsagn fra samfunnets øvre lag. Ordfører i Kristiania og statsråd for Venstre, Fredrik Stang Lund sa i 1894 at motsatte en seg kravene fra arbeiderne, «arbeider vi for Socialismen».⁵¹ Men uansett motiver er det klart at utvidelsen førte til at partiene, først og fremst Venstre, ved valg måtte være mer lydhøre for arbeiderbefolkningen. Dels ble arbeidere stilt på valglistene. Dels førte de opp arbeiderkrav og sosiale reformer på programmet – som varm skolemat, gratis skolebøker, boligtiltak, sjukepleie, lovfestet beskyttelse av organisasjonsrett og arbeiderboliger.⁵² Også Høire hadde slike programposter, men fordi de hadde en svakere arbeiderbasis, var de mindre tilbøyelige til å prioritere arbeiderkrav; de hadde mindre å tape.

47 Hildegunn Bjørgen, 17. maifeiring som politisk redskap. En studie av nasjonaldagsfeiringen i Kristiania 1879–1905, hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1997: 188.

48 Karlsen 1980: 24.

49 Leiv Mjeldheim, *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880-åra til 1905*, Bergen, Oslo, Stavanger, Tromsø 1984: 326f.

50 Gudleiv Forr, *Sosialpolitiske brytninger i Kristiania 1890–1898*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1968: 57

51 Samme sted: 22, 101.

52 Samme sted. Jacobsen 1969.

Knyttet neve – kommando og undertrykking

Den andre kontrollstrategien fulgte knyttnevns prinsipp. Om Gramsci betonet det åndelige herredømmet, kunne en her si at Vladimir Lenin var den adekvate teoretikeren: Staten var et volds- og maktapparat i hendene på den herskende klassen.⁵³ Det betydde ikke at mennesker nede i samfunnet notorisk ble møtt av statlig vold. Men ifølge det rådende dominerende synet kunne ikke arbeiderbefolkningen, kanskje med unntak av dets øvre sjikt, arbeideraristokratiet, bli en annen. Arbeiderne kunne ikke oppdras og reformeres slik at de kunne innlemmes i det borgerlige samfunn. De var farlige – arbeiderhustruer som støttet menn under arbeidskamper, kunne bli kalt *pétroleuses*, etter de kvinnene som kastet brannbomber mot militæret under Paris-kommunen i 1871. De måtte konstant og kontant kontrolleres.

Kontroll kom i ulike former. Flere tiltak søkte å skape oversikt og orden. Ett svar på det uoversiktlige var framveksten av ulike registre i tida etter 1900. Her kom en svartebok fra gårdeierforeningen over «mindre gode leiesøkende» (1902), en kredittopplysningskalender fra kolonialkjøpmennene over seine betalere (1908), et opplysningskartotek over arbeidere og deres tilbøyelighet til fyll og oppsetsighet fra Mekaniske Verksteders Landsforbund (1907). Og et opplysningskontor for den private «Velgørenhed», fortalte hvorvidt en fattig var verdig til støtte.⁵⁴ Andre forsøk på å motvirke anonymi-

Samfunnslim. Veldigighet. (Jul. Maleri av Christian Krohg, 1893. Nasjonalmuseet).

teten var politiets registre for signalementer og fingeravtrykk, som var påbegynt i 1890-åra og ble systematisert fra 1907, og politiets fremmedkontor fra 1901. Videre fantes inkassoforretninger, byråer for kredittopplysning og husleiekontorer. Ja, fra 1903 fikk byen sitt første detektivbyrå – J. Kopsland i Grensen 17.⁵⁵

Trass i ulike private tiltak var kontroll først og fremst politiets oppgave. Og kontroll var politiets fremste oppgave, sjøl om det hadde en tanke om også å være en hjelpeinstans for innbyggerne.⁵⁶ I 1860

53 Vladimir Lenin, *Staten og revolusjonen*, Oslo 1917, 1976.

54 Kjeldstadli 1990: 14.

55 Samme sted: 14f. Valen-Sendstad 1953: 308.

56 Ness 2016.

var korpset ca. 90 mann, i 1890 ca. 340, i 1910 ca. 490 og i 1927 660 mann.⁵⁷ Politikorpset vokste relativt raskere enn befolkningen, og det ble oppfattet som en fremmed makt, sterkt upopulær i byallmuen.⁵⁸

Større fysisk makt, større kapasitet for vold, kom i 1893 med Kristiania-politiets nye rytteravdeling med 12 konstabler.⁵⁹ Tidligere ble ryttere bare satt inn ved å kalle på kavaleriet i noen enkelt-situasjoner, som under Torv-slaget i 1828 eller Onstad-slaget i 1878. Nå fantes det en permanent og ordinær voldsmakt. Den første konfrontasjonen kom i 1894. Bakgrunnen var den såkalte Degerud-affæren. Politimannen Degerud ble avskjediget fra korpset fordi han hadde latt seg stille på Venstres liste. Valgkampen ble usedvanlig hissig. På valgkvelden og kvelden etterpå var det uro og mobilisering i byen. Rytterkorpset ble satt inn og hadde altså her sitt første sammenstøt med massene i Kristiania.⁶⁰ Det skulle bli flere.⁶¹

Så bruk av fysisk makt var en realitet. I 1892 debatterte Stortinget bruk av tvangsarbeidsanstalter. Lensmann Nikolai Larsen Lime (Moderate Venstre) ønsket å bygge flere. «Der maa bruges Myndighed og Magt. Det faar ikke hjælpe, om man anvender temmelig haarde – og som det kunde synes – lide humane Midler.

57 Valen-Sendstad 1953: 213.

58 Samme sted: 242ff.

59 Samme sted: 276.

60 Samme sted: 228.

61 I 1917 snakket arbeiderbevegelsen om at ridende politi var som «kosakker», i 1921 var politiet «ikke som mennesker, men som sindssvake folk, som vilde dyr», Kjeldstadli 1990: 143, 147. Valen-Sendstad 1953: 276 argumenterer imidlertid for at det sivile rytterkorpset trass alt var et mindre skarpt våpen enn tilkalte militære tropper.

Jeg mener, at skal man faa Skik paa Fanterne, maa der et ganske ordentligt kraftig Tiltag til fra Statens Side.»⁶²

Tiåra rundt 1900 var fylt av nye kontrolltiltak, flere ganske repressive. En stor straffelovskommisjon arbeidet med en serie spørsmål. I 1894 oversendte kommisjonen til Justisdepartementet et utkast til en lov om «Løsgjængerer, Betleri og Drukkenskap, samt om Tvangsarbeidshuse».⁶³ I 1896 kom lov om vergeråd. Løsgjengerloven ble vedtatt i 1900, men først satt ut i livet i 1907. Den første fremmedloven kom i 1901. En samlet revisjon av Straffeloven ble gjennomført i 1902. Lovtiltakene på de offentlige ulike tiltak – som ble realisert også via halvt private, halvt offentlige institusjoner som Foreningen til omstreifervæsenets motarbeidelse fra 1897.

Lovene illustrerer at en utformet ulike diagnoser og spesialiserte tiltak for ulike problemer. «Samfundssyggdomme» kalte psykiateren Ragnar Vogt de forholdene lovene var ment å kontrollere. Disse var: «1) sindssyggdom og sindssvækkelse; 2) alkoholisme, morfinisme m.v. med et ord den vanemæssige selvbedøvelse; 3) løsgjængeriet med dettes sidestykke; 4) prostitutionen – og endelig forbrydelsen.»⁶⁴ Samfunnet skulle ifølge Vogt vernes mot disse sjukdommene ved «social profylakse og social terapi», ved forebygging og behandling. Hovedframgangsmåten var å fjerne personer som bar disse sosiale sjukdommene, fra samfunnet for øvrig. «Ved

62 Stortingsforhandlinger 1892, del 7: 201, sitert etter Ness 2016.

63 Ness 2016: 17

64 Ragnar Vogt, Samfunnsyggdomme. Forelæsninger for jurister, Kristiania 1906: 2.

et organisert samarbeide mellom læger og praktiske kriminalister skal det herunder slaas fast, om angjældende i tilfælde har sin rette plads i sindssygeasylet, kuranstalten, pleiehjemmet, arbejds- huset eller fængslet.»⁶⁵ Først skulle de kategoriseres, så institusjo- naliseres og fjernes fra samfunnet ellers, og endelig forsøksvis behandles.

Uønskete elementer kunne også holdes vekk ved å kontrollere det fysiske byrommet og drive dem ut av visse områder. Denne kontrollen kunne springe ut av formelle bestemmelser, av lovgiv- ning som ble støttet ved å bruke ordensmakta. Noen kategorier av innbyggere ble forbudt å oppholde seg i byen eller i deler av den. Den kategorien som mest direkte ble berørt av et slikt formelt for- bud, var registrerte prostituerte, fram til den offentlige prostitusjo- nen ble opphevet i 1887. De hadde påbud om å finne bosted i Vater- land eller Vika.⁶⁶ Og ifølge forskrifter for prostituerte fra 1876 måtte de «ikke under nogetsomhelst Paaskud vise sig i Karl Johansgade, Kongens Gade, Kirkegaden, paa Fæstningen eller ved Slottet uden i Tidsrummet mellem Kl. 9-10 Formiddag». På teatrene hadde de bare adgang til de billigste plassene. «Restaurationer maa de aldrig besøge, og Sporvogne maa de ikke benytte.»⁶⁷

Den romlige reguleringen kunne også skje, ikke ved formelt å definere ut visse kategorier, men ved å sette krav til hva slags

virksomhet som kunne skje i rommet. Ingen kategori var utelukket de jure, men kravene innebar en de facto segregasjon, da mange ikke kunne leve opp til dem. Dette gjaldt de såkalte villaforskrif- tene fra 1906, som fastslo at «villamæssig bebyggelse» kunne kreves i et strøk om grunneierne var enig.⁶⁸ De spesifiserte at i visse deler av byen skulle et hus omgis av et visst antall kvadratmeter grønt. Dermed kunne bare bemedlete bo i området. Også eiendomspriser kunne slå ut slik, det skjedde ved økonomiske mekanismer, ikke ved formalia.

Segregasjon skjedde også ved mer subtile mekanismer, signa- ler om «hvem som hørte til» et sted. På Christiania Tivoli var det fra 1877 to innganger, en fra Stortingsgata for den dannete eliten, den andre fra Klingenberg og Vika for folket.⁶⁹ Mindre subtile kunne det hete: «Bud bedes gaa Kjøkkenindgangen.» Gatelys, som det suk- sessivt ble flere av, bidro til denne segregeringen. Da «mørket» – i flere meninger av dette ordet – ble drevet tilbake, bidro det til å minske kriminalitet i området.⁷⁰

Slik var ikke byrommet nøytralt; én sosial klasse kunne ha et *domene*, et område der den rådde og andre hadde adgang bare på denne klassens premisser. Vestkanten strakte seg på dette viset også nedover Karl Johans gate; vestkantmakta ble uttynnet et sted mel- lom Egertorget og Jernbanetorget. Domenet ble normalt opprett-

65 Samme sted: 2, 134.

66 Valen-Sendstad 1954: 231.

67 Sitert etter Aina Schiøtz, Prostitusjonen i Kristiania ca. 1870–1890. En sosialhistorisk undersøkelse, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1977: 101.

68 Kjeldstadli 1990: 371.

69 Ida Pernille Dahl, I fuldt Strud! Forlystelsesstedet Christiania Tivoli, masteroppgave i historie ved Universitetet i Oslo, 2017.

70 Myhre 1990: 425.

holdt via uformelle normative signaler, men det kunne også forsvares fysisk og håndfast. Og domener kunne utfordres; et område kunne bli et *omstridt terreng*.⁷¹

Foruten denne sosiale fordrivelsen kunne småkårsfolk også skyves ut av det politiske feltet. Indirekte kunne det skje ved at mennesker i maktposisjon mer eller mindre direkte presset folk til å stemme på et visst parti. Mest kjent var «Lisleby-saken» i 1893–1894, da Venstre-arbeidere ble sagt opp av bedriftseieren. Kjell Jacobsen peker på at ytterligere store saker ikke er kjent. Men enkelte eksempler fantes. En arbeider ved navn O. Kjelsen ble i 1894 oppsagt fordi han ble valgt inn i styret i det Venstre-dominerte Kristiania Arbeidersamfund.⁷² Overvåkingen kunne utvides utover arbeidsplassen, for eksempel ved at arbeidsherrene fulgte med i hvilke aviser de ansatte leste. I flere omganger mellom 1894 og 1903 fremmet Venstre-representanter eller Venstre-regjeringer forslag om en lov som skulle beskytte folk mot at makthaverne utøvde et «utilbørlig Tryk ligeoverfor Underordnede». Men saka endte uten løsning.⁷³

Avskiltingen av mennesker som politiske subjekter kunne skje direkte. Grunnloven fastslo fram til en revisjon i 1919 at den som mottok fattigstøtte eller hadde mottatt uten å betale tilbake, fikk suspendert stemmeretten. Dette traff i 1905 18 prosent av

71 Fra en noe seinere tid er «trekk frisk luft»-aksjonen kjent. Under den illegale jernstreiken i 1923 hadde politimesteren nedlagt forbud mot demonstrasjoner. Men, sa arbeiderungdommen – alle hadde rett til å trekke frisk luft, også ved Slottsbakken. Og så gjorde de. Per Maurseth, *Arbeiderbevegelsen i Norge. Gjennom kriser til makt*, bd. 3, Oslo 1987: 454.

72 Jacobsen 1969: 42.

73 Jacobsen 1969: 3.

befolkningen, riktignok i et kriseår. Men også i et mer normalt år mistet 19,7 prosent av enslige kvinner på Østkanten sitt politiske borgerskap.⁷⁴

Epilog – fløyelskledd jernhanske?

Sosiale spenninger og konflikter hadde manifestert seg før – med arbeiderforeningene i 1848 til 1851 og tidlig i 1870-åra da fagforeninger ble stiftet og de første sosialistmøtene ble holdt. Men konfliktene eskalerte i 1880- og 1890-åra.⁷⁵

Den videre historien fram til 1914 dreide seg om en overgang fra en uorganisert allmue en til organisert arbeiderbevegelse. De politisk aktive var nok fortsatt et mindretall i arbeiderbefolkningen, men de fagorganiserte satte nå tonen i arbeidermiljøene.

Fortsatt var det djupe konflikter mellom arbeiderbevegelsen og politiet, ikke minst rytterkorpset. Men konfliktene forflyttet seg tendensielt fra gateslagsmål til politisk kamp. I 1916 kunne Carl Jeppesen tiltre som ordfører i hovedstaden, som den første fra arbeiderhold.

Veksten i arbeiderklassen og -bevegelsen endret maktforholdene. Riktignok hadde borgerskapet fortsatt sine formuer og sin kontroll over en rekke aviser. Men dette ble oppveid av styrken i en solidaritet som omfattet mange. Så sjøl om klasseforskjellene ikke

74 Kjeldstadli 1990: 59, 61.

75 Jacobsen [1969: 1] mener at presset mot organisasjonsrett «ble tydeligvis vanskeligere fra omkring 1890 og utover».

minsket, stilte likevel klassene mer på like fot. Den ovenfra og nedadholdningen som lå i begrepet om «arbeiderspøragsmaalet», lot seg ikke lenger opprettholde.

Denne artikkelen har nevnt strategier og tiltak som ble satt i verk for å løse dobbeltproblemet – ordenen i samfunnet og samfunnsordenen. Ved å fokusere på de sosiale og politiske tiltakene som er styrt av aktive aktører, kan andre forhold ha glidd ut av fokus. La meg derfor avslutte med et strukturelt forhold: I et markedssamfunn vil det presserende behovet for en arbeider være å skaffe arbeid, å ikke bli arbeidsløs. Dette disiplinerte. Tvungen til å selge arbeidskrafta var trolig den mest pasifiserende krafta, en kraft som er strukturell og anonym, men like fullt virket – og virket strengt.

Likskapsprinsippet i Eidsvollgrunnlova

Ola Mestad

Opptakt

Noko generelt likskapsprinsipp vart ikkje vedtatt i den norske grunnlova i 1814. Det står i motsetning til tidlegare grunnlover og sjølvstendeerklæringer i andre land i den revolusjonære perioden. Tema i denne artikkelen er i kva grad den norske grunnlova likevel var bygd på eit likskapsprinsipp, og korleis diskusjonane om likskap arta seg på Eidsvoll. Eit inntak til tenkinga i 1814 er at Christian Magnus Falsen og Johan Gunder Adler i sitt grunnlovskast hadde tatt inn følgjande: «Loven skal være eens for Alle».¹ Konstitusjonskomiteen valde ikkje å føreslå dette for Riksforsamlinga, truleg fordi formuleringa var for vag og generell. Eit paradoks er at etter to hundre år kom det likevel inn i grunnlova ved den store revisjonen i 2014. Som § 98 første ledd blei følgjande vedtatt: «Alle er like for

¹ Sjå *Riksforsamlingens forhandlinger* [heretter RF] bd. III Kristiania 1916: 39 (§ 143), jf. òg: 11 (§ 15).

loven.» Det ser ikkje ut til at Lønning-utvalet som utgreidde reforma i 2014, kjende til at dette hadde vore føreslått før.

Stoda for likskapsprinsippet i 1814 er eit høveleg tema for jubilanten Knut Sprauten, som sjølv har skrive inngåande om rangordninga under eineveldet.² Prinsippet blei nemleg i 1814 mellom anna brukt til kraftig å innskrenke rangordninga. Meir om det nedanfor.

Å drøfte likskapsprinsipp i og i tilknytning til grunnlova i 1814 er òg relevant i ein viktig historisk og antropologisk-sosiologisk debatt, som del av debatten om norsk og nordisk *Sonderweg*.³ Det synest vere ei generell oppfatning at Noreg og Norden har særskilde egalitære trekk samanlikna med andre land. Jan Eivind Myhre oppsummerer oppfatninga slik:

Historians and social scientists, as well as politicians, journalists and the public at large, have for a long time cherished the notion of Norway since 1814 as a peculiar case, with no nobility and a fair amount of social equality in general, in the twentieth century accompanied by the other Nordic countries.⁴

2 Knut Sprauten, «Du som er iblant kronede hoder, den deiligste.» Om rang, titler og høflighetsfraser på 1600- og 1700-talet, i Finn-Einar Eliassen mfl. (red.), *Den rianske vending. Festskrift i anledning professor Øystein Rians 70-årsdag 23. februar 2015*, Oslo 2015: 251–271.

3 Sjø generelt Synnøve Bendixsen, Mary Bente Bringslid og Halvard Vike, *Egalitarianism in Scandinavia. Historical and Contemporary Perspectives*, Palgrave Macmillan, Springer, Switzerland 2018.

4 Jan Eivind Myhre, *The cradle of Norwegian equality and egalitarianism in the nineteenth century*, i Bendixsen mfl. (red.), 2018: 68.

Eit særskilt spørsmål for Noreg i denne samanhengen er om og i kva grad dette er knytt til den norske grunnlova. Myhre sjølv viser nettopp til grunnlova på fleire punkt i sine konklusjonar om årsakene til «[t]he relative equality of nineteenth-century Norway».⁵

Eit likskapsprinsipp kan formulerast og bli oppfatta på ulike vis. Skal det gjelde likskap for lova? Skal det gjelde politisk likskap? Skal det gjelde økonomisk likskap? Litt på tvers av dette går skiljet mellom sjanselikska eller resultatlikska. To grunnleggjande gjennomgåande spørsmål er kva for menneske som skal vere omfatta av prinsippet, og kva for forhold skal det gjelde for. Til det første er det spørsmål om kvinner og menn, fattige og rike, barn eller vaksne. Til det andre er det spørsmål om likskap i behandling i rettssystemet, eller fordelinga av materielle rettar eller plikter, eller vidare, også politiske rettar, eller økonomiske gode eller tyngsler.

Opplegget her er som følgjer: Først ser vi på den internasjonale bakgrunnen med berømte, og for eidsvollsmennene velkjende, føredøme frå Amerika og Frankrike. Deretter tar vi opp korleis likskapsprinsippet blei drøfta, særleg i naturrettbøkene til eidsvollsmennenes fremste lærar, professor J.F.W. Schlegel. I grunnlovsutkasta er det mange uttrykk for likskap, som vi skal ta opp før vi ser på vedtakinga av grunnsetningane på Eidsvoll og deretter debattane om sjølve grunnlovsteksten. Særleg er adelsforbodet, den allmenne verneplikta og odelsretten interessante område for

5 Myhre 2018: 82. Han framhevar at grunnlova opna for «more freedom and equality» og økonomisk fridom, den vide røysteretten for leiglendingar og ytringsfridommen.

likskapstenking. Også når det gjeld organiseringa av det som blei Stortinget, kan ein drøfte eit likskapsprinsipp. Lagtinget fekk ikkje det overhuspreget som var tiltenkt frå somme. Vi ser òg litt på klassemotsetningar i Riksforsamlinga, før vi avsluttar med nokre meir generelle refleksjonar.

I sjølve konstitueringa av Riksforsamlinga på Eidsvoll låg eit sterkt utslag av eit likskapsprinsipp. Her sat samla på dei tronge benkane menn frå nesten alle sosiale lag og frå nesten heile landet, frå den øvste adelsmann, grev Wedel, til matros Even Thorsen, den einaste i forsamlinga som ikkje var skrivefør. Og dei sat blanda, ikkje etter stand.

Likskapserklæringar i 1776, 1789 og vidare

I det åndelege klimaet frå og med den amerikanske revolusjonen var likskapsprinsippet blitt framheva. I sjølvstendeerklæringa, the Declaration of Independence, frå 4. juli 1776, stod:

We hold these truths to be self-evident, that all men *are created equal*, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness (utheva her).

Dette er sjølve innleiinga til erklæringa og vedtatt utan omsyn til at det var tanken å halde fram med slaveri. Det er flott sagt, men måtte altså vere meint slik at prinsippet ikkje skulle femne om alle menneske.

Det andre store intellektuelle føredømet i tida var den franske revolusjon. Artikkel 1 i den franske menneskerettserklæringa av 1789 lyder slik: «Les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droits. Les distinctions sociales ne peuvent être fondées que sur l'utilité commune.» Det tyder at menn og menneske er fødde, og skal halde fram å vere, frie og like i rettar. Sosiale skiljelinjer og distinksjonar kan berre byggje på omsyn til allmennvellet.⁶

Om lovgiving inneheldt erklæringa eit likskapsprinsipp i artikkel 6. Her var det alle *borgarar* («citoyens») som hadde rett til å delta i å skape lova. Men lova skulle vere lik for alle, altså også ikkje-borgarar. Og alle borgarar hadde rett til å veljast til alle høge embete. Dei var like for lova («étant égaux à ses yeux »).⁷

I Frankrike med dei mange konstitusjonane heldt dei fram med likskapserklæringar. I 1795-konstitusjonen stod det i artikkel 1: «Les droits de l'homme en société sont la liberté, l'égalité, la sûreté, la propriété.» Altså fridom, likskap, tryggleik og eigedom. I artikkel 3 var likskap forklart slik at lova er den same for alle, når den vernar, og når den straffar. Likskapen tillet ikkje skiljelinjer basert på fødsel

6 Eiga omsetjing.

7 Article 6. «La loi est l'expression de la volonté générale. Tous les citoyens ont droit de concourir personnellement, ou par leurs représentants à sa formation. Elle doit être la même pour tous, soit qu'elle protège, soit qu'elle punisse. Tous les citoyens, étant égaux à ses yeux, sont également admissibles à toutes dignités, places et emplois publics, selon leur capacité et sans autre distinction que celle de leurs vertus et de leurs talents.» I offisiell omsetjing til engelsk: «The Law is the expression of the general will. All citizens have the right to take part, personally or through their representatives, in its making. It must be the same for all, whether it protects or punishes. All citizens, being equal in its eyes, shall be equally eligible to all high offices, public positions and employments, according to their ability, and without other distinction than that of their virtues and talents.»

eller arveleg makt, blei det fastsett.⁸ Alle dei franske grunnlovene blei oppheva raskt, men formuleringane levde i eit internasjonalt konstitusjonelt univers som også eidvollsmenn kjende til likså vel som dei kjende både den amerikanske sjølvstendeerklæringa og dei mange amerikanske konstitusjonane, ikkje berre den føderale frå 1787.

Schlegel: Likskap i dansk-norsk naturrettsteori

Professor J.F.W. Schlegel (1765–1836) var den sentrale naturrettslæraren for dei komande eidvollsmenn som studerte juss i København.⁹ Sjølv om han stod i ein tysk akademisk tradisjon, formidla han kunnskap både om amerikanske og franske grunnlover og engelsk filosofi. I hans eige naturrettssystem stod likskap sentralt. Innanfor den naturlege «private» rettslære skilde han mellom «den rene eller medfødte Naturens-Ret» og «den hypotetiske eller anvendte Naturens Ret».¹⁰ Til den første, «rene», delen høyrer tre opphavlege rettar: utvortes fridom, utvortes likskap og utvortes

8 Article 3. «L'égalité consiste en ce que la loi est la même pour tous, soit qu'elle protège, soit qu'elle punisse. L'égalité n'admet aucune distinction de naissance, aucune hérédité de pouvoir.» Ein ser likskapen med FNs menneskerettserklæring frå 1948, artikkel 7: «All are equal before the law and are entitled without any discrimination to equal protection of the law. All are entitled to equal protection against any discrimination in violation of this Declaration and against any incitement to such discrimination.»

9 Sjå generelt Ola Mestad (red.), *Frihetens forskole. Professor Schlegel og eidvollsmennenes læretid i København*, Oslo 2013: særleg 14–23, og om fridom og likskap: 222–227. For Schlegels omfattande kjelder, sjå oversynet hos Mestad 2013: 214–216.

10 Den reine private naturretten er mindre omfattande, sjå J.F.W. Schlegel, *Naturrettens eller den almindelige Retslæres Grundsætninger*, bd. 1 og 2, 2. utg., København 1805. (den opptar 31 sider, sjå bd. 1: 120–151) enn den hypotetiske naturretten (som opptar 177 sider, sjå: 152–288 + bd. 2: 1–41). Dei andre hovuddelane av verket er «Den naturlige offentlige Retslære» (bd. 2: 42–161) og «Folke-Retten» (162–271).

personlegdom.¹¹ Likskap var altså ein av dei tre rettane som tilkom mennesket «blot som Fornuft-Væsen».¹² Desse rettane må tilleggjast «alle samværende Fornuft-Væsener».¹³ Til den første «rene» delen høyrer altså slike rettar som oppstår direkte av at menneske lever i samfunn. Desse stod i motsetning til den andre delen, den hypotetiske private naturretten, som ikkje interesserer oss direkte her. Den omfatta rettar som ikkje direkte var grunna i «den sandselige Natur, men dog foranlediges ved den»,¹⁴ slik som eigedsrett.

Den utvortes «eller bestemte juridiske Lighed» tyder at menneska er underlagt dei same tvangslovene, og at «ingen følgerlig umiddelbar af Naturen er forpligtet til noget mod den anden» (s. 140).¹⁵ Denne utvortes likskapen blir ikkje oppheva ved «den indvortes physiske Ulighed, ifølge hvilken én kan være begavet med fortrinlige Siels eller Legemskræfter».¹⁶ Den blir heller ikkje oppheva av at medmenneska i staten gir nokon «fortrinlige Rettigheder, der svare til de Byrder, de paatage sig til disses Fordeel», så lenge ikkje «Mueligheden at erverve en ligesaadan Ret berøves andre». Heller ikkje ved eigedsrettar og kontraktar i den hypotetiske naturretten. Så kjem sluttsatsen:

11 Schlegel 1805 bd. 1: 124.

12 Schlegel 1805 bd. 1: 121.

13 Schlegel 1805 bd. 1: 124.

14 Schlegel 1805 bd. 1: 121.

15 Schlegel 1805 bd. 1: 140.

16 Schlegel 1805 bd. 1: 141.

Derimod ophæves den, naar et Menneske tilegner sig Herredømmet over det andet, saa at han kan bestemme dets Handlinger efter eget Godtbefindende og imod dets Villie.¹⁷

Eit herredømeforhold er dermed brot på likskapsprinsippet.¹⁸ Dette er hovudsakleg det Schlegel skriv om likskapsprinsippet generelt. Men i statsrettsdelen av si naturrettsframstilling forklarte han korleis ein stat kunne bestå med grunnsetningane om utvortes likskap. Der er ein eigen paragraf «Om Undersaatternes Fordring paa juridisk Lighed». Han skreiv:

Imellem alle Undersaatter bør juridisk Lighed (æqualitas juridica) finde Sted. Herved forstaaes ingenlunde, at Undersaatterne i Gierningen skulde være lige i Stand, Formue, o.s.v. thi der maa formedelst Aands-Kræfternes store Forskiellighed og Lykkens Indflydelse, (hvilken sidste det er fysisk umueligt reent at ophæve), existere en stor Ulighed imellem dem i den Henseende.

Han heldt fram med at «Men Lovene bør ikke udelukke nogen Undersaat fra at svinge sig op endog til de høieste Ærespøster i

Staten, eller selv umiddelbar bevirke nogen Ulighed i Henseende til Formuen, eller stadfæste en saadan conventionsmæssig Ulighed, hvorved visse Undersaatter skulde ophøre at være Lemmer af Staten og at staa umiddelbar under Lovene».

Dersom slik ulikskap i lovgivinga var innført i staten, «maa vel Besiddelsen for saavidt respekteres, at den ikke paa en voldsom Maade eller ved et Magtsprog afhielpes, men dog maa Regjeringen anvende alle de lemfældige Midler der staae i dens Magt, til at indsatte de Undersaatter, der have mistet deres naturlige Rettigheder, i disse paa nye og tillige holde alle dem, der maatte tabe ved den nye Tingenes Orden i Henseende til deres formue, skadesløse».¹⁹ Dette kunne lesast som eit krav om at staten måtte ordne opp i slike tilstandar, men mot skadebot til dei det ville måtte gå utover.

Å gå inn for likskap mellom borgarane gjorde også andre jussprofessorar. Schlegel stod ikkje aleine under eineveldet i si tru på likskap:

Enhver tænkende mand ... veed, at regenterne ere for Folkenes, men ikke disse for hines Skyld, at Fyrsten er ikke Andet end Statens første Embedsmand, at hvert Selskabs Medlem har en fuldkommen lige Ret til Selskabets Fordele, at arveligt Adelskab er den mørke Middelalders Affødning, og at det er ligesaa fornuftstridigt, at indslutte Dueligheden til høie Stats-Embeder i visse Kaster, som at antage arvelige Mathematici, arvelige Digtere, arvelige Kunstnere.

17 Schlegel 1805 bd. 1: 142.

18 Her uttrykkjer Schlegel i sin likskapsargumentasjon, etter det eg kan sjå, eit standpunkt som tilsvarar den republikanske fridomsteorien hos Quentin Skinner, sjå Quentin Skinner, *Frihet som fravær av vilkårlig makt*, i Håvard Friis Nilsen og Helge Jordheim (red.), *Politisk frihet*, Oslo 2014: 441–468, sjå særleg: 449.

19 Schlegel 1805, bd. 2: 88–89.

Dette sa Hans Nicolai Nissen (1755–1815) i sin tale ved Christian 7.s fødselsdag i 1797. I talen hylla Nissen Christian 7. for å ha oppheva slaveriet – «Eene blant Europas Fyrster hørte han Naturens Ret, og fulgte den», og tilsvarende liveigenskapen, og innført ytringsfridommen. Og han oppmoda kongen til å gå endå lenger i same retning. Nissen var professor i «Lovkyndigheden» ved Sorø Akademi, altså ein institusjon for utdanning av unge adelsmenn.²⁰

Frå universitetet og frå akademiet i Sorø hadde dermed studentane også under eineveldet høyrte og fått forklart eit likskapsprinsipp.

Grunnlovstutkasta

Som kjent var det mange utkast til grunnlova som blei tatt med til eller sendt inn til Riksforsamlinga på Eidsvoll. For fleire er det usikkert kva for rolle dei spelte under forhandlingane. Det heilt sentrale var utkastet frå Adler og Falsen. Men også dei andre utkasta er interessante som inntak til kva slags tankemåtar som fanst i 1814. Somme av dei synest vere utarbeidde av ein einskildmann, medan andre uttrykkjeleg viser til at dei er drøfta med fleire eller byggjer på innsamla oppfatningar. I alle fall vil dei kunne uttrykkje oppfatningar i samtida, men representativiteten er det vanskeleg å seie noko sikkert om. Det vi derimot veit, er kva for reglar som blei tatt inn i grunnlova.

20 Hans Nicolai Nissen, Om Stats-Loves Godhed, med Hensyn paa 7de Christians Love, i *Themis*, 2. bd., 1797, Sorø 1798: 44–56, 47 og 51–53. Nissen bruker sjølv «Begrebet om Livegenskab» (52).

Lat oss byrje med det mest sentrale grunnlovstutkastet av Adler og Falsen. Konstitusjonskomiteen arbeidde på ein trykt versjon av dette. Den første grunnsetninga for statsforfatninga i det Adler-Falsenske utkastet (§1) var:

Alle Mennesker fødes *frie og lige*; de have *visse naturlige, væsentlige og uforanderlige Rettigheder*. Disse ere *Frihed, Sikkerhed og Eiendomsrett*.²¹

Fridom og likskap var såleis dei to sentrale eigenskapane ved menneska. Likskapsprinsippet var òg særskilt uttrykt i §5: «Alle Selskabets Medlemmer have, uden Hensyn paa deres Fødsel, Formue, Rang eller Stand, fuldkommen *lige* Fordring paa dets Fordele.»²² I den seks sider lange innleiinga som er svært prinsipiell, og som stod framfor grunnsetningane, er likevel ingenting sagt om likskap. Der er det fridomsomgrepet som er det sentrale.

Om politisk likskap er det i §12 fastsett at alle innbyggjarar «som har de Egenskaber, Constitutionen foreskriver, har lige Ret til at *vælge* og *vælges*». Dette er ikkje absolutt likskap. Her ligg ein tanke om kvalifisering som er uttrykt i innleiinga slik at rett til å velje «bør kun den virkelige Statsborger besidde».²³ Men i §31 om rettsleg likskap er det inga kvalifisering: «Retfærdigheden haandhæves uden Persons Anseelse.» Likskap for lova er òg uttrykkjeleg

21 RF III: 9.

22 Med ordet «Selskabet» er her meint samfunnet.

23 RF III: 7.

omhandla i §15 første punktum: «*Loven*, som er et frit og høitideligt Udtryk af den almindelige Villie, eller hele Selskabets Villie, udtrykt ved Majoriteten af dets Borgere, eller deres Repræsentanter, maa være *eens for Alle*, hvad enten den beskytter eller den straffer.» Vi kjenner igjen formuleringa i artikkel 6 frå den franske konstitusjonen av 1789.²⁴ Likskap for lova er òg omhandla i utkastet §143, som er første paragraf om den dømmende makta. Der står at «*Loven skal være eens for Alle*». Dette er kanskje det mest grunnleggjande utslaget av likskapsprinsippet i utkastet.

Også når det gjeld verneplikta, kom likskapsprinsippet til uttrykk hos Adler og Falsen. Det heitte i §197: «Det er enhver Borgers Pligt, at bidrage til Fædrelandets Forsvar.» Derfor skulle alle frå fylte 20 år til fylte 56 innskrivast i rullane. Likevel er det eit slags unntak i §201 for byborgarskapet, som i staden skal ha borgarvæpning, og unntak for embetsmenn, sjøfolk, lærarar, akademiske borgarar så lenge dei studerer, og for ikkje-naturaliserte utlendingar, fabrikkbestyrarar og dei folka som dei treng.

Så langt som til å utelukke adel gjekk ikkje Adler og Falsen. I §139 andre punktum var det fastsett rett for Kongen til å adle personar, men adelskapet skulle ikkje vere arveleg – det «uddøer med Personen».

Det andre godt gjennomarbeidde grunnlovsutkastet var frå Nicolai Wergeland. Han la det ikkje samla fram på Eidsvoll, men brukte det sjølv under drøftingane i konstitusjonskomiteen, der han

24 Sjå note 7 ovanfor.

var medlem. Utkastet har korte grunnsetningar: Konstitusjonen skal garantere statens formål, som er «*Nydelsen af Menneske- og Borgerrettighederne, og Befordringen af alles held*» (III).²⁵ Det er så forklart kva for rettar dette er: «*Individernes absolutte Menneskerettigheder ere: Frihed, Liighed, Sikkerhed*. Hvoraf flyder *Ejendomsret og Modstands-Ret*» (IV). Dei ulike rettane blei så forklart.

Likskap var forklart slik: «*Liighed bestaar i ret til den samme Beskyttelse og de samme Fordele, under Betingelse af samme Forhold*» (VI).²⁶ Wergelands grunnlovsutkast pensla ut likskapstanken i §17:

Enhver Nordmand, fra den ringeste til den højeste, nyde lige Rettighed til at søge og erholde lige Beskyttelse af Lovene – lige Ret til at nyde Frugten af sit Arbejde og sin Ejendom – lige Ret til at forsvare sig lovmæssigen mod Angreb paa sin borgerlige Frihed og Fred – lige Ret til at beklæde de Statens Embeder, hvortil han har lige Duelighed. Fødsel skal hverken berettigge eller udelukke nogen fra noget Embede i Staten.²⁷

Den etterfølgjande paragrafen galdt nettopp forbodet mot adel: «Der skal ingen Adel, ingen arvelige Forrettigheder, ingen privilegerede

25 RF III: 261.

26 Holmøyvik har påpeikt at formuleringa av den femte til og med den niande grunnsetninga hos Wergeland er nokså like formuleringane i den franske grunnlova av 22. august 1795, sjå Eirik Holmøyvik, Mellom to konstitusjonelle epokar. Nicolai Wergeland sitt grunnlovsutkast i 1814, i Dag Michalsen (red.), *Forfatningsteori møter 1814*, 2008: 188.

27 RF III: 265.

Personer, Familier eller Stænder være i Norge» (§18). Her gjekk han lenger enn Adler og Falsen.

Også andre utkast inneheldt likskapssetningar eller diskusjon av slike spørsmål. Grev Holstein-Holsteinborg skreiv mellom anna følgjande i innleiinga til sine «Tanker til Nordmændenes Overveielse»:

En stor, en oplyst Nation har vore Dage troet, at Frihed og Lighed, som Menneskets medfødte Rettigheder, indeholdt Grundlæren for alle Regjeringsformer. Erfaringen viser, hvor lidet denne Nation opnaaede sine Ønsker; og hvad lærer os Eftertanken? Lighed er en Umulighed. Intet i Verden er fuldkommen det andet ligt; Forsynet vilde Mangfoldighed, ikke Liighed.

Dette må vere røynslene etter den franske revolusjon. Men det får ikkje forfattaren til å forkaste alle tankar om likskap: «Kun lige Regler, hvorefter Alles Sikkerhed for deres Person, Rettigheder og Eiendomme skal tilveiebringes; lige Love, lige Adgang til, og lige Tryghed under dem; kun derpaa har Mennesket Krav ...»²⁸ Dermed endar vel også hans analyse med krav til likskap for lova og retts-tryggleik. Derimot meinte han vel at erfaringa hadde vist at materiell likskap ikkje var mogeleg.

28 RF III: 99, jf.: 145, der Holstein-Holsteinborg skreiv at «Menneskets fuldkomne Frihed og Lighed er en Chimære», og derfor trengst statsmakta i form av ein konge, men ikkje eineveldig.

Også biskop Peter Olivarius Bugges utkast, som gjennomgåande var svært kongevenleg og heldt på eit stendersamfunn og føreslo stenderforsamling, var imot adel, men med 200 års frist for avvikling av rettane til grevar og baronar, og for andre eigarar av privilegert gods, ulike komplekse fristføresegner.²⁹ Krigsassor Peter Elieson omtalte i sitt utkast likskapsprinsippet mellom anna ved å fastsetje at «Norges Borgere udgiøre ikkun en Stand».³⁰ Og han utdjupa seinare i utkastet i sine «Betragtninger» korfor borgarane berre utgjer ein stand: «Stændernes Forskiellighed ... er Moder til meget Ondt og Uorden.»³¹ Han nemnde at adelen hadde forårsaka både «Polens Afmagt» og «Frankriges Revolution». I Schlegels uferdige grunnlovsutkast står om riksdagen at medlemene skal vere «frit valgte af Kiøbstæderne og Landet, uden Hensyn til Fødsel eller en vis Stand og Værdighed». Dei «faa Adelige» i Noreg kan ikkje krevje særskilt deltaking i riksdagen, sa han.³²

Krigskommissær Sebbelow, som i sitt utkast drøfta statsforma fram og tilbake, viste tre gonger til at «almeen Sikkerhed, Frihed og Lighed» er formålet med ei regjeringsform.³³ Og han ville ikkje ha arveleg adel, men han var lempeleg med eksisterande privilegerte eigedommar.³⁴

29 RF III: 71–72.

30 RF III: 81.

31 RF III: 88–89.

32 RF III: 155.

33 RF III: 170, 172 og 174

34 RF III: 187.

Professor Niels Treschow føreslo òg at det ikkje skulle vere votering etter stender i den norske nasjonalforsamlinga.³⁵ Kongen kunne tildele adelsrettar, men berre som embetsadel, og økonomiske privileg var utelukka. Ein særleg regel var føreslått for avvikling av eksisterande adels- og eigedomsprivileg.³⁶ Han ville òg ha lik verneplikt, men med visse unntak, mellom anna at ein kunne betale andre for i staden å stå i stillinga. Og alle gutar, iallfall dei over 15 år, bør «paa en vis Tid om Aaret øves i Vaaben».³⁷

I det Sverdrup-Berghske grunnlovsutkastet, som var særleg bestilt frå Christian Frederik, er det ingen prinsipperklæringar. Kongen skulle, som i Treschows forslag, ha rett til å «tillægge nogen adelige Rettigheder», men det var avgrensa slik at det helst gjekk i retning av embetsadel. Ein særleg regel var også her føreslått for avvikling av dåverande grevskap og baroni.³⁸

Assessor Vogts utkast inneheld likeeins forbod mot adel og krav om verneplikt for alle. Vogt er ein av dei som ville grunnlovsfeste odelsretten, utan at det der er grunngitt med likskapsomsyn – derimot med fridom og uavhengigheit.³⁹

Også i det andre av dei to anonyme utkasta er det likskapstankar både om lik rett til embete, forbod mot adel og for avskaffing av privileg.⁴⁰

35 RF III: 228.

36 RF III: 233–233.

37 RF III: 235–236.

38 RF III: 211–212.

39 RF III: 256, artikkel 45, 46 og 47.

40 RF III: 286.

Sorenskrivar L. Weidemanns utkast, som av representanten Valentin C.W. Sibbern blei omtalt som «erkeroyalistisk», inneheldt forslag om grunnlovsfesting av odelsretten.⁴¹ Han ville ikkje tillate adel, men berre titlar, rang og karakter som høyrde embete til.⁴² Han grunn-gav dette mellom anna med at «Arvelig Adel er Fortjenesters Undertrykkelse for Fremtiden, en Byrde paa Statskassen og en Kræft for det hele Samfund».⁴³ Weidemann hadde eit interessant framlegg om avskaffing av privat jordeigedom som var større enn det som eigaren sjølv med sine husfolk og dagleigarar kunne drive.⁴⁴ Forslaget til § 74 var:

Ethvert Individ skal uforhindret tillades at eie saa megen Jord, som han ved sig selv og sit Huses Folk og Dagleiere formaae at bruge og benytte; men Byxel og Leilændingskab paa privat Eiendom, samt Skattefrihed for større eller mindre Dele til Fordeel for enkelt Undersaat eller Familie skal inden 20 aar være aldeles afskaffet.

Det var grunngitt slik:

Nyttigt er det for Staten, at den indsigtfulde, arbeidsomme landmand ikke settes anden, end en naturlig Grændse for sin

41 RF I: 149, § 63. For omtalen, sjå Sibbern sitert i Eli Fure, *Eidsvoll 1814. Hvordan grunnloven ble til*, Oslo 2013: 141.

42 RF I: 152.

43 Same stad.

44 RF I: 153, § 74.

Flid og Indsigt. Skadeligt er det derimod for Staten, naar det tillades den dovne men rige Mand at sammendynge faste Eiendomme for at leve af andres Trælarbeide.⁴⁵

Weidemann skriv sjølv at han hadde søkt «al muelig Underretning om, hvilken Regent og hvilken Regjeringsform Indbyggerne i dette Amt saa sig best tjente med». Og han nemnde at han var vald frå «Norges folkerigeste Amt». Av omsyn til den etterfølgjande dommen frå sitt distrikt og menigmann bad han òg om at utkastet blei vedlagt riksforsamlingsprotokollen.⁴⁶

Sorenskrivar Arnoldus Koren stod prinsipielt sterkt på likskapsprinsippet:

Den ædle Frihed og Lighged, hvor Stillingens Pligter ene er Mueligheden og Ledetraaden for vor Ulighed, altsaa den rette forædlede Frihed og Lighed, bør i den, fra umindelige Tider Selvfølende ædle Normands Bryst, vedligeholdes, oplives og om mueligt end mere forædles.⁴⁷

Han meinte at ingen utanom kongen og eventuelt hans avkom skulle ha forrettar: «Ministrenes, Rigs Raadens og Grevens Søn, bør intet medfødt Fortrin nyde i Staten, fremfor den ringeste Daglønners,

eller endog Stats Slaves og Forbryders Søn.»⁴⁸ Han meinte òg at odelsretten måtte grunnlovfestast. Den er «ligesaa meget mod Aristocratie, som for, Bondens Velstand og ophøvede Aand». Utan odelsretten vil «de store Kjøbmænd» kjøpe opp alt.⁴⁹

Lensmann og bonde Anders Lysgaard var i sitt korte forslag mot arvelege adelsrettar og for odelsrett.⁵⁰ Dette blei òg lese opp for Riksforsamlinga til liks med forslaga frå Weidemann, Koren og nokre andre, slik at tankane iallfall blei spreidde i forsamlinga på den måten.

Gjennomgåande ser ein at mest alle grunnlovsutkasta tar opp likskapsspørsmål, men hos somme femner det fleire spørsmål enn hos andre, og nokon er meir generelle, andre meir konkrete. Slike ulike posisjonar ser ein òg i debattane som vi kjem til nedanfor, men generelt må ein seie at grunnlova blei meir radikal enn nokon av dei omfattande grunnlovsforslaga.⁵¹

Grunnsetningane på Riksforsamlinga

Utarbeidinga av grunnlova skjedde på Eidsvoll i to hovudsteg. Først forhandla konstitusjonskomiteen seg fram til elleve grunnsetningar som blei lagde fram for Riksforsamlinga til drøfting og votering. Deretter la den fram eit nærmast fullstendig utkast. I framlegget til

48 Same stad.

49 RF I: 160.

50 RF I: 165–167.

51 Sjå Ola Mestad, Kor radikal var eigentleg grunnlova i 1814?, i Gunnar E. Wille & Stein Wessel-Aas (red.), *Norske Selskab feirer grunnloven. Tekster i utvalg fra Norske Selskab i forbindelse med Grunnlovsjubileet 2014*, Norske Selskab 2014: 75–87.

45 RF I: 153.

46 RF I: 123.

47 RF I: 158.

grunnsetningar var det inga generell setning om likskap, men to meir konkrete. Det er dei to siste:

10. Personelle eller blendede *arvelige* Forrettigheder bør ikke tilstaaes nogen for Fremtiden.
11. Statens Borgere ere i Almindelighed lige forpligtede til i en vis Tid, at værne om Fædrenelandet, uden Hensyn til Stand, Fødsel eller Formue.⁵²

Dei peikar mot adelsforbod og for allmenn verneplikt og blei dei to mest omstridde klassespørsmåla på Eidsvoll. Det blei ein viss debatt alt om grunnsetningane, og då spørsmåla seinare blei drøfta knytt til sjølve grunnlovsteksten, var det desse to emna som resulterte i flest innlegg i riksforsamlingsprotokollen.⁵³

Folkesuvereniteten var uttrykt i den andre grunnsetninga: «Folket bør udøve den lovgivende Magt gennem sine Repræsentantere.» Prinsippet er så generelt uttrykt at det her er lite haldepunkt for noko likskapsprinsipp.

Debatten om grunnsetningane den 16. april viste at den tiande grunnsetninga ikkje var særleg omstridd, bortsett frå spørsmålet om kva som skulle skje med dei eksisterande adelsprivilegia.⁵⁴ Ingenting blei vedtatt om det. Den ellevte om verneplikta var så omstridd at det ikkje blei vedtatt noka formulering. I staden blei det

52 RF I: 114.

53 Fure 2013: 175.

54 Om debattane, sjå Fure 2013: 76–77.

protokollert at «dens endelige Afgjørelse blev indtil videre udsat».⁵⁵ Avgjerda kom ved grunnlovsføresegna om verneplikta. Dei ti andre grunnsetningane blei vedtatt, berre den første med vesentlege endringar i høve til forslaget frå komiteen.

Då grunnsetningane vart skrivne og vedtatt på Eidsvoll, hadde enno ikkje alle dei grunnlovsutkasta som vi har gått gjennom ovanfor, blitt framlagde. Nokre kom først i samband med debattane som vi skal sjå på utval av nedanfor.

Debatten om adel, rang og titlar

Før vi går inn på debattane, er det klokt å minne om kjeldesituasjonen. Delar av debattane om grunnlova er kjende, sjølv om det ikkje blei ført referat frå arbeidet i konstitusjonskomiteen eller i Riksforsamlinga. Dermed er kjeldematerialet ikkje fullstendig. Det som finst frå forhandlingane, er dagboksnotat og brev og grunngitte forslag og manus til ein del innlegg i Riksforsamlinga der representanten har bede om å få dei vedlagt protokollen. Eit særleg problem er dermed at vi praktisk talt berre kjenner oppfatningane hos bonderepresentantane frå ofte svært negative omtalar i dagbøker og brev som embetsmenn skreiv.

Adels- og rangdebatten på Eidsvoll fann stad den 7. mai. Det er den eine av dei to mest sentrale likskapsdebattane.⁵⁶ At det ikkje skulle kunne utnemnast ny adel, var alt avgjort ved vedtaket av

55 RF I: 22.

56 Likeeins Fure 2013: 175 og 234.

grunnsetning 10 nesten tre veker tidlegare. Dette var ivaretatt av andre ledd i forslaget til §37 frå konstitusjonskomiteen, der det stod: «Ingen personlige eller blandede arvelige Forrettigheder maae tilstaaes nogen for Fremtiden.» Dette blei vedtatt som den endelege lovteksten. Men også spørsmål om andre distinksjonar kom opp i debatten om framlegget til §37 [seinare §23] frå konstitusjonskomiteen. Komiteen hadde føreslått følgjande som første ledd:

Kongen kan meddele Rang, Titler og Ordener, til hvem Han for godt befinder, til Belønning for udmærkede Fortienester; dog saaledes at ingen af hine maae være arvelige, give Ret til Fritagelser fra Statsborgeres fælleds Pligter og Byrder eller medføre fortrinlig Adgang til Statens Embeder.⁵⁷

Rang- og tittelspørsmålet vekte stor debatt. Frå eineveldet var det godt kjent korleis kongen hadde tildelt rang og titlar, gjerne mot betaling, til menn som ikkje sat i stillingar som i seg sjølv gav rett til slik rang eller tittel. Knut Sprauten gir eit innsyn i dette og forklarer at ein ikkje måtte ha ei konkret stilling i kongens administrasjon for å bli rangperson. Og rangen i seg sjølv var svært omfattande, men òg vekslande under eineveldet. I forordninga av 1746 var det til dømes 99 ulike ærestrinn.⁵⁸ Kongen kunne fritt tildele titlar, og ein måtte då til dømes skilje mellom «virkelig etatsråd» og «titulær etatsråd». Det blei sett opp takstar for kjøp av ulike titlar, som kunne

57 RF I: 444.

58 Sprauten 2015: 254.

vere svært dyre.⁵⁹ Men også i det dansk-norske riket var rangsystemet på vikande front før 1814. I 1808 forenkla Frederik 6. systemet, slik at det berre inneheldt to klassar med til saman 24 undergrupper, og kongen ønskte at rangen for framtida «i Almindelighed» skulle knytast til embete.⁶⁰

Det er overraskande at konstitusjonskomiteen gjorde framlegg om så fri rett for kongen til tildeling av rang og titlar som ordlyden viser. I komiteens første utkast, eit arbeidsutkast som ikkje blei lagt fram for Riksforsamlinga, var det framlegg om at kongen kunne tildele ordenar, men vidare heitte det at «ingen Rang kan finde sted, den undtagen, som et virkeligt Embede medfører».⁶¹ Korfor endra komiteen syn i retning det som tidlegare hadde vore tilfelle under eineveldet? Det må ein berre spekulere over. Det Adler-Falsenske utkastet hadde likevel føreslått at kongen «kan give Ordener, Titler og Rang til hvem Han vil».⁶² Det står i den same føresegna som også skulle gi kongen rett til å adle ein person, men berre som personleg, ikkje arveleg adel. Det kan vere at Christian Frederik

59 Sprauten 2015: 258 og Nils G. Bartholdy, Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhengen med privilegier og rang i tiden 1660–1730, i (dansk) *Historisk Tidsskrift*, bd. 12, række 5, 1971: 600–601.

60 Sjå Kongelig Bekjendtgjørelse angaaende en Forandring i Rangforordningen, datert 12. august 1808, i *Collegial-Tidende for Danmark og Norge*, 11. årgang, København 1808: 561–566 [sitat s. 562], nærmare forklart i Bartholdy 1971: 627–628 og Sprauten 2015: 267. Den nye rangforordninga reiste diverse spørsmål, som nok var velkjende for norske juristar i 1814, m.a. fordi dansk-norsk rettsvitskaps nye lys Anders Sandøe Ørsted i 1810 offentliggjorde avhandlinga «Om de Rangspersoner tilkommende adelige Rettigheder, med Hensyn til den nyeste Lovgivning», i *Juridisk Arkiv*, nr. 23, København 1810: 208–250.

61 RF III: 306, § 45.

62 RF III: 39, § 139.

har hatt innverknad på skiftet mellom det førebels og det endelege utkastet frå komiteen. Til det førebels utkastet til §45 viste han i sine merknader til «forhen gjort Bemærkning i saa Henseende».⁶³ Men det er litt uklart kva som er meint med dette, om han kanskje berre ønskte å framheve igjen at han ville ha rett til å tildele adel.⁶⁴

I alle fall møtte framlegget om fri rett til å tildele rang og titlar stor motstand i Riksforsamlinga.⁶⁵ Forsamlinga slutta seg samrøystes til at embetsrang «bør finde Sted». Framlegget om annan rang enn embetsrang blei derimot kraftig nedstemt med 98 mot 9 røyster. Og forsamlinga vedtok samrøystes «at Titler ikke af Kongen maatte meddeles Nogen». Heller ikkje om tildeling av ordenar var det allmenn oppslutning. 81 røysta for rett til å tildele ordenar, medan 23, altså over ein fjerdedel av forsamlinga, røysta mot.⁶⁶ Desse standpunkta må vere klare utslag av likskapstenking mot distinksjonar. Embetsrang i ein stat der retten til å få eit embete i prinsippet var open for «alle», var noko anna enn om dei blei rekrutterte frå ein privilegert klasse.⁶⁷ Men allereie under eineveldet var rangen

særleg knytt til embete eller tilkjøpte titlar, slik at den då òg iallfall formelt var open for alle.⁶⁸

Det adelsspørsmålet som derimot blei drøfta ganske intenst, var kva ein skulle gjere med den eksisterande adelen. Ei ordfør gruppe ville vedta også å oppheve den. Kanskje den sterkaste talsmannen var bergmeister Poul Steenstrup, som la stor vekt på likskapsprinsippet i si grunngiving for å ville oppheve også eksisterande adelsrettar. Han sa mellom anna:

Da vor forrige Statsforfatning aldeles forandres, da endog den højeste arvelige Forrettighed, som var tilstaaet nogen Person, er falden tilbage til Folket, og ikke enten til en Deel eller heel igjen kan erholdes uden ved nye Overdragelse fra Folket, saa maae vel ogsaa dette blive Tilfældet med alle andre større eller mindre arvelige personlige Forrettigheder.

Dette resonnementet er altså at når jamvel kongemakta har falle tilbake til folket, så må det også gjelde for andre forrettar.⁶⁹ Det er ein tanke om at no byrjar ein på nytt.

63 RF III: 323.

64 Jf. hans merknad om adel i RF III: 322.

65 Sjå utdrag av innlegg hos Fure 2013: 179–187.

66 Sjå protokollen i RF I: 42.

67 Rekrutteringa til embete var likevel i grunnlova § 93 avgrensa til norske mannlege lutheranarar, bortsett frå til universitetsstillingar o.l., og legar og konsular, der også utanlandske og ikkje-lutheranske menn kunne utnemnast. Føresegnar om embets- og hoffrang blei gitt ved kongeleg reglement i 1820. Embetsrangen blei oppheva i 1925. Nøgjeldande hoffrang følgjer av hoffrangreglementet fastsett ved hoffresolusjon 24. mai 1993. Sjå m.a. Norgeshistorie.no, Embetsmennes stat, <https://www.norgeshistorie.no/bygging-av-stat-og-nasjon/makt-og-politikk/1409-embetsmennes-stat.html> [3.2.2018].

68 Sjå analysen av rangordninga i eineveldet som prinsipielt ein embetsadel byggd opp for å styrke maktutøvinga i eineveldet, Bartholdy 1971, oppsummering: 628–629. Den gamle adelen blei likevel ikkje oppheva under eineveldet, men bortsett frå grevar og baronar måtte den skaffe seg nye posisjonar i rangen, sjå Bartholdy 1971: 584. Det er òg viktig å understreke at ordninga av adel og rang stadig vart endra noko på under eineveldet.

69 Om at suvereniteten fall tilbake til folket i 1814, sjå Ola Mestad, Suvereniteten tilbakegitt det norske folk ved Kieltraktaten – det oversedde natur- og statsrettsgrunnlaget for norsk sjølvstende og grunnlov i 1814, *Historisk tidsskrift* 2014: 35–65.

Professor Georg Sverdrup ville derimot halde på dei eksisterande adelsprivilega.⁷⁰ Og Nicolai Wergeland sa at «Den unge Stat maa ej begynde med en voldsom Uret. (...) Forgjæves tro vi os skaansomme og retfærdige mod de nulevende norske Adelige ved at bestemme Privilegiernes Ophør til andet eller tredje Led. At plyndre en Søn eller Sønnesøn er vist ikke at skaane en Fader.»⁷¹

Med 62 mot 46 stemmer blei det vedtatt å vente med å ta standpunkt til dei eksisterande adelsprivilega til det første storting.⁷² Først i 1821, ved tredje gongs lovbehandling, blei det endeleg vedtatt ei adelslov som avvikla privilega.⁷³

Det debatten særleg viser, er at dei to verdiane rettstryggleik og likskap kunne vere vanskeleg å sameine.

Ei særleg regulering av nokre adelsspørsmål kom i grunnlova § 108, som blei vedtatt med denne ordlyden: «Ingen Grevskaber, Baronier, Stamhuse og Fideicommissar maae for Eftertiden oprettes.» Grevskap og baroni var eigedomsformer som berre knytte seg til adel, medan dei fleste adelsmenn i Danmark-Noreg ikkje hadde tittel knytt til jordegods. Denne paragrafen, som ein generelt kan sjå som eit utslag av eit likskapsprinsipp, skulle altså hindre særbehandling med arvefortrinn av visse større eigedommar, både adelege og andre. Den vart vedtatt utan debatt.

Etter voteringa om utkastet § 37 sa Christian Magnus Falsen frå seg sitt (låge) adelsskap på ein måte som nok var venta å framkalle frålegging også frå andre, men ingen følgde opp. Han innleidde på den elegante måten: «Det er maaske den ærede Forsamling bekjendt, at ogsaa jeg tilfældigviis er født Adelsmand.»⁷⁴ Underliggjande for den avvisande tanken frå somme rike menn var vel òg at både Peder Anker og Severin Løvenskiold like opp til 1814 hadde arbeidd med planar om å etablere sine eigedommar som adelsgods. Anker skal så seint som etter 1811 ha ønskt å gjere sine eigedommar til eit baroni, og Løvenskiold hadde plan om å få oppretta grevskapet Fossum, men både § 108 og § 23 i grunnlova stogga dette.⁷⁵ Planane var å stile høgt. I 1814 hadde Noreg berre eitt baroni og eitt fungerande grevskap.

Debatten om allmenn verneplikt

Den andre store likskapsdebatten gjaldt allmenn verneplikt, der Riksforsamlinga ikkje hadde blitt einig i debatten om grunnsetningane.⁷⁶ Adelsspørsmålet kunne i prinsippet gjelde både menn og kvinner. Verneplikts spørsmålet gjaldt på den tid berre menn. Og kva for menn skulle den omfatte? Oberst Didrik Hegermann la opp til eit likskapsargument for allmenn verneplikt:

70 Sitert i Fure 2013: 178.

71 Sitert i Fure 2013: 179.

72 RF I: 42, jf.: 401, der lista er inntatt over spørsmål som skal opp på det første stortinget.

73 Om den sterke konfrontasjonen ved adelslovdebatten i 1821, sjå Ola Mestad, Krig, politikk og veddemål på Stortinget, Lov og rett, 2008: 33–44.

74 RF I: 201. Om reaksjonane frå tilhengjarar og motstandarar, sjå Fure 2013: 188.

75 Slik Ludvig Daae, «Ankeriana» i *Historiske Samlinger*, bd. 2, Kristiania 1907: 225–226, note 2.

76 Generelt frå vernepliktsdebatten, sjå Fure 2013: 233–253.

Det synes at være en urokkelig Grundsætning for Norges Selvstændighed og Frihed at enhver Borger i Landet, uden Undtagelse af Stand, Fødsel eller Formue, er forpligtet til, paa en eller anden Maade, overensstemmende med sin physiske og intellectuelle Beqvemhed, saavel i Fredstider som Feide, et vist Antal Aar af sin Levealder at gjøre personlig militair Tjeneste. ... Hidtil anfortroedes Landets Forsvar alene til een kraftfuld Deel af nationen, den agtværdige Bondeklasse.⁷⁷

Prinsippet blei vedtatt med stort fleirtal, men ikkje endeleg gjennomført for Sør-Noreg før i 1876 og heile landet i 1897.⁷⁸ Den endelege ordlyden i § 108 i grunnlova byrja slik: «Enhver Statens Borger er i Almindelighed lige forpligtet til, i en vis Tid, at værne om sit Fædreland, uden Hensyn til Stand, Fødsel eller Formue.» Dette er vel den einaste føresegna i grunnlova som uttrykkjeleg viser til klasse (stand), avstamming og formue.⁷⁹ Likskapsprinsippet blei såleis skarpt uttalt. Og framleis står det i grunnlova at det er verneplikt «utan omsyn til fødsel eller formue», men stand er fjerna, jf. no § 119. I grunnlovsvedtaket vart det fastsett at neste storting skulle avgjere «denne Grundsætnings Anvendelse», og dette blei altså ikkje heilt gjennomført før 83 år seinare.

Elles varierte argumenta i debatten mykje frå det meir militærtekniske og spørsmål om den heldige eller uheldige verknaden av generell militær oppseding i samfunnet, til tydelege innlegg mot overklassen. Dr. Alexander Møller hevda både i debatten om grunnsetningane og igjen i vernepliktsdebatten:

Ved det, at Enhvær Borger bliver værnepligtig, vil en stor – formedelst sammendynget Pengeformue, mægtig Deel af den nærværende saavel som tilkommende Slægt, vorde meere moralske, nyttige og fædrelandssinnede Stadtsborgere.⁸⁰

Han trekte og fram at det var dei «minst formuende Familier stedse under alle Krigsbvægelser og selve Krigen, [som] have været bortrevne Fædre og Sønner ... paa det at den meere Formuende kunde undgaae og være frie [ved hjelp av] det røde Guld».⁸¹

I debatten var Severin Løvenskiold sterkt imot, og Jacob Aall, på sitt meir varsame vis, var også imot allmenn verneplikt. Men grunnlovsvedtaket gav noko til begge sider. Det sentrale i vår sammanheng er at likskapsargumentasjonen var sterkt framme i debatten.

Odelsretten

Også i odelsrettsdebatten var det likskapsargument framme, men på ein litt annan og meir reell måte. Frå bondehald og frå somme

77 Fure 2013: 236.

78 Fure 2013: 253.

79 For ordens skyld: Det var ein formuesregel i det eine alternativet i røysterettsreglane (§ 50 bokstav c) og sjølvsgatt familieføresegner i reglane om tronsuksesjonen.

80 RF I: 247.

81 RF I: 249–250 og Fure 2013: 246.

andre var det krav om at odelsretten, som før 1814 var i ferd med å bli utvatna, i staden skulle grunnlovsfestast. Kaptein Ole Holck frå Sogn viste til at eit anna system enn odelsrett ville vere

naar Bonden kuns er at ansee som Tjenestetyende for andre Stænder, der vel maaske lode ham et knapt Udkomme, men derhos nok sørger for, at Overskudet, skjønt frembragt ved Bondens Slæb, dog tilflyder deres Casse, skuende ofte haant til den Træl der gav det?

Det er altså tale både om underordning og utsuging. Holck kopla sin argumentasjon til det vedtatte forbodet mot adel:

Det er ingenlunde nok, at personlige arvelige Forrettigheder, for Fremtiden afskaffes; den rige Mand behøver ikke disse for at komme i Besiddelse af Landeiendommene, og saaledes Tid efter anden indskrænke Bondestandens Frihed og hidtil havde Rettigheder, hvilket Tab længere hen i Fremtiden, nødvendig maatte have en skadelig Indflydelse paa National-Characteren.⁸²

Dette argumentet krev eit meir egalitært samfunn og går mykje lenger enn berre å krevje like rettar. Det er tale om eit forsvar mot

pengemakta, «den rige Mand», på linje med argumentet i grunnlovsforslaget frå sorenskrivar Weidemann. Også forslaget frå seks bønder om å grunnlovfeste odelsretten viste til at odelsretten

udelukkede enkelte formuende Borgere fra at tilvænde sig hele Strækninger af Jordegodser og dermed et Herredømme, som vilde have gjort Mængden af Statsborgerne, den stræbsomme og flittige Bonde til Trælle og svækket Statens Ære og Kraft ...⁸³

Konstitusjonskomiteen hadde alt føreslått at odelsretten ikkje skulle opphevast, mellom anna kanskje fordi både dokumentet frå Holck og frå Ole Tveden med fleire allereie hadde vore innlevert til konstitusjonskomiteen før den skreiv grunnlovsutkastet. Nicolai Wergeland refererte frå komiteen at desse dokumenta og overtydinga hos «den største Deel af Commiteens egne Medlemmer» gjorde at den fremja sitt utkast. Men Wergeland skreiv òg at det fanst svært motstridande meiningar om odelsretten «endog i Bondestanden selv». Wergeland sjølv sa han var «varm Forsvarer af Odelsretten».⁸⁴ Den omtalte usemja er likevel ikkje reflektert i avrøystinga i Riksforsamlinga. Med ei redaksjonell endring og eit tillegg om også å inkludere åsetesretten blei paragrafen om ikkje å oppheve odelsretten i Riksforsamlinga vedtatt samrøystes.⁸⁵

82 Fure 2013: 256.

83 RF I: 259. Forslagsstillarane var bøndene Ole Knudsen Tveden, E.T. Lande, O.O. Evenstad, Elling Walbøe, A. Regelstad og Tallev Olsen, sjå: 262.

84 Fure 2013: 259.

85 RF I: 56.

Andre debattar der spørsmål om likskap låg under

I § 101 vart det vedtatt ei føresegn om næringsfridom for framtida, men dei eksisterande privilega vart ikkje oppheva. Slik dei såg dette i samtida, var det teoretisk eit fridoms- og ikkje eit likskapsspørsmål. Men det er klart at utnyttinga av privileg òg hadde ei side til prinsipp om likskap.⁸⁶ Berre 19 år etter at grunnlova var vedtatt, såg Frederik Stang § 101 som utslag av eit likskapsprinsipp.⁸⁷ I debatten om § 101 er det klare synlege klassemotsetningar, men mindre direkte diskusjon av likskap.⁸⁸

Når det gjeld politisk organisering, om Stortinget skulle delast i to avdelingar, og i så fall etter kva for skillelinjer, var det iallfall ein underliggjande diskusjon om likskap mellom dei framtidige stortingsrepresentantane. Det var nære på at Riksforsamlinga forkasta framlegget frå konstitusjonskomiteen om inndeling i Odelsting og Lagting, endå delinga formelt skulle vere slik at alle stortingsrepresentantane var likestilte når det gjaldt å bli valde til Lagting eller Odelsting. Voteringa vart 54–52.

Valentin Sibbern meinte å vite at grunnen til at komiteen hadde føreslått todelinga, var at «man frygtede for, at Bøndernes Antal paa de kommende Storthing kunde muligens blive saa mange, de aldeles kunde, ved Enighed mellem sig, faa de naragtigste Ting

igjennem, naar Storthinget var samlet».⁸⁹ Og dette var Sibbern einig i at ein måtte førebyggje. Ein grunn til å meine at komiteen hadde tenkt på dette, er at det Adler-Falsenske utkastet gjorde Lagtinget til eit verkeleg overhus med vidare valkrins og med høge krav til formue eller inntekt til dei som skulle veljast. I tillegg skulle valperiodane vere lenger, seks år, mot to år for odelstingsmedlemmer.⁹⁰ Dette var framlegg til ei senatsordning, der dei norske stifta spelte rolla som substitutt for amerikanske delstatar. På Eidsvoll skjedde i tillegg det at «vetoretten» for Lagtinget mot odelstingsvedtak vart uthola ved at Riksforsamlinga i § 76 vedtok at ved tredje gongs behandling av ei lovsak skulle Stortinget samla behandla saka, altså som eitt kammer, men med krav om to tredels fleirtal. Det gav fullstendig likestilling av alle representantar.

Eit spørsmål der det ikkje vart likskap mellom alle menn, gjaldt røysteretten til stortingsval. Etter at ulike modellar var føreslått, enda ein med ein vid røysterett, men positivt avgrensa til noverande eller tidlegare embetsmenn, menn som eigde eller bygsla på meir enn fem år særskilt matrikulert jord på landet, kjøpstadborgarar eller gard- eller grunneigar i kjøpstad eller ladestad med eigedom av ein verdi av minst 300 riksbankdalar. Grunnen til at dette gav svært vid avgrensing av røysteretten, er at føreseigna om bygsling av jord gav røysterett til dei mange leiglendingane. Eg kan ikkje sjå at

86 Sjå Ola Mestad, *Næringsfridom i 1814-grunnlova*. Adam Smith, Schlegels naturretter eller bondekrav på Eidsvoll?, i Dag Michalsen (red.), *Forfatningsteori møter 1814*, Oslo 2008b: 33–34.

87 Mestad 2008: 88. Tilsvarende gjaldt hos T.H. Aschehoug, sjå: 89.

88 Sjå Mestad 2008b: 66–81.

89 Fure 2013: 225.

90 Sjå Jakob Maliks, *Riksforsamlingen og enhetsstaten*, i Ida Bull og Jakob Maliks (red.), *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Trondheim 2014: 52, og Eirik Holmøyvik, *Maktfordeling og 1814*, Bergen 2012: 336.

nokon føreslo heilt allmenn røysterett. Av leiande eidsvollsmenn var både Falsen, Riksforsamlingas sekretær W.F.K. Christie og konstitusjonskomiteens sekretær Christian Adolph Diriks jamvel imot den vide avgrensinga som røysteretten fekk.⁹¹ Det sentrale i denne samanhengen er etter mitt syn at praktisk talt ingen oppfatta folket numerisk. Både i grunnsetningane og i den endelege grunnlova stod at «Folket» skulle utøve den lovgivande makta. Dette kollektive omgrepet vart ikkje oppfatta som summen av alle individ. Den mest treffande oppsummeringa er etter mitt syn at ved å gi røysterett til alle husfedrar som stod i ei uavhengig stilling, ville ein få ein representasjon av folket. Men det er klart at ved formuleringa i grunnlova §49 om at folket ved Stortinget skulle utøve den lovgivande makta, hadde ein valt ei formulering som hadde potensial for krav om utvida eller allmenn røysterett framover til generell røysterett både for menn og kvinner vart innført i 1913.

I 1814 var det praktisk talt ikkje tale om røysterett for kvinner. Det einaste eg har funne, er framlegget om stemmerett for formuande kvinner, frå grev Holstein-Holsteinborg:

Men fruentimmer? Betroer Staten dem en urørlig Eiendom – hvorfor skulde de da mindre være interesserede for Statens gode Forvaltning? Eller mindre kjende de dertil duelige Mænd i deres Egn?⁹²

91 Fure 2013: 213–214.

92 I RF III: 105.

Utgangspunktet for Holstein-Holsteinborg var at eigedsretten skulle vere grunnlag for røysteretten, og då ville den naturleg nok også kunne gi røysterett til kvinner. Som innehavarar av eigedsrett blir menn og kvinner likestilte. Men han synest å føresetje at kvinner ikkje kan bli representantar. Det er elles uklart om dette utkastet i det heile blei brukt på Eidsvoll, men det var iallfall kjent for Severin Løvenskiold og for Christian Frederik.⁹³ Og det gir uttrykk for idear i tida.⁹⁴

Klassemotsetningar og strid på Eidsvoll

Som vi har sett, hende det at klassemotsetningar kom til uttrykk på Eidsvoll. Det går òg fram av dei karakteristikkane Jacob Aall skreiv eit par månader seinare om nokre av medrepresentantane på Eidsvoll. Om Alexander Møller, som Aall kjende godt frå før, skreiv han i samband med debatten om næringsfridom og verneplikt:

Alt det mørke, som findes i de lavere Stænder betragter han som en Følge af deres Friktioner med de høiere. Enhver Rigmand er herskesyg og pengegjærrig, enhver fattig fortrykt og forurettet. Disse Ideer udviklede han og her, og man finder de i sær i hans Tale for Konskriptionen og for Privilegiernes Ophævelse.⁹⁵

93 Sjå opplysningane om utkastet i RF III: X.

94 Ein som også iallfall så vidt er inne på eit kvinneperspektiv, er Alexander Møller, då han i debatten om rang og titlar uttalte at det store formålet, å oppnå norsk sjølvstende, ikkje kan bli nådd «uden den yderste Opofrelse og Anstrengelse af alle vore samtidige Medborgere og Medborgerinder». Her er såleis kvinner uttrykkeleg inkludert, sjå Fure 2013: 184.

95 Yngvar Nielsen, *Bidrag til Norges Historie i 1814. Afhandlinger og Aktstykker. Første Del*, 1882: 396.

Møller, som var son av ein salmakarmeister i Christiania som døydde tidleg, hadde gjort ei klassereise og blitt embetsmann, medan Aall var arving som hadde kjøpt sitt jernverk for ein del av farsarven.⁹⁶

Om bergmeister Steenstrup blei karakteristikken i dagboka verre:

Han viiste sig som Forsamlingens Demagog, altid reede til at forfægte den Sag, som han ansaae for Frihedens og Selvtændighedens. At han fægtede imod Adel og Privilegier, at han anbefalede Konskriptionen, det kan jeg letteligen tilgive ham; thi alt dette kunde flyde af den reneste Kilde; men hans haarde og inhumane Udtryk vare for mig høist ubehagelige, ligesom hans hovmodige Væsen og positive Mine under Fremsættelsen, gjorde hans Foredrag for mig høist utækkeligt.⁹⁷

Desse to sitata stadfester det inntrykket ein innimellom kan få av dei refererte debattane: at det var ein tøff tone også knytt til sosiale motsetningar, ikkje berre til unionsspørsmålet og det tilknytte statsfinansspørsmålet, som ofte blir framheva som svært motsetningsfylte.

96 Sjå Gunnar Molden i *Norsk Biografisk Leksikon* (NBL), 2. utg., om Møller og Paul Thyne i NBL, 2. utg., om Aall.

97 Nielsen 1882: 399. Eit særleg punkt er at det kom opp ein episode mellom Steenstrup og Løvenskiold den 17. mai som ei stund såg til å skulle ende med sabelduell, og der Aall prøvde å mekle utan resultat, sjå: 399–340 og 384–386.

Utslag av og politisk potensial i likskapsprinsippet i grunnlova

Gjennomgangen viser at tankar om likskap stod sterkt i førebuingane til og diskusjonane på Eidsvoll. Det er ikkje overraskande, sidan den norske grunnlova vart vedtatt heilt i slutten av den revolusjonære perioden som byrja med den amerikanske sjølvstendeerklæringa i 1776. Tankane og utkasta gav seg òg konkrete utslag i grunnlovsføresegner. Det reelt viktigaste er den likskap for lovene som følgde av systemet i grunnlova, men som ikkje blei uttrykt i ei generell føresegn. Gjennomgåande var det slik at Riksforsamlinga skydde for høgt flygande prinsippformuleringar, den føretrekte praktiske reglar. Den formelt viktigaste føresegna var forbodet mot ny adel med oppfølginga i avviking av den eksisterande adelen. Av meir prinsipiell interesse er også forbodet mot rang og tittel, anna enn embetsrang. Alle desse tre reglane blir uttrykkeleg grunnlagt med likskapsargument.

Alle dei nemnde døma gjeld sjanselikskap. Folk skal bli behandla likt. Ein materiell likskapsregel, eit spørsmål om resultatlikskap, er grunnlovsregelen om allmenn verneplikt. I staden for å tildele rettar fordelte den plikter som ingen mann i prinsippet skulle kunne unndra seg frå. Igjen forskjellig frå denne er argumentasjonen for å grunnlovsfeste odelsretten og likeeins det nemnde argumentet som sorenskrivar Weidemann brukte for å underbygge sitt synspunkt om kor mykje eigedom ein mann skulle kunne ha: «Skadeligt er det derimod for Staten, naar det tillades den dovne men rige Mand at sammendynge faste Eiendomme for at leve af andres Trælarbeide.» At grunnlovsfestinga av odelsretten skulle hindre eta-

blering av herre–trell-forhold, var òg grunngevinga frå både kaptein Holck og dei seks bonderepresentantane. Dette er også argumentasjon med karakter av resultatlikskap. Jorda skulle ikkje fordelast likt, men reglane skulle iallfall hindre for stor materiell ulikskap. Den «rige Mand» skulle hindrast i å ta over jordeigedommen.⁹⁸ Og iallfall blei det lite oppbygging av gods i Noreg.

Tonen i dei diskusjonane vi har referert frå ovanfor, viser òg ganske krasse uttrykkjelege klassemotsetningar, sjølv om formuleringane sjeldan er direkte retta mot andre i salen. Dei er formulert i meir generelle vendingar, gjerne også med historiske argument. Men i Jacob Aalls dagbok, i motsetning til hans seinare mykje lesne *Erindringer*, ser ein jamvel etter Riksforsamlinga kor kvasse motsetningane var. Og Aall stod ikkje på nokon ytterfløy, sjølv om han var ein svært privilegert person. I det historiske 17. mai-minnet står Eidsvoll ofte som eit eksempel på norsk samhald og samarbeid om grunnlova. Men det var strid både om det velkjende spørsmålet om union med Sverige og om dei meir gløymde likskapsspørsmåla, der den sosiale dimensjonen var sterk. Når ein nemner broderringen på Eidsvoll, der dei tok kvarandre i hendene og sa *Enig og Tro til Dovre falder*, var det nok ikkje tilfeldig at Severin Løvenskiold og grev Wedel ikkje var til stades.

Den vedtatte grunnlova hadde òg eit vidare politisk potensial. Det blir ofte sagt at Eidsvollgrunnlova inneheldt ei sterk kongemakt. Men det er svært avhengig av kva ein samanliknar med. Det fanst ingen europeiske grunnlover etter 1814 som på langt nær hadde ei så sterk folkeforsamling. Særleg viktig er at kongen ikkje hadde endeleg veto i lovsaker og ikkje veto i det heile i grunnlovssaker. Det gjorde at Stortinget alltid ville vinne ein maktkamp mot Kongen dersom det vart samla eit tilstrekkeleg fleirtal. Og det blei realisert mot slutten av 1800-talet. Samstundes kunne formuleringa i §49 av at «Folket» gav lovene gjennom Stortinget, opne for stadig nye diskusjonar eller kampar om kven som var folket. Og etter kvart forstod folk at det var alle, ikkje berre dei uavhengige husbondane. Då vart allmenn røysterett tvinga fram.

Samanfatningsvis må det vere riktig å seie at grunnlova delvis var eit uttrykk for rådande både historisk og revolusjons- og naturrettstenking om likskap, og gjennom det igjen la eit grunnlag for vidare utvikling av egalitære trekk i Noreg. Mangel på eit generelt likskapsprinsipp i grunnlovsteksten har ikkje hindra dette.

98 Det ville vore interessant å få utarbeidd ein analyse av kva verknadene av odelsretten har vore for norsk økonomisk og politisk utvikling. Ein teori kan vere at det har halde nede prisane på jord og dermed ført investeringar over i skipsfart. Samstundes kan det ha halde oppe eller styrkt ein bondebyrgskap som òg kan ha gitt seg politiske utslag. At gardane kanskje har blitt mindre oppdelt enn dei elles ville ha blitt, kan ha ført til fleire husmenn (utan røysterett) og styrkt emigrasjonspresset.

Forarbeider til Stortingets lover på 1800-tallets første del: rettslige og historiske perspektiver

Dag Michalsen

Innledning: Lovforarbeider som juss og historie

En av 1814-grunnlovens sentrale ideer var å forankre lovgivningsmyndigheten i det nye Stortinget. Dette var et markant brudd med eneveldets lovgivning. Men hvordan lovene skulle komme i stand – før Stortinget traff sitt endelige vedtak – var aktørene i 1814 mer usikre på. Intet sted kom dette tydeligere frem enn i debatten om realiseringen av Grunnlovens (nå opphevede) § 94.¹ Bestemmelsens første punktum påbød Stortinget å vedta en ny sivil og straffelovbok innen 1815 eller 1818. Inntil 1845 tolket Stortinget bestemmelsen som en plikt til å vedta lovbøker for å erstatte eneveldets lovgivning; det måtte bli en ny lovgivning mer i samsvar med den liberale forfatningsideologien som Grunnloven bygget på.

Regjeringen og Stortinget satt i gang et stort lovgivningsarbeid med et titalls viktige lovprosjekter. Stortinget bevilget betydelige beløp for å få lovbøkene på plass. Den eneste større lovboken som til slutt kom i stand, var Kriminalloven av 1842, om enn en rekke lovprosjekter skulle komme til å bli ny lovgivning senere i århundret. Men det store prosjektet om en norsk sivillovbok ble aldri gjort ferdig, og Stortinget oppga dette formelt i 1845. Dette drev imidlertid bare Stortinget til å vedta nye sentrale lover. Frem til 1845 var § 94 en av de mest omdiskuterte paragrafene i Grunnloven. Etter 1845 forstod Stortinget fortsatt bestemmelsen som en plikt som skulle oppfylles, men da mer allment som en oppfordring til å utarbeide enkeltlover.

Gjennom 1800-tallet reformerte Stortinget norsk rett til det ukjennelige fra tiden før 1814. Reformen bestod formelt av en kombinasjon av en rekke nye sentrale lover og en strøm av mange mindre. Ofte kom lovgivningsarbeid i stand etter initiativ fra Stortinget, andre ganger startet det i regjeringen. Men uansett dette måtte større lovarbeid nesten alltid bli forberedt av komiteer oppnevnt av regjeringen (og noen få ganger av Stortinget selv).² Enhver som har lest seg gjennom de tusener på tusener av sider av forarbeider til lovene på 1800-tallet, blir overveldet av den ekspertkunnskapen, den energien og den reformorienteringen som preget disse arbeidene. Stortinget vedtok ingen sentral lov uten å bygge på et omfat-

1 Hilde Sandvik og Dag Michalsen (red.), *Kodifikasjon og konstitusjon. Grunnloven § 94s krav til lovbøker i norsk historie*, Oslo 2013: kap. 1 og 2.

2 Wilhelm Haffner, *Innstillinger og betenkninger fra kongelige og parlamentariske kommisjoner, departementale komiteer m.m.*, bd. 1, Oslo 1925.

tende forarbeid. Rettslige, politiske, kulturelle og sosiale konfliktlinjer og interesser måtte samordnes før lovvedtak var aktuelt; i politiske vanskelige saker måtte flertalls- og mindretallsposisjoner defineres. Med de begrensede ressursene var ofte store deler av den juridiske eliten involvert i disse lovforarbeidsprosessene.

Hva betød disse forarbeidene – hvilken status hadde de? Hadde forarbeidene noen funksjon utover det å overbevise Stortingets medlemmer om at lovteksten burde vedtas? Og dernest – etter at loven var vedtatt – spilte da disse tusener av sider noen rolle i rettslivet eller i det politiske livet? Svaret er ja på begge spørsmålene. Forarbeidene til lovene ble viktige politiske dokumenter som var utgangspunkt for nye politiske prosesser. Annerledes enn under eneveldet var jo lovgivning ofte det store offentlige anliggende i samfunnsdebattene. Eksempler er arbeidene som kom ut av Grunnloven §94s lovbokprosjekter, som Kriminalloven. Et annet er forarbeidene til prosessretsreformene, forkortet til jury-saken, som pågikk fra 1845–1887.³ Slik var lovforarbeider en fortløpende arena for debatter om politiske, sosiale og kulturelle konflikter som preget 1800-tallet.

Men lovforarbeidene hadde også mer spesifikke rettslige funksjoner.⁴ Og det er dette som er mitt tema i det følgende. Det

store spørsmålet her var lovforarbeidenes rolle som rettskilde: Når lovteksten skulle tolkes, enten av domstolene eller andre lovtolkere, kunne lovtolkeren da bygge på lovforarbeidenes synspunkter på tolkningsspørsmålet? Senest på 1830-årene var elitejuristene enige om å bygge på lovgivers forarbeider, og i punkt 3 viser jeg hvordan dette ble teoretisk begrunnet og utformet. Stortinget hadde formelt vedtatt lovteksten, ikke lovforarbeidet. Men lovtekstene ga sjelden klare svar på vanskelige tolkningsspørsmål. Da oppstod det et konstitusjonelt dilemma: Hvis man ga lovforarbeidene en viktig rolle i lovtolkningen, ville ikke da det ekspertsystemet som hadde forbedret loven, få en slags indirekte lovgivningsautoritet som bare skulle tilkomme lovgiveren selv? Dette konstitusjonelle dilemmaet var del av en stor diskusjon som løp gjennom hele 1800-tallets europeiske rett: Var de formelle lovgiverne fagkompetente til det grunnlovsgitte oppdraget å være lovgivere, eller burde dette oppdraget de facto heller overlates til de juristene som hadde ekspertkunnskapen?

Det helt grunnleggende var enkelt nok: Bare Stortinget vedtok lovtekster. Men Stortinget hadde i stor grad bygget på juristene, eller andre eksperter, og hva skulle dette bety for tolkningen av Stortingets lovtekst? Som et slags kompromiss utviklet domstolene og juristene fra 1830-årene den oppfatningen at forarbeidene til lovene var en viktig rettskilde når lovtolkeren skulle ta stilling til rettsspørsmål som lovteksten reiste. Lovforarbeidene inneholdt for øvrig ikke bare ekspertenes meninger om jussen, men der kunne man også lese Stortingets ofte utførlige begrunnelser, slik dette var fremlagt i Stortingets fagkomiteer og stortingssalene selv. På Stortinget satt det jo tidvis mange fremtredende jurister; og profesjons-

3 Gunder Egge, *Jurysakens historie i Norge 1814–1863*, *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, 1981: 201–237.

4 Temaet er viktig i juristenes tolkningslære, se den klassiske teksten: Torstein Eckhoff, *Rettskil-delære*, 1. utg., 1971: kap. 3. For en inngående forskningsstudie: Knut Bergo, *Høyesteretts forarbeidsbruk*, Oslo 2000.

interesser hadde ofte utførlige begrunnelser om rettslige spørsmål. I tillegg inneholdt lovforarbeider på 1800-tallet ofte en god del informasjon om andre lands lovgivning som inngikk i det grunnlaget Stortinget hadde for sitt vedtak.⁵ Utover dette ga lovforarbeidene beskjed om den samfunnssektoren som loven skulle regulere.

Samlet sett innebar lovforarbeidene på 1800-tallet et stort tilfang av informasjon som vi kan dele langs følgende akser: Stortinget selv eller aktører forut for stortingsbehandlingen; juridisk eller andre profesjoners ekspertkunnskap; og endelig ekspertkunnskap kontra politiske vurderinger. Nettopp dette mangfoldet har gjort at lovforarbeidene i ettertid er blitt en så viktig historisk kilde for historisk forskning. Lovforarbeidene ga et unikt innblikk i statens styringssystems sammensatte forestillinger om politikk og juss.

Kodifikasjonsideologi og lovtolkningsteori, cirka 1800

I europeisk lovtolkningslære rundt 1800 la man til grunn at lovtolkningsoppgaven var delt i to deler som ble kalt *den grammatiske* og *den logiske* fortolkning.⁶ Forskjellen var hvor langt fortolkeren var fra lovgiverens lovtekst. Den grammatiske fortolkningen hadde vært kjernen i eneveldets lovtolkningslære, nemlig at lovtolkeren bare kunne trekke rettslige slutninger på grunnlag av ordlyden alene. I Norske Lovs strikte lovtolkningslære (1-1-4) var det uteluk-

kede dette domstolene kunne bygge på, om enn hvor illusorisk dette noen ganger var. Rundt 1800 aktiverte juristene det de kalte den logiske lovtolkningen. Lovtolkeren hadde da tolkningskompetanse til å slutte fra andre forhold enn lovteksten selv. Lovgivers hensikt, lovens formål eller lovens system var blant de viktigste faktorene.

I europeisk debatt var det uenighet om det nærmere innholdet av disse logiske tolkningsfaktorene, blant annet om hvor empirisk godt dokumentert lovgivers vilje eller lovens grunn måtte være før lovtolkeren kunne bruke dem. Dessuten var det uenighet om hvorvidt faktorer som umiddelbart ikke falt inn under de to nevnte kategoriene av logiske tolkningsdata, likevel kunne bli brukt i tolkningsprosessen, slik som politiske og økonomiske argumenter av ulike slag. Men hovedideen var at det mellom de to tolkningselementene fantes en klar prioritetsrekkefølge, nemlig at først måtte lovtolkeren hente alt som var mulig ut av lovtekst, så, hvis det var nødvendig for å løse rettsspørsmålet, kunne lovtolkeren gå til de andre faktorene.

Om dette skiftet fra grammatisk til logisk tolkning var det debatter.⁷ Og særlig i første del av 1800-tallet fantes det en god del skepsis til en mer ekspansiv logisk tolkning. Dette hadde sammenheng med tre viktige tendenser i europeisk rettsliv da.⁸ Den ene var den strikte romerske rettens lovtolkningslære, som var koblet til politisk absolutisme, og som ennå stod sterkt i lang tid. Den andre

5 Anne Robberstad, *Mellom tvekamp og inkvisisjon*, 1999: særlig 380–403 for en historisk gjennomgang av forarbeider i straffeprosesslovgivning på 1800-tallet.

6 Jan Schröder, *Recht als Wissenschaft. Geschichte der juristischen Methode vom Humanismus bis zur historischen Schule (1500–1933)*, 2. utg., 2012: 132–169.

7 Regina Ogorek, *Richterkönig oder Subsumptionsautomat? Zur Justiztheorie im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 2008 gir en omfattende redegjørelse for diskusjoner.

8 Dag Michalsen, *Rett. En internasjonal historie*, 2011: 343 flg.

var den nye kodifikasjonsideologien, hvis ett av de fremste formål var å binde lovtolkeren til fordel for lovgiveren. Den tredje tendensen var den sentrale konstitusjonstanken som hadde gjort folket til lovgiver, og følgelig hadde konstitusjonene bundet lovtolkeren direkte til folkets lovtekst. Disse tendensene skapte normative lovtolkningsprinsipper som forente rett og politikk i den lovtolkende handlingen. Eneveldets lovgiverlojale lovtolkningslære fikk slik en ny begrunnelse; og den har mange linjer frem til denne dag.

Men mot denne strikte lovgiverlojale modellen kom det en rekke teoribidrag som ville løse den opp, som ville gi større rom for andre rettslige grunnlag enn lovteksten selv. Og nettopp da måtte lovforarbeidene komme i en viktig stilling som en ny rettskilde som lovfortolkeren kunne bygge på utover lovteksten selv.

Blant de viktigste bidragsyterne var den engelske rettsfilosofen Jeremy Bentham, som fremmet en lære om offentlige og gjennomarbeidede *begrunnelser* for lovgivers lovtekst. Dette kravet var særlig viktig i de store lovkodifikasjonene som var under oppseiling rundt 1800 i mange europeiske land, og som Bentham var en forkjemper for. Benthams utilitaristiske politiske og filosofiske program kan oppsummeres i den berømte formuleringen «the greatest happiness of the greatest number».⁹ Dette begrunnet Benthams syn om at store rettslige reformer måtte skje gjennom omfattende kodifikasjoner som uttrykte den mest allmenne lovformen. Selv om

Bentham var motstander av naturrett, som han mente var ren fiksjon, sluttet han seg til naturrettens idé om lovkodifikasjon, som for ham var en sentral innovasjon som skulle settes i tjeneste for en rasjonelt arbeidende lovgiver. Men: For at lovtekstene skulle få gjennomslag i samfunnet, særlig i ofte motvillige domstoler, fremholdt Bentham at kodifikasjonene selv måtte inneholde begrunnelser for hver bestemmelse, slik at den praktiske gjennomføringen ble styrket både rettslig og politisk. Slik ble lovtekst og begrunnelser nært knyttet sammen, nesten i samme tekst.

Denne oppfatningen fant veien til norske jurister før 1814 og kan avleses i Christian Krohgs lange anmeldelse av en fransk utgave av Benthams tekster.¹⁰ Krohg gjentok Benthams oppfordring om en omfattende offentlighet rundt lover. Men del av denne offentligheten var kravet om at rettens begrunnelser også måtte offentligjøres, et omdiskutert spørsmål under eneveldet, selvsagt:

Nogle anses dette som Anledning til Dispute. Men det kan ej være saa. Det skulle være som en raissoneret Commentair som vilde blive behagelig at læse mellem de idelig befallende Lovbestemmelser. Bekjendtgørelse af Lovens Aarsager skaffe Loven Agtelse og den kan paa en vis Maade ansees sin Bidrag til en offentlig Moral-Codex, og til at danne Folkets moralske Logik.

9 Jeremy Bentham, «Legislator of the world». *Writings on Codification, Law, and Education*, Schofield og Harris (red.), Oxford 1998.

10 Christian Krohg, *Traites de legislation civil et penal*, i *Juridisk Arkiv*, København 1805: 186–236 (her særlig s. 223–234).

Fra et noe annet standpunkt fremholdt den tyske juristen Friedrich Carl von Savigny prinsipielle argumenter for en bred tolkningslære som gjorde lovtolkerens oppgave å finne den *rette retten*, ikke bare *lovgiverens* uttrykte syn.¹¹ Den positive lovgivningen var ikke først og fremst resultat av politisk beslutninger, noe som lå til grunn for lovkodifikasjonen. Men, sa Savigny, rett i samfunnet var resultat av den samlede sosiale og kulturelle utviklingen; retten var evolusjonær, den var forankret i folket og den folkelige praksis som hadde skapt de normene som utgjorde samfunnets rett. Savigny kalte dette folkets rettsbevissthet. Rett var derfor bevegelse og historisk endring, ikke stillstand, noe resultatet ville bli hvis retten ble sementert til én kodifikasjonstekst som ikke ble endret i takt med samfunnets utvikling. Men de eneste som hadde kunnskap til å fortolke denne sammen med den rettslige utviklingen, var juristene som hadde den særskilte oppgaven å formulere den retten som fantes i samfunnet til enhver tid. Juristene hadde her prioritet over lovgiveren, som alltid kom i ettertid og sementerte retten gjennom lovtekster som var vanskelig å endre. Dette synspunktet ledet til at *alle de faktorene som hadde vært på å danne rett i samfunnet*, også var juristenes rettskilder for denne retten. Derved skulle lovtolkeren ha et vidt tilfang av rettskilder.

11 Friedrich Carl von Savigny, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Heidelberg 1814. Se også: Dag Michalsen, *Den tyske kodifikasjonsdebatten 1814–1820 og Grunnlovens § 94*, i Sandvik og Michalsen (red.), *Kodifikasjon og konstitusjon*, 2013: 42–65.

Selv om Bentham og Savigny hadde ulike syn på lovgivningens oppgave, var de enige om at *juristene* måtte kunne bygge på informasjon om hvorfor lovteksten var blitt som den var blitt. Dette var kjernen i den liberale lovtolkningslæren, som tok opp i seg det som frem til da var blitt kalt den logiske tolkningen. Dette virket tilbake på lovgiveren, som nå aktivt begynte å bruke forarbeidene som etstyringsredskap ved siden av lovteksten selv. Og slik har det vært i norsk rettskildelære helt fra begynnelsen av 1800-tallet. I det følgende vil jeg omtale noen sentrale synspunkter om lovforarbeidenes rolle.

Diskusjoner om lovforarbeiders betydning i norsk lovtolkningslære, cirka 1830–1850

I Claus Winter Hjelms utkast til den alminnelige borgerlige lovbo-ken som ble utgitt i årene 1845–1846, men som var påbegynt i tiårene tidligere, vistes disse teoretiske debattene godt.¹² I utkastets § 12–14 formulerte Hjelm visse hovedprinsipper for lovtolkning. I disse bestemmelsene skulle Stortinget regulere rekkefølgen av de rettskildene som en domstol måtte følge når den skulle løse retts-spørsmål. Der lovteksten selv ikke ga nok opplysninger, skulle «de i Lovgivningen fulgte Grundsætninger at anvende med saadanne Tillem্পninger, som det ulovbestemte Tilfældes Beskaffenhed kræver, i Sammenligning med hvad der for de nærmeste dermed beslægtede lovbestemte Tilfælde er fastsat».

12 Claus Winter Hjelm, *Udkast til almindelig borgerlig Lovbog for Kongeriget Norge*, del 1 og 2, Christiania 1845–1846.

Det sentrale tolkningsprinsippet hos Hjelm var nok i så stor grad som mulig å binde lovtolkeren til lovgivers lovtekst. Men samtidig var det opplagt at fiksjonen om lovtolkerens fullstendige binding til lovens ord måtte oppgis. Derfor ville det Hjelm kaller «*de i loven fulgte grunnsetninger*», fungere som rettesnor ved tolkning som ikke direkte bygget på ordlyden. Dette prinsippet gjaldt for å unngå at dommeren satte «sin egen Anskuelse af den naturlige Ret i Stedet for den Synsmaade deraf, hvorpaa Lovgivningen er bygget». Det var bedre å bygge på de forarbeidene der disse prinsippene var nedfelt, enn at lovtolkerens private mening skulle få råde.

En særlig viktig kilde for norsk lovtolkningslære er Frederik Stangs kapittel om grunnlovstolkning i hans statsrett fra 1833.¹³ Hele kapitlet om grunnlovstolkning var en argumentasjon for nødvendigheten av å bruke andre faktorer enn grunnlovsteksten alene. Slik fremholdt Stang at lovtolkingsprinsippene for grunnlov og lov i all hovedsak var like. Først imøtegikk Stang oppfatninger om at grunnloven bare kan forstås bokstavelig, et utbredt synspunkt med tanke på grunnlovers dignitet; nemlig at «Grunnloven e ... bør forstaaes efter den Ordforstand, som en streng grammaticalsk Analyse af Ordene tilsiger, uden nogen andet Hensyn», og at utvidende, innskrenkende og analogisk tolkning derfor ikke hørte hjemme i grunnloven. Stang grep her tilbake til skillet mellom grammatisk og logisk fortolking og fylte så den logiske delen med innsikter fra

Savignys tenkemåte, nemlig at den logiske også kunne kalles den «historiske Lovfortolknings-Art», som etter hans mening måtte få full «Gyldighed» også for statsretten. Stang så disse kildene som «historiske Data» for lovgiverviljen, og dermed måtte Grunnlovens mangslungne forarbeider bli en del av juristens kildetilfang.

Dette synspunktet videreførte og utdypet Schweigaard i hans kommentar til den nye norske kriminalloven av 1842.¹⁴ Her skrev Schweigaard rett på sak og uten særlig diskusjon. Han regnet opp de elleve kronologiske forarbeidene til kriminalloven som han mente hadde en «halvauthenisk Karakter» (s. 2), og som han mente lovtolkeren ville ha «ikke ringe udbytte ... til den rette Forståelse og Anvendelse». Schweigaard skilte dessuten mellom de mer formelle forarbeidene og det han kalte «de reent private Skrifter», som var blitt publisert i løpet av den lange lovforberedelsen. Disse arbeidene hadde «mindre Betydning som Hjælpemidler» fordi de bare hadde hatt «middelbare Indflydelse paa Loven» (s. 4). Schweigaard koblet forarbeidets betydning til den empiriske årsakssammenhengen med Stortingets lovvedtak, slik også Stang hadde gjort.

Et siste interessant teoribidrag kom fra den unge T.H. Aschehoug i 1845.¹⁵ Han fremholdt at lovtolkeren utover lovteksten selv måtte bygge på tre «Hjælpemidler», nemlig «Sammenhængen med andre Lovbestemmelser, Lovgiverens Grunde og Betragtninger over det indre Værd af de ved de forskjellige Fortolkninger vundne

13 Frederik Stang, *Systematisk Fremstilling af Kongeriget Norges constitutionelle eller grundlovsbestemte Ret*, Christiania 1833: kapittel 7.

14 A.M. Schweigaard, *Commentar over Den Norsk Criminallov*, bind 1, 1844: 2 flg.

15 T.H. Aschehoug, *Indledning til den norske Retsvidenskab*, Christiania 1845.

Resultater», det vil si stort sett domstolens fortolkninger. Særlig er Aschehougs syn på «Lovgiverens Grunde» interessant. Dette oppfattet han på to måter:

(...) idet man snart har sat det i det Forbigangne, snart i det Tilkommende eller med andre Ord snart derved har tænkt paa de allerede før Loven tilværende høiere Retsregler, som Loven consequent har villet sætte igjennem, snart paa den Virkning, der ved Loven skal blive frembragt, og som ogsaa kan opfattes som Lovens Hensigt eller Øiemed.¹⁶

Uansett form for kunnskap om lovens forhistorie og lovgivers synspunkter på lovens forhold til tidligere rett eller til lovens formål så gjaldt det å «bringe Lovens Grunde til Evidence». ¹⁷ Delvis kan lovbestemmelsen selv gi gode holdepunkter, delvis kan det følge av «et Lovudkasts Forarbeider» som inneholder «Angivelse af Grunde, der ved Fortolkningen komme os til Nytte». Aschehoug sa den nye «Criminallovs Motiver, Storthingsforhandlingerne og Revisionscommissionens Indstilling» var eksempler på dette. ¹⁸ At lovers forarbeider var av stor betydning, ble altså her uttrykt helt uten reservasjoner. Dette temaet forfulgte Aschehoug i sin analyse av den *historiske fortolkningsarten*, som han nå kalte

logisk lovtolkning, og med det måtte bringe lovforarbeider tett til lovtolkningsoppgaven. ¹⁹

Samlet sett formulerte Aschehoug synspunktet slik: Når lovtolkeren «med Bestemthed» kan «paavise de Grunde» som har påvirket lovgiveren til å utforme bestemmelsen, og lovtolkeren har tatt «behørigt Hensyn til disses baade positive og negative Side», så kan lovtolkeren «uden Betænkelighed opstille den Regel, at et Lovsted maa forklares i Overensstemmelse med dets Grund». Hvis lovtolkeren kunne påvise en årsakssammenheng mellom lovens bakgrunn og tilblivelse og lovtolkerens syn på hva lovens regel da var, hadde lovtolkeren fulgt en riktig lovtolkningslære, selv om resultatet stred mot det lovteksten syntes å tilsi. Slik formulerte Aschehoug den moderne læren om lovforarbeidenes vekt.

Konklusjon

I dag er lovforarbeider viktige for både jurister og historikere – om enn kanskje for litt ulike formål. For den rettslige fortolkningsoppgaven gir forarbeidene viktig informasjon om alle sider av lovtolkningen. Langt på vei taler lovgiveren i dag med to tunger: både gjennom lovtekster – som i tiltakende grad gjøres knappe og enkle – og lovforarbeider – som tidvis kan svulme opp i store proporsjoner. ²⁰ Slik må det bli – med en kontinuerlig rettsliggjøring som driver frem stadig mer lovgivning i samfunnet. Også for historikere er da

16 Samme sted, § 40: 492–493

17 Samme sted, § 34: 403.

18 Samme sted, § 34: 406–407.

19 Samme sted, § 40: 492–493.

20 Se historisk betraktet, Jørn Øyrehagen Sunde, *Høgsteretts historie 1965–2015*, 2015: særlig 67–72.

forarbeidene viktige – som et innblikk i styringssystemets tenkemåte. Lovforarbeidene er nok langt på vei en like normativ historisk kilde som lovteksten selv. Men lovforarbeidstekster kan i tillegg være mer kunnskapsmessig varierte og gir dermed ofte den historiske fortolkningen mange typer impulser.

.....

De Jessenske Relationer i et langsigtet dansk perspektiv

.....

Jørgen Mikkelsen

En kortlægning af monarkiet i 1743

I april 1743 udsendte Danske Kancellis oversekretær Johan Ludvig Holstein et spørgeskema til samtlige stiftamtmand og amtmænd i Danmark, Norge, Island og Færøerne.¹ For stiftamtmandene i Danmark drejede det om 40 spørgsmål, mens de øvrige amtmænd slap med 33.² Spørgsmålene drejede sig om alt fra vejrlig, sygdomme, lægeurter, skove, øer, fjorde, åer, søer og kilder til havne, told-, losse- og ladesteder, kongelige slotte, tingsteder samt kirker og andre offentlige bygninger i hver købstad. Nogle af spørgsmålene krævede eksakte svar, mens andre var bredt anlagte og åbne for fortolkninger. Til sidstnævnte kategori hørte blandt andet spørgsmålene

.....

1 Tak til Thomas W. Lassen for mange supplerende bemærkninger til manuskriptet.

2 I Norge fik stiftamtmandene og amtmændene hhv. 43 og 36 spørgsmål (for amtmændene over Vardøhus amt dog også tre spørgsmål om Lappland). Det islandske spørgeskema omfattede derimod kun 28 spørgsmål, jf. John Herstads indledning i Kristin M. Røgeberg (udg.), *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørgsmål fra Danske Kanselli*, bd. I, Oslo 2003: 13.

om »Indvaanernes Egenskaber, Inclination, og ungefærlige Tall« og »hvad andre Curiositeter og Merkværdigheder i Amtet findes«.³

De indberetninger, der blev udarbejdet som svar på kancelliets forespørgsel, og som har dannet grundlag for fembindsværket *Norge i 1743*, går i Danmark ofte under fællesbetegnelsen De Jessenske Relationer. De er opkaldt efter Erik Johan Jessen, der var sekretær i kancelliet fra 1739 til sin død i 1783. Det var ham og amtmand Carl von Holstein, der tog initiativ til projektet, som skulle gøre det muligt at lave »en fuldstændig Landsbeskrivelse over Kongens Riger og Lande«.⁴ Efter at først Johan Ludvig Holstein – Carl von Holsteins bror og Jessens chef – og siden Christian 6. havde givet deres opbakning, udarbejdede Jessen de første 36 (for Norges vedkommende 39) spørgsmål. Denne liste blev forelagt gehejmearkivar Hans Gram og professor Erik Pontoppidan, som tilsluttede sig alle spørgsmålene, men begge havde et par tilføjelser. For Grams vedkommende drejede det sig om oplysninger om antikviteter samt privilegiebreve og andre kongebreve i købstædernes arkiver, mens Pontoppidan ønskede at få kendskab til »de rareste [sjældneste] Ord og Tallemaader derudi Amtet og deres Betydning« samt »en

3 Spørgsmålene til de norske embedsmænd ses i Røgeberg 2003: 50ff. På nær spørgsmålene om savbrug, fosser og fiskevær (nr. 23, 24 og 26) genfindes de alle i det spørgeskema, som tilgik de danske stiftamtmande. I enkelte tilfælde er spørgsmålene dog tilpasset det enkelte lands administrative forhold. I det danske materiale tales der således om herreder og rytterdistrikter i stedet for fogderier og sorenskriverier. Derimod kan det overraske, at spørgsmålet om klipper, bjerge og dale er helt identisk i de to sæt.

4 Erich Johan Jessen-Schardebøll, *Det Kongerige Norge fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand*, bd. I, 1763, Forerindring: 1.

Fortegnelse paa Nomina Propria, nemlig Mand- og Qvindefolke Navne, som ere ey andensteds og overalt almindelige«.⁵

Kancelliet ønskede sig »en ganske udførlig, og heller vidtløftig end kort Beskrivelse og Efterretning« om hvert punkt. Derfor blev stiftamtmandene og amtmændene anmodet om at inddrage »habile [...] kyndige og erfarne Mænd« fra de respektive regioner i besvarelsen af spørgsmålene. Men de blev også bedt om at sammenskrive de indkomne tekster, og at sende de endelige rapporter til kancelliet inden udgangen af september 1743.

De regionale og lokale embedsmænd fik altså kun ganske få måneder til at løse den ambitiøse og komplicerede opgave, som med sin »kvasi-videnskabelige« karakter oven i købet lå ret så langt fra, hvad en embedsmand normalt beskæftigede sig med i 1700-tallet.⁶ I kancelliet måtte man da også hurtigt sande, at det var særdeles vanskeligt at gennemføre projektet inden for en rimelig tidshorison, for der gik ét-to år, før der begyndte at indløbe rapporter i større omfang, og endnu langt op i 1750'erne ankom der nye tekster. Dertil kommer, at der er stor forskel på omfanget og grundigheden

5 Samme sted: 2. De enkelte aktørers rolle er behandlet i Herstad 2003: 12ff. Se også Kristin Røgeberg, *De 43 spørgsmål i lærdomshistorisk perspektiv*, *Heimen*, bd. 39, 2002: 243–260. Her peger hun bl.a. på det svenske Kungliga Vetenskapsakademis lange spørgeskema som en mulig inspirationskilde for embedsmændene i Danske Kancelli.

6 Udtrykket »kvasi-videnskabelig« kortlægning er opfundet af John Herstad, som også videregiver dette citat fra amtmandsindberetningen fra Lister og Mandal amter: »Af 24 aars erfarenhed her i amtet, veed jeg self at gjøre forklaring om en stoor deel, mens mange poster vil blive umuelig baade for mig, eder og os alle, at forskaffe saa tilstrekkelig underretning om, som behøves; der til vill vel beskikes en mand, som kand reise omkring og afritze hvert steds situation med sine elver, bekker, aær, strømme, ferske vande, moradser, med meere saadant; dertil er ingen af os beqvem.« Herstad 2003: 16, 18.

af indberetningerne. I en analyse af det norske materiale har Øystein Rian bemærket, at især de mange rapporter fra sognepræster ofte lader meget tilbage at ønske, hvorimod flere af indberetningerne på amtsniveau fylder langt over 100 tryksider.⁷

Den geografiske dækning er også meget varierende. For Norges vedkommende er dækningsprocenten langt større for Akershus stift end de tre andre stifter, hvilket utvivlsomt hænger sammen med stiftamtmand Frederik Otto von Rappes energiske indsats for at få de lokale embedsmænd i hans område til at svare på forespørgslen. Rappe truede sågar restanterne med at indberette deres forsømmelighed til kongen!⁸ Om der også har været stor forskel på stiftamtmandenes og amtmændenes nidkærhed i Danmark, ved vi (endnu) ikke. Men det er i alt fald påfaldende, at der er bevaret et ret omfattende materiale fra Sjællands, Viborg og Ribe stifter, mens der er betydelige mangler i materialet fra Aarhus og Fyns stifter og tilsyneladende næsten intet fra Aalborg stift. En grundig gennemgang af relevante amts- og rådstuearkiver med mere kan dog måske bringe lidt flere indberetninger til veje, end vi kender i dag.

7 Øystein Rian, *Embedsmennene som observatører. Likheter og forskjeller i engasjement og holdninger*, Heimen, bd. 47, 2010: 95ff. Den længste af alle de norske indberetninger handler om Nordlands amt og blev skrevet af major Peter Schnitler.

8 Jf. den detaljerede analyse af indberetningsprocessen i Akershus stift i Herstad 2003: 19ff.

Dette kort, der sandsynligvis er tegnet ca. 1720–25, viser størstedelen af de to amter, som Villum Berregaard administrerede i 1743. Amtmandens egen bopæl, herregården Borreby (Borbye), ses nederst på kortet. Den vestlige del af amterne bestod fortrinsvis af agerland, mens der var megen skov i den nordlige og østlige del. [Udsnit af kort over Østdanmark i: Riksarkivet, København; Ingeniørkorpset ..., Feignets kortsamling, pk. 1].

Berregaard og bønderne

Et af de områder, der er bedst dækket ind via De Jessenske Relationer, er det sydvestlige Sjælland, hvor vi ikke blot har detaljerede skildringer fra hver af de tre købstæder – Slagelse, Korsør og Skælskør – men også en 131 sider lang beretning fra Villum Berregaard, der var amtmand for Korsør og Antvorskov amter.⁹ Ifølge eget udsagn drejede det sig om 50 landsogne med en samlet befolkning på cirka 18 300 personer.

Berregaard havde et godt kendskab til egnen, fordi han ejede herregården Borreby ved Skælskør. Men det fremgår også, at han til brug for sin rapport havde fået tilsendt oplysninger fra en del godsejere og andre beboere i området. Berregaards indberetning indeholder da også en minutios beskrivelse af alle skov- og vådområder i de to amter. Omtalen af skovene fylder for eksempel hele 23 sider. Og da amtmanden utvivlsomt fornemmede, at kancelliet ønskede at bruge spørgerunden til at skaffe sig et bredere kendskab til rigernes ressourcer,¹⁰ gjorde han omhyggeligt rede for både overskovens og underskovens artssammensætning hvert enkelt sted. Naturligvis fik embedsmændene i København også en beskrivelse af alle de sydvestsjællandiske herregårde, men her tillod Berregaard sig at bruge 12 sider på Borrebys historie, mens der kun blev afsat én-to sider til hver af de andre ejendomme. Derimod gav amtmanden sig god plads til at fortælle om lokale sagn, ordsprog og personnavne.

9 Berregaards tekst ligger ligesom de fleste andre danske indberetninger i Riksarkivet, København; Danske Kancelli, Efterretninger om købstæderne og amterne, indsendt i henhold til oversekretærens skrivelse af 6. april 1743 (nr. 144), I-II, 1743–46 [D102a-b].

10 Ressourcekortlægningsproblematikken er belyst i: Steinar Supphellen, Noregs rikdomar. Dei 43 spørsmål i perspektiv, *Heimen*, bd. 47, 2010: 87–93.

Hvad landbruget – det altdominerende hovederhverv uden for købstæderne – angår, kunne Berregaard fortælle, at byggen var den vigtigste afgrøde på såvel hovedgårdsmarkerne som fæstebøndernes jorder, og at både godsejere og bønder solgte store mængder byg til købmændene i regionens havnebyer, hvorfra meget af kornet blev udskibet.¹¹ Derimod blev der stort set kun avlet rug og havre til husbehov, og dyrkningen af hvede, boghvede, vikker, linser og kommen var endnu mere begrænset. Til gengæld blev der sået hør og hamp »af de fleeste, hvor Jorden dertil er tienlig«.

Ligesom i mange andre dele af Østdanmark er jorden i Sydvestsjælland generelt meget frugtbar, og Berregaard noterede da også, at kun en lille del af jorden lå udyrket hen. Men han bemærkede, at jorden så absolut var bedst i de landsbyer, hvor der var en god kreaturbesætning, for hvis jorden ikke fik tilstrækkeligt med gødning, blev den »skarp«. Amtmanden beklagede derfor, at fælleden (det fælles græsningsområde) mange steder udgjorde så lille et areal, at dyrene havde svært ved at få tilstrækkeligt med føde en stor del af året.¹²

Det, der især gør Berregaards indberetning interessant for eftertidens læsere, er dog hans besvarelse af spørgsmålet om beboernes »Egenskaber« og »Inclination«. Her kommer godsejersynsvinklen tydeligt til udtryk. Karakteristikken af almuen indledes med disse ord: »Indvaanerne af begge Kiøn [...] er icke meget

11 Berregaard nævner dog ikke eksplicit den omfattende korneksport til Norge fra Korsør, Skælskør og andre sjællandske havnebyer.

12 Berregaard: 7, 8 og 21.

Borreby er en af Danmarks mest velbevarede renæssanceborge. Hovedbygningen blev opført af kansler Johan Friis – en af rigets mægtigste mænd – i 1556. Men den bedst kendte ejer er nok Valdemar Daa, som forgældet måtte gå fra gården i 1681 og døde i stor fattigdom 10 år senere. Daas historie bliver beskrevet i mange detaljer i Berregaards bidrag til *De Jessenske Relationer*. Billedet er stillet til rådighed af den nuværende ejer, Joachim Castenschiold, hvis slægt har haft Borreby i sin besiddelse siden 1783.

snacksomme og mindre veltalende, trædske og indtagne af deres Væsen, og sige aldrig deres Meening fuldkommen ud, hvilcken mand selv ved idelig Omgængelse med dennem maae erfare. Ingen Courasie hos dem, med mindre de der til af andre bliver opmundret«. Herefter måtte Berregaard ganske vist erkende, at der både var »gode og onde« bønder, men så tilføjede han: »Mand har dog ingen Aarsag til storligen at berømme de fleeste Bønder af deres gode Egenskaber, efterdi de til det gode at forrætte ere syndelig vrangvillige, men meest i at efterkomme deres Pligt imod Herskaberne, saavel i Henseende til, hvad de bør yde som og i

Hoverie Arbeide, hvor det skal være dem en lyst, om de kand komme til med endten at giøre noget, som icke er ret, eller og at efterlade det, som burde giøres.«

Berregaard beklagede, at mange bønder manglede viljen til at stræbe, men han erkendte også, at dette hang sammen med, at de »paa de fleeste Stæder var paalagt fast [næsten] utaalelig Hoverie«, hvilket fik dem til at resignere.¹³ Amtmanden mente da også, at bønderne gennemgående var mere stræbsomme de steder, hvor de var fritaget for hoveri.¹⁴ Men han bemærkede også, at stræbsomhed ikke var nogen garanti for succes, for enhver bonde i 1700-tallets Danmark kunne blive ramt af »Misvæxt paa Korn og Vandhæld paa hans Creaturer«. ¹⁵ I de følgende årtier havde Danmark flere alvorlige epidemier af kvægst.

Amtmandens lange redegørelse for bøndernes mistrøstige tilstand slutter dog med et lille lyspunkt. Nogle almuefolk havde nemlig fået så meget ud af deres skolegang, at de nu klarede sig godt

-
- 13 Hoveri var en arbejdsydelse, som en godsejer kunne pålægge alle de gårdmænd og husmænd, der hørte under godset. I løbet af 1700-tallet skete der en kraftig forøgelse af hoveriet mange steder i Danmark, og på Sjælland kunne det omkring 1770 nå helt op på 265 dage om året pr. gård (jf. Ole Feldbæk, *Gyldendals* og *Politikens Danmarkshistorie*, bd. 9, 1990: 247). Der lød ofte kritik af det store omfang, men først i 1799 blev der fastsat maksimumsgrænser for hoveriet.
 - 14 Berregaard kan bl.a. have tænkt på de fæstegårde, der var ejet af universitetet. Her var der ikke nogen hovedgårdsmark, som skulle dyrkes af fæstebønder, og bønderne kunne derfor nøjes med at betale deres årlige landgilde (fæsteafgift) til ejeren.
 - 15 Berregaard: 27–29. Med udgangspunkt i godsarkivet fra Giesegård på Midsjælland har Palle Ove Christiansen gjort omfattende studier i livsformer blandt 1700-tallets bønder, som han opdeler i to hovedkategorier, nemlig de stræbsomme og fatalisterne. Se bl.a. hans artikel: Fornuft og fornemmelse. Feudale bønders liv og den etnologiske beskrivelse, *Dugnad*, 1992, nr. 1: 3–26.

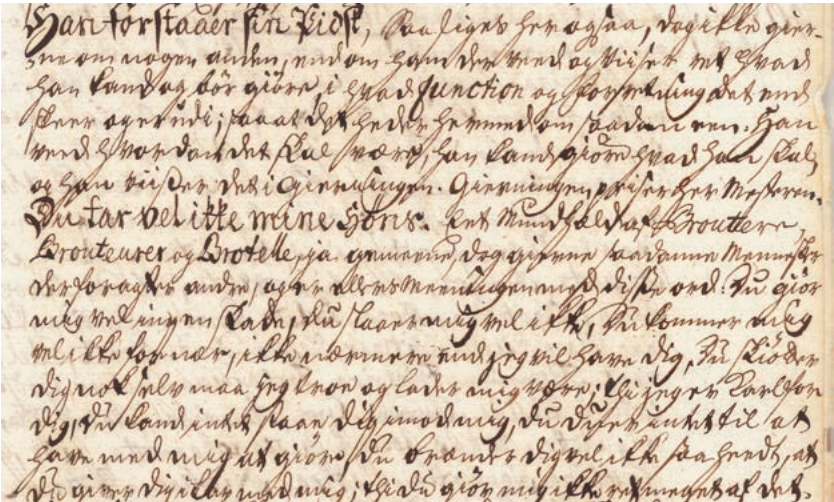
ved købmandskab eller som skrivere hos embedsmænd. Ja, de var endda blevet »saa polerede, at mand icke uden ved langvarig Omgang og nøye Undersøgning har kundet mærcke nogen Levning af Bondestræger hos dem«!

De Jessenske Relationers videre skæbne

Viderebehandlingen af Berregaards og de mange andre indberetninger udviklede sig til at blive noget af en livsopgave for Erik Johan Jessen, om end han overlod meget af det konkrete arbejde med at excerpere og sammenholde teksterne til forskellige assistenter. En af dem var teologen Hans Steenbuch, der blev ansat i 1756. Ifølge Kristin Røgeberg var det ham, der udarbejdede hele teksten til *Det Kongerige Norge fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand*, der udkom under Jessens navn i 1763. Dette værk, som i høj grad – men langt fra udelukkende – byggede på indberetningerne fra 1743 og de følgende år, skulle efter Jessens oprindelige plan have været efterfulgt af yderligere syv bind om Norge, men ingen af disse blev realiseret.¹⁶ Jessen og hans assistenter nåede heller ikke at udgive nogen fremstilling om Danmark.

Derimod fandt nogle af De Jessenske Relationer anvendelse i syvbindværket *Den Danske Atlas*, som udkom i årene 1763–1781. Værket blev grundlagt af Erik Pontoppidan, der selv havde leveret et par bidrag til Jessens spørgeliste. Af den fyldige indledning til det første bind, hvor Pontoppidan gav en præsentation af de mange

kilder, der havde stået til hans rådighed, fremgår det da også, at han havde haft nogle af de sjællandske og fynske indberetninger til låns.¹⁷ Det ser dog ikke ud til, at disse tekster er blevet anvendt ret meget i de tre bind (om Danmark generelt og om Sjælland, Fyn og andre øer), som Pontoppidan helt eller næsten nåede at færdigskrive inden

Magistraten i søfartsbyen Korsør leverede en usædvanligt grundig besvarelse af Jessens og Pontoppidans spørgsmål om talemåder. To af ordspregene lød således: »Han forstaaer sin Pidsk« og »Du tar vel ikke mine Høns«. Det første blev anvendt om personer, der gjorde, hvad de havde pligt til, og hvad opgaven krævede af dem. Det andet blev ifølge bystyret især brugt af brovtende mennesker fra de laveste samfundslag, og meningen var denne: »Du kommer mig vel ikke for nær, ikke nærmere end jeg vil have dig ... thi jeg er Karl for dig«. Med andre ord: Hvis du generer mig, får du bank! (Riksarkivet, København; Danske Kancelli, Efterretninger ..., pk. D102a).

16 Røgeberg 2002: 250f.

17 Erik Pontoppidan, *Den Danske Atlas eller Konge-Riget Dannemark ...*, Tomus I, København 1763 (repr. 1969): XVII.

sin død i 1764.¹⁸ Hans de Hofman, Jacob Langebek og Bertel Christian Sandvig, der havde ansvaret for de efterfølgende bind (fortrinsvis om Jylland), gjorde til gengæld en del brug af De Jessenske Relationer.¹⁹ Hofman fandt da også, at det var rimeligt at gøre mere ud af de enkelte amters »oekonomiske og naturlige Beskaffenhed« end Pontoppidan, der i temmelig høj grad havde koncentreret sig om at beskrive slotte, herregårde, kirker og andre markante bygninger.²⁰

Efter Jessens død i 1783 var indberetningerne i flere personers besiddelse, indtil de i begyndelsen af 1820'erne blev erhvervet af Det Kongelige Bibliotek i København, hvor de blev indlemmet i Abraham Kalls samlinger. Herfra er to arkivpakker siden blevet overført til Riksarkivet i København, hvor de er indplaceret i Danske Kancellis arkiv (se note 9). Det Kongelige Bibliotek ligger dog stadig inde med en del indberetninger samt nogle ekstrakter med mere. Flere mindre samlinger af indberetninger er blevet sporet i Riksarkivet i Viborg og Odense (tidligere landsarkiverne for Nørrejylland og Fyn).²¹

I de sidste 100 år er en del af de danske indberetninger kommet til offentlighedens kendskab gennem forskellige publikationer. Det har især drejet sig om artikler i lokal- og regionalhistoriske årbøger, hvor forfatteren har refereret, citeret eller transskriberet større eller mindre dele af bestemte indberetninger.²² Nu har en kreds af forskere imidlertid taget initiativ til en større forsknings- og formidlingsindsats på dette område. Gruppen, der består af seks historikere, to navneforskere, to slægtshistorikere, en arkæolog og en folklorist, har ladet sig inspirere af det store arbejde, der blev udført af en række norske forskere – med Knut Sprauten som en af nøglepersonerne – fra 1990 til 2008, hvor det sidste af de fem bind om Norge i 1743 så dagens lys.

I Danmark håber vi også med tiden at kunne udgive alle de bevarede indberetninger i bogform, men i første omgang har vi digitaliseret hele materialet og stillet det til rådighed for slægtsforskere, lokalhistorikere og andre, som kunne have lyst til at transskribere det. Disse transskriptioner bliver korrekturlæst af forskergruppens medlemmer og lægges herefter på nettet, hvilket forhåbentlig kan inspirere endnu flere til at melde sig som frivillige kildeafskrivere.²³

- 18 Fx er der ikke direkte spor af Berregaards indberetning i Pontoppidans beskrivelse af Korsør og Antvorskov amter. Men muligvis er der en indirekte reference i denne karakteristik af den sjællandske bonde: «Andre, saavelsom jeg, have iagttaget, at naar man spørger ham om sin Meening, faaer man sielden noget reent og tydeligt Svar, men saadan Tveetydighed, at man ikke strax bliver klog deraf.» Pontoppidan, Tomus II, København 1764 (repr. 1969): 43.
- 19 Bo Fritzbøger, der har beskæftiget sig indgående med den jyske godsejer Hans Rosborg, »fornemmer her og der« Rosborgs bidrag til 1743-indberetningerne i *Den Danske Atlas*. Bo Fritzbøger, *En lumpen stodder. Liv og landskab i 1700-tallets Midtjylland*, København 2016: 20.
- 20 Svend Cedergreen Bech, *Den Danske Atlas og Værkets Tilblivelseshistorie*, København 1969: 35.
- 21 Hovedparten af de norske indberetninger ligger stadig i Det Kongelige Bibliotek, mens andre er havnet på forskellige norske biblioteker og arkiver, jf. Røgeberg 2002: 251.

- 22 En oversigt over udgivne indberetninger ses i Henry Bruun (udg.), *Dansk historisk bibliografi*, bd. 3, København 1968: 5. Se også Jørgen Mikkelsen, Sundhedsforvaltningen, i Erik Nørr og Karl Peder Pedersen (red.), *På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750–1920*, København 1998/2008: 401–406. Her gengives uddrag af seks indberetninger med svar på spørgsmålene om vejrlig, sygdomme og lægeurter.
- 23 Michael Dupont og jeg, der er tovholdere på Jessen-projektet, er begge ansat på Riksarkivet, hvor kildeindtastning og affotografering af kilder med frivillig arbejdskraft har været en ret omfattende og succesfuld aktivitet i de seneste år. Men da man i sagens natur ikke kan tvinge, men kun opmuntre, frivillige til at yde et bestemt arbejde, er det sandsynligt, at der vil gå mange år, før vi er helt færdige med at transskribere De Jessenske Relationer. Og måske bliver vi aldrig helt færdige.

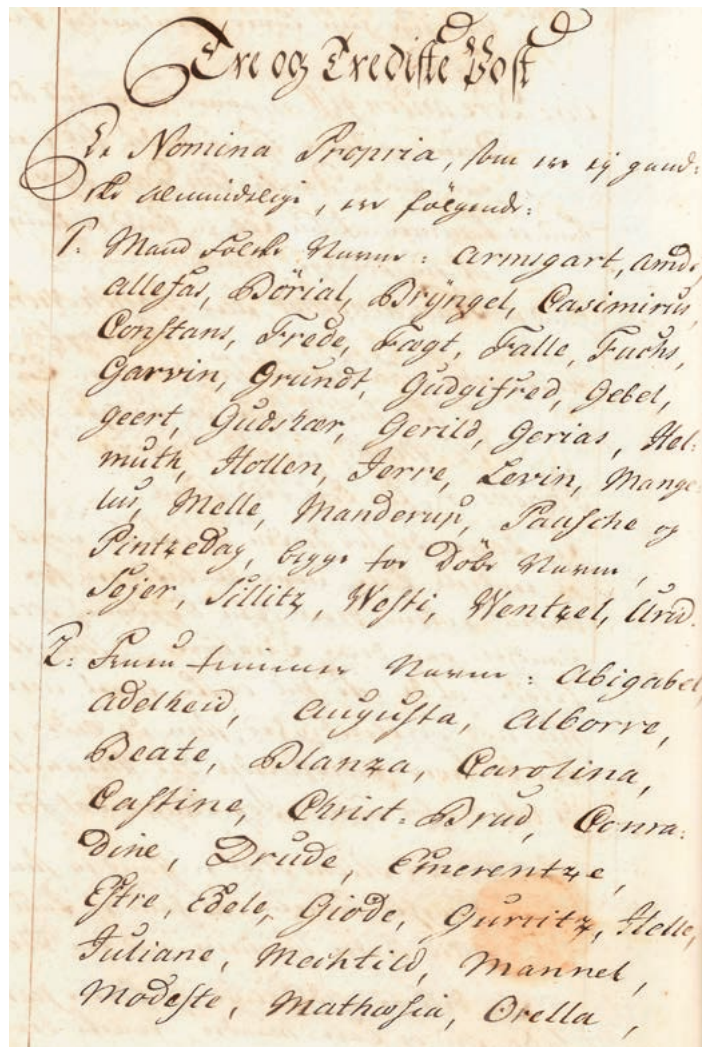
[illegible]

Da en embedsmand i Frederiksborg og Kronborg amter (Nordsjælland) skulle besvare Jessens spørgsmål om lokalbefolkningens »Egenskaber« og »Inclination«, valgte han især at sætte fokus på almuens overtro. Han belyste emnet ved at fortælle en historie om en kvinde, der havde født 12 børn, som alle var dødfødte eller døde som spæde. Da hun blev gravid for 13. gang, fik hun det råd at give barnet et navn, som ingen tidligere havde haft. Og sandelig: Pigen, der blev døbt Asserie, var stadig i live, da indberetningen blev skrevet. (Riksarkivet, København; Danske Kancelli, Efterretninger ..., pk. D102a).

Sideløbende med denne crowdsourcing-aktivitet er vi gået i gang med at skrive en antologi, der belyser indberetningernes værdi ud fra forskellige synsvinkler. Bogen kommer til at indeholde kapitler om landskabshistorie, stednavne, særlige personnavne, lokale ordsprog, klimaet og den mulige sammenhæng mellem vejrforholdene og befolkningens sygdomsbillede, købstæderne og deres beboere, brugen af byvåben samt omtalen af antikviteter. Desuden vil der være et kapitel om den danske topografiske tradition og ét om Jessens liv og virke.

På nogle af disse felter kan De Jessenske Relationer trods de mange og store lakuner tilbyde et imponerende og måske ligefrem enestående kildemateriale. Dette gælder blandt andet udbredelsen af særlige personnavne, hvor det er muligt at sammenholde oplysningerne med informationer fra den database, som frivillige slægtsforskere har tilvejebragt gennem indtastning af alle poster i folketællingen fra 1787.

På andre områder er den samlede værdi af 1743-indberetningerne mere begrænset, end man kan finde enkeltoplysninger af stor interesse. Her kan stednavnene tjene som eksempel. For ganske vist er langt de fleste af lokaliteterne i De Jessenske Relationer velkendt i den topografiske litteratur, men det hænder, at indberetningerne kan give os ny viden om et bestemt stednavn. I indberetningen fra amtmand Berregaard kan man således læse, at kronprins Frederik (den senere Frederik 5.) under en klapjagt i Sydvestsjælland i februar 1743 holdt middagstaffel i et skovhus, som han ved denne lejlighed gav tilladelse til at blive kaldt Frederikslund. I 1780'erne blev der opført to ejendomme – Store og Lille Frederikslund – i det

Villum Berregaards fyldige indberetning om forholdene i Korsør og Antvorskov amter indeholder også lange fortegnelser over ordsprog og personnavne. Her er en del af listen over drenge- og pigenavne, hvor vi bl.a. støder på så særprægede navne som Allefas, Bryngel, Gudshær, Påske- og Pinsedag samt Christ-Brud og Gurritz. (Riksarkivet, København; Danske Kancelli, Efterretninger ..., pk. D102a).

pågældende område, og det har hidtil været den almindelige opfattelse, at godsejeren Hans Henrik von Eickstedt ønskede at hylde den senere konge Frederik 6. ved at opkalde gårdene efter ham. Men nu viser det sig altså, at stednavnet er 40 år ældre og har relation til en anden konge.²⁴

Fra Ole Worm til sjette udgave af Trap Danmark

Den landsdækkende indsamling af oplysninger om natur- og kulturforhold, som blev sat i gang i 1743, var et led i en lang topografisk tradition, der strækker sig lige fra 1500–1600-tallet til i dag. Et af de vigtige årstal i denne sammenhæng er 1622, hvor Christian 4. udsendte et brev til bisperne i Danmark og Norge om at indhente oplysninger om antikviteter i alle dele af rigerne. Professor Ole Worm havde udarbejdet en særlig spørgeliste til dette formål. Det var hensigten, at sognepræsterne skulle bruge den, når de udspurgte lokalbefolkningen om levn fra ældre tid. Det grundige forarbejde bar frugt, idet der indkom et stort antal besvarelser fra mange landsdele.²⁵ De udgjorde et væsentligt kildegrundlag for Worms store antikvariske forfatterskab, der blandt andet omfattede værket *Danica Monumentorum libri sex* (1643) med en beskrivelse af alle de dengang kendte runeindskrifter i Danmark og Norge samt Gotland.

²⁴ Berregaard: 36. Iagttagelsen er gjort af Bent Jørgensen, som har skrevet om den i den kommende antologi om De Jessenske Relationer.

²⁵ Indberetningerne fra Aalborg, Ribe, Aarhus og Fyns stifter samt Bornholm er udgivet af Frank Jørgensen i *Præsteindberetninger til Ole Worm*, bd. I-II, København 1974, mens John Tuneld har udgivet *Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624*, Lund 1934.

Hans Gram henviste også direkte til Worms arbejder, da han formulerede spørgsmålet om antikviteter til Jessens spørgeliste i 1743.

I 1650'erne blev der udgivet hele tre store topografiske værker. Bedst kendt i dag er Arent Berntsens *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed*, der udkom som fire bøger i årene 1650–1655 (genoptrykt i 1971). Berntsen havde tidligere været skriver hos flere godsejere og en lensmand, og hans værk tjente da også primært som en håndbog i godsadministration (med oplysninger om handel med jordegods og beregning af fæsteafgifter m.m.). Men det indeholder også den første systematiske topografiske skildring af Danmark, idet hovedvægten er lagt på erhvervsforholdene.

Det var derimod især de markante bygninger og store begunstigheder såsom Christian 4.s og Frederik 3.s kroninger, der interesserede Jens Lauridsen Wolf, da han udgav *Encomion regni Daniæ* i 1654. Wolf gjorde meget ud af København og bispebyerne, hvori mod mange andre dele af landet fik en noget stedmoderlig behandling. Trods den latinske titel er Wolfs beskrivelse udgivet på dansk.

Mens Wolf holdt sig til det danske kongerige (samt Gotland), tog Caspar Danckwerth det sønderjyske område under behandling i *Newe Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein* fra 1652 – et værk, der kom til at danne ramme om topografisk udforskning af disse landsdele langt frem i tiden.

I modsætning til Berntsen, Wolf og Danckwerth gjorde Peder Hansen Resen i høj grad brug af Ole Worms arbejdsmetode med systematisk indsamling af informationer fra lokale embedsmænd, da han i 1660'erne satte gang i det hidtil mest ambitiøse forsøg på en topografisk beskrivelse af Danmark. Gennem mange år forenede

Resen et juraprofessorat med talrige administrative hverv såsom borgmester i København og assessor i Højesteret. Ikke desto udførte han samtidig en imponerende indsats for at tilvejebringe et grundigt og mangefacetteret *Atlas Danicus*. I denne forbindelse blev sognepræsterne i 1666 præsenteret for en spørgeliste, der blandt andet handlede om indskrifter, oldtidsminder, hellige kilder og byvåbner, og i 1681 og 1686 blev de bedt om svar på spørgsmål om historie og naturforhold. Desuden sørgede Resen for, at der blev lavet afskrifter af forskellige historiske dokumenter. Da den samlede tekstmængde efterhånden var kommet på 30–40 foliobind, blev der i 1684 indgået aftale med pastor Johan Brunsmann, som påtog sig at gennemføre en betragtelig reduktion. Da Resen døde fire år senere, var den nye udgave på syv bind klar til at blive trykt. Men da enken ikke så sig i stand til at dække udgifterne til trykningen, blev det i stedet besluttet at lade teologen Chresten Aarslev foretage endnu en forkortelse. Aarslevs tre bind blev heller ikke trykt, men hans tekst har overlevet til i dag. Vi kender også meget af Brunsmanns tekst, dog mest i form af afskrifter fra 1700-tallet. Derimod gik næsten alle de oprindelige bind tabt ved Københavns brand i 1728.²⁶

Aarslevs og Brunsmanns tekster samt en afskrift fra 1720'erne (der siden er gået tabt) dannede i 1750'erne grundlaget for hofbygmester Laurids de Thurahs forsøg på en rekonstruktion af Resens

.....

26 Som et led i *Atlas Danicus*-projektet fik Resen lavet kobberstik af en række kort og prospekter over byer og slotte m.m. De blev trykt i 1677 og genudgivet af Ib Rønne Kejlbo i 1974. De fleste af Resens tekster – i original eller bearbejdet version – er blevet udgivet mellem 1925 og 1996. Det drejer sig om i alt 16 publikationer, herunder bøger om Færøerne, Grønland og Gotland. Det eneste tekstbind, som Resen selv fik trykt, handler om Samsø og udkom i 1675.

værk. Til dette formål indhentede Thurah imidlertid også indberetninger fra bisperne og præsterne om kirker og herregårde med mere. Thurah forestillede sig et værk på adskillige bind, men nåede kun at realisere enkelte af dem, før han døde i 1759.²⁷

Det er tænkeligt, at Thurahts arbejde har givet inspiration til det projekt, som Erik Pontoppidan igangsatte i begyndelsen af 1760'erne efter ordre fra Frederik 5. (se s. 280–281). Pontoppidan agtede ikke at genskabe Resen, men at skrive sit eget værk på grundlag af omfattende studier i litteraturen og centraladministrationens arkiver. Hensigten var nemlig, at værket ikke blot skulle indeholde historiske, men også »physiske og oeconomiske Efterretninger«, sådan, at det blev »beqvemt til nogen virkelig Brug og Nytte«. Denne »pragmatiske« (nyttebetonede) tilgang var et karakteristisk træk ved mange af oplysningstidens forfatterskaber.²⁸

Pontoppidan og hans efterfølger Hans de Hofman indhentede også oplysninger fra forskellige informanter rundt om i landet. Vi ved ikke meget om denne indsamlingsvirksomhed, fordi der kun er bevaret en enkelt arkivpakke med »Materialer til Pontoppidans

Danske Atlas«. Det fremgår dog her, at forfatterne blandt andet havde kontakt til godsejere, præster og latinskolerektorer på Sjælland og Jylland, men der er også anonyme indberetninger i samlingen.²⁹

Resens og Pontoppidans arbejde var velkendte for kabinetssekretær Jens Peter Trap, da han i 1850'erne kastede sig ud i det projekt, der endte med at blive til fembindsværket *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark* – et værk på næsten 2500 sider, som så dagens lys i løbet af blot tre år (1858–1860).³⁰ Kendskabet til den danske topografiske tradition var måske også baggrunden for, at han valgte at bygge så stærkt på meddelelser fra lokale informanter. De 1500–1600 sognepræster, købstadsembedsmænd og godsejere med flere, som var blevet forsynet med spørgelister, stod for en meget stor del af oplysningerne i de afsnit, der handler om de enkelte købstæder og landsogne og til sammen optager cirka 80 procent af pladsen. Trap fik dog også hjælp fra forskellige eksperter og fra centrale myndigheder og institutioner. Generalstaben kunne for eksempel give oplysninger om samtlige landsbyer og gårde, mens Nationalmuseet kunne fortælle om de fredede fortidsminder.

I overensstemmelse med strukturen i Pontoppidans atlas valgte Trap at indlede værket med en »almindelig del«, hvor man kan få en generel orientering om naturgeografi, befolkningsforhold, erhvervsmønstre og forvaltning i kongeriget som helhed samt på Færøerne, Island, Grønland og de vestindiske øer. Herefter følger

27 Thurah efterlod sig et manuskript, kaldet Uldall 186 fol. I–VII, som nu findes i Det Kongelige Bibliotek og betragtes som den vigtigste kilde til Resens atlas. Af egne bearbejdnings udgav Thurah beskrivelser af en række øer, nemlig Bornholm og Christiansø (1756), Amager og Saltholm (1758) og Samsø (1758).

28 Pontoppidan I, 1763: XV. Jf. s. II i samme forord, hvor Pontoppidan bemærkede, at en udførlig beskrivelse af alle landsdele krævede nøje efterretninger »om hver Provintzes naturlige saavel som Borgerlige Tilstand i de ældere og nyere Tiider, om Indbyggernes Art og Egenskab, samt Vilkaar og Nærings-Midler, item om Stædernes adskillige Skiebne, særdeles Aarsagen til deres Fremvext eller Aftagelse, samt adskillige andre gamle og nye Ting«, som »med Tiden maatte give Anledning til almindelig Gavn og Nytte«.

29 Svend Cedergreen Bech 1969: 46–51.

30 Det følgende bygger på: Per Boje, Trap gennem tiderne, *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* nr. 1, 1997: 18–34.

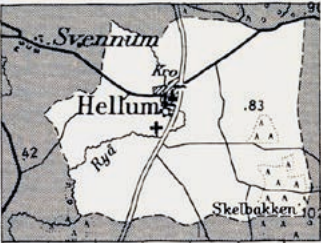
»den specielle del«, hvor der er faste dispositioner for købstads- og sognebeskrivelserne. Her er der blandt andet omtale af beliggenhed, areal, befolkningstal, erhverv, historie og aktuel kommunal økonomi. Bøgerne blev forsynet med et stort antal illustrationer og nytegnede købstadskort.

Værket var både tænkt som en håndbog, der egnede sig til hurtige opslag, og en fremstilling, der gav læserne en bredere viden om Danmark. Et sådant værk var der åbenbart stor efterspørgsel

Hellum sogn (H. kom.) omgives af Skæve, Hellevad og Hallund so. samt Børglum hrd. (Jerslev so.). Længst mod ø. rejser sig Jyske Ås' vældige, skovklædte bakkeryg til højder over 100 m, kulminerende i Storstensbakke (109 m) med den smukke udsigt og i Skelbøgen (102 m) på skellet ml. Hellum, Skæve og Hellevad. I Jyske Ås udspringer Rye å for derefter at strømme mod v. gennem so.s noget lavere liggende og mindre kuperede del. Jorderne er de fleste steder sandmuldede med stenet underlag, der ses i de meget betydelige grusgrave. Gl. søbundsaflejringer findes ø.f. Holmgård. Der er en hel del skov som Endelt skov (der er en del af Allerup bakker), Stensbak og Kalsbjerg plantager.

Areal i alt 1955: 1931 ha. *Befolkning* $\frac{1}{10}$ 1955: 581 indb. fordelt på 160 husstande. (1801: 248, 1850: 339, 1901: 409, 1930: 607). Efter erhverv fordelte befolkningen sig 1950 i flg. grupper: 392 levede af landbrug m.v., 82 af håndværk og industri, 32 af handel og omsætning, 34 af transportvirksomhed, 13 af liberale erhverv og administration og 30 af aldersrente, formue, pension olgn., medens 9 ikke havde givet oplysning om erhverv.

I so. ligger *Hellum Kirkeby* (1465 Helym, 1522 Hielwm; u. 1801—02) m. kirke og skole (opf. 1900), *Hellum Mejeriby* m. kom.kontor (i den tidl. stat.bygning), skole (opf. 1914) m. so.bibl. (opret. 1950; 1300 bd.), sportsplads, kro, filial af Sæby Bank, mejeriet Pilegårds Mølle (opret. 1901), 2 cementstøberier, savværk, maskinstat., brevsaml.sted, telf.central. — Saml. af gde og hse: *Hellum Bakker*;

VH

Et uddrag af en typisk sognebeskrivelse i 5. udgave af *Trap.Danmark*. Det pågældende bind om Hjørring Amt udkom i 1960. Efter en karakteristik af landskabet er der et kort afsnit om befolknings- og erhvervsstatistik og en omtale af alle landsbyer og store gårde. Derpå følger detaljerede beskrivelser af kirker og herregårde, og til sidst nævnes alle møller, heder, skove og fredede oldtidsminder m.v. samt kendte personer, der var født i sognet. Mange sognebeskrivelser fylder adskillige sider.

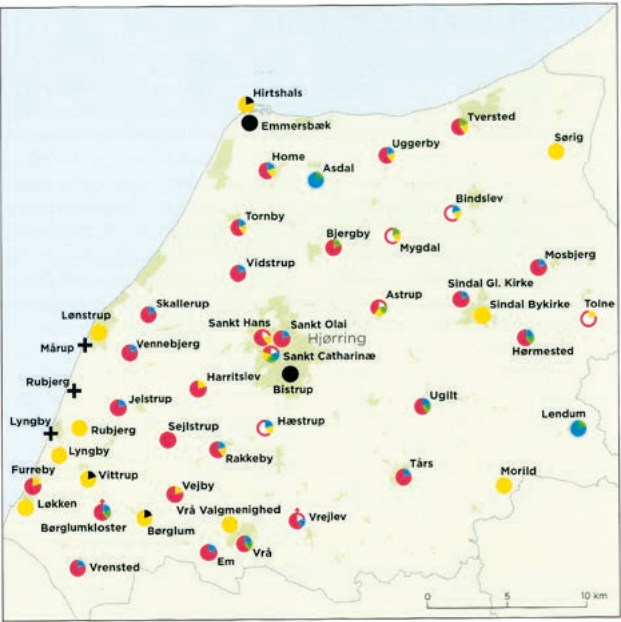
på, for oplaget på 4800 eksemplarer blev hurtigt udsolgt, og det gav blod på tanden til at fortsætte. Derfor tog Trap i 1861 fat på arbejdet med en tilsvarende beskrivelse af hertugdømmet Slesvig. Resultatet blev et tobindsværk med tilhørende kortmateriale, som udkom i 1864 – ironisk nok det samme år, som Slesvig blev en del af Tyskland. I 1872 begyndte Trap at udsende en revideret udgave af værket om kongeriget. Det blev til fem bind, hvoraf det sidste udkom i 1879. Siden kom der en tredje udgave i 1898–1906, en fjerde udgave i 1920–1932 og en femte udgave i 1953–1972. Tekstmængden voksede hver gang, og femteudgaven nåede op på 30 bind med over 10 000 sider, hvor der oven i købet er mere tekst per side end tidligere. Men selv om de nyere bøger omtaler flere emner (for eksempel flere typer af offentlige institutioner), er der sket påfaldende små strukturelle forandringer mellem første og femte udgave. Således har rækkefølgen af lokalitetsbeskrivelser stort set været den samme fra udgave til udgave, idet man hver gang har organiseret stoffet i overensstemmelse med det administrative hierarki, som eksisterede indtil 1919 (amt, herred, sogn), og købstæderne og landsognene har været grundelementet i beskrivelsen i alle fem udgaver. Det er også værd at bemærke, at man endnu ved udgivelsen af femteudgaven gjorde brug af 3000–4000 lokale informanter, selv om antallet af faglige specialister var væsentligt højere end tidligere, nemlig cirka 400.

I 2014 påbegyndte arbejdet med en sjette udgave af *Trap Danmark*. Projektet er fondsfinansieret, og det er et krav fra fondenes side, at der inden for seks år udarbejdes 34 bind samt en digital version med supplerende informationer og en app, der kan give brugerne oplysninger om det sted, hvor de aktuelt befinder sig. Selv

om den nye udgave tjener det samme formål som forgængerne og derfor skal være et autoritativt opslagsværk, lægges der meget mere vægt på læsevenlighed end tidligere. Det betyder blandt andet, at man helst vil undgå store ophobninger af knap så vigtige tal og navne i bøgerne. Med sit moderne layout får værket også en ganske anden fremtoning, end garvede brugere af *Trap Danmark* er vant til, og den flittige anvendelse af temaartikler og faktabokse gør det muligt at fortælle interessante »sidehistorier«, som redaktørerne næppe ville have fundet plads til i de ældre udgaver. En anden væsentlig nyhed er, at kommunerne har overtaget sognenes rolle som grundelement ved beskrivelsen. Redaktørerne lægger også vægt på et tæt samarbejde med politikere og embedsmænd i de enkelte kommuner under udarbejdelsen af hvert bind. Det er dog redaktørerne og de tilknyttede fagkonsulenter, som afgør hvem der skal skrive de enkelte tekster og bagefter »faktatjekker« resultaterne. Så vidt muligt er alle forfattere fagspecialister, men nogle er samtidig ansat i den pågældende kommune som for eksempel stadsarkivar eller museumsinspektør.

I modsætning til de foregående udgaver rummer indledningen til den nye *Trap Danmark* også nogle principielle overvejelser over, hvorfor det giver mening at investere så mange ressourcer i et værk af denne karakter. I protektoren kronprins Frederiks forord lyder det blandt andet sådan: »I en globaliseret verden er det vigtigt at kende sit land og dermed sine forudsætninger. På den måde kan man bedre sætte ord på, hvad vi som nation har at byde på, og hvorved og hvorfor dansk og nordisk kultur er til inspiration for mange

andre lande«. ³¹ *Trap Danmarks* sjette udgave kan altså også – ligesom mange ældre værker om dansk topografi – bruges til at fastholde og videreudvikle den nationale identitet.

Kirkekort over nuværende og tidligere folkekirker i Hjørring Kommune.
● Romansk kvaderstensarkitektur ca. 1100-1225
○ Romansk teglstensarkitektur ca. 1175-1250
● Kloster
● Gotik ca. 1250-1550
● Renæssance til klassicisme ca. 1550-1860
● Stilpluralisme ca. 1860-1960
● Modernisme ca. 1960-
+ Ødekirke - nedlagte og evt. forsvundne kirker
Flerfarvet - flere perioder repræsenteret. Farverne indikerer tilstedeværelsen af en stilperiode, ikke den procentvis andel.

I 6. udgave af *Trap*. Danmark er der ikke beskrivelser af de enkelte sogne. Til gengæld indeholder bøgerne mange kort og grafer, som belyser den lokale og regionale udbredelse og variation af bestemte fænomener. Dette kort findes i kapitlet om kulturen i Hjørring Kommune (bind 3, 2016, s. 201), hvor man også kan finde afsnit om bl.a. den lokale dialekt, foreningsliv, kirkegårde, herregårde og voldsteder, billedkunst, medier og teater. Desuden indeholder kapitlet to temaartikler på 1-2 sider om kystturismen og om det markante bygningsanlæg Vrejlevkloster.

31 Niels Elers Koch (ansv. red.), *Trap Danmark*, 6. udgave, bd. 3, 2016: 7.

Lange linjer i den danske topografiske tradition

Da Erik Johan Jessen, Hans Gram og Erik Pontoppidan formulerte de 40 (for Norges vedkommende 43) spørsmål til de lokale embedsmænd i 1743, var det hensigten, at svarene skulle danne grundlag for en samlet fremstilling om monarkiets topografi. Bortsett fra et enkelt bind om Norge udkom dette værk dog aldrig, men i både Norge og Danmark har vi i de senere år gjort en stor indsats for at bringe kendskabet til de mange indberetninger ud til en større offentlighed. I Danmark falder dette sammen med, at der i disse år for sjette gang udkommer en udgave af det topografiske flagskib *Trap Danmark*. Det er interessant at anskue disse to aktiviteter i sammenhæng. De vidner om en lang dansk topografisk tradition med megen kontinuitet. Et af de påfaldende træk er den omfattende brug af lokale informanter, typisk sognepræster, som spillede en stor rolle allerede i 1600-tallet, og som endnu havde en væsentlig betydning ved udarbejdelsen af de ældre udgaver af *Trap Danmark*. Der har også været megen kontinuitet med hensyn til, hvad de topografiske skribenter ønskede at få at vide af deres informanter. Oplysninger om oldtidsminder og markante bygninger har for eksempel ofte spillet en fremtrædende rolle. Til gengæld er flere af spørgsmålene i listen fra 1743 ret unikke. Det gælder blandt andet opgaverne vedrørende personnavne og lokale talemåder, men også spørgsmålet om beboernes egenskaber og »Inclination«, som gav amtmand Berregaard anledning til mange refleksjoner over de sydvestsjællandske bønders manglende stræbsomhed. Disse særlige spørgsmål og svarene på dem er så absolut med til at højne værdien af De Jessenske Relationer.

Brugata: et nabolag? Et portrett av ei gate i 1910'

..... Marthe Glad Munch-Møller og Ida Tolgensbakk

Hjørnet av Storgaten og Brogaten – hjørnet av Gunerius Pettersen kaldet – er den plet i byen som har mest storbykarakter. Kanhænde jeg synes det fordi den alltid minder mig om et bestemt sted i Paris, nogensteds bakom Gare Montparnasse. Den minder mig forresten om alle storbyer jeg har set. Det er noget flyktigt som ligger i luften – en anelse om gater som løper langt utover med menneskers arbeidsplasser og menneskers hjem. (Sigrid Undset, 1918)²

Flyktig er ordet Sigrid Undset bruker om Brugata i Oslo på begynnelsen av forrige århundre. Hun sier stedet har storbykarakter, og

.....

1 Brugataprosjektet vårt har fått støtte av mange engasjerte mennesker. Vi ønsker å takke Knut Sprauten, som ga oss støtte og frihet i arbeidet på NLI. Derest vil vi takke alle lokalhistoriewikibrukere som har bidratt med entusiasme, grunnforskning og skrivning i Brugataartikler på wikien. Vi vil også takke privatpersonene som på eget initiativ har tatt kontakt med oss for å fortelle om sine egne familiers erfaringer fra Brugata på 1900-tallet. Til sist må vi takke Oslo Byarkiv, Oslo skolemuseum og Sporveismuseet for uvurderlig hjelp med å finne fram til kilder, og Gunhild Ecklund for utveksling av ideer og fakta i siste fase av artikkelskrivinga.

2 S. Undset, Gaterne, i O. Braaten (red.), *Kristiania*, Kristiania 1918: 91–93.

ligner metropolene ute i Europa. Flyktighet i en by dreier seg kanskje dels om en følelse av urbanitet, om det livet som går ut over det lokale. Dels dreier det seg om en mer konkret observert travelhet. Var Brugata virkelig en slik urban gate på begynnelsen av forrige århundre? Eller kunne den også fungere som et nabolag der folk kjente hverandre og kom hverandre nær, slik mange strøk og delbydeler i Oslo har vært byer i byen? Undsets hverdagsliv tilhørte andre deler av Oslo, og blikket hennes på Brugata er observatørens, den som står utafor og titter inn. Vi kan heller ikke gjøre annet enn å stå utafor nå hundre år seinere, men vi skal i det følgende forsøke å ta beboernes og ikke den forbipasserendes perspektiv.

Denne teksten skal handle om Oslogatas liv ikke lenge før Undsets karakteristikk, i 1910, og om de livene som ble levd der. Målet er å gi en stemningsrapport fra ei gate på begynnelsen av 1900-tallet og samtidig peke på viktige samfunnstrekk i den voksende storbyen. Kunne Brugata være et nabolag, altså et område der nettverka mellom beboerne skapte fellesskap for de som bodde der? Vi stiller to spørsmål: Hva er mulig å finne ut om folks hverdagsliv når kildetilfanget er magert og for en stor del statistisk? Og: er det grunn til å tro at Brugata var ei «flyktig» storbygate for sine beboere, eller ser vi tegn til at den var et nært og sammenvevd lokalsamfunn, – at den ble oppfatta som et nabolag?

Brugata som tema har vært prøvestein for et prosjekt vi har hatt gående i lokalhistoriewiki siden 2009, der mange engasjerte mennesker har vært involvert underveis. Vi har testa ut og vist fram hva en wiki kan brukes til, og utforska lokalhistoriens muligheter for å åpne opp, gi dybde til og eksemplifisere den større historien.

At akkurat Brugata ble valgt, var nokså tilfeldig – vi ønska oss en kort, sentrumsnær gate som hadde beholdt et historisk gateløp. Valget har vist seg å være et lykketreff. Brugata har en variert og interessant historie som kan belyse mange sider ved livet i hovedstaden oppigjennom tidene.

Året 1910 er valgt som tema for denne artikkelen fordi kildetilfanget er forholdsvis godt. I den følgende teksten bygger vi mest av alt på kommunale og statlige folketellinger, supplert med adressebøker, offentlig tilgjengelig statistikk, memoarer, notiser og avisartikler. 1910 er også valgt fordi de raske endringene og veksten Oslo gikk gjennom i løpet av de siste tiårene av 1800-tallet, på dette tidspunktet hadde rukket å sette seg.

I hundreårene før 1910 hadde Brugata ligget utafor den egentlige byen og tilhørt Oslos landlige forsteder. Etter hvert krøp hovedstadens sentrum utover, både mot vest og øst, til Brugata ble innlemma i den virkelige byen under byutvidelsen i 1839. I 1910 var Oslo blitt en ganske moderne by, som hadde begynt å likne på det den er i dag. De gamle småhusene med næring og bolig i ett var nesten borte.³ Man hadde fått elektrisk sporvogn, et restaurant- og kulturliv, og beboere fra store deler av verden. Vi kommer her til å hovedsakelig ta utgangspunkt i én moderne og én eldre bygård, nr. 1 og nr. 10. Innfallsvinkelen vår er mikrohistorisk og sosialhistorisk inspirert, men begrenses av at vi har svært få førstehåndserfaringer

3 J.E. Myhre, Byen samles og splittes, i *Oslo bys historie*, bd. 3, *Hovedstaden Christiania. Fra 1814 til 1900*, Oslo 1990: 369.

å bygge analysen på. Vi har ingen «Margit» å intervjuer,⁴ og det er svært lite memoarlitteratur som skildrer Brugata i akkurat dette året. I motsetning til Sigrid Undset kan vi ikke stå i gata og observere. Likevel vil vi forsøke å komme så nær Brugata-beboerne som mulig, og grave fram hva slags vilkår de hadde for sosialt hverdagsliv i nærmiljøet sitt.

I sosiologisk nabolagsforskning går det en tråd gjennom den tyske sosiologen Ferdinand Tönnies begreper om *Gemeinschaft* og *Gesellschaft*⁵ til studier av moderne menneskers ensomhet i storbyen.⁶ Byens nabolag har ofte blitt satt opp mot et tenkt, tett, landsens lokalsamfunn, der alle kjenner alle. Hvorvidt bystrøket «lykkes» som samfunn, har blitt målt på skalaer henta fra småsamfunnene. Delvis i protest mot dette har enkelte forskere romantisert bysamfunnets potensial til å skape toleranse eller til og med respekt for og kjennskap til fremmede.⁷ I Brugata i 1910 var det mange som var født på landsbygda, og det kan hende de målte naborelasjonene sine etter om de var tette og nære, med mange sterke bånd. Men det kan også

hende at de satte pris på den relative anonymiteten som bylivet kan by på, og utnyttet de mulighetene som ligger i det den amerikanske sosiologen Mark Granovetter kalte svake bånd.⁸ Selv har vi vært nysgjerrige på om de mange innvanderne til Oslo ble kjent med hverandre som naboer i Brugata, og om de hadde noe med hverandre å gjøre utover den alminnelige urbane høfligheten. Det er ikke nødvendigvis slik at man kjenner dem man bor sammen med eller ved siden av i en by, men dét er i seg selv verken noe negativt eller noe positivt. For å forstå dynamikken i et bystrøk er det behov for empiriske studier som kan se på nøyaktig hva som skjer når mange mennesker fra de forskjellige steder kommer sammen på liten plass.

Et nabolag kan være så mangt. Om man definerer det som et geografisk område, har det ofte liten sammenheng med sosiale nettverk og individers dagligliv. Motsatt: Tar man utgangspunkt i enkeltmenneskene, finner man gjerne at byfolk har sosiale bånd som stemmer lite overens med det territoriale nærområdet.⁹ I denne artikkelen er stedet gitt. Vi tar for oss Brugata og spør deretter om gata kunne regnes som et nabolag. I noen tilfeller løfter vi fram enkeltbeboere, men hovedpersonen i denne teksten er likevel Brugata som sted.

4 «Margit» er blant annet behandla i T. Pryser, Margit fra «Nr. 13». Sosialhistorie fra en arbeiderbyggård, i P. Fuglum og J. Simensen (red.), *Historie nedenfra. Festskrift til Edvard Bull på 70-årsdagen*, Oslo 1984; og I. Kaldal, Sosialhistorikaren i nr.13 – kulturhistorisk gjensitt, i H. With Andersen mfl. (red.), *Historie, kritikk og politikk. Festskrift til Per Maurseth på 70-årsdagen 7.juni 2002*, Trondheim 2002.

5 Begrepene kan kanskje oversettes til dikotomien mellom de norske ordene *felleskap* og *selskap*, som begge kan bety samfunn, men med ulik grad av nærhet mellom medlemmene. Der det første er tett, er det andre forretningsmessig.

6 I. M. Henriksen og A. Tjora, Interaction pretext. Experiences of community in the urban neighbourhood, *Urban Studies Journal*, nr. 10, vol. 50, 2014: 2111–2112.

7 Se for eksempel kritikken hos G. Valentine, Living with differences. Reflections on geographies of encounter, i *Progress in human geography*, 2008: 32: 325.

8 M. Granovetter, The strength of weak ties. A network theory revisited, *Sociological Theory*, nr. 1, 1983: 201–233.

9 Se for eksempel T. Lee, Urban neighbourhood as a socio-spatial schema, *Human Relations*, nr. 21, 1968: 241 ff.

Brugata på Nicolay Solner Krums kart over Kristiania fra 1888. Kilde: Nasjonalbiblioteket via Lokalhistoriewiki.

Ei innflyttergate i Oslo sentrum

Fra Storgata strekker Brugata seg i sørøstlig retning over Lilletorget, til den stopper ved Vaterlands bru. Den er av Oslos kortere gatestubber, og i 1910 lå det 21 adresser der. Visuelt var gata på dette tidspunktet fortsatt prega av eldre bondehandelsgårder med doble innergårder, vekslende med relativt moderne murgårder på opptil seks etasjer bygd i løpet av 1800-tallets andre halvdel. Ned mot elva lå det dessuten flere toetasjes mur- og trehus. Nesten alle bygningene hadde butikker på gateplan og en blanding av boliger og næringslokaler i de øvre etasjene og bakbygningene. I 1910 var Brugata de facto grense mellom det turistguiden *Kristiania-Ciceronen* i 1902 omtaler som «Byens ildest anseede Strøg», de fattige strøka Vaterland

og Fjerdingsgen.¹⁰ Bolignøden var stor i denne perioden, og det er derfor ikke overraskende at folketellingene viser at mange bodde trangt. En liten eller større familie hadde kanskje ett rom på deling. Andre leide ut sitt beste rom til familie eller fremmede. Atter andre bodde på hybel, enten hos familier eller selvstendig.

Brugata var ei innflyttergate. Dette hadde gata til felles med store deler av Oslo sentrum. Stadig nye mennesker flytta inn og flytta ut, og tok familier, bedrifter, språk og vaner med seg. Et viktig premiss i nabolagsstudier er at stabilitet på nærmiljønivå påvirker enkeltindividenes vilje, evne og mulighet til sosial integrering. Sagt på en annen måte: Hvis folk skal bli kjent med hverandre og danne fellesskap, er de nødt til å få litt tid på seg. Nabolag der det er mye flytting inn og ut, har en tendens til å gjøre innbyggerne mindre fornøyde: Det blir færre vennskap og mindre deltakelse i lokalt styre og stell.¹¹ Gjesdal Christensens studie av Vålerenga forteller at andelen innflytta beboere sank fra 1891 til 1910.¹² Det er ikke gitt at Brugata gikk gjennom en tilsvarende stabilisering. Stadig utskifting av beboere var et vedvarende trekk som skilte sentrumsbydelene fra blant annet Vålerenga og Sagene.¹³ Konsentrerer vi oss om de to bygårdene nummer 1 og 10, er omtrent halvparten født utenbys.

¹⁰ *Kristiania-Ciceronen. En veileder for tilreisende*, Kristiania 1902: 131.

¹¹ For en gjennomgang, se for eksempel R.J. Sampson, Linking the micro- and macrolevel dimensions of community social organization, *Social Forces* 1991, 70.

¹² Fra 79,2 utenbysfødte voksne beboere til 53 prosent. A.L. Gjesdal Christensen, *Vålerenga. Treby i murbyen*, Oslo 1972: 20.

¹³ Knut Kjeldstadli, *Oslo, spenningens by*, Oslo 1995: 166, 167.

På dette postkortet ser vi Brugata fra Lilletorget. Narvesenkiosken er av tårntypen, med innebygd telefon. Kortets avsender melder hjem, kanskje til familie utafor byen, og forteller også at hen på fredag skal bort og spise fløtegrøt. Foto: Ukjent, Oslo byarkiv.

Disse innflytterne kom fra nesten alle Norges kanter, fra Troms i nord til Vest-Agder i sør, men stort sett fra mindre steder: Hvidsten, Nord-Odal, Melhus. I tillegg var femten stykker født utafor Norges grenser: En var finne, og fire var svensker. Ikke minst var det noen virkelig langveisfarende. Det bodde en jødisk familie fra Vilnius i både nummer 1 og nummer 10. Der Plesansky-familien hadde kommet direkte til Norge, hadde Levin-familien oppholdt seg lenge nok i Sverige på veien til at de hadde rukket å få tre barn der.¹⁴

¹⁴ Folketelling 1910 for 0301 Kristiania kjøpstad.

Mange har skrevet om hvordan landsungdommen la om til standardspråket når de flytta inn til hovedstaden, men det er ikke gitt at dette var en total omlegging. Mange av de som bodde i Brugata, hadde bare vært i byen i noen få år. Omlegging av talespråket tar tid og er ikke noe alle gjør med samme letthet. Om ikke Hilma Andersen og Kristine Marie Tollefsen kjente hverandre fra Arendal, kan det godt hende at de oppdaga sin felles bakgrunn når de hørte hverandre prate i oppgangen i nummer 7. Mange av de jødiske familiene snakka jiddisch, i alle fall hjemme, og det var vanlig at først annengenerasjonen var virkelig norskspråklige.¹⁵

I perioden vi tar for oss, hadde ifølge Knut Kjeldstadli deler av Oslo øst, Sagene, Grünerløkka og Gamle Oslo preg av å være reelle lokalsamfunn, med faste grenser, relativt stabil bosetning, gjenkjennelig sosiolekt og en følelse av å høre til for de som bodde der. Sentrumsbydelene hadde ikke dette preget.¹⁶ Spørsmålet er om Brugata overhodet kunne skape en nabolagsfølelse for sine beboere, altså en tilhørighet til stedet og de menneskene som bodde der. Lå forholdene til rette for at man kunne oppleve naboskap, eller var det slik at det potensielt ustabile og flyktige ved sentrumsmiljøet frarøvet beboerne muligheten til nære relasjoner til folk i nabolaget?

Undsets beskrivelse av området er prega av tilskuerperspektivet hennes: «Her er skumle strøk, buler og sjapper like ved hjem, hvor modige mennesker hver dag kjemper for en barneflokk mot

¹⁵ O. Skarsaune og I.M. Gaarder (red.), *Vår eldre bror. Fragmenter av jødedom og jødisk liv i Norge*, Oslo 1992: 11.

¹⁶ Knut Kjeldstadli, *Oslo, spenningens by*, Oslo 1995: 166, 167.

fattigdommen.» Undset beskriver strøket slik det framstår på gateplan. Når hun omtaler dem som bodde der som «de rigtige brede lag, folkene som kvernes rundt i strømhvirvlen hvor noget suges tilbunds og noget drives op – deres barn rekrutterer byens bærme og byens overklasse»,¹⁷ er det poetisk, men det er også upresist. For selv om Brugata var rikt befolka med det Undset kaller de brede lag, var klasseforskjellene internt i gata store, og folk fra forskjellige samfunnsklasser bodde ikke bare i samme gate, men også i samme bygård – og ganske ofte også i samme leilighet.

Boformer

Selv om slektskap eller giftemål var en vanlig årsak til at folk flytta sammen, var det slett ikke den eneste. Praktisk talt alle oppgangene fra Storgata til brua huse enker og ugifte, og mange av de familiebaserte husstandene hadde også andre boende: losjerende, tjenestefolk og pleiebarn. Av de 635 beboerne som var hjemmehørende i gata i 1910, var 124 under konfirmasjonsalder, født etter 1895. De fleste av disse hadde gifte foreldre, men slett ikke alle hadde foreldre i live eller til stede.

Trangboddheten er ikke påfallende i Brugata hvis vi ser på gjennomsnittet på nesten tre og et halvt rom per boenhet. Brugatafolk hadde 0,7 rom hver i snitt. Men forskjellene var store både mellom de forskjellige gårdene og internt i gårdene. I bakgårdene bodde de fattigste, de som leide rom på månedsbasis, og som ofte

bodde kort tid på hver plass. Mange barnefamilier bodde på bare ett rom – som Olsen-familien i nummer 1, med fem barn i alderen seks til nitten år. Eierne av bondehandelsgården Brugata 3 bodde derimot forholdsvis romslig: Østbye-familien hadde sju rom og et tjenerværelse til disposisjon på mor, far, fire barn og tjenestejenta Anna. De bodde i andre etasje i forhuset, over forretningen, og hadde farger i bakgården. Familien Østbye hadde også eget badeværelse, noe de færreste hadde på denne tida.

I nummer 10 finner vi 58 år gamle, kristianiafødte Mathilde Laurens, som hadde gifta seg med den fire år eldre ålesundingen Samuel Jørgensen Erdahl. De drev bakeri, eide gården og hadde hele seks rom, kjøkken og bad. Fem av Mathildes seks barn bodde fortsatt hjemme, selv om yngstejenta Ruth allerede var 16 år. Familien var nok temmelig velstående: De hadde to tjenestepiker, og yngstejenta gikk på privatskole. Bakeriet må ha gått greit rundt, og det satte preg på hele gården Erdahl eide. Selv om fru Erdahl står oppgitt i folketellingen som «husmor», må også hennes arbeidsdag ha vært sentrert rundt aktiviteten i bakeriet.

En annen «husmor» i nummer 10 var 43 år gamle Victoria Brynhildsen, gift med Oscar Fredrik. Hun bodde som Mathilde i tredje etasje, men i bakbygningen, med mindre sol. Kjøkken og to rom var alt det Victoria og hennes seks hjemmeboende barn mellom fire og femten hadde å boltre seg på. Og der det er sannsynlig at Mathilde hadde en form for arbeidsfellesskap med mannen sin om bakeriet, måtte Victoria klare seg aleine. Hennes mann, Oscar Fredrik, var bøkke på hvalfangst og oppholdt seg store deler av året i Sør-Georgia. Bare seks år tidligere hadde Carl Anton Larsen

17 S. Undset, *Gaterne i O. Braaten* (red.), *Kristiania, Kristiania 1918*: 91–93.

Tjenestejente i Brugata 19 i 1905. I bakgrunnen ser vi et tilsynelatende borgerlig interiør, med barnevogn og tidstypiske møbler. Foto: Einar von Hirsch, Oslo museum.

etablert den første faste, norske hvalfangerstasjonen i Antarktis, så Victorias mann var blant pionerene i denne fangstvirksomheten. Med seg hadde han nest eldste sønn Artur på 17 år. Hjemme i Brugata fikk Victoria utbetalt «trekk» på rederikontoret, det vil si

månedlige utbetalinger basert på mannens hyre.¹⁸ Det lå mye ansvar i å forvalte disse pengene godt – og oppdrageransvaret var ensomt.

Tjeneste var en erfaring svært mange kvinner gjorde seg før de ble gift, og folketellinga gir eksempel på hvor forskjellige tjenestepostene i Brugata kunne være, til og med i en og samme bygning. Det ene ytterpunktet finner vi i den 25 år gamle husholdersken Jenny Bersaas fra Kristiansund. Hun hadde bare ansvar for en eneste person, den ni år eldre handelsborgeren Hans Killingmoe.¹⁹ En kontrast til denne enkle husholderjobben står den 22 år gamle enepiken Nancy Margrethe Walderhaug for. Husstanden hun bodde og arbeida i, lå i etasjen under Jennys. Det var riktignok en seksromsleilighet med eget tjenerværelse, men så besto også husstanden av ni personer inkludert henne selv. Ekteparet hun arbeida for, var begge i jobb, – han var boktrykker, og hun drev kostymeutleie. Trolig hadde Nancy Margrethe store deler av ansvaret for familiens fire barn mellom seks og 13 år, og for daglige gjøremål knytta til deres to losjerende, en mekaniker og en handelsbetjent fra Tromsø.²⁰

Slett ikke alle husstander var så folkerike. Et eksempel på det er 56 år gamle Karen Gledje fra Holts sogn ved Tvedestrand, som bodde i en toromsleilighet i forbygningen i Brugata 1 og drev mote-

18 H. Garmel, *Det må gå! En kulturhistorisk studie av hvalfangerhustruer i Vestfold 1930–1968*, masteroppgave i kulturhistorie, IKOS, UiO 2010.

19 Jenny Bersaas i *Folketellinga for 1910*, nettsversjon, <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036392220689> [oppsett 09.01.2018].

20 S. Sogner og K. Telste, *Ut og søkje teneste. Historia om tenestejentene*, Oslo 2005.

forretning i samme bygg.²¹ I likhet med Karen Gledje var mange av Brugatas kvinnelige yrkesutøvere født på landsbygda. Mye har vært skrevet om bylivets muligheter og farer – og for kvinner er kanskje disse to aspektene særlig ekstreme.²² På den ene siden har storbyens anonymitet vært assosiert med utrygghet, særlig for unge kvinner. Overvåkning og trygghet går ikke sjelden hånd i klam hånd. På den annen side gir urbane rom muligheter for å forsvinne, og for å være anonym i en mengde – uvurderlig for den som søker selvstendighet og frihet.²³ Langt unna familiens blikk kunne de tillate seg mer enn det de hadde kunnet hjemme på Ringsaker eller i Tvedestrand. Kristiania kunne tilby yrkesveier der man hadde lønna, fast inntekt, og fritid etter arbeidets slutt. For de som hadde lønnsarbeid utafor tjenestesektoren, ga også arbeidet større råderett over egen tid og inntekt enn det landbruket kunne tilby.

Støy og ungeflokker

Det kan ikke ha vært mange tider av døgnet det var stille i Brugata i 1910. Mange av beboerne skulle tidlig opp. Det gjaldt for eksempel bakerne, som begynte produksjonen i de små timer, og som i kraft av å være leverandører av «nødvendige varer» hadde lov til å holde

åpent fra tidlig om morgenen, og også på helligdager.²⁴ I fabrikkene litt lenger opp langs Akerselva gikk produksjonen gjerne i gang klokka seks.²⁵ Hjemme hos fabrikkarbeiderne begynte dermed sannsynligvis dagen med kaffe i halv fem-tida. Andre Brugata-beboere drev egne bedrifter, og de måtte opp og sette i gang produksjonen enda tidligere på morgenkysten. Trikken skramla gjennom gata fra sekstida om morgenen.²⁶ Sammen med den kom søppelkjørere og morgenens første dotømmere,²⁷ og vareleveranser på slede, kjerre og med hest. Arbeida man langt unna, var trikkebilletten billigere i rushtida, såkalt arbeidertakst.²⁸

Skoleungene gikk til morgenklassene rett før åtte om morgenen. Skoleveien deres var rett rundt hjørnet til Vaterland skole i Stenersgata, eller til noen av de andre skolene i nærheten.²⁹ Noen gikk også på private skoler: Vi finner Brugata-barn blant annet på

24 Kristiania by's Politivedtægt og Sundhedsforskrifter med tilhørende Bestemmelser: samt Lov om Lukningstid for Udsalgssteder af 31 mai 1900 og Vedtægt for Kristiania ang. samme Gjenstand, Kristiania 1899.

25 O. Braaten, sitert i G. Røde, *Livet langs elva. Oslohistorie fra Sagene, Torshov, Bjølsen, Iladalen, Sandaker, Åsen*, Oslo 2013.

26 Informasjon per e-post fra Bjørn Andersen, Sporveismuseet, april 2017.

27 Vanlig arbeidstid for pudrettkjørerne var fra seks om morgenen til sju om kvelden, ifølge Social-Demokraten 12. januar 1890. Sitert i A. Berg. *Med hjerte i døra. Et bidrag til doens historie*, Oslo 1988: 58.

28 H.A. Fristad. *Oslo-trikken. Storbysjel på skinner*, Oslo 1987: 62.

29 Innen bare én kilometers avstand fra Brugata lå det i tillegg til Vaterland skole også kommunale skoler som Vahlsgatens skole, Møllergadens skole og Lakkegadens skole – Kristiania hadde opplevd en veritabel skoleboom de siste ti-tjue årene.

21 Karen Gledje i Nasjonal folketelling for 1910, nettversjon, <https://www.digitalarkivet.no/census/apartment/1f01036392220628> [oppsøkt 09.01.2018].

22 K. von Ankum, *Women in the metropolis. Gender and modernity in modern culture*, Berkley, London, Los Angeles 1997.

23 F. Tonkiss, *Space, the city and social theory*, Oxford 2005.

Tilla Valstads bok, *Et år i Vaterland*, har vært en av kildene våre til hvordan det var å være barn i Brugata på 1910-tallet. Boka er basert på erfaringene hennes som lærer ved Vaterland Skole fra 1898 til 1920. Her ser vi Tilla Valstad sammen med en av klassene sine. Foto: Ukjent, Asker museum AM-00145.

indremisjonsskolen Hauges Minde på Olaf Ryes plass.³⁰ Årskullene var overalt i byen store og voksende, og plassmangel ble løst ved å undervise på skift – en gruppe elever før, og en etter klokka 12.³¹ Brugata ble altså fylt av barn på vei til eller fra skolen i flere puljer i løpet av dagen. Blant de eldre barna var det flere som gikk i lære

30 Skolen paa Hauges Minde. Opprettet 1880, Kristiania 1907. At man gikk på slike private skoler, var et uttrykk for sosial klasse og økonomisk stilling – skolepengene på Hauges var 200 kroner i året. Men det var heller ikke uvanlig å gå på en slik skole: Rundt århundreskiftet gikk hvert femte Oslobarn på privat skole. T. Storaas, *Oslo-skolens historie på 1900-tallet. Nasjonale føringer og kommunale initiativ*, Oslo 2011: 25.

31 Storaas: 28.

eller hadde jobb. De gikk om morgenen i ulike retninger til arbeidsplasser rundt om i byen, slik foreldrene deres også gjorde.

Når ettermiddagen kom og ungene var ferdige på skolen, tok andre av barnas – og gatas – oppgaver til. Det var vanlig at jentene hjalp til med rengjøring, mens guttene bar ved – og alle var forventet å løpe ærender for foreldrene – for eksempel å stikke bort på Christiania Dampkjøkken i Torggata for å kjøpe rimelig matfett.³² Men Brugata-barna fikk også heldigvis tid til å stikke seg til litt fritid nede ved elva. Bilder fra perioden viser gjerne guttunger som står og henger på brohodene til Vaterlands bro, eller som i små grupper stikker hodene ivrig sammen for å følge med på det som skjer nede i vannet. I sin skildring av skolebarn på Vaterland forteller forfatteren Tilla Valstad levende om deres lek ved den forurensa elva – «den grønngrå flod med flarer av lilla og fiolett».³³

Markedsdager skilte seg ut, og torghandelen på Nytorget (dagens Youngstorg) prega også de omkringliggende gatene.³⁴ Til hverdags stengte butikkene først klokka åtte om kvelden, og de var åpne helt til ti på lørdager, med kunder som farta til og fra til langt på kveld.³⁵ Først mot kvelden kom arbeidsfolk hjem, og håndver-

32 A.L. Gjesdal Christensen, Barn som deltakere, i *Livet i og mellom husene. Utvalgte artikler om livsform og bymiljø*, Oslo 1991: 161.

33 T. Valstad, *Et år i Vaterland*, Oslo 1951: 10.

34 A. Walmann, Byens frie torghandel, *Tobias*, nr. 1/2010.

35 Lov af 31 mai 1900 om lukningstid for udsalgssteder, *Kristiania by's Politivedtægt og Sundhedsforskrifter med tilhørende Bestemmelser: samt Lov om Lukningstid for Udsalgssteder af 31 mai 1900 og Vedtægt for Kristiania ang. samme Gjenstand*, Kristiania 1899.

kerne stengte dørene på bedriftene sine.³⁶ Nå dempa lydene fra produksjonen seg, men fra kinoene og kafeene kunne man høre piano- eller trekkspillmusikk, og utropere som forsøkte å lokke publikum til akkurat *sin* vesle kinosal.³⁷ Forestillingene gikk gjerne klokka fem, sju og ni, med flere korte filmsnutter – før også kinomusikere og kafejomfruer låste dørene og gikk hvert til sitt.

Ei gjennomfartsåre

Både Brugata og Storgata var brolagte gater med mye trafikk. Fra Vaterlands bru ble anlagt i 1654, var denne brua og Brugata hovedinnfartsårer til bykjernen fra forstedene i nord og øst.³⁸ Fotografier fra 1910 gir eksempler på det store spekteret av transportmidler som var i bruk. Vi ser vognmenn med hester, privatbiler, sparkstøttinger og sykler, bybud med kjerrer og folk som om vinteren frakta varer på kjelke langsetter de nymåkte trikkelinjene. Men også fotgjengere, ulenkede hunder³⁹ og kveg som ble drevet til torgs. Selv om motorisert ferdsel på dette tidspunktet hadde begynt å sette sitt preg på

bybildet, var altså gatene fortsatt prega av tidligere tiders framkomstmidler og trafikkproblemer.⁴⁰

I januar 1910 gikk tre elektriske trikkelinjer med Kristiania Sporveisselskaps grønne vogner gjennom Brugata.⁴¹ De første morgentrikkene forlot Kampen, Vålerenga og Gamle Oslo mellom halv seks og seks om morgenen, og gikk med timinutters mellomrom gjennom dagen.⁴² Trikkestoppen på hjørnet mellom Brugata og Storgata fungerte som overgang mellom de linjene til Kristiania Sporveisselskab som knytta sammen øst- og vestkanten.⁴³ Krysset der Brugata og Storgata møttes, ble ansett som et stort trafikkproblem. I avisenes mange fortellinger om dødsulykker i trafikken er dette krysset en gjenganger. Dette må ha ført til at bekymra foreldre la begrensninger på hvor barna kunne leke, og hvor de kunne gå. Nicolai Heiestad forteller fra sin barndom så tidlig som i 1870-årene at «Storgata er så stor og travel at der går jeg ikke, jeg kan gå Brugata helt til Brua».⁴⁴ Brugata var altså på Heiestads tid noe roligere enn Storgata. I 1910 var nok Brugata blitt like ille.

36 I Brugata lå det flere håndverksbedrifter av den typen *Haandverkstællingen for 1910* omtaler som dem med lengst arbeidstid – over 60 timer i uka var vanlig blant annet for barberere, skomakere, bøkkere og snekkere. *Haandverkstællingen i Norge 1910, tredje hefte: Arbeidstid*, Kristiania 1914: 4.

37 A. Hoksnes, *Vals til tusen, gammeldansmusikken gjennom 200 år*, Oslo 1988: 73.

38 K. Sprauten, *Oslo bys historie*, bd. 2, *Byen ved festningen. Fra 1536 til 1814*, Oslo 1992: 171.

39 I 1910 var det 1689 hunder registrert (dvs. betalt hundeskatt) i Kristiania, 239 innbragt til politiet som herreløse, og 12 hunder som politiet hadde registrert som «bidske» og dermed påbudt bundet. *Hundehold i Kristiania 1849–1922*, <http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/tab-2000-12-12-03.html> [oppsøkt 09.01.2018].

40 I 1909 ble en gårdbruker fra Aker bøtelagt med fem kroner for å ha latt hesten sin stå uten tilsyn i Brugata i tre timer. Kristiania politivedtekters paragraf 38 ga forbud mot å forlate sin hest på offentlig gate «uten nødvendig ærinde». *Landsbladet (Oslo)*, 14.07.1909.

41 Nummer 5 fra Munkedamsveien til Kampen, Nummer 6 fra Homansbyen til Gamlebyen og nummer 8 fra Sagene til Vålerenga. Berg-Jæger (red.), *Kristiania elektriske sporvei 1894–1919, et mindeskrift*, Kristiania 1919.

42 Informasjon per e-post fra Bjørn Andersen, Sporveismuseet, april 2017.

43 *Kristiania-Ciceronen: en veileder for tilreisende*, Kristiania 1902: 145.

44 N. Heiestad, *En liten gutt ifra Vaterland. Minner fra 80-aarenes Kristiania*, Oslo 1950: 26.

Trafikkulykke på Lilletorget omkring 1920. Foto: Johannes Markus Holmsen, Oslo museum.

For å avhjelpe problemet med trang og farlig av- og påstigning ble det i 1910 bygd en ny sporvognsplattform foran Gunerius Pettersens magasin.⁴⁵ Det kan hende det hjalp, men allerede året etter skjedde nok en dødsulykke: Fem år gamle Hans Anker, det eneste barnet til ekteparet Hansen som bodde i femte etasje i bakbygninga på Brugata 1, ble overkjørt av trikken nettopp i krysset foran Gunerius Pettersen.⁴⁶

⁴⁵ Morgenposten 25.10.1910.

⁴⁶ Morgenbladet sparte ikke på detaljene og fortalte at: «Idet den traf ham, skrek han i. Men i et Nu var han grepet og ført indunder Rammen og Hjulene. Det tok noen Minutter at faa den Lille frem. Der var da endnu Liv i ham. Men kroppen var praktisk talt kjørt helt i stykker.» Familien Hansen i nasjonal folketelling for 1910, nettversjon, <https://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/leilighet/1f01036392220683> [oppført 09.01.2018]; Morgenbladet 22.06.1911; Morgenbladet 12.06.1911.

Nye og gamle bedrifter

I 1910 ser vi fortsatt konturene av Brugatas historie avtegnet seg i butikkene og bedriftene. På 17- og 1800-tallet hadde gata på grunn av nærheten til elva vært dominert av garverier, en illeluktende industri med stort behov for vann, og også til relaterte håndverk, slik som skomakere og bokbindere. I 1910 var det fortsatt en og annen garveribedrift igjen, men på grunn av et voksende avis-, ukeblad- og billigbokmarked var det særlig trykkerinæringa som gjorde seg gjeldende.⁴⁷ Også bondehandelsgårder eksisterte fortsatt, der handlende bønder kunne få stallplass og losji samtidig som de gjorde forretninger. I adresseboka for Kristiania fyller den korte gata seks hele spalter, og næringsveiene er mangfoldige. Mange drev smånæring og enkeltforetak av typen syforretninger, fotostudioer og hardingfeleproduksjon; Mange av disse drev sine yrker fra egne boliger eller lokaler i tilknytning til dem.

Det er tydelig at de lokale forretningene og produksjonsbedriftene ikke bare retta seg mot dem som bodde i Vaterland og Fjerdingsdalen. Vi vet at spesialforretningene trakk kunder fra hele byen, mens for eksempel kurvkonene og fiskehandlerne som solgte varer på Lilletorget, sannsynligvis først og fremst betjente dem som bodde i nærheten. De små forretningene og bedriftene kunne være innovative og forhandle nye varer, men de brakte ikke varehandelen inn i noen ny *form*. Det gjorde derimot varemagasinet Gunerius Pettersen på hjørnet mot Storgata, som i 1910 var i rask vekst.

⁴⁷ I 1870 var det minst sju garvere i Brugata. K. Sprauten, Oslo bys historie, bd. 2, Byen ved festningen. Fra 1536 til 1814. Oslo 1992: 189.

Gunerius Pettersen var et moderne varemagasin – et sted for handel, der produksjon og administrasjon ble skjult for kundene. Her var det egne avdelinger for ulike varetyper, og valg av interiører, speil og utstillinger var med på å gi et inntrykk av overflod og modernitet, orden og properhet.⁴⁸ Det moderne preget ble ytterligere understreka ved at de hadde faste priser på varene, og at de som første bedrift i byen innførte faste kassadamer.⁴⁹ Gunerius Pettersen drev også manufaktur. Varene som ble solgt, var som regel ferdigproduserte, og magasinet produserte selv mange av varene de forhandla. Kristiania utvikla først konfeksjonsindustri etter at mellomriksloven, og dermed de lave tollsatsene mellom Norge og Sverige, ble oppheva i 1897. Gunerius Pettersen var blant de første som begynte med produksjon og salg av ferdigsydde klær.⁵⁰ Bedriften hadde eget strikkeri, skredderi, skofabrikk og systue, og drev også forlagsindustri med tilknytt hjemmeprodusenter. Rundt 1900 var det ansatt «90 personer i Storgata, 35 i skredderiet, 700 strikkersker, veversker og syersker».⁵¹ Rollen som arbeidsgiver bidro altså i like stor grad til å forankre bedriften i nabolaget som rollen som butikk gjorde.

48 M. Høgh og F. Mørck, *Norske kvinder. En oversigt over deres stilling og livsvilkaar i hundreåret 1814–1914*, Kristiania 1914: 80.

49 Faste priser på varene sto annonsert på plakater på veggen i de enkelte avdelingene. Se f.eks. fotografi av Narve Skarpmoen hos Oslo Museum, OB.F09412, <https://digitaltmuseum.no/011014397057/gunerius-pettersen-magasin?i=76&aq=text%3A%22gunerius%22> [oppsøkt 09.01.2018].

50 J.E. Myhre, *Byen samles og splittes*, i *Oslo bys historie*, bd. 3, *Hovedstaden Christiania. Fra 1814 til 1900*, Oslo 1990: 279.

51 J.E. Myhre, *Byen samles og splittes*, i *Oslo bys historie*, bd. 3, *Hovedstaden Christiania. Fra 1814 til 1900*, Oslo 1990: 246.

Bedriftene bidro til å styrke stedets lokalsamfunnspreget. Forretninger der både kunder og ansatte bodde i nærheten av arbeidsplassen, og dem var det mange av, kunne bidra til å forsterke den enkeltes bånd til stedet, og til naboene sine. Samtidig bidro nisje-håndverkere, spesialforretninger og ikke minst varemagasinet Gunerius Pettersen til det motsatte: å understreke stedets flyktighet, med kunder som kom reisende fra fjern og nær, og som først og fremst var der for å handle. Varemagasinets avdelinger var på den annen side steder der folk fra forskjellige klasselag møttes. Kunder i samme forretning har vanligvis ingen personlig relasjon til hverandre, men de er på samme sted, med samme formål.

Arbeidet

Arbeidslivet i Kristiania var i 1910 kraftig kjønnsdelt, og sammenligna med menn hadde kvinner et langt snevrere spekter av yrker å velge mellom. Industri og tjeneste var store kvinnenæringer, og fra omlag 1900 sysselsette handelen flere kvinner enn det fabrikkene gjorde. Tjeneste var vanligst på landet, mens handel og industri var vanlig i byene. Sammenligna med kvinner i tjenesteyrker hadde fabrikkarbeidere litt bedre lønn, selv om de fortsatt tjente om lag halvparten av det menn i tilsvarende yrker gjorde. For den enkelte kvinne var det gjerne avgjørende for yrkesvalget at handel og produksjon hadde avgrensa arbeidstid, og dermed også fritid som det var mulig å planlegge livet sitt rundt.⁵²

52 K. Kjeldstadli, *Oslo bys historie*, bd. 4, *Den delte byen. Fra 1900 til 1948*, Oslo 1990: 171.

Både industri, handel og tjeneste var for det store flertallet av Kristiania-kvinner yrker som de hadde til de stifta familie.⁵³ En av leilighetene i sjetten etasje i hovedbygningen i nummer 1 skiller seg ut. Den ser ut til å ha vært en hybelgang, med ni enkeltrom til utleie, og hele åtte av beboerne var kvinner ansatt i industrien. De fleste beboerne var kvinner i 20-årene som jobba innafor tekstilfeltet, flertallet som syersker. Det er mulig at disse kvinnene var knytta til systuene ved Gunerius Pettersen men de kan også ha sydd privat, eller ha vært ansatt i *Storgadens modeforretning*, som lå i samme gård.⁵⁴ Hvor de jobba, hadde stor påvirkning på arbeidsdagene deres. En undersøkelse av arbeidsforhold blant syersker i 1906 forteller at det var syerskene som jobba på fabrikker og systuer som hadde kortest arbeidsdag. Det vanligste var 12-timersdager, med en pausetid på en time og ti minutter. De som sydde hjemmefra, og som kombinerte arbeidet med andre husholdsoppgaver, hadde gjerne mye lengre arbeidsdager. Arbeidsmengden varierte sterkt gjennom året. Alle syersker hadde mye overtidsarbeid i overgangen mellom vinter og vår, og mellom høst og vinter, mens mange opplevde å miste jobben i sommer- og vintermånedene. Omtrent halvparten av alle syersker kom fra landet, en fjerdedel fra Kristiania og ti prosent fra utlandet. Hele 58 prosent av syerskene var døtre av arbeidere og sjømenn.⁵⁵

53 Samme sted.

54 Kristiania adressebok 1911: 1120.

55 Socialstatistik 4. Arbeids og Lønningsforhold for Syersker i Kristiania, tilligemed opplysninger angaaende Lønninger i andre kvindelige Erhverv i Norge, Kristiania 1906.

Kunder og ekspeditrser i skoavdelingen på Gunerius Pettersens magasin i 1902. Foto: Narve Skarpmoen, Oslo Museum.

Ekspeditør var også et utbredt yrke blant beboerne i Brugata 1, særlig blant kvinner. Fram til Kristiania fikk lukketidsforskrifter i 1902, hadde butikkene gjerne hatt åpent så lenge det var kunder. Men selv etter at lukketidene ble innført, var arbeidsdagene lange. Vi vet ikke når butikkene åpna om morgenen, men tidligst lovlig tidspunkt var klokka 7. Etter innføringa av lukketidsforskriftene måtte butikkene, med unntak av kiosker og bevertningssteder, stenge klokka 8 om kvelden – 10 på lørdag.⁵⁶ Dette ga større mulig-

56 Lov af 31 mai 1900 om lukningstid for udsalgssteder. Kristiania by's Politivedtægt og Sundhedsforskrifter med tilhørende Bestemmelser: samt Lov om Lukningstid for Udsalgssteder af 31 mai 1900 og Vedtægt for Kristiania ang. samme Gjenstand, Kristiania 1899.

het til fritid for de mange av Brugatas beboere som sto bak disk, men det må også ha prega bybildet på andre måter, særlig i sommermånedene, da alt stengte en time tidligere.⁵⁷

I nummer 10 finner vi i 1910 et eksempel på forretningsdriften til den voksende jødiske befolkningen i Kristiania. Plesansky-familien hadde kommet til byen ti år tidligere, fra Vilnius via Sverige. De kom fra et område der det var vanlig at kona tok seg av forretningsdriften,⁵⁸ og der mannen i ekteparet heller skulle konsentrere seg om intellektuelle sysler. Det er slik sett ganske typisk at Anna tok handelsbrev sammen med sin mann, Samson – og her skilte hun seg ikke mye fra andre kvinner i Brugata, der mange gifte og ugifte kvinner drev forretningsdrift eller hadde annet lønnet arbeid. Ekteparet Plesansky drev i 1910 en frukt- og tobakksforretning og betalte årlig 600 kroner i leie hos baker Erdahl, eieren av gården. Det var flere småforetak i oppgangen, et egglager og en kafe, men Plesanskys forretning var den største etter bakeriet. Småforretninger av denne typen var vanlig blant migranter, både som eneste utvei i et fiendtlig eller likegyldig innstilt majoritetssamfunn, og som motor for bedre økonomisk og sosial stilling.⁵⁹ Vi vet at (først) omførselshandel og (seinere) småbedrifter var vanlig blant jødiske migranter i denne perioden – både i Norge og andre steder der de

slo seg ned. Med egen bedrift var man mer selvstendig, og kunne for eksempel ta fri for å helligholde sabbaten.⁶⁰

Lover mot barnearbeid hadde på dette tidspunktet begynt å få virkning: Fabrikkloven av 1892 forbød ansettelse av barn under 12 år, og skoleplikten holdt også til en viss grad barn ute av krevende og farlig lønnsarbeid. Likevel vet vi at mange løy på alderen, og at fabrikkarbeid var populært.⁶¹ Mange hadde småjobber ved siden av skolen. Post som visergutt eller -pike var en vanlig jobb i overgangen mellom skole- og voksenalder.⁶² Om foreldrene drev håndverk eller butikk, var det normen snarere enn unntaket at barna tok del i arbeidet.⁶³ For mange var dette en viktig del av sosialiseringa ved overgangen til voksenlivet. Mange arbeiderfamiliers barn falt ut av skolen, særlig mellom sjette og sjuende klasse, fordi de gikk over i lønna arbeid.

Enkeltarbeidsplassen som tok mest plass i Brugata, var Gunerius stormagasin, som i 1910 var i rask vekst. De hadde ekspan- dert fra den opprinnelige bondehandelsgården i Storgata 34 til å også inneholde den store hjørnegården i Storgata 32. En omtale av byens julegater julen 1910 forteller om forretningens vindusstil-

57 A.L. Seip, *Sosialhjelpstaten blir til*, Oslo 1984: 117.

58 E. Larsen og V. Kieding Banik, *Mixed feelings. Women, Jews and business around 1900, Scandinavian Journal of History*, nr. 41, 2016: 354.

59 Legendijk mfl., *Multiple worlds in a single street. Ethnic entrepreneurship and the construction of a global sense of place, Space and polity*, nr. 15, 2011: 164.

60 E. Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the world wars*, 1987: 28.

61 E. Schrupf, *Minner, materialitet og barnearbeid i Kristiania omkring 1900, Heimen* 2013, 50.

62 Ti barn bosatt i Brugata er oppgitt som visergutter i nasjonal folketelling for 1910, de er i alderen født 1891–1895. For to av dem står det spesifikt at de er «visergutt hos faren» – det gjelder egghandler Andersens sønn og Plesanskys sønn, begge i nummer 10. I nummer 19 bor Hanna Katrine Syvertsen, hun er «viserpике».

63 A.L. Gjesdal Christensen, *Barn som deltakere, i Livet i og mellom husene. Utvalgte artikler om livsform og bymiljø*, Oslo 1991: 161.

linger: «Gunerius Pettersen har en usædvanlig rig Udstilling af Sportsutsyr, Ski og Kjælker samt et Vindu forbeholdt bare dukker i alle Størrelser og Ustyr.»⁶⁴

Urbane fritidssysler

Som vi forstår av sitatet over, tilbød Gunerius Pettersens magasin utstyr til dem som ville forlate byen for å gå på ski i marka, og kjelker og skøyter for de mange som foretrakk et mer bynært friluftsliv. Men selv om både ski- og skøytesport var populært – særlig blant ungdommer og unge voksne, bød nærmiljøet på andre fritidssysler enn sport. Valstad forteller i *Et år i Vaterland* om småguttene besettelse av å gå på kino og kafe, og om hvordan de anstrengte seg for å gjøre småjobber som kunne gi dem penger til neste kinobillett.⁶⁵ Hele tre kinosaler lå i Brugata i 1910.⁶⁶ I tillegg hadde gata mange skjenke-, spise- og kaffesteder, som ekteparet Jacobsens restaurant i nummer 1 og Hilda Knudsens avholdskafe i nummer 10.⁶⁷ Det var altså rikelig tilgang på det sosiologen Ray Oldenburg har gitt navnet *tredjesteder* – altså de for et lokalmiljø livsviktige arenaene utenom beboernes hjem og arbeid.⁶⁸ Underholdnings- og kafeliv er ofte gode lokale møteplasser, og sannsynligvis kunne Brugata-be-

boerne komme på hils ved å møtes nettopp på slike mer intime offentlige steder.

På mange av disse stedene kunne man i tillegg oppleve musikk. I Hilda Knudsens avholdskafé var det musikkautomat.⁶⁹ De minste kinosalene var arbeidsplass for trekkspillere, der hver og en spesialiserte seg på å akkompagnere bestemte filmsjangere, og hadde kostymer som passa til musikken.⁷⁰ Den i ettertid mest kjente av gatas kinoer, Folkekinematografen, hadde automatisk piano, som ikke krevde musikalsk kompetanse, bare stamina til å holde det gående gjennom hele forestillinga:

Vi var to gutter her, vi vekslet om jobben, en forestilling i maskinen, og en ved pianoet. Pianoet, ja! Det var automatisk så vi måtte sitte og trå det ... når du for eksempel hadde siste forestillingen ved pianoet, da var det ikke fritt for annet enn du duppet av, og det ble helt stilt i salen, ikke en låt fra pianoet. Ja, da ble det huing, rop og tramping fra publikum, du våknet og musikken hugg til i fulle toner.⁷¹

For de som vokste opp i Brugata, fantes det imidlertid nok av fritidssysler som dro dem vekk fra lokalmiljøet. I barneårene hadde de elva med småbåtene, fiskene og rottene, i ungdomsårene Marka,

64 Morgenposten 12.12.1910.

65 T. Valstad, *Et år i Vaterland*, Oslo 1951: 44.

66 Dette var før kommunaliseringa av kinonæringa i Oslo, så alle kinoer var i privat drift.

67 Hilda Knudsen, i nasjonal folketelling for 1910, nettverson, <https://digitalarkivet.no/census/person/pf01036392000893> [oppøkt 09.01.2018].

68 R. Oldenburg, *The great good place. Cafes, coffee shops, community centers, beauty parlors, general stores, bars, hangouts, and how they get you through the day*, New York 1989.

69 Om vi skal dømme etter nyheten i Landsbladet 10. juli 1909, som kunne melde at ungsosialister hadde blitt arrestert for tyveri av en musikkautomat i Brugata 10.

70 A. Hoksnes, *Fra trekkspilletts ungdom. Lirekistenes hovedstad, St. Hallvard, nr. 4, 1989: 7, 8.*

71 K. Kjeldstadli, *Oslo bys historie*, bd. 4, *Den delte byen. Fra 1900 til 1948*, Oslo 1990: 59.

Tivoli og kanskje fjorden. For unge voksne Brugata-beboere var det fortsatt slik at Karl Johan var det store trekkplasteret for flanering og flørting. Noen av dem kan ha vært såpass godt stilt at de tilhørte det borgerskapet som dominerte hovedgata til hverdags. Men for tjenestefolkene og det Undset kaller de brede lag, var det på søndag ettermiddag at Karl Johan var tilgjengelig for dem.⁷² De unge tjenestejentene fra landet – og dem var det mange av i Brugata – hadde gjerne annenhver søndagsettermiddag og iblant en onsdag fri. Det ga dem en sjanse til å omgås andre på samme alder, delta som konsumenter, tilskuere og deltakere i bylivet. Eller de kunne engasjere seg politisk, for eksempel i den raskt voksende arbeiderbevegelsen.

Nabolag danner iblant organiserte fellesskap. Det er ikke gitt at dugnad i våre dagers forstand ble drevet i Brugata, for alle gårdene var privat eid. Organisasjonsliv knyttet til folkeskolene var nok også mindre vanlig enn det ble i etterkrigstidas Oslo, selv om det kan hende enkelte foreldre engasjerte seg i skolemusikkorps og skolekor. Trolig møttes mange i menigheten, men Brugatas beboere tilhørte ikke et helhetlig kirkemiljø: Mens oddetallsadressene på oversiden av gata tilhørte Jacobs menighet og sognet til Jacobs kirke ved Ankerbrua, hørte adressene på den andre sida av trikkespolet til Vaterlands kirke. Flere av Brugatas kristne beboere møttes heller i de mange frimenighetene og vekkellesmenighetene. Den svenskfødte fiskehandleren Karl August Pettersen og hans familie i nummer 1 var syvendedagsadventister, mens familien Solegaard i nummer 19

72 K. Telste, Karl Johans gate anno 1900, *Tidsskrift for samfunnsforskning*, nr. 43, 2002: 361–380.

var katolikker. Flere av beboerne var eller hadde vært dissenter, slik som boktrykkeren og arbeiderpartimannen Christian Holtermann Knudsen i Brugata 17. I Møllergata lå Unitarisk Samfund.⁷³ For gatas jøder var flere konkurrerende jødiske foreninger i ferd med å samles i én – Det Mosaiske Trossamfund. En ordentlig synagoge skulle ennå ikke komme på flere år, men medlemmene samla seg i lokaler i Østre Elvebakke 4.⁷⁴

Vi vet at flere av Brugatas beboere var med i organisasjonsliv. Bakermester Erdahl var den første formannen til Bakermestrenes landsforening, mens hans nabo og leieboer Samson Plesansky var styremedlem da synagogen i Bergstien ble innviet i 1919. Andre igjen fant fellesskap i politikk og fagforeningsarbeid, som foregikk lokalt, men likevel knytta dem til landsdekkende organisasjoner. Særlig tydelig er dette i Brugata 17, der både avisa Social-Demokraten og flere bedrifter knytta til Det norske Arbeiderparti holdt til.⁷⁵

Naboskap i ei travel gate

Innbyggerne i Brugata hadde store muligheter til å leve urbane liv, og kanskje også anonyme liv, der naboskapet spilte mindre rolle i hverdagen. Undset mente de hadde «det rigtige præg af bymennesker, - formerne er fastere, hjælpsomheten større, de har lært seg at rykke sammen i trikken og vente paa sin tur i butikkerne, gi hinanden

73 *Aftenposten* 14.05.1910.

74 O. Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, Oslo 1987: 436.

75 Brugata 17 i nasjonal folketelling for 1910, nettsversjon, <https://digitalarkivet.no/census/urban-residence/gf01036392220939> [oppøkt 09.01.2018].

en haandsrækning og takke for en haandsrekning med de rette flygtige venlige ord og smil».⁷⁶ Det Undset peker på, er en omgangsform som var særegen for byen. Vi har allerede nevnt at Brugata rommet mange tilflyttere. Mange av dem kom fra små steder og rurale liv. I myldrende, trange Kristiania måtte de lære byens kutyme, der smil og nikk, men også høflig avstand, er en del av væremåten.

Mange av innbyggerne levde også transnasjonale, eller det Finn-Einar Eliassen kaller globale liv.⁷⁷ Dette gjelder gatas immigranter, men det gjelder også hjemvendte amerikafarere og sjøfolk med barn født i fremmede havner. Noen langveisfarende bevegde seg raskt videre, internt i byen, videre i Norge eller ut i verden. Andre ble værende i generasjoner.

Blant migrantene finner vi dem som etter kort tid ser ut til å ha blitt integrert i det norske samfunnet, mens andre ble etniske entreprenører med firmaer som dels tjente minoritetsgruppas egne behov, dels retta seg mot den øvrige befolkningen.⁷⁸ Som brikker i større, transnasjonale nettverk hadde mange Brugata-beboere blikket retta langt utover Vaterlands horisonter, enten det var familie de holdt kontakt med over landegrensene, eller arbeid som drev dem ut i verden.

I barnefamiliene var ofte en eller flere av foreldrene født enten

Einar von Hirsch fra Romedal på Hedmarken var tannlege i Brugata 19 i 1910. Kona, Elise Jacobine, hadde kommet til Brugata fra Bø i Vesterålen. Barnas fødesteder viser familiens flyttemønster – de er født i henholdsvis Spydeberg, på Holmenkollen og i Kristiania. Også familiens tjenestejente er født i indre Østfold. Her ser vi tannlegekontoret hans i 1905. Foto: Ukjent, Oslo museum OB.F11051d.

utenbys eller også utenlands, mens barna ofte var født i byen. I flere av husstandene kommer tjenestefolka fra samme sted som arbeidsgiverne, noe som vitner om at begge parter var del av nettverk fra

76 S. Undset, *Gaterne i O. Braaten* (red.), *Kristiania, Kristiania 1918*: 91–93.

77 F.E. Eliassen, *Transnasjonale liv. Biografi som «sammenkjedet lokalhistorie»*, *Historisk Tidsskrift*, nr. 91, 2012: 342.

78 E. Bonacich, *A theory of middleman minorities*, *American Sociological Review*, nr. 38, 1973: 583–594.

hjemstedet sitt. Gjennom disse nettverka fikk folk på vei til storbyen hjelp av kjente til å skaffe arbeid og bolig. Men disse utgjør ikke flertallet. Like ofte finner vi ektepar som stammer fra hver sin del av landet, men som har møttes i byen. Noen deler yrke, noe som kan tyde på at de møttes på arbeid, og dermed er en del av et større fag-felleskap. For andre antyder ikke kildene hvordan de fant sammen, bare at de gjorde det.

Samla danner det seg et bilde av Brugata som ei travel gate. Ei gjennomfartsgate der folk hasta forbi, men også ei gate der det fantes muligheter til å stoppe opp. Kafeene, vannposten og Narvesen-kiosken på torget er åpenbare eksempler på steder der beboerne og besøkende kunne ha anledning til å komme i snakk med fremmede eller naboer. Det samme gjelder de bedriftene som holdt til i gårdene, og der man måtte vente litt – i stolen til barbersalongene, i bakgården til *Th.s Mathisen Cyclrepr.* eller i køen til grønnsakhandlerne.

I vår leting etter Brugatas naboskap må vi kanskje nøye oss med å slå fast at vi kan gå ut fra at beboerne møttes gjennom å handle med hverandre, og å bo vegg i vegg. Sosialpsykologen Gordon Allport, som i 1950-årene lanserte kontakthypotesen – at den beste måten å redusere fordommer på er ved at ulike grupper bringes sammen – ville nok bare vært sånn måtelig fornøyd.⁷⁹

Som Vaterlands respektable hovedgate var Brugata velansett, men de som bodde og handla der, var ikke nødvendigvis velstående. De var dessuten ofte ganske nye Kristiania-borgere, og de hadde

kommet til byen fra både fjern og nær. Enten Brugatas beboere opplevde gata som et nært og tett nabolag eller ikke – om deres bånd til sine naboer var sterke eller svake – var det i 1910 akkurat i denne lille fliken av verden de hørte hjemme. Brugata med sine lyder, lukter, rutiner og vaner var deres verden, for kortere eller lengre tid.

.....

79 G. Allport, *The nature of prejudice*, Cambridge 1954.

När den svenska rösträtten blev allmän

Stadsfullmäktige i fem västsvenska städer 1902–1926

Lars Nilsson

Allmän och lika rösträtt

I december 1918 beslöt den svenska riksdagens första och andra kammare gemensamt att allmän och lika rösträtt för män och kvinnor skulle införas vid kommunala val. I städerna skulle de första valen hållas redan kommande mars och ett nytt stadsfullmäktige¹ vara i verksamhet från 1 april 1919. Berörda landskommuner skulle på motsvarande sätt utse nytt kommunalfullmäktige från 1 maj 1919. Gränsen för införande av fullmäktige sänktes samtidigt från 3000 till 1500 invånare, och det gällde både för städer och landsbygd.

Nya regler för val till riksdagens andra kammare krävde ändring i grundlagen, vilket gjorde att de första andrakammarvalen med allmän och lika rösträtt för män och kvinnor kunde hållas tidigast 1921. Riksdagens första kammare valdes på indirekt sätt via

¹ Stadsfullmäktige var de svenska städernas högsta beslutande organ och motsvarades på landsbygden av kommunalfullmäktige. Antalet ledamöter i fullmäktige bestämdes av antalet invånare i staden respektive landskommunen.

landsting och kommuner, och de första valen hölls här hösten 1919.

Det har ofta framhållits hur viktigt det var att Sverige införde allmän och lika rösträtt för män och kvinnor. Men vad betydde egentligen reformen? Förändrade den i grunden städernas kommunala liv? Bröts de gamla makthavarnas välde genom valen till stadsfullmäktige vårvintern 1919? Blev stadsfullmäktige mer radikalt? Ökade representationen av kvinnor och arbetare? Valde fullmäktige ny ordförande? Ändrades budgetprioriteringarna? Det är några av de frågor jag skall försöka belysa. Men först: Hur såg vägen fram till rösträttsreformen ut?

Vägen till allmän rösträtt

Krav på rösträttsreformer

Rösträttsfrågan var långtifrån ny när den behandlades av riksdagen hösten 1918. Den hade debatterats i mer än femtio år.² De första kommunalförordningarna från 1862 stadgade att endast skattskyldiga hade rätt att delta i kommunala val. Dessutom graderades rösträtten efter inkomst och förmögenhet. Välbeställda personer fick således många röster per capita, medan majoriteten av kommuninvånarna inte hade någon talan alls. Rösträtten gällde såväl för män som

² Rösträttsfrågan och det demokratiska genombrottet beskrivs hos bland andra Per T Ohlsson, 1918 Året då Sverige blev Sverige, Bonniers 2017; Bo Stråth, Sveriges historia 1830–1920, Norstedts 2012: 171–185, 203–206; Christina Florin, Kvinnor får röst, Stockholm 2006; Josefin Rönnbäck, Politikens genusgränser, Stockholm 2004; Rösträtten 80 år, Christer Jönsson (red.), Stockholm 2001; Einar Mellquist, Rösträtt efter förtjänst?, Stockholm 1974; Torbjörn Vallinder, I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886–1900, Lund 1962.

myndiga kvinnor och skattebetalande bolag. Principen var att de som betalade mest i skatt skulle ha störst inflytande över de kommunala frågorna. Den som ägde ett företag fick rösta både som enskild person och som företagare. Det kunde betyda åtskilliga röster.

Från början fanns ingen övre gräns för hur många röster en person eller ett bolag kunde disponera. Orättvisorna visade sig snart alltför uppenbara, varför man i städerna 1869 införde ett tak på 100 röster per person. På landsbygden dröjde det till 1900 innan begränsningar infördes i antalet röster per röstande. Taket fastställdes till högst 5000 röster per person eller bolag.

Valen till riksdagens första och andra kammare följde andra regler. Men även där var rösträtten länge starkt begränsad och strikt reglerad efter inkomst och förmögenhet. Bara 21 procent av alla myndiga män och inga kvinnor fick rösta till tvåkammarriksdagen när den infördes 1866.

Rätt snart efter 1860-talets reformer bildades det rösträttsföreningar runt om i landet som inför valen stöttade de kandidater som var för utökad rösträtt. Bakom rösträttsrörelsen låg främst representanter från arbetarrörelsen och nykterhetsorganisationer. En motion om lika rösträtt för män och kvinnor avslogs av 1884 års riksdag.

Rösträttsfrågan fick ökad aktualitet kring sekelskiftet 1900. En anledning var införandet av allmän värnplikt för män. Många menade att det var orättvist att tvinga män som inte hade rösträtt att kriga för sitt land. »En man, en röst, ett gevär» blev i vissa kretsar ett omtyckt slagord. Samtidigt började flera av de nybildade riksdagspartierna driva rösträttsfrågan. En politisk storstrejk organiserades 1902 efter beslut på socialdemokraternas kongress 1898.

Ytterligare tryck i frågan skapades genom kvinnornas starka engagemang. Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt bildades 1903. Pressens ökade betydelse i samhällslivet bör också ha varit betydelsefull.

Den av många önskade utvidgningen av rösträtten hölls tillbaka inte minst av de konservativa krafterna i första kammaren. Andra kammaren var mer liberalt sinnad. Flera propositioner från åren 1896–1906 om utvidgad rösträtt avvisades av första kammaren efter att ha antagits av den andra. För beslut krävdes att kamrarna var överens. Mer framgångsrika var rösträttsivrna 1907 och 1909 då riksdagen bland annat beslöt om allmän rösträtt för män i andrakammarval. Dessutom ersattes den kommunala 100-gradiga skalan med en 40-gradig skala. Vidare blev kvinnor valbara till stads- och kommunalfullmäktige och man gick över till ett proportionellt valsystem.³

Det som slutligen drev fram en lösning av rösträttsfrågan var krafter långt bortom riksdagens kontroll. Våren 1917 rådde svår livsmedelsbrist på grund av första världskriget och dåliga skördar. Hungerdemonstrationer och ibland upplopp ägde rum i åtskilliga städer över hela landet, från norr till söder, från öster till väster.⁴ I Stockholm hölls till exempel en omfattande demonstration utanför riksdagshuset i april 1917, i samband med att ledamöterna diskuterade livsmedelsbristen. Men där på trappan till riksdagshuset stod en poliskommissarie som höll huvud kallt och förhindrade att

3 Reformerna krävde grundlagsändring och måste därför antas av två riksdagar med mellanliggande val.

4 Hans Nyström, *Hungerupproret 1917*, Falun 1994.

militär sattes in mot den uppretade folkmassan.⁵ På Stortorget i Kalmar var det Socialdemokraternas lokale ledare som behöll fattningen och lugnade en orolig folkmassa.⁶ Liknande rapporter om lokala företrädare som kunde hantera en demonstration så att den inte urartade finns från många städer.

I Ryssland störtades tsaren 1917 och bolsjevikerna tog över makten. Finland passade på att bryta sig loss ur storfurstendömet och blev självständigt. Men i början av januari 1918 utbröt inbördeskrig mellan röda och vita. I Tyskland abdikade kejsaren 9 november 1918 efter att ett myteri bland matrosar i Kiel övergått i arbetaruppror.

Riksdagsbeslutet

Åren 1917 och 1918 var således oroliga och revolutionära på flera håll i norra Europa. I det läget samlades den svenska riksdagen i oktober 1918 till ett urtima möte (extra riksdag utöver de ordinarie sessionerna) för att reglera statstjänstemännens löner som halkat efter i den allmänna dyrtiden. Oroligheterna i Tyskland och kejsarens avgång fick vänstersocialister i Stockholm att samtidigt arrangera en revolutionsfest och tala om »proletariatets diktatur». Bara några dagar senare lade regeringen fram en proposition om allmän och lika kommunal rösträtt för män och kvinnor. Den antogs tämligen

omgående av båda kamrarna efter smärre justeringar. Bara ett halvår tidigare hade en liknande proposition avvisats av riksdagens första kammare.

Det fanns flera inskränkningar i rösträtten. Rösträttsåldern bestämdes till 23 år. För att få rösta fick man inte vara satt i konkurs eller omyndigförklarad. Den röstande fick ej heller vara långvarigt försörjd av den kommunala fattigvården, och skatten skulle vara betald för de senaste tre åren.⁷ Restriktionerna till trots innebar reformen en fördubbling av andelen kommunalt röstberättigade från 1,6 till 3,2 miljoner.⁸

Ledamöterna till stadsfullmäktige skulle liksom tidigare väljas för fyra år och med successiv förnyelse vartannat år. Vid valen våren 1919 nyvaldes dock på en gång hela fullmäktige. Kommunala val hölls därför med två års mellanrum och respektive val avsåg hälften av ledamöterna. Den andra halvan hade då fortfarande två år kvar av sin mandatperiod. Det här var ett sätt att försöka mota snabba förändringar av fullmäktiges sammansättning. Hälften av de ledamöter som valdes in i fullmäktige från 1 april 1919 utsågs för två år med avgång 31 december 1920. Den andra hälften hade mandat fram till slutet av 1922. Nya val hölls i december 1920 för att ersätta de ledamöter som var valda för den kortare tiden.

5 Håkan Blomkvist, *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917*, Stockholm 2017; Per T Ohlsson, *Svensk politik*, Lund 2014: 13ff.

6 Lars Nilsson, *Stadens tid: Om periodgränser i lokalhistorien: Kalmar och Möre i det 20:e århundradet*, Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholm 2000: 21–22.

7 De olika begränsningarna av rösträtten behandlas hos: Ebba Berling Åselius, *Rösträtt med förhinder: Rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920*, Stockholm 2005.

8 SOS, *Kommunala valen 1919*: 4–5.

Valresultatet 1919

Den svenska valmanskåren⁹ var inte fullt så revolutionärt sinnad som många konservativa fruktat och därför länge förhindrat en rösträttsreform. När resultatet från stadsfullmäktigevalen i mars 1919 summerades kunde valförrättarna konstatera att Högern fått 16 fler mandat än Socialdemokraterna.¹⁰ Relativt sett minskade Högerns styrka kraftigt från 52 till 35 procent av mandaten. Socialdemokraterna gick starkt framåt från drygt 20 till knappt 35 procent av mandaten. Högern var största parti i 48 av de 106 städerna och hade egen majoritet i 13 städer. Socialdemokraterna utgjorde största parti i 34 städer och hade minst hälften av ledamöterna i 12 av dessa.¹¹

Med tanke på hur valmanskårens sammansättning förändrades genom de nya rösträttsreglerna kunde möjligen en ännu större vänsterframgång ha förväntats, än de 40 procent av rösterna som Socialdemokraterna fick. Sådana förhoppningar kan dock ha varit väl optimistiska. De närmast föregående valen till stadsfullmäktige hade givit Socialdemokraterna omkring 37 procent av rösterna. Den graderade rösträtten gjorde dock att partiet bara fick omkring 29 procent av röstetalet och drygt 20 procent av mandaten.¹²

Den utökade valmanskåren 1919 tycks ha lagt sina röster på ungefär samma sätt som den tidigare mer begränsade valmanskåren

med graderad rösträtt. De nyttillkomna väljarna, män och kvinnor, framstår inte som mer radikala än övriga röstberättigade. När alla röster fick lika vikt förändrades dock partiernas styrka i stadsfullmäktige. Borttagandet av den graderade skalan betydde mer än rösträttens utvidgning.¹³

Valresultatet från mars 1919 såg olika ut i olika delar av Sverige. Socialdemokraterna nådde sina största framgångar hos stadsbefolkningen i Skåne och Mälardalen. Städerna i sydöstra Sverige och Norrland var däremot mer borgerligt lagda. De västsvenska städerna befann sig i ett mellanläge.¹⁴

Vad betydde rösträttsreformen för städernas kommunala liv?

Frågan om vad övergången från en kommunal 40-gradig skala till allmän och lika rösträtt kan ha betytt för det kommunala livet i de svenska städerna skall jag belysa genom sju delstudier:

- Hur många av stadsfullmäktiges ledamöter från mars 1919 satt kvar i april samma år efter att de första valen genomförts?
- Hur ser återsvalsprocenten ut i ett längre tidsperspektiv?
- Vilka partier var representerade i stadsfullmäktige?

9 Valmanskåren består av alla personer som har rätt att delta i respektive val.

10 SOS, *Kommunala valen 1919*: 47ff.

11 www.ortshistoria.se/valresultat/1919-1966

12 *Statistiska meddelanden*, serie A, band II:4 och II:8. Röstetalet = antalet röstande X antal röster per röstande.

13 Om den 40-gradiga skalan fortfarande gällt 1919 skulle Socialdemokraterna ha fått uppemot 25 procent av mandaten, att jämföras med valresultatets 35 procent. Borttagandet av graderingen gav således en ökning av mandaten på omkring 10 procentenheter.

14 Lars Nilsson, »Öst och väst i den lokala politikens geografi: Stadsfullmäktigevalen i Sverige 1919–1966», *Historia: Vänbok till Christer Winberg*, Lennart Andersson Palm & Maria Sjöberg (red.), Göteborg 2007: 177–193.

- Bytte man ordförande i stadsfullmäktige i april 1919?
- Ökade andelen kvinnor?
- Blev arbetaryrken mer förekommande bland ledamöterna?
- Förändrades den kommunala politiken och budgetprioriteterna?

Undersökningen har begränsats till fem städer i sydvästra Sverige: Halmstad, Varberg, Falkenberg, Jönköping och Vänersborg. De är belägna i tre olika län inom det vid den aktuella tiden politiskt tämligen välbalanserade Västsverige. Städerna är dessutom av olika storlek och ålder, och har haft skiftande näringsliv. En kort presentation av dem följer nedan.¹⁵

Städerna

Jönköping var störst av våra fem städer med 29 000 invånare i slutet av 1910-talet. I en stad av sådan storlek skulle stadsfullmäktige bestå av 45 ledamöter. Tändsticksindustrin var framträdande och dess arbetsintensiva produktion bidrog till en hög andel industrisysselsatta i staden. Papperstillverkning och mekanisk verkstadsindustri var andra betydelsefulla branscher. Totalt svarade industrin för 57–58 procent av all sysselsättning i Jönköping 1920. Det är den högsta noteringen bland våra fem städer och långt över städernas riksgenomsnitt på 45–46 procent. Jönköping var dessutom residensstad för Jönköpings län och säte för Göta hovrätt. Tjänstesektorn

Jönköpings rådhus uppfördes 1864–67 som läroverk och blev rådhus från november 1914. Arkitekt var Fridolf Wijnblad. Foto: 199pema, användare på Wikimedia commons, cc-by-sa.

var därmed väl utvecklad, och flera höga ämbetsmän bodde i staden, vilket återspeglas i stadsfullmäktiges sammansättning.

Halmstad upplevde en tid av stagnation åren kring 1920. Folkmängden stod stilla kring drygt 18 000 invånare och tillväxten dröjde en bit in på 1920-talet. Halmstad var residensstad för Hallands län och därmed en viktig regional centralort med bland annat handel, läroverk och allehanda service. Industrins relativa storlek motsvarade väl städernas riksgenomsnitt på 45 procent. Järn, metall och textil var de främsta branscherna. Antalet platser i stadens fullmäktige uppgick till 40.

¹⁵ [www.ortshistoria.se/Enskilda städer](http://www.ortshistoria.se/Enskilda_städer)

Till Hallands län hörde även de något mindre städerna Varberg och Falkenberg. *Varberg* räknade vid denna tid 7500–8000 invånare. Industrin var även här den största arbetsgivaren och svarade för över 40 procent av stadens sysselsättning. Det som profilerade Varbergs näringsliv var dock handeln och samfärdseln där staden betjänade ett vidsträckt uppland. Varberg var dessutom en omtalad badort.

Falkenberg är vårt urvals minsta stad och hade knappt 5000 invånare 1920. Det berättigade till 21 ledamöter i stadsfullmäktige, medan den något större staden Varberg fick utse 30 representanter. Liksom i Varberg var centralortsfunktionerna inom handel och samfärdsl profilerande verksamheter. Mekaniska verkstäder och livsmedelsfabriker tillhörde stadens större industribranscher. Totalt svarade industrin för drygt 44 procent av stadens sysselsättning.

Vänersborg, residensstaden för Älvsborgs län, noterade 1920 en folkmängdssiffra på nästan 8800 invånare. Det innebar 30 platser i stadsfullmäktige. Industrin var stadens viktigaste näringsfång och sysselsatte 54–55 procent av de förvärvsarbetande, därtill bidrog bland andra en tändsticksfabrik. Siffran för industrin var långt över riksgenomsnittet för städerna och obetydligt lägre än i Jönköping. Länsförvaltningen lade dessutom grunden till ett rikt serviceutbud.

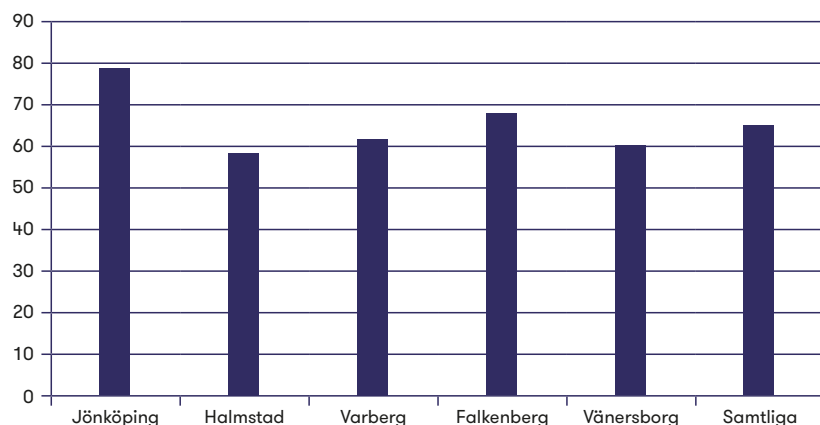

Återvalsprocenten

Stadsfullmäktigevalen i fem städer 1919

Av de ledamöter som utgjorde stadsfullmäktige 1 januari 1919, och som valts in med den graderade 40-gradiga skalan, omvaldes i våra fem städer per den 1 april samma år nästan två av tre eller 66 procent (diagram 1). Bara var tredje ledamot var debutant i stadsfullmäktige. Nykomlingarna var flest i Halmstad, medan valmanskåren i Jönköping var den som visade störst förtroende för sina gamla ledamöter. Är 66 procent en hög eller låg återvalssiffra? För att få perspektiv och se eventuella effekter av den allmänna rösträttens införande har jag beräknat omvalsprocenten vid stadsfullmäktigevalen mellan 1902–1918, det vill säga på den graderade skalans tid.

Diagram 1: Omvalda ledamöter av stadsfullmäktige i procent: Jönköping, Halmstad, Varberg, Falkenberg och Vänersborg per den 1 april 1919.

Referens: www.lokalhistoria.nu/ Protokoll från stadsfullmäktige i respektive stad 1919.

Stadsfullmäktigevalen 1902–1918

Stadsfullmäktige var från 1862 obligatoriskt i alla städer med minst 3000 invånare.¹⁶ Mindre städer kunde frivilligt införa fullmäktige, annars behöll man den gamla ordningen med allmän rådstuga.¹⁷ Val till fullmäktige hölls vartannat år i december månad. Ledamöterna valdes för en fyraårsperiod och förnyades successivt.¹⁸ Valen organiserades av magistraten och ägde rum på rådhuset. Längder över de röstberättigade var tillgängliga för granskning någon månad före valet. De personer som kandiderade till fullmäktige fördes upp på listor som kunde göras offentliga i tidningar eller på tryckta sedlar som spreds bland allmänheten.

Vid 1900-talets början kunde ett stadsfullmäktigeval gå till som i Halmstad 1902. Stadens samtliga röstberättigade var kallade till allmän rådstuga den 12 december 1902 kl. 09.00 för att välja sjutton ledamöter till stadsfullmäktige för perioden 1903–1906. De skulle ersätta de ledamöter vars mandatid löpte ut 1902. Röstlängden hade varit tillgänglig för granskning på kronouppbördskontoret (skattekontoret) sedan mitten av november varje vardag mellan klockan tio och tolv.¹⁹

16 Om städernas styrelse efter 1862 års kommunalförordningar se: Lars Nilsson, "Kommunerna 1863–2013", 150 år av självstyrelse. Kommuner och landsting i förändring, Stockholm 2013: 272 ff.

17 Allmänna rådstugan var fram till kommunalförordningarna 1862 borgerskapets främsta organ och behölls i mindre städer utan stadsfullmäktige.

18 Stockholm hade årliga val fram till 1913 och utsåg ledamöter för en tvåårsperiod. Därefter övergick även huvudstaden till fyraåriga mandatperioder men fortsatte att förrätta valen i mars månad.

19 www.lokalhistoria.nu/ Protokoll Halmstad stadsfullmäktige 1903-01-08.

Flera av Halmstads röstberättigade innevånare hade, enligt protokollet, infunnit sig. Röstlängden godkändes varefter valet för rättades med slutna sedlar. Totalt avlämnades 362 röstsedlar varav 63 genom ombud. Varje sedel skulle uppta 17 namn det vill säga lika många som antalet utgångna mandat. Några sedlar befanns efter granskning ogiltiga, då namnen antingen var för många eller för få, och kasserades. Resultatet från 1902 års stadsfullmäktigeval i Halmstad blev att 16 av de 17 avgående ledamöterna omvaldes. Den ej omvalde personen ställde inte upp för omval.

Utgången av de samtida stadsfullmäktigevalen hos våra fem undersökta städer varierade en hel del. Halmstad och Vänersborg hade de klart högsta återvalstalen (tabell 1). I andra änden hittar vi Falkenberg där bara fem av de elva ledamöterna fick förnyat förtroende. Läger vi samman städerna blir återvalsprocenten 76 vilket är

Tabell 1: Återvalda ledamöter av stadsfullmäktige i valen 1902, 1903

Stad	Valår (period)	Omvalda	Procent
Halmstad	1902 (1903–06)	16 av 17	94
Vänersborg	1902 (1903–06)	12 av 13	92
Jönköping	1902 (1903–06)	14 av 21	67
Varberg	1903 (1904–07)	12 av 16	75
Falkenberg	1903 (1904–07)	5 av 11	45
Summa		59 av 78	76

Referens: www.lokalhistoria.nu/ Protokoll från stadsfullmäktige i respektive stad och år.

klart högre än utgången av de första valen med allmän och lika rösträtt 1919. Fyra av de fem städerna hade högre andel återvalda 1902/1903 än 1919. Enda avvikaren är Falkenberg, där siffran steg från 45 till 67 procent.

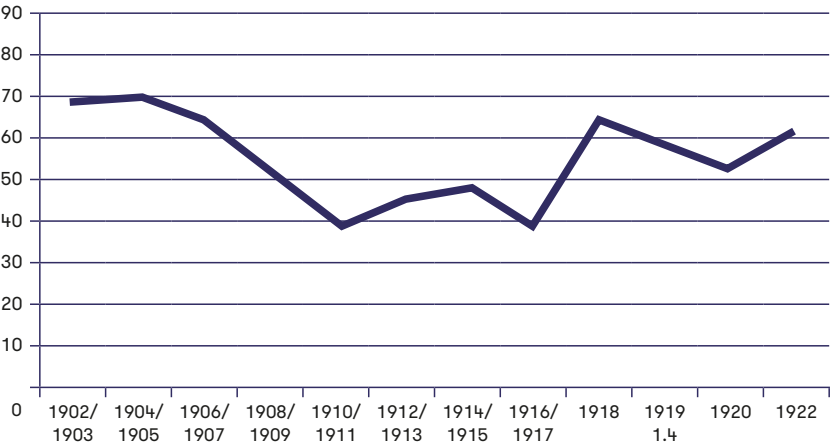
I tidningarna klagades det vid den här tiden över att ledamöter ständigt omvaldes till sina uppdrag. Valdeltagandet bland de röstberättigade var samtidigt lågt och hölls tillbaka av att valen ägde rum på arbetstid.

Vi kan också notera att stadsfullmäktigevalen inte hölls samma år i alla städer. I vissa städer ägde valen rum i december 1902 och avsåg tiden 1903–1906, medan andra städer höll val i december 1903 med åren 1904–1907 som mandatperiod. Stockholm följde en egen ordning med årliga val fram till 1913.

Summerar vi samtliga val för alla fem städerna från 1902 och fram till allmänna rösträttens införande blir den genomsnittliga omvalssiffran 62 procent, alltså något lägre än vid valet per 1 april 1919. De högsta värdena är från början av seklet, och därefter var tendensen fram till 1910 års val att omval blev mindre vanligt förekommande (diagram 2). Flera av städerna – Jönköping, Varberg och Falkenberg – noterar sina lägsta resultat 1910 det vill säga vid det första valet där den 40-gradiga skalan tillämpades.

Vid stadsfullmäktigevalen mellan 1910/11 och 1916/17 låg den summerade omvalsprocenten stabilt kring 50. Valen i december 1918, avseende perioden 1919–1923, innebar däremot att andelen återvalda steg ordentligt, och blev därefter kvar på den högre nivån. Den allmänna rösträttens införande resulterade således inte i någon allmän sänkning av återvalsprocenten.

Diagram 2: Återvalsprocenten 1902/03–1922

Referens: www.lokalhistoria.nu/ Protokoll från stadsfullmäktige i Falkenberg, Halmstad, Jönköping, Varberg och Vänersborg 1902–1922.

Av våra fem städer var det tre som hade att välja nya ledamöter i december 1918. De övriga två städerna följde en annan periodicitet.

Eftersom riksdagen beslutat att stadsfullmäktigeval med allmän och lika rösträtt skulle äga rum i mars 1919 valde man i december 1918 ledamöter bara för tre månader. I det läget var kanske många väljare mindre benägna att byta ut ledamöter. Det var också en orolig tid. Våra södra och östra grannländer skakades av revolutioner och inbördeskrig. Sverige hade gått igenom en allvarlig livsmedelskris. I dessa osäkra tider tycks väljarna ha varit mindre benägna än tidigare att ersätta sina fullmäktigeledamöter med nya namn.

Varberg och Falkenberg förrättade sina sista stadsfullmäktigeval med 40-gradig skala i december 1917. Återvalsprocenten var då 30–35 procent men steg med allmänna rösträtten i mars 1919 till över 60 procent.

Mellan 1902 och 1918 hölls i våra fem städer 43 fullmäktigeval. Endast i sju fall omvaldes mindre än hälften av fullmäktige. Falkenberg framstår som en stad där man ibland gärna ersatte gamla ledamöter med nya. Andelen omvalda var så pass låg som 27 procent vid valet 1911 och 30 procent 1917. Även Varberg och Vänersborg hade jämförelsevis låga siffror 1915 respektive 1917. De två största städerna, Jönköping och Halmstad, redovisar däremot genomgående höga omvalsprocenter. I de 14 valen med allmän och lika rösträtt mellan 1919 och 1922 var omval gängse förekommande i alla fem städerna (tabell 2).

Tabell 2: Återvalsprocenten 1902/03–1922

	Jönköping	Halmstad	Vänersborg	Varberg	Falkenberg	Summa
1902,1903	14/21=67%	16/17=94%	12/13=92%	12/16=75%	5/11=45%	76
1904,1905	14/21=67	17/20=85	14/17=82	13/14=93	5/10=50	77
1906,1907	12/21=57	13/20=65	12/13=92	14/16=88	7/11=64	72
1908,1909	16/22=73	12/20=60	8/17=47	10/14=71	5/10=50	61
1910,1911	9/21=43	11/20=55	8/13=62	9/16=56	3/11=27	49
1912,1913	11/22=50	11/20=55	8/15=53	8/14=57	6/10=60	54
1914,1915	15/23=65	12/20=60	7/15=47	6/16=38	8/11=73	56
1916,1917	12/22=55	14/20=70	5/15=33	5/14=35	3/10=30	48
1918,1919	15/23=65	14/20=70	12/15=80			71
1919 1.4	35/45=78	23/40=58	18/30=60	19/30=63	14/21=67	66
1920	15/22=75	13/20=65	6/15=40	8/15=53	8/10=80	61
1922		25/40=63	23/30=77	21/30=70	15/21=71	67

Referens: www.lokalhistoria.nu/ Protokoll från stadsfullmäktige i respektive stad och år.

Partier i stadsfullmäktige

När valresultaten presenterades för stadsfullmäktige, vilket i regel skedde vid årets första sammanträde, var det för det mesta i form av namnen på de invalda ledamöterna. Det framgår då inte på vilka listor de valts in eller vilka intressen de representerade. Konkurrerande listor med kandidater cirkulerade redan på 1860-talet, och blev vanligare med tiden, särskilt efter valreformerna 1909.²⁰ Införandet av proportionella val gav partier och listor en officiell status och gjorde det närmast omöjligt för partilösa att kandidera.

I den officiella statistiken över valen till stadsfullmäktige 1910–1918 fördelas röster och mandat på: Moderata, Liberala, Socialdemokrater samt Övriga. Från 1917 tillkommer Vänstersocialister. Lokalt var det dock ofta partier eller listor med helt andra namn som man röstade på. Men i den officiella statistiken anpassades presentationen av de kommunala valresultaten efter riksdagspartierna.²¹

På den 40-gradiga skalans tid (1910–1918) var Moderaterna största parti i våra fem västsvenska städer, men också bland städerna i allmänhet. Särskilt framträdande var partiet i residensstäderna Jönköping, Halmstad och Vänersborg. Representanter för moderata partier kunde i nämnda städer inta mer än 60 procent av platserna i rådhusalen. Även i Falkenberg nådde Moderaterna stundtals över 60 procent. Den mest liberala staden var Varberg, där liberaler och socialdemokrater tillsammans fick minst lika

många mandat som De moderata. Över tid minskade det moderata övertaget i stadsfullmäktige inte minst genom socialdemokratins frammarsch (bilaga).

Vänersborgs stadsfullmäktige 1908–1926

Av protokollen från stadsfullmäktige i Vänersborg framgår att rösterna vid valet i december 1908 fördelades på 59 personer, varav 17 kunde utses. Antalet röster varierade mellan som lägst 5 och som högst 10 047.²² För att bli vald krävdes det året drygt 5400 röster. Vid de fortsatta valen, med proportionalism, meddelades såväl namn på de invalda ledamöterna som vilket parti eller vilken lista de företrädde.

Fram till 1918 fördelades rösterna i Vänersborg för det mesta mellan två konkurrerande partier eller listor: De moderata respektive Reformvännerna. Namnen på listorna varierade en del mellan de olika valen. De moderata hette från och med 1914 års val Borgerliga och moderata. Namnet Reformvännerna blandas med beteckningarna Sparsamhets- och nykterhetsvänner respektive Framsteg, sparsamhet och nykterhet.²³

Reformvännerna eller motsvarande var det partiet som vanligen fick flertalet röstsedlar. Den efter inkomst och förmögenhet graderade skalan innebar dock att flest mandat tillföll De moderata. I genomsnitt förfogade varje person som lade sin valsedel på

20 Lars Nilsson, »Kommunerna 1863–2013»: 276ff. Det lokala partiväsendet i Filipstad och Skövde 1880–1920 har undersökts av Anders Forsell, *Kommunala ideal och verklighet*, Karlstad 2014.

21 Statistiska Meddelanden, serie A 1:3, 1:8, 11:4, 11:6. Jämför SOS, *Kommunala valen 1919*.

22 www.lokalhistoria.nu/ Protokoll stadsfullmäktige i Vänersborg 1909-01-19, bilaga 2.

23 De invalda ledamöterna för partiet Reformvännerna eller motsvarande fördelas i den officiella statistiken mellan Liberaler och Socialdemokrater, medan Moderata/Borgerliga räknas till kategorin Moderata.

Reformvännerna ungefär 10 röster. De moderata stöddes av personer med god privatekonomi och här förfogade varje röstande på i medeltal omkring 20 röster.

De moderata stärkte successivt sin ställning i Vänersborg stadsfullmäktige fram till 1918. Av de 30 platserna innehade De moderata 17 efter 1912 års val, vilket hade ökat till 19 när 1916 års val var sluträknat (tabell 3).

Tabell 3: Mandatställningen i Vänersborgs stadsfullmäktige 1913–1926

	Mod./Borg.	Reformv	Frisinnade	Soc.dem	Vänstern	Borg.vänst
1913–14	17	13				
1915–16	18	12				
1917–18	19	11				
1 jan 1919	17	6	3	4		
1 apr 1919	12		6	8	4	
1921–22	14	2	4	7	3	
1923–26	13	2	2	12		1

Anmärkning: Mod./Borg.= Borgerliga och moderata under skiftande namn. Partierna i kolumnen Reformv. hette: Reformvänner 1910 och 1912, Sparsamhet och nykterhetsvänner 1912 och 1914, Framsteg, sparsamhet och nykterhet 1916, Fri- och rättigheter 1920 och 1922. Soc.dem. = Socialdemokrater 1918, Gamla partiet socialdemokraterna 1919, Arbetarpartiet 1920 och 1922. Vänstern = Socialdemokratiska vänstern. Borg.vänst. = Borgerliga vänstern. Referens: [www.lokalhistoria.nu/Protokoll stadsfullmäktige i Vänersborg 1913–1926](http://www.lokalhistoria.nu/Protokoll%20stadsfullm%20ktige%20i%20V%20nersborg%201913-1926).

Det sista valet med graderad rösträtt organiserades i Vänersborg av magistraten i rådhuset den 15 december 1918. Femton ledamöter skulle utses för åren 1919–1922, men i realiteten bara fram till 1 april 1919. Nytt val med allmän rösträtt skulle, enligt riksdagsbe-

slut, hållas i mars 1919. Vallokalen var öppen från klockan tio på morgonen till halv tio på kvällen med uppehåll mellan 11 och 13 samt 15 och 16. Valkuvert och blanketter till valsedlar fanns tillgängliga. På avskilda platser, utan insyn, kunde de röstande lägga sin sedel i valkuvertet. Innan röstningen började konstaterade ordföranden att det inte framförts några anmärkningar mot röstlängden.²⁴

I samband med att de röstande lämnade sina valkuvert kontrollerades deras behörighet att rösta. Sju personer varav två kvinnor hade inte betalt sin kommunalskatt i föreskriven ordning och fick därför inte avge någon röst. Ytterligare 15 personer, varav 4 kvinnor, fick vända hem i oförrättat ärende då de ej var upptagna i röstlängden. En person på Hamngatan 27 hade förväxlats med en annan person på samma adress och tilldelats tio röster istället för fem som var den riktiga siffran.

Antalet avlämnade valkuvert var 1074. Vid granskningen av kuverten och röstsedlarna fick fyra kuvert kasseras på grund av för många valsedlar eller ingen valsedel alls. Tre olika partibeteckningar förekom denna gång: De borgerliga och moderata, De frisinnade samt Socialdemokraterna.

Partiet De borgerliga och moderata fick flest röstsedlar eller 444 av 1070 (42 %). Då varje sedel i genomsnitt var värd över 22 röster fick partiet 52 procent av röstetalet och 8 av de 15 mandaten. Socialdemokraterna deltog nu för första gången med egna listor. De samlade 384 valsedlar (36 %). Varje sedel gav knappt 13 röster

24 [www.lokalhistoria.nu/Protokoll stadsfullmäktige i Vänersborg 1919-01-11, bilaga 2](http://www.lokalhistoria.nu/Protokoll%20stadsfullm%20ktige%20i%20V%20nersborg%201919-01-11,%20bilaga%202).

och därmed fick partiet bara drygt 25 procent av röstetalet. Det tredje partiet var De frisinnade som också ställde upp för första gången med egna listor. Partiet fick färre röstsedlar än Socialdemokraterna, eller 242 stycken (23 %), vilket gav ungefär samma andel av röstetalet (22 %). Mandatmässigt blev utfallet att Socialdemokraterna tog 4 platser i fullmäktige mot 3 för De frisinnade (tabell 4).

Tabell 4: 1918 års stadsfullmäktigeval i Vänersborg

	Borgerliga och moderata	De frisinnade	Socialdemokrater	Summa
Antal röstsedlar	444 (41,5)	242 (22,6)	384 (35,9)	1070
Röstetal	9910 (52,0)	4242 (22,3)	4902 (25,7)	19054
Röst/sedel	22,3	17,5	12,8	17,8
Mandat	8	3	4	15

Referens: www.lokalhistoria.nu/ Protokoll stadsfullmäktige i Vänersborg 1919-01-11, bilaga 2.

Av de femton ledamöter som valts för perioden 1915–1918 återvaldes i december 1918 inte mindre än tolv. De hade valts in som representanter för De borgerliga och moderata respektive Sparsamhets- och nykterhetsvänner men vissa av dem återvaldes som företrädare för andra partier. Det var inte helt ovanligt vid denna tid att personer som valts in för ett parti eller en lista återvaldes för ett annat parti.²⁵

25 Lovisa af Petersens & Lars Nilsson, *Hundra år med fullmäktige: Sigtuna 1909–2009*, Sigtuna 2009: 29ff.

Den 1 januari 1919 bestod därför stadsfullmäktige i Vänersborg av ledamöter från fyra partier. De sex representanter för Framsteg, sparsamhet och nykterhet som hade valts in 1916 satt kvar tillsammans med nio från Borgerliga och moderata.

Det första valet med allmän och lika rösträtt hölls i mars 1919. Antalet röstande uppgick till 3082 personer och de utgjorde 67 procent av de röstberättigade. Både antalet och andelen röstande hade stigit kraftigt sedan decembervalet 1918.²⁶ Partierna kallade sig denna gång: De borgerliga, De frisinnade, Gamla partiet socialdemokraterna och Socialdemokratiska vänstern.

De två vänsterpartierna gick starkt framåt och fick tillsammans 12 mandat vilket var lika många som De borgerliga. Återstående 6 mandat tillföll De frisinnade. Av de 30 ledamöter som utgjorde fullmäktige den 1 januari 1919 fick 18 förnyat förtroende (tabell 2, 3).

Då systemet med att välja fullmäktige successivt bestod kom nästa stadsfullmäktigeval att äga rum redan i december 1920. Femton ledamöter skulle utses för att ersätta de femton vars mandattid löpte ut vid årsskiftet. Valdeltagandet sjönk betänkligt i alla städer. I Vänersborg deltog bara 29 procent av de berättigade. Kanske stannade man hemma på grund av besvikelse på resultatet från förra valet. Valtrötthet kan också ha förekommit eftersom val vid denna tid inföll med täta mellanrum.

Fem partier tävlade om väljarnas gunst. De borgerliga fick flest röster och 8 mandat. Socialdemokraterna hette denna gång

26 De 1070 röstande i december 1918 motsvarade 23 procent av de röstberättigade i 1919 års val.

Arbetarpartiet och erhöll 3 mandat. Partiet Fri- och rättigheter hade återuppstått och samlade 2 mandat. De frisinna och Socialdemokratiska vänstern fick vardera 1 mandat. Utgången av valet innebar att De borgerliga stärkte sin ställning i fullmäktige och vänsterpartiernas position försvagades. Av de femton som utsågs 1920 var sex återvalda, vilket var en för tiden ovanligt låg siffra.

Vid 1922 års val upphörde man med att välja ett halvt fullmäktige vartannat år. Istället skulle samtliga ledamöter väljas för en fyraårsperiod. I Vänersborg hölls valet den 20 november 1922. Fem partier deltog: De borgerliga, Fri och rättigheter, Borgerliga vänstern, De frisinna samt Arbetarpartiet. De två förstnämnda räknas i den officiella statistiken till Högern och de två följande till Liberala. Listan De borgerliga samlade 13 mandat, och tillsammans med Fri- och rättigheter fick Högern i den officiella statistiken 15 av de 30 platserna i fullmäktige. Partiet stärkte sin ställning jämfört med föregående val. Av Arbetarpartiets 12 representanter ansågs 8 vara socialdemokrater och 4 kommunister.²⁷

Valdeltagandet var fortsatt lågt 1922. I Vänersborg deltog knappt 42 procent av de röstberättigade. Det låga valdeltagandet kan ha bidragit till att Högern befäste sin ställning i stadsfullmäktige vid 1920 och 1922 års val, såväl i Vänersborg som i andra städer. Det kom att dröja in på 1930-talet innan valdeltagandet generellt var tillbaka på samma nivå som 1919. Det var också på 1930-talet

som Socialdemokraterna fick sitt stora genombrott och blev största parti i flertalet stadsfullmäktige.²⁸

Ordförande i stadsfullmäktige

Arbetsåret för stadsfullmäktige började tidigt i januari med val av ordförande för det kommande året. Valen kunde ske med slutna sedlar eller genom acklamation. Enigheten bakom valet av ordförande var i båda fallen stor.

Jönköping hade bara två ordföranden mellan 1903 och 1922. Först hovrättsrådet Romberg som 1911 avlöstes av hovrättsrådet Nordin. Långa tjänstgöringsperioder som ordförande för stadsfullmäktige var vanligt. I Halmstad presiderade grosshandlare Apelstam i 16 år mellan 1904 och 1919. Kandidaten John Lundberg var ordförande i Falkenbergs stadsfullmäktige från 1914 och långt in på 1920-talet. Från 1903 till 1916 skötte trafikchef Alfred Olsson ordförandeklubban i Varbergs stadsfullmäktige. Han följdes av en annan trotjänare, stadsläkaren J.S. Almér. Vänersborg avviker genom ett något tätare byte av ordförande. Under de 20 åren mellan 1903 och 1922 bytte staden ordförande fem gånger och längsta tjänstgöringstiden var »bara» sex år.²⁹

År 1919 fick stadsfullmäktige välja ordförande vid två tillfällen. Först som vanligt vid årets första sammanträde. Efter att valen med allmän och lika rösträtt genomförts i mars månad förrättades nytt ordförandeval i början av april. Ingen av de fem städerna bytte

27 SOS, Kommunala valen åren 1922 och 1923: 77.

28 Lars Nilsson, »Öst och väst...»:180ff. www.ortshistoria.se/Kommunala_val_1919-1966.

29 www.lokalhistoria.nu/ Protokoll från stadsfullmäktige i respektive stad 1902-1922.

ordförande till följd av den allmänna rösträttens införande. Även i städer med egen socialdemokratisk majoritet förekom att man valde om sittande borgerlig ordförande. Det gällde inte bara stadsfullmäktige utan även viktigare kommunala nämnder.³⁰

Kvinnor i stadsfullmäktige

Kvinnor blev valbara till stadsfullmäktige genom rösträttsreformen 1907/1909. Totalt valdes i hela Sverige 37 kvinnor in i stadsfullmäktige 1910.³¹ En av dessa var fru Elisabeth Anrep-Nordin som utsågs till ledamot av Vänersborgs stadsfullmäktige för perioden 1911–1914. Hon återvaldes dock inte för de följande fyra åren.

Varberg och Falkenberg följde en annan periodicitet i stadsfullmäktigevalen och här tillämpades de nya reglerna första gången vid 1911 års val. I Falkenberg fortsatte männen att inta samtliga platser, medan man i Varberg valde in fru Ingeborg Hamberg för perioden 1912–1915. Hon följdes vid 1913 års val av ytterligare 2 kvinnor. Åren 1914 och 1915 fanns därmed 3 kvinnor bland fullmäktiges 30 ledamöter.

Det var dock först efter den allmänna rösträttens införande som kvinnor blev mer synliga i stadsfullmäktige. I Halmstad stadsfullmäktige invaldes 8 kvinnor från 1 april 1919. Väljarna i Vänersborg utsåg samtidigt 5 kvinnor och 25 män till stadsfullmäktige. Jönköping hade valt in sin första kvinna, Emma Aulin, till

stadsfullmäktige i december 1918. Hon fick förnyat förtroende i marsvalet 1919 och ytterligare 2 kvinnor fick tillräckligt många röster för plats i stadens fullmäktige. Däremot röstades inga kvinnor fram varken i Varberg eller Falkenberg.³²

Arbetaryrken i fem stadsfullmäktige

Den allmänna och lika rösträttens införande gav också tydligt utfall i antalet och andelen arbetaryrken bland ledamöternas yrken. Redan valreformen 1907/1909 tycks ha resulterat i arbetare blev bättre representerade än tidigare i stadsfullmäktige. I Jönköping, Halmstad och Varberg fanns 1911 tre–fyra arbetaryrken företrädta bland 30–40 ledamöter. Falkenbergs stadsfullmäktige hade 21 ledamöter och 1911 inte mindre än 6 med arbetaryrken. Totalt blir det 16 arbetaryrken i de fyra städerna med tillsammans 134 mandat. Antalet steg till 30 stycken 1915 för att därefter falla tillbaka något (tabell 5).

Allmänna rösträttens införande innebar en påtaglig social breddning inom fullmäktige. Det framgår indirekt av Socialdemokraternas framryckning. Ser vi på yrkestitlar bland de ledamöter som valdes in till våra fem städer per 1 april 1919 hade 47 av 166 (28 procent) titlar som antyder arbetare mot 19 procent efter decembervalet 1918. Antalet och andelen personer med arbetartitlar ökade i alla fem städerna och mest i Halmstad och Falkenberg där antalet mer än fördubblades (tabell 5).

30 Kjell Östberg, *Kommunerna och den svenska modellen*, Stockholm 1996: 133ff.

31 Lars Nilsson, »Kommunerna 1863–2013», 279.

32 www.lokalhistoria.nu/ Protokoll från stadsfullmäktige i respektive stad 1910–1922

Tabell 5: Antal och andel arbetaryrken bland stadsfullmäktiges ledamöter

	Jönköping	Halmstad	Vänersborg	Varberg	Falkenberg	Summa
1911, 1912	3/43	4/40	3/30	u.s.	6/21	16/134 [12%]
1913, 1914	8/43	4/40	4/30	u.s.	7/21	23/134 [17%]
1915, 1916	9/45	7/40	8/30	u.s.	6/21	30/136 [22%]
1917, 1918	9/45	6/40	8/30	5/30	5/21	33/166 [20%]
1 januari 1919	10/45	4/40	8/30	5/30	5/21	32/166 [19%]
1 april 1919	11/45	9/40	12/30	6/30	9/21	47/166 [28%]
1921–22	9/45	8/40	10/30	6/30	9/21	42/166 [25%]
1923–26	9/45	12/40	u.s.	6/30	7/21	34/136 [25%]

Anmärkning: Varberg saknar yrkestitlar före 1916. I Vänersborg användes 1923–26 i många fall yrkestitlar som fru, fröken och stadsfullmäktige. Summa innehåller varierande antal städer. Procentandel inom parentes. U.s.=uppgift saknas. Referens: www.lokalhistoria.nu/ Protokoll från stadsfullmäktige i respektive stad och år.

I de närmast följande valen var valdeltagande fortsatt lågt. Partierna till vänster på den politiska skalan föll tillbaka och färre ledamöter uppgav sig vara arbetare. Samtidigt blev det vanligare med titlar som fru och fröken, och de omvalda ledamöterna kallades ibland för stadsfullmäktige. Kanske var det en bra titel i valkampanjer. Men det innebär att det inte går att bestämma yrkestillhörighet.

Kommunala utgifter 1915–1924

Vid stadsfullmäktiges sista sammanträde för året, som hölls i slutet av december, fastställde ledamöterna vanligen budget för det kommande året. Utgifterna för fysisk infrastruktur var vid denna tid den klart största posten. På 1910-talet reserverade de svenska

städerna generellt ungefär halva budgeten för infrastruktur som vatten, avlopp, renhållning, gator, vägar, parker, hamnar etc. Folk-skola och fattigvård var andra framträdande kostnader på tillsam-mans cirka 20 procent av städernas samlade utgifter.³³

Den fråga som skall diskuteras här är om övergången till all-män rösträtt påverkade städernas budgetar. Ett ökat inslag av libe-raler, socialdemokrater och vänstersocialister i fullmäktige skulle kunna tänkas innebära större anslag till vård och skola. De budget-poster jag särskilt uppmärksammat är: folkskola, annan undervis-ning, fattigvård samt hälso- och sjukvård.

Folkskolan tillhörde länge den kyrkliga församlingens ansvar. I den kommunala budgeten och vid uttaxeringen av kommunalskatt inkluderades likväl folkskolan. Annan undervisning avser utbild-ning utöver folkskolan. All sådan utbildning var ännu frivillig. Dit hör kommunalt stöd till bland annat högre allmänna läroverk, elementarläroverk för flickor, kommunala mellanskolor, tekniska skolor och lärlingsutbildningar. Fattigvården reglerades enligt särskild lagstiftning. En ny lag hade utfärdats 1918 som ökade kommunernas ansvar för de sämst ställda. Hälsovården var likaså en lagstadgad kommunal uppgift. En första stadga utfärdades 1874 och en ny förordning trädde i kraft 1 januari 1920.

För att se eventuella effekter av övergången till allmän rösträtt har jag ställt de genomsnittliga utgifterna för åren 1915/19 mot mot-svarande värden 1920/24. Det visar sig då att medel avsatta för vård

.....

33 Lars Nilsson, »Kommunerna 1863–2013»: 96. www.ortshistoria.se/ Kommunala finanser.

och skola i Halmstad och Vänersborg var 30–40 procent högre under den senare perioden mätt i 2017 års priser. Anslagsökningarna för vård och skola 1920/24 var dock lägre än tillväxten inom övriga budgetposter. Vård och skolas andel av den totala budgeten minskade därför över tid i såväl Halmstad som Vänersborg (tabell 6).

Båda städerna startade dock från förhållandevis höga nivåer. Tidigare prioriteringar kan relativt sett ha inneburit mindre behov under den senare perioden. Och Halmstad ligger kvar på en nivå klart över städernas riksgenomsnitt.

I de övriga tre undersökta städerna – Jönköping, Varberg, Falkenberg – steg däremot andelen vård och skola av totala kommunala utgifter. Möjligen ser vi här effekter av 1918 års fattigvårdslagstiftning och den nya hälsovårdslagen från 1920. De poster som ökade mest var dock anslagen till folkskola och annan undervisning.

Betydelsen av den allmänna rösträtten är svår att bedöma. Socialdemokrater och liberaler hade nämligen tillsammans en majoritet av mandaten i alla fem städerna. Det talar för att budgeten påverkades av många andra omständigheter än enbart vilka partier som hade majoritet i fullmäktige. Mer pengar till vård och skola, även relativt sett, var ändå en generell tendens bland svenska städer under den här perioden (tabell 6).

Både före och efter 1920 rådde politiska och ekonomiska kris-tider. Många städer avsatte därför särskilda medel för att lindra nöden. Åtgärderna kallades för »hjälp till mindre bemedlade», »lindrande av arbetslöshet och dyrtid», »nödhjälpsarbeten» och liknande. Halmstad stadsfullmäktige beslöt till exempel 1918 om att utbetala 128 kronor per person (2017 års penningvärde) för att lindra

effekterna av krisåren, och 1922 hela 236 kronor. Även Vänersborg avsatte 120–130 kronor per person (2017 års penningvärde) åren 1922 respektive 1923 för nödhjälpsarbeten (tabell 7).

Tabell 6: **Kommunala kostnader för vård och skola i fast pris (2017) per invånare 1915–1924**

	Kr/inv. 1915/19	Kr/inv. 1920/24	Andel 1915/19	Andel 1920/24
Halmstad	671,89	910,71	34,3	28,1
Vänersborg	513,96	668,31	28,5	22,0
Jönköping	876,12	1470,20	21,6	27,3
Varberg	527,41	730,63	23,8	24,5
Falkenberg	921,01 (1919)	1105,54 (1920)	25,2	26,1
Samtliga städer	1197,70	1830,85	23,7	26,7

Anmärkning. Till vård och skola räknas budgetposterna: folkskola, högre undervisning, fattigvård samt hälso- och sjukvård. Priser omräknade efter 2017 års penningvärde. Uppgifterna för Falkenberg avser 1919 respektive 1920. Referens: www.historia.nu/ Protokoll från stadsfullmäktige i Halmstad, Vänersborg, Varberg och Falkenberg för respektive år. BISOS, *Kommunernas fattigvård och finanser 1915–1917*, SOS, *Kommunala finanser 1918–1924*.

Tabell 7: **Nödhjälpsinsatser i Halmstad, Varberg och Vänersborg 1915/19 respektive 1920/24**

	Halmstad	Varberg	Vänersborg
Kr/inv. (2017) 1915/19	57,26	15,47	9,46
Kr/inv. (2017) 1920/24	79,68	27,42	66,39

Referens: www.historia.nu/ Protokoll från stadsfullmäktige i respektive stad och år.

De kommunala kostnaderna för krisåtgärderna var i dessa städer högre under perioden 1920/24 än tidigare. Det kan bero på

att nöden var större under den senare perioden och/eller en mer välvillig inställning från fullmäktige. Krispaketen påverkar dock inte den generella bilden av hur andelen vård och skola av totala budgeten utvecklades över tid.

Sammantaget framträder på lokal nivå en splittrad bild bakom den allmänna höjningen av andelen vård och skola av städernas totala utgifter. Anslagen till vård och skola ökade i all fem undersökta städer, räknat i fast penningvärde, men andra budgetposter ökade i vissa fall ännu mer, varför de procentuella andelarna föll tillbaka. Några entydiga effekter av den allmänna rösträtten går inte att utläsa.

Sammanfattning

Övergången till allmän och lika kommunal rösträtt för män och kvinnor ledde initialt till en betydande framgång för det socialdemokratiska partiet och en motsvarande tillbakagång för Högern, som tidigare dominerat städernas kommunala liv. Valdeltagandet steg ordentligt och samtidigt ökade antalet kvinnor i stadsfullmäktige liksom antalet personer med arbetaryrken. Allt detta kan ses som förväntade effekter av rösträttsreformen.

Rösternas fördelning mellan partierna förblev däremot tämligen oförändrad. Men när alla röster fick samma tyngd ändrades styrkeförhållandena i stadsfullmäktige. Borttagandet av den gradeerade rösträtten framstår som väl så betydelsefull som att nya grupper fick tillträde till valurnorna.

Många av de ledamöter som röstades in vårvintern 1919 hade sedan tidigare en plats i fullmäktige, men kanske för ett annat parti än det de nu representerade. I de fem västsvenska städer som här

undersökts omvaldes två av tre ledamöter. Dessutom var det 1919 vanligare med återval än vad det varit tidigare. Införandet av den 40-gradiga skalan 1907/1909 tycks ha haft större sänkande effekt på omvalsprocenten än den allmänna rösträtten. Ingen av de berörda städerna bytte heller ordförande i stadsfullmäktige till följd av valresultatet.

Rösträttsreformens initiala effekter blev bara kortvariga. Redan vid nästa stadsfullmäktigeval, som hölls i december 1920, sjönk valdeltagande till tidigare låga nivåer. Högern återtog samtidigt en del av förlusterna. I stadsfullmäktige reducerades såväl antalet kvinnor som antalet personer med arbetaryrken. Återvalsprocenten förblev hög. Anslagen till vård och skola ökade visserligen, men kanske inte till följd av rösträttsreformen.

Det kom att dröja nästan ett årtionde innan deltagandet i valen till stadsfullmäktige var tillbaka på samma nivå som 1919. Med ökat valdeltagande följde stora socialdemokratiska framgångar på 1930-talet, och efter hand ökad kvinnorepresentation. På 1930-talet började även kommunala resurser i ökad grad styras över mot skola, vård och omsorg.

Varför blev effekterna av den allmänna rösträtten så pass begränsade? Revolutioner och inbördeskrig i grannländer kan kanske vara en förklaring till att väljarna var mindre benägna att byta ut medlemmar ur stadsfullmäktige. Man ville ha lugn och ro i den egna staden. Men också själva valsystemet kan vara av betydelse. För att kandidera till fullmäktige måste man vara partimedlem och bli uppförd på valbar plats på partiets lista. I den urvalsprocessen kan redan invalda ledamöter ha haft en fördel. Skötte man sitt

uppdrag bör man ha haft goda möjligheter att nomineras på nytt. I själva valsyste­met fanns mekanismer inbyggda som gav en viss stabilitet och kontinuitet. Dessutom fanns krav på kvalificerad majoritet för beslut i viktiga frågor. Stabiliteten understryks också av att stadsfullmäktige sällan bytte ordförande.

En annan stabiliserande faktor utgjorde det kommunala sam­lingsstyret. Oavsett valresultat fördelades de kommunala posterna mellan företrädare för de olika partier som deltog i valen. Det största partiet fick inte automatiskt ordförandeposten i fullmäktige. De kommunala frågorna skulle lösas i samförstånd över partigränser, till »stadens bästa». Valen handlade om att rösta fram dugliga personer som var villiga att åta sig uppdragen. Med tiden politiserades dock städernas kommunala liv.

Den allmänna och lika rösträttens införande 1919 innebar inte någon revolutionerande förändring av städernas kommunala liv. Mycket återgick snart till det gamla. På längre sikt kan dock reformen ha bidragit till att bana väg för det kommande välfärdssamhället.

Bilaga: Val till stadsfullmäktige 1910–1918: Mandatfördelning.

Jönköpings stadsfullmäktige

	Moderata	Liberala	Socialdem.	Övriga	Summa
1910	15	7	1	0	23
1912	15	4	3	0	22
1914	15	6	2	0	23
1916	14	5	3	0	22
1918	14	5	4	0	23

Halmstads stadsfullmäktige

	Moderata	Liberala	Socialdem.	Övriga	Summa
1910	12	6	2	0	20
1912	12	5	3	0	20
1914	12	5	3	0	20
1916	9	6	5	0	20
1918	9	6	5	0	20

Vänersborgs stadsfullmäktige

	Moderata	Liberala	Socialdem.	Övriga	Summa
1910	8	5	0	0	13
1912	8	5	2	0	15
1914	10	3	2	0	15
1916	9	3	3	0	15
1918	8	3	3	1	15

Varbergs stadsfullmäktige

	Moderata	Liberala	Socialdem.	Övriga	Summa
1911	6	7	3	0	16
1913	6	5	3	0	14
1915	8	5	3	0	16
1917	7	4	3	0	14

Falkenbergs stadsfullmäktige

	Moderata	Liberala	Socialdem.	Övriga	Summa
1911	6	2	3	0	11
1913	6	2	2	0	10
1915	7	1	3	0	11
1917	5	2	3	0	10

Samtliga städer

	Moderata	Liberala	Socialdem.	Övriga	Summa
1910	676 [58,1]	317 [27,2]	153 [13,1]	18 [1,5]	1164
1911	145 [50,7]	81 [28,3]	37 [12,9]	23 [8,0]	286
1912	683 [57,2]	310 [25,9]	187 [15,6]	15 [1,3]	1195
1913	166 [52,4]	72 [23,0]	47 [15,0]	30 [9,6]	313
1914	694 [59,7]	247 [21,2]	193 [16,6]	29 [2,5]	1163
1915	183 [54,6]	63 [18,8]	61 [18,2]	28 [8,4]	355
1916	681 [56,8]	253 [21,1]	217 [18,1]	49 [4,1]	1200
1917	164 [49,2]	65 [19,5]	68 [20,4]	36 [10,8]	333
1918	625 [48,7]	242 [18,8]	296 [23,1]	121 [9,4]	1284

Anmärkning: Flertalet städer förrättade val till stadsfullmäktige 1910, 1912 etc., och ett mindre antal 1911, 1913 osv. Socialdem.=Socialdemokraterna. Procent inom parentes. Referens: Statistiska Meddelanden serie A I:3, AI:8, All:4, All:6.

Den norske (1274) og svenske (ca. 1350)
landsloven sett i lys av hverandre

Erik Opsahl

Den norske landsloven har vært karakterisert som høydepunktet i norsk statsbygging i høymiddelalderen.¹ Sammen med den to år yngre Byloven (1276) skapte den langt på veg en felles rett for hele landet, noe som var en sjeldenhet i datidas Europa. Det eksisterte bare to offisielle rikslovbøker da Landsloven ble vedtatt i 1274: den tysk-romerske keiser Fredrik 2.s (1198–1220, 1212/1220–1250) lovbok for kongeriket Sicilia fra 1231 og kong Alfons 10.s (1252–1284) lovbok for det spanske kongeriket Castilla, som var litt eldre enn den norske landsloven, trolig ferdig i 1265. Ingen av disse lovbøkene fikk imidlertid en slik langvarig og utbredt bruk som den norske

1 Jørn Øyrehagen Sunde, Above the law, i Jørn Øyrehagen Sunde (red.), Constitutionalism before 1789, Oslo 2014: 165–185, her 166.

lovboka.² Magnus Lagabøtes landslov var gjeldende norsk lovbok fram til Kristian 5.s norske lov fra 1687, riktignok i form av en til dels dårlig dansk oversettelse som Kristian 4.s norske lov fra 1604.

Landslovens mange sider

De fleste undersøkelser tyder på at både Lands- og Bylovens bestemmelser ble raskt satt ut i livet i betydelig grad.³ Én markert kritisk røst har imidlertid reist seg mot denne oppfatningen. Ferdinand Næshagen har på grunnlag av studier av rettspraksisen i straffesaker i Norge i seinmiddelalderen og tidlig nytid kommet til at norske bønder fulgte sin egen sedvanelov når de dømte. Denne sedvanebaserte loven var temmelig lik landet over, men avvek fra Landslovens regler.⁴ Det skal vi imidlertid ikke forfølge her. Næshagens perspektiv og konklusjoner er uansett ikke uttømmende for Landslovens betydning. Det gjelder ikke minst betydningen Landsloven hadde for endring av rettskulturen i Norge. En rettskultur er opplevelsen av fellesskap som oppstår gjennom ideer om og forventninger til retten, og hvordan disse forventningene gjør seg gjeldende i praksis.

-
- 2 Jørn Øyrehagen Sunde, Eit vell av rettslege normer – lovgjevinga til kong Magnus VI Lagabøtar som ramme for eit rettsleg mangfald, i Geir Atle Ersland og Øystein Helle (red.), *Fragment frå fortida*, Oslo 2013: 106–123, her 111–112. Den kastiljanske *Las Siete Partidas* ble kalt tilbake allerede i 1273, mye på grunn av at den var for komplisert til å brukes. Den sicilianske loven var gjeldende rett til begynnelsen av 1800-tallet, men ble åpenbart lite brukt. Bare to eksemplarer er bevart; Jørn Øyrehagen Sunde, *Landslova ut til folket*, Adresseavisen, 18. november 2015.
- 3 Knut Helle, *Under kirke og kongemakt 1130–1350*, bd. 3 i Knut Helle (red.), *Aschehougs norgeshistorie*, Oslo 1995: 185; Sunde 2014: 166.
- 4 Ferdinand Næshagen, *Folkets rettferdighet. Strafferett i senmiddelalder og tidlig nytid*, *Collegium Mediaevale*, volum 22, 2009: 128–186.

Kong Magnus 6. Lagabøte (1263–80) overrekker den ferdige Landsloven av 1274. Initial i innledningen i den såkalte «Hardenbergske codex», et norsk håndskrift med Landsloven, trolig fra ca. 1325–50. (Fra: Aschehougs Norgeshistorie, Oslo 1995. Bind 3, side 184).

En rettskultur endrer seg fordi kulturen og politikken endrer seg.⁵ Som Jørn Øyrehagen Sunde dessuten har påpekt, var Landsloven lagt opp slik at den fungerte som et utgangspunkt som kunne tilpasses lokalt gjennom rettspraksis. De relativt mange landslov-manuskriptene som er bevart, tyder også på at Landsloven ble mye brukt.⁶

Steinar Imsen finner nettopp hva en kan oppfatte som Landslovens smidighet og tilpasning til lokal rettspraksis, ved å studere drapsprosessen i Norge i perioden cirka 1300–1560.⁷ Han konkluderer med at prosessen i det alt vesentligste fulgte bestemmelsene i Landsloven og kongelige forordninger, med unntak for det sentrale begrepet «ufyrirsynja», som Imsen mener som oftest best kan oversettes med «uaktsomhet». Sjøl om begrepet «ufyrirsynja» er ukjent i lovverket, er det ifølge Imsen selve kjernebegrepet i de undersøkte drapssakene. Det innebar at drapsmannen tok på seg ansvaret for handlingen og lyste drapet på seg, og at han var villig og i stand til å gjøre opp for seg med øvrighet og ettermålsmenn. Det lå til grunn både for øvrighetens innvilgelse av landsvist, det vil si rett til å oppholde seg i landet, og partenes forlik. Hjemmelen for et slikt skjønn mener Imsen må ha ligget i sedvanen og har vært bygd på en allmenn forståelse av rett og rettferdighet. Han vil ikke utelukke at det

kan ha vært utslag av at rimelighetsprinsippet slo igjennom i prosessretten som følge av øvrighetens initiativ.⁸ Samtidig vil han ikke se bort fra at også bøndenes rettsoppfatning har preget øvrighetens holdninger og handlinger. Imsen mener derfor hele drapsprosessen i Norge i perioden cirka 1300–1560 gjenspeiler et samvirke og gjensidighet mellom bygdesamfunn og kongemakt på strafferettens område. Det var et eksempel på det tette samvirket mellom lokal-samfunn og sentralmakt Imsen mener har preget norsk statsforvaltning gjennom mange hundre år, og som han har kalt norsk bondekommunalisme.⁹ Drapsprosessens fleksibilitet og at den tilfredsstilte alle parter, bidrog til at den levde videre etter reformasjonen i 1537, hevder Imsen. At begrepet «ufyrirsynja» eller et annet ord for uaktsomhet eller uforsettligheit heller ikke kom inn i Kristian 4.s norske lov av 1604, i stedet var det nødverge som gav grunnlag for landsvist, viser at begrepet «ufyrirsynja» var del av et retts-system utviklet rundt år 1300 som gav bygdesamfunnet og bøndene en sentral rolle i rettslivet, konkluderer Imsen.¹⁰

Ferdinand Næshagen tar heller ikke opp den symbolske funksjonen Landsloven fikk for et norsk samfunnsfellesskap, et norsk rike. Som en sentral del i den rettskulturen som rådde i landet fra slutten av 1200-tallet, bidrog Landsloven til å skape et sterkere

5 Jf. Jørn Øyrehagen Sunde, *Speculum legale – rettsspegelen. Ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit historisk perspektiv*, Bergen 2005: 14–26.

6 Sunde 2015.

7 Steinar Imsen, Den gammelnorske drapsprosessen, *Historisk tidsskrift*, nr. 2, 2009: 185–229.

8 Jf. Sunde 2005: 148–154.

9 Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*, del 1 *Middelalderen*, Trondheim 1990; samme, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*, del 2 *Lydriketiden*, Trondheim 1994.

10 Jf. Kong Christian den fjerdes norske Lovbog af 1604, Christiania/Oslo 1855/1981: 39.

Byer, administrative sentre og kongelige festningsanlegg (riksborger) i Norge i første halvdel av 1300-tallet. Etter riksdelingen i 1355 regjerte Magnus Eriksson som norsk konge over området på begge sider av Oslofjorden, det såkalte Viken, Hålogaland, Jemtland og Herjedalen samt de norske skattlandene. [Fra: Aschehougs Norgeshistorie, Oslo 1995. Bind 3, side 187].

norsk samfunnsfellesskap.¹¹ Landsloven avgrenset og bidrog til å definere det norske samfunnsfellesskapet overfor omverdenen. Det ble avgjørende for norsk historie gjennom de mange åra landet var underlegen partner i unioner med naboland. Norges identitet som rike og et samfunnsfellesskap i seinmiddelalderen ble i særlig grad knyttet til Landsloven, som i økende grad ble kalt St. Olavs lov.¹² Etter statsomveltningen i 1537, da Norge ble underlagt Danmark, fortsatte lovkonserveratismen å være et vern om norske opplevde interesser og fellesskap, på samme måte som grunnlovsvernkonserveratismen ble et vern for norsk sjølstendighet i unionen med Sverige etter 1814. Betegnende er den danske kongelige historiografen Johannes Pontanus' beskrivelse av Norge i første del av sin ufullførte danmarkshistorie fra 1631. Her skriver han at Norge siden dronning Margretes tid hadde vært knyttet til Danmark, men med egne lover og rettsvesen.¹³

Lovgivingsarbeidet som førte til Landsloven, fikk dessuten innflytelse også over andre lands lovgiving. Det gjelder sjølsagt den norske kongens besittelser i vest, ikke minst Island, som først fikk

¹¹ Jf. Helle 1995: 185.

¹² Erik Opsahl, I hvilken grad oppstod norsk nasjonalfølelse og identitet i middelalderen?, i Samuel Edquist mfl. (red.), *Tanker om ursprung. Forntiden och medeltiden i nordisk historieforskning*, Stockholm 2009: 35–52; samme, Nasjonal identitet i middelalderen? Båhuslän som del av et norsk nasjonalt fellesskap i middelalderen, i Helene Carlsson (red.), *Bohuslän som gränslandskap. Före och efter Roskildefreden, Uddevalla 2012: 11–22; samme, Fantes det et norsk fellesskap på 1400-tallet?, ARR, nr. 1, 2014: 15–25; Steinar Imsen, *Land og folk i den norrøne verda ca. 900 til 1450*, Oslo 2015.*

¹³ Karen Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, København 2002: 221.

Járnsíða i 1272, og bare noe få år etter, i 1281, Jónsbok. Sistnevnte har vært karakterisert som «uden tvivl den bedst udformede lovbog inden for kong Magnus' store lovgivningsværk» og var den islandske retts hovedkilde i godt over 400 år.¹⁴ Jørn Øyrehaugen Sunde karakteriserer Magnus Lagabøtes omfattende lovgivningsarbeid som det ene av de i alt tre nevnte lovgivningsprosjektene i middelalderen som var vellykket.¹⁵ Det samme arbeidet blir sett på som resultat av det norske kongedømmets styrke og dets ambisjon om å integrere riksdelen i en så sterk enhet som mulig. Landsloven skapte en rettslig riksenhet og kan betraktes som en juridisk fullføring av rikssamlingen, noe som sannsynligvis bidrog til å skape et sterkere samfunnsfellesskap i Norge. Magnus Lagabøtes lovverk plasserte Norge i fremste rekke blant datidas europeiske kongedømmer når det gjaldt rettsvesenet.¹⁶

Både Járnsíða og Jónsbok var resultat av den politiske forbindelsen mellom Norge og Island som ble etablert ved at islendingene svor den norske kongen troskap i åra 1262–1264. Derimot er det betydelig mindre – om i det hele tatt – kjent, i hvert fall lite oppmerksomhet rundt, at den norske Landsloven trolig hadde

betydning for at et annet og mye større naboland, nemlig Sverige, fikk en lands- og bylov rundt 75 år etter Magnus Lagabøtes landslov. Også her var det en politisk forbindelse som koplet to lands rettssfærer til hverandre, men her dreide det seg om forbilde og inspirasjon, ikke direkte overføring av lov. Hva var bakgrunnen? Og hvorfor har ikke den svenske landsloven fra middelalderen fått samme posisjon og høye vurdering som den norske?

Magnus Erikssons lovgivningsarbeid i Sverige

Da Håkon 5. døde 8. mai 1319 uten sønner, var det dattersønnen Magnus, som var sønn av Håkons datter Ingebjørg og den svenske hertugen Erik Magnusson, som arvet den norske tronen. Magnus ble imidlertid samme sommer også valgt til svensk konge som resultat av borgerkrig der, uten at nordmennene kunne hindre det om de hadde villet. Dermed hadde Norge og Sverige sommeren 1319 felles konge, en situasjon som var ny for begge rikene. Han arvet tronen allerede som treåring, og Magnus Eriksson kom til å bli en av de lengst regjerende kongene på både den norske (1319–55/74) og svenske tronen (1319–63), men vi kan trygt si at ettermælet hans har vært dårlig i begge land. I Norge har han blitt definert som den første unionskongen, en fremmed som innledet Norges lange unionstid der landet ikke var fullt ut sjølstendig. Denne seiglivete tradisjonen er det imidlertid gode grunner til å oppgi. Norge var fullt ut sjølstendig fram til i hvert fall Håkon 6.s død i 1380, i realiteten helt fram til dannelsen av Kalmarunionen i 1397, som er begynnelsen på Norges egentlige

14 Magnús Már Lárusson, Jónsbók, i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 7, Malmö 1962: 611–617, her 615.

15 Sunde 2015.

16 Jf. Knut Helle, *Norge blir en stat 1130–1319*, Bergen 1974: 134–137; samme 1995: 184–189; Ole Georg Moseng mfl., *Norsk historie 750–1537, bind I*, Oslo 2007: 202–206; Sverre Bagge, *From Christian Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway, c. 900–1350*, København 2010: 201–227.

unionstid.¹⁷ I Sverige betraktes han «ganske velvillig».¹⁸ En må likevel kunne si at den svenske grunntonen er at han på mange måter var mislykket, fordi han ble avsatt og fordrevet fra tronen etter å ha utfordret maktbalansen mellom kongemakt og aristokrati i det svenske riket. Når det gjelder Magnus' virke som svensk konge, vitner kildene om en mann med stor virketrang og arbeidskapasitet. Motgangen og nederlagene hans må ses i lys av at få nordiske konger møtte tilsvarende utfordringer som Magnus Eriksson.¹⁹

Kong Magnus' virketrang og arbeidskapasitet kom ikke minst til uttrykk ved det store lovgivingsarbeidet han satte i gang i Sverige i slutten av 1340-åra. Både motiv og resultat minnet mye om Magnus Lagabøtes arbeid 70–80 år tidligere. Som i Norge ble det lagd både en lands- og en bylov, Magnus Erikssons landslag og Magnus Erikssons stadslag, som begge forelå rundt 1350. Arbeidet med å utarbeide en landslov i Sverige kan, på samme måte som i Norge, ses som ledd i en kongelig politikk for å styrke sentralkrafta. Ved å få til en

17 Erik Opsahl, Kalmarunionen – et dansk-svensk prosjekt med Norge på slep? Norges rolle i nordisk politikk 1319–1397, i Knut Arstad (red.), *Konge, adel og opprør. Kalmarunionen 600 år*, Oslo 1998: 16–28; samme, *Til Norge vil jak ey. Norsk og svensk i 1300-tallets diplommateriale og i moderne kildepublikasjoner*, i *Ny väg till medeltidsbreven*, Stockholm 2002: 25–44; samme, *Hvorfor er ikke Håkon 6.s gravsted avmerket i ruinen av Mariakirken? Oslo som kongelig residens- og forvaltningsby på 1300-tallet*, i *En aktivist for Middelalderbyen Oslo. Festskrift til Petter B. Molaug i anledning hans 70-årsdag 19. desember 2014*, Oslo 2015: 133–164; Moseng mfl. 2007: 140–142; jf. også Harald Gustafsson, *The forgotten union, Scandinavian Journal of History*, vol. 42, nr. 5, 2017: 1–23.

18 Jf. Birgitta Fritz, anmeldelse av Michael Nordberg, *I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson 1317–1374*, *Historisk tidskrift*, 1997: 182–185, her 185.

19 Erik Opsahl, Magnus 7 Eriksson, i *Norsk biografisk leksikon* 6, Oslo 2003: 215–216; jf. også Åke Holmbäck og Elias Wessén, *Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning*, Lund 1962: XVIII.

Kong Magnus 7. og 2. Eriksson, norsk konge 1319–55/74 (riksdeling med sønnen Håkon 6. fra 1355) og svensk konge 1319–64. Tittelbladet til Konungabalken i Magnus' svenske landslov fra ca. 1350, i et håndskrift som antas å være fra ca. 1430. (Foto: Uppsala Universitetsbibliotek).

enhetlig lovgiving i landet kunne riksenheten opprettholdes eller styrkes ved at provinsielle særtrekk kunne motarbeides. Kontrollen over samfunnet ble dermed mer ensartet. Lovarbeidet skulle, akkurat som i Norge, bygge oppunder kongen som lovgiver.²⁰

Også den svenske landsloven, som den norske, manglet en egen kirkerett. Årsaken var trolig kompetansestrid rundt hvor

20 Jf. Thomas Lindkvist og Maria Sjöberg, *Det svenska samhället 800–1720. Klerkernas och adelns tid*, Lund 2003: 138–139; og Thomas Lindkvist og Kurt Ågren, *Sveriges medeltid*, Uppsala 1993: 15.

grensene for kongelig (verdslig) og kirkelig samfunnsmakt skulle gå.²¹ Slik mange paragrafer til den norske landsloven ble hentet fra Gulatingsloven, utgjorde én landskapslov, nærmere bestemt Upplandslagen, kjernen i den svenske landsloven. Men på samme måte som Frostatingsloven også satte sitt preg på Landsloven i Norge, var relativt mye i den nye svenske landsloven hentet fra Östgöotalagen.²² Magnus Erikssons landslov ser, på samme måte som den norske, ut til å ha vært innført i hele riket relativt raskt, om enn ikke så raskt som i Norge.²³

Lik Magnus Lagabøtes lovgivingsarbeid har også Magnus Erikssons lands- og bylover vært rost som «epokegjørende» juridiske «storverk», som et «evig minnesmerke» over kong Magnus og det kanskje viktigste lovverket som har vært skapt i Sverige.²⁴ Med tanke på at Magnus Eriksson også var norsk konge, samtidig som at

riksomfattende lover var svært sjeldne i 1300-tallets Europa, er det svært nærliggende å slutte at den norsk-svenske kongen ble inspirert, for ikke si sterkt motivert, til å forsøke å få innført en landsomfattende lov i det av rikene hans som manglet en slik lov. De makt-politiske ambisjonene om sterkere sentralmakt var jo noe kong Magnus delte med sine europeiske kollegaer i samtida. Magnus Erikssons omfattende lovgivingsarbeid hadde sjølsagt også innenlandske forutsetninger. Magnus videreførte forgjengerne Birger jarls og Magnus Ladulås' aktive lovgiving på 1200-tallet. Det svenske aristokratiet kunne dessuten se seg tjent med en felles lov for hele riket ut fra hensynet til godssamlingene deres, som gjennomgående var spredt utover landet.²⁵ Samtidig framstod den svenske kongemakta som svakere overfor verdslig aristokrati og geistlighet enn hva den norske gjorde. Trass i framstøt fra kongemaktas side for arvelighet i tronfølgen forble Sverige et valgrike. Ikke desto mindre var Magnus Erikssons svenske regjering preget av en aktiv politikk for å styrke kongemakta. Den sterkere kongemakta han forvaltet i Norge, kan i en slik sammenheng ikke vært annet enn en inspirasjon for Magnus' virke som svensk konge. Å utforme en landslov for sitt svenske rike, slik Norge allerede hadde, kan ses som et konkret uttrykk for dette. Den sannsynlige norske inspirasjonen bak det svenske lovarbeidet er imidlertid sterkt underkommunisert både blant norske og svenske historikere. For mange norske historikere ser det ut til at norsk rikshistorie i en viss forstand opphører i 1319

21 Holmbäck og Wessén 1962: XXVII–XXX; jf. *Diplomatarium Svecanum* V: II, Stockholm 1865: nr. 4148.

22 Jf. Lindkvist og Sjöberg 2003: 138; Dick Harrison og Bo Eriksson, *Sveriges historia 1350–1600*, Stockholm 2010: 108.

23 Svenske forskere avviker noe fra hverandre når det gjelder hvor tidlig landsloven ble innført i de enkelte landskapene, men Per-Axel Wiktorsson mener å belegge at den var innført over hele riket innen 1366; Per-Axel Wiktorsson, *Ett bidrag till kännedom om landslagens ikraftträdande*, i *Rättshistoriska studier*, bd. 14, Stockholm 1988: 125–141, her 135; jf. samme, *Beteckningar för lag i diplom*, i *Rättshistoriska studier*, bd. 14, Stockholm 1988a: 143–153; Gabriela Bjarne Larsson, *The freeholder and positive legislation in late medieval Sweden*, i Steinar Imsen (red.), *Legislation and State Formation. Norway and its Neighbours in the Middle Ages*, Trondheim 2013: 67–83, her 72. Holmbäck og Wessén 1962: LVI–LXII; og Kjell-Åke Modéer, *Lag och rätt*, i Jakob Christenson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Medeltiden*, Lund 2004: 181, har en noe seinere innføringstakt.

24 Holmbäck og Wessén 1962: XII; Dick Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, Stockholm 2009: 271; og Sven Tunberg, *Äldre medeltiden*, *Sveriges historia till våra dagar*, Andra delen, Stockholm 1926: 219.

25 Holmbäck og Wessén 1962: XIV–XXVI og XL.

og ikke begynner igjen før i 1814.²⁶ For Sveriges del dreier det seg trolig om en langvarig mangelfull bevissthet om andre nordiske lands innflytelse på svensk samfunnsutvikling gjennom historien.²⁷

Norsk inspirasjon?

At Magnus Eriksson også var norsk konge, nevnes ofte som en pliktøvelse i svenske framstillinger, og det er sjelden at kongens virke som en svensk og norsk konge blir vurdert samlet av svenske historikere.²⁸ Når det gjelder hans svenske lovarbeid, blir det som regel behandlet uten at den norske landsloven som mulig inspirasjonskilde blir nevnt. Den svenske historikeren Sven Tunberg skrev riktignok allerede i 1926 at tanken hos den svenske rikseliten – med kongen i spissen – om å erstatte landskapslovene med en riksløv kanskje kunne ha hentet spesiell næring fra Norge i første halvdel av 1300-tallet, men at det først var kong Magnus Eriksson forunt å omsette den store tanken til virkelighet.²⁹ Michael Nordberg antydte i ei bok om Magnus Erikssons tid fra 1995 at kongen kan ha vært inspirert av sitt norske kongedømme i sitt svenske lovgivingsarbeid, med henvisning til Grethe Authén Bloms store verk om norsk politisk historie på 1300-tallet.³⁰ Blom for sin del skriver bare at den norske Lands- og Byloven var

26 Jf. for eksempel Sunde 2014: 165.

27 Jf. Opsahl 2002: 40.

28 Jf. Michael Nordberg, *I kung Magnus tid*, Stockholm 1995: 7–8.

29 Tunberg 1926: 219. Åke Holmbäck skjeler noe til Håkon 5.s lovgiving i Norge når han vurderer Magnus Erikssons aktive lovgiving i åra forut for utarbeidelsen av Lands- og Byloven; Holmbäck og Wessén 1962: XIII–LXIX.

30 Nordberg 1995: 119; jf. Grethe Authén Blom, *Norge i union på 1300-tallet*, Trondheim 1992: 335.

Det svenske riket i Magnus Erikssons regjeringstid 1319–64. Riket var delt mellom Magnus og sønnene Erik og Håkon, henholdsvis i perioden 1356–59 og 1362–64. Magnus var også norsk konge 1319–74, etter 1355 var Norge delt mellom ham og sønnen Håkon 6. Magnus var dessuten herre over det danske landskapet Skåne fra 1332 til 1360 som følge av det danske rikets oppløsning i samme periode. (Fra: Norstedts Sveriges historia 600–1350, Stockholm 2009, s. 434).

uttrykk for at den kongelige sentraliseringen var kommet lenger i Norge enn i Sverige under Magnus Erikssons regjeringstid.³¹

31 Blom 1992: Samme sted.

Den norske historikertradisjonen har gjennomgående lagt altfor sterk vekt på Magnus' *svenske* kongedømme når hans gjerning som norsk konge har vært vurdert, etter min mening, og det er nok et utslag av en til tider overdreven hang til å avgrense det «norske» mot det «fremmede».³² Historiografisk går dette synet trolig tilbake til P.A. Munch, som kalte siste del av sitt store verk *Det norske Folks Historie*, som omfattet perioden 1319–1397, for *Unionsperioden*.³³ Munch forklarer eller unnskylder i fortalen til verket at han har viet hendelser i Sverige så stor plass fordi statsforfatningen i Norge var blitt slik at nesten alt dreide seg om kongens egen person, og da denne personen (Magnus Eriksson) også var Sveriges konge, «maatte det alene til Oplysning om hans Charakter og hele Personlighed være nødvendigt, ogsaa at følge ham under hans Virksomhed i Sverige, om end ikke – hvad vi dog altfor vel vide var Tilfeldet – hans Hendelser i Sverige for en stor Deel betingede hans hele Fremtræden og Virken i Norge, medens det omvendte Forhold i langt ringere Grad fandt Sted».³⁴

Munch bedømte da også utvilsomt tida etter 1319 som ei fallstid sammenliknet med tida før. Munch roste likevel kong Magnus Eriksson for pliktfølelse og en aldri sviktende arbeidsinnsats for ikke å forsømme noen av rikene sine.³⁵ Grethe Authén Blom hevdet

i sitt nevnte verk at norske historikere med noen få unntak har festet seg ved Munchs syn om de negative følgene av kongefellesskapet med Sverige og oversett rosen hans av kong Magnus.³⁶

Spørsmålet er imidlertid om ikke den manglende koplingen mellom den norske og den svenske landsloven, som jo personen Magnus Eriksson gjør så nærliggende, også skyldes de to landslovenes ulike skjebner, ikke minst deres symbolfunksjon? Sjøl om nesten alle bevarte manuskript av den norske landsloven er fra før 1350, ble loven åpenbart brukt gjennom hele seinmiddelalderen og fram til den danske oversettelsen kom i 1604, som Kristian 4.s norske lov. Denne ble så igjen erstattet av den helt nye Kristian 5.s norske lov i 1687. I Sverige kom altså Magnus Erikssons landslov ikke til å slå fullt gjennom like raskt. Én ting var at det tok rundt 15 år før den var tatt bruk over hele riket (se ovenfor). Sjøl om det har vært vurdert som relativt raskt av svenske historikere, tok det åpenbart betydelig lengre tid enn i Norge, der det ser ut til at landsloven ble tatt i bruk nærmest «over natta».

Kristoffers landslov

Magnus Erikssons landslov ble omarbeidet etter knapt 100 år, og da med en stadfesting av unionskongen Kristoffer (av Bayern) (1441–1448), datert 2.mai 1442. Endringene i loven var i seg sjøl ikke spesielt

32 Opsahl 2002.

33 P.A. Munch, *Det norske Folks Historie*. Anden Hovedafdeling. *Unionsperioden*. Første Deel, Christiania 1862 og Anden Deel, Christiania 1863.

34 Munch 1862: VIII

35 Munch 1863: 35–37

36 Blom 1992: 445–446; jf. Opsahl, P.A. Munchs vurdering av aristokratiets betydning for norsk historie på 1300-tallet, i Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl og Jo Rune Ugulen (red.), *En prisverdig historiker. Festskrift til Gunnar I. Pettersen*, Riksarkivaren skriftserie 41, Oslo 2014: 283–296, samme 2015.

store eller gjennomgripende. De endringene som ble gjort, betydde imidlertid en styrking for kirken og det verdslige aristokratiet på bekostning av bøndene. I Sverige hadde et stort bondeopprør brutt ut i 1434, et opprør som det svenske riksaristokratiet etter hvert hadde tatt over ledelsen av og brukt i sin maktkamp med unionskongen. Det hadde medført splittelse og kamp mellom ulike fraksjoner av opprørsbevegelsen. Endringen av Landsloven kan derfor ses som uttrykk for at det svenske riksaristokratiet ville lovfeste et styrket grep over bøndene. Bøndene ble gjort til undersåtter, uten formell rett til å delta i beslutninger som gjaldt rettighetene deres.

Kong Kristoffer (av Bayern), nordisk unionskonge 1440/41/42–48. Kristoffers korte regjeringstid var preget av en relativt løs union der det enkelte rikets riksråd hadde en sentral plass i riksstyret. Kongen ble kronet i Oslo i 1442, som ble hans eneste besøk i Norge, men oppholdt seg relativt hyppig i Sverige.

Det var forbeholdt jordherrene deres: krona, aristokratiet og kirken.³⁷ Kong Kristoffer, som var blitt valgt til konge i Danmark allerede i 1440, hadde sjøl opplevd et bondeopprør i Danmark i 1441. Han var derfor også innstilt på å begrense bøndenes mulighet for å gripe til våpen, og hadde allerede i oktober 1441 utstedt et forbud mot at svenske bønder fikk bære våpen, en såkalt landefredsforordning.³⁸

Kanskje var det derfor motstand fra bøndene som gjorde at Kristoffers landslov ikke ble enerådende rikslov i Sverige før i 1540-åra, da det store bondeopprøret under Nils Dacke (Dackefeiden 1542–1543) var slått ned? Denne posisjonen ble knesatt enda sterkere ved at loven ble trykt i 1608, før den ble avløst som svensk landslov av loven av 1734 (innført i 1736).³⁹ At Magnus Erikssons og Kristoffers landslover ellers ikke var så forskjellige, kan ha gjort det mindre besværlig i praksis å ha to parallelle landslover på ei og samme tid.⁴⁰ Forskjellene mellom Magnus Erikssons og Kristoffers landslov var uansett ikke større enn at en i et større perspektiv kan si at Magnus Erikssons landslov i realiteten var svensk rikslov i nesten 400 år.⁴¹ At det var Magnus Erikssons og ikke Kristoffers landslov som delvis ble oversatt til latin rundt år 1500, viser at det var den førstnevnte som ble oppfattet som den «riktige» eller «egent-

37 Larsson 2013: 80–81; Lindkvist og Sjöberg 2004: 139; Harrison 2010: 127.

38 Harrison 2010: 128; Troels Dahlerup, *Gyldendal og Politikens Danmarks historie*, bind 6, *De fire stænder 1400–1500*, København 1989: 75–76.

39 Harrison 2010: 127; jf. Lindkvist og Sjögren 2004: 139.

40 Lindkvist og Sjögren 2004: 139.

41 Jf. Holmbäck og Wessén 1962: XIII; Lars-Olof Larsson, *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta til Kristian II*, Stockholm 2003: 257.

lige» landsloven.⁴² Dermed snakker vi om en nesten like lang brukstid for den norske og svenske landsloven, om vi regner Kristian 4.s norske lov som en videreføring av Magnus Lagabøtes landslov. De to landslovenes ulike posisjon i ettertid som nasjonale symboler må derfor søkes i andre forhold enn i deres respektive brukstid.

Forsvar av innenlandsk lov og rett

Den svenske landsloven ble altså ikke overraskende brukt til å regulere maktforholdene innad i Sverige, men også forholdet til unionsmonarken og unionspartnerne i seinmiddelalderen. Det svenske riksrådet var krystallklart på dette punktet under striden og forhandlingene med unionsmonarken Erik (av Pommern) (1389/96–1439/42) i 1430-åra. I en uttalelse slo svenskene blant annet fast at ingen utenlandsk rett skulle dras inn i Sverige. Utenlandsk rett i Sverige «heter og er all den verdslige rett som ikke er svensk rett, som tysk rett, dansk rett, norsk rett, polsk rett, bøhmisk rett osv. Tvert imot heter eller er ingen rett innenlandsk i Sverige, uten utelukkende svensk rett», formulerte det svenske riksrådet.⁴³ Og i Kristoffers landslov ble det slått fast at kongen var pliktig «med sitt råds råd i Sverige å styre sitt rike Sverige og rådføre seg med innfødte svenske menn og ikke utenlandske», og at utenlandske menn ikke skulle ha sete i riksrådet eller ha noen av rikets slott.⁴⁴ Som allerede nevnt kom derfor initiativet til revisjonen av den svenske landsloven

neppe fra kongen, men fra den svenske geistlige og verdslige rikseliten.⁴⁵ Revisjonen av landsloven kom likevel til å markere en mye mer tilstedeværende monark i Sverige i Kristoffers tid enn under forgjengeren Erik. Kong Kristoffer oppholdt seg relativt ofte og lenge i Sverige under si relativt korte regjeringstid. Kristoffers regjering ble preget av en vekst i den sentrale administrasjonen, ikke bare i Danmark, slik det hadde skjedd under dronning Margareta og kong Erik, men også i Sverige.⁴⁶

Det tilsvarende skjedde ikke i Norge. Her hadde det brutt ut et stort bondeopprør to år etter det svenske, i 1436, og med et nesten identisk opprørsprogram som svenskene, i kortform: gjenreising av et innenlandsk riksstyre og utlendinger ut av forvaltningsapparatet. Det norske riksrådet, det vil si regjeringen, hadde i motsetning til det svenske ikke gått inn og tatt over ledelsen av opprøret. I stedet hadde det oppnådd våpenhvile og fredsavtale med opprørerne mot blant annet et løfte om å fremme flere av opprørskravene overfor unionskongen. Det var krav som også var i det norske riksaristokratiets interesse, som ville forsvare eneretten til forvaltningsposter i Norge. Også her i landet utstedte kong Kristoffer etter han var blitt norsk konge i 1442, en landefredsforordning med samme formål som den svenske, og omtrent samtidig en dansk, nemlig å tøyte opprørstendenser.⁴⁷ Trass i at det norske riksrådet tok større del i styret av Norge under kong

42 Takk til Thomas Lindkvist for denne opplysningen, e-post 19. november 2015.

43 Norges gamle Love 2.R. 1. Bind, Christiania 1912: nr. 87, Forarbeider nr. 6: 164.

44 Larsson 2003: 258.

45 Holmbäck og Wessén 1962: XLIV.

46 Larsson 2003: 257–261.

47 Norges gamle Love 2.R. 1. Bind, Christiania 1912: nr. 106; jf. Absalon Taranger, *Norges historie*, tredje Bind, anden Del, Tidsrummet 1443–1537, Kristiania 1917: 5–7.

Kristoffer enn under Margareta og Erik, ser kongen ikke ut til å ha besøkt landet etter at han ble kronet i Oslo i 1442. Norsk riksstyre kom dermed fortsatt til å være preget av en fraværende konge, og vi ser ikke den samme kongelige virketrangen i Norge som i Sverige, for ikke å snakke om Danmark, blant annet på lovgivingsområdet.

Forsvaret av innenlandsk lov og rett mot bruk og innføring av utenlandsk lov var likevel sentralt i seinmiddelalderen både i Norge og Sverige. Trass i de åpenbare likhetene når det gjelder forsvaret av innenlandsk rett og forvaltning mot utenlandsk innflytelse, kan en imidlertid registrere en forskjell mellom Norge og Sverige over tid når det gjelder selve landslovens symbolske betydning. Det utviklet seg en lovkonservervisme i betydning vern om landets lovverk, uttrykt i betegnelsen «St. Olavs lov», i det norske samfunnet i seinmiddelalderen som følge av unionen. Beskyttelse av loven ble et vern om det norske samfunnets interesser i perioden, og slik også uttrykk for norsk fellesskapsfølelse og identitet. Den samme tradisjonen fortsatte etter statskuppet, reformasjonen og den politiske umyndiggjøringen av nordmenn på riksplan som Kristian 3. (1536/37–59) gjennomførte i 1536/37. Her går det, som alt nevnt, ei lang linje fram til den norske grunnlovskonservervismen som utviklet seg på 1800-tallet som forsvar av norsk politisk sjølstendighet overfor unionspartneren Sverige, og som fikk et markant symbolsk uttrykk i 17. mai-feiringen. Denne dagen er jo en grunnlovsdag, ikke en uavhengighetsdag, slik mange utlendinger synes å tro. Og mange svensker og dansker forstår vel egentlig ikke fullt ut 17. mai.

Ridderen og hovedsmannen Erik Sæmundssons opprop for

Ridder, riksråd og riksforsvarer sønnafjells Erik Sæmundssons brev til innbyggerne på Hedmarken, Romerike, Hadeland og Ringerike av 14. desember 1449. I brevet, som ble utstedt på Sørums, forteller Erik om kong Karl Knutssons kroning i Trondheim «slik St. Olavs lov og vår hellige lovbok foreskriver om kongehylling» (DN X nr. 201) (NRA dipl. Papir 1449 desember 14).

å mobilisere støtte i befolkningen for valget av Karl Knutsson til norsk konge i 1449 er et illustrerende eksempel på bruken av Landsloven i politisk agitasjon i seinmiddelalderen. Erik bad og rådet befolkningen til med liv og gods å vise seg som gode og pålitelige nordmenn ved å hjelpe Erik til å forsvare Norges rikes lov og frihet. I et seinere brev kunne Erik fortelle befolkningen at Karl var blitt hyllet og kronet i Trondheim (som skjedde i november 1449) «slik St. Olavs lov og vår hellige lovbok foreskriver om kongehylling».⁴⁸

48 Norges gamle Love 2.R. 1. Bind, Christiania 1912: nr. 3, Tillæg 1; Diplomatarium Norvegicum IX, Christiania 1878: nr. 308; Norges gamle Love 2.R. 2. Bind, Oslo 1934: nr. 5, Tillæg 9; Erik Opsahl, Nasjonal identitet i middelalderen? Båhuslen som del av et norsk nasjonalt fellesskap i middelalderen, i Helene Carlsson (red.), Bohuslän som gränslandskap. Före och efter Roskildefreden, seminarrapport Bohusläns museum Rapport 2012: 47, Uddevalla 2012.

Kong Gustav 1. Eriksson (Vasa) (1523–60). Den svenske adelsmannen Gustav Eriksson (Vasa) lyktes i å gjenreise ei svensk innenlandsk kongemakt på permanent basis i 1523. Det markerte Sveriges endelige brudd med Kalmarunionen og la grunnlaget for den sterke sentralmakta som skulle gjøre Sverige til ei europeisk stormakt på 1600-tallet. (Portrett uten dato, Livrustkammaren, Stockholm).

Tilsvarende agitasjon og argumentasjon har vi også i Sverige i samme periode. Her ble den svenske landsloven i stigende grad kalt «St. Eriks lag».⁴⁹ Riksstyret i Sverige kom imidlertid til å utvikle seg annerledes i Sverige enn i Norge utover i seinmiddelalderen. Sjøl om unionskongene etter Kristoffer ikke oppnådde å bli anerkjent som svenske konger mer enn i avgrensede perioder, fikk Sverige en kontinuitet i riksstyret enten i kraft av en innenlandsk konge som Karl Knutsson Bonde (1448–1457, 1464–1465 og 1467–70) eller under riksførstandere, som Norge helt manglet. I Norge ble riksførstanderskap alltid kortvarige, og forvaltningen ble basert på lojale enkeltpersoner uten noen egen norsk sentraladministrasjon. Hertug Kristians visekongedømme i Norge (1506–1513) innebar en effektivisering av unionsmonarkiets styre av landet, men da på bekostning av norsk politisk sjølstendighet.⁵⁰

Den sterkere innenlandske komponenten i svensk riksstyre sammenliknet med den norske, fra og med kong Kristoffers regjeringstid (1441/42–1448), reduserte trolig behovet for å bruke landsloven som symbol for og et forsvar av et svensk politisk samfunnsfellesskap sammenliknet med situasjonen i Norge. Forskjellen ble forsterket av at utgangen av seinmiddelalderens nordiske union ble en annen for Sverige enn for Norge. Gustav Eriksson (Vasa) (1523–1560) gjenreiste et innenlandsk kongedømme i Sverige i

49 Henrik Ågren, *Erik den helige – landsfader eller beläte?*, Lund 2012: 80; jf. Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998.

50 Jf. Lars Hamre, *Norsk historie 1450–1513*, Oslo 1971; Moseng mfl. 2007: 318–400.

1521/23, og deretter utviklet Sverige seg til ei europeisk stormakt på 1600-tallet, mens Norge ble underlagt dansk styre i 1537 og forble det helt til 1814. Etter Gustav Erikssons tronbestigelse har ikke Sverige vært i en underlegen politisk posisjon i Norden slik Norge har vært i lange perioder. Dermed har forsvarsbehovet mot utenlandsk dominans og innflytelse heller ikke vært påtrengende for Sverige på samme måte som for Norge etter 1523.

Konklusjon

Å nyte felles lov er blant de viktigste kriteriene for å avgrense et fellesskap av mennesker overfor omverdenen. Felles lov bidrar til en felles identitet, en fellesskapsfølelse av å utgjøre et folk som nyter rettigheter som andre ikke har del i. Slik sett kan en hevde at både det norske og det svenske kongedømmet kom langt i å utvikle et henholdsvis norsk og svensk samfunnsfellesskap gjennom de vedtatte landslovene i siste del av høymiddelalderen. Samtidig var rettshåndhevelse, slik Jens Arup Seip påpekte, den vesentlige uttrykksformen for politisk makt i middelalderen. Jurisdiksjon var den «klesdrakt» som gav den politiske makta sosial legitimitet. Gjennom å tre inn som den øverste rettshåndheveren i et samfunn oppnådde kongen legitimitet blant befolkningen og dermed også makt og innflytelse.⁵¹ Rettsvesenets store betydning for kongemakta som samfunnsmakt både i Norge og Sverige kom ikke minst til uttrykk i det aktive lovgivingsarbeidet i begge land, som nådde sitt høydepunkt

i henholdsvis den norske lands- og byloven fra 1274 og 1276 og de tilsvarende svenske fra rundt 1350. Begge lovverkene viser henholdsvis Magnus Lagabøtes og Magnus Erikssons ambisjon om å integrere riksdelen i en så sterk enhet som mulig. De norske lovene kom først, og lovgiveren Magnus Lagabøte var avgjort en mer suksessfull konge enn oldebarnet Magnus Eriksson. Magnus Lagabøte døde fredelig som regjerende konge, mens Magnus Eriksson åpenbart strakk skinnfellen for langt i sine politiske ambisjoner som svensk konge, og ble fordrevet fra den svenske tronen. Han hadde også utfordringer som norsk konge, men det var i Norge han hadde sine siste år og også døde. Magnus Erikssons nederlag som svensk monark betyr imidlertid mindre i denne sammenhengen så lenge hans svenske landslov fikk en så lang bruksperiode. Både det norske og det svenske lovverket må dessuten kunne sies å ha plassert de to rikene, som lå i Europas periferi, langt framme i samtida når det gjaldt statsutvikling.

Da begge rikene ble underlegne partnere i Kalmarunionen med Danmark fra 1397, økte dessuten landslovenes symbolske betydning for argumentasjon og forsvar for norske og svenske politiske, økonomiske og sosiale interesser i unionen. Den norske landslovens både reelle og symbolske betydning for det norske samfunnet erkjente både nordmenn og unionskongene, og det gjaldt også etter statskuppet i 1537. Da Kristian 3. ville la seg hylle som norsk konge i Oslo i 1548, sendte han sønnen, den seinere Fredrik 2., som representant for kongehuset. Kongen instruerte sønnen på forhånd med at han skulle love nordmennene at kongen «vil holde alle Norigis riges indbyggere vidt

51 Jf. Jens Arup Seip, *Sættargjorden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*, Oslo 1942.

Sanctj Olufs och Norigis rigis loug oc menthe, at thet skulle verre frihedth nogh».⁵²

Sverige gikk, som sagt, fra å være en underlegen unionspartner til sjøl å utgjøre sentrum i en statsdannelse som ekspanderte kraftig i tidlig moderne tid. Det svenske samfunnet ble som en følge i stigende grad dominerende innenfor en tidstypisk sammensatt stat eller konglomeratstat. Landslovens betydning som et rikssamlende symbol for forsvar av svenske interesser ble dermed redusert. Det er likevel interessant å merke seg at da den finske riksdelen ble avstått til den russiske tsaren i 1809, fikk Finland stadfestet at den svenske riksloven av 1734 fortsatt skulle gjelde. Det var et viktig grunnlag for den autonomien Finland kom til å ha innenfor det russiske riket.⁵³

Trass i forskjellene i betydningen og bruken av den norske og svenske landsloven over tid mener jeg uansett det er grunn til å ta til seg svenske historikers ros og beskrivelse av Magnus Erikssons landslov også når en skal studere Magnus Lagabøtes landslov. Som alt nevnt er slike landslover svært sjeldne i middelalderens Europa, så de få som ble lagd, er verdt å trekke fram. At dette skjedde i Europas utkant med Norge som det ledende landet, er også et poeng å merke seg når begge landslovene og deres betydning skal vurderes.

52 Oscar Alb. Johnsen [utg.], *Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548–1661*, Første og Andet hefte, Kristiania 1910/1917: 12.

53 Max Engman, *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*, Finlands svenska historia 3, Helsingfors 2016: 35–40.

De danske stattholderne i Norge 1572–1814¹

Øystein Rian

I 1572 opprettet den danske kongen et stattholderembete i Norge, det varte i 11 år til 1583. Neste stattholdertid ble en 151 år lang periode, fra 1588 til 1739. I de resterende 75 åra med dansk styre fantes det en stattholder i Norge i 27 år, fra 1750 til 1771 og fra 1809 til 1814. I sum eksisterte stattholderembetet i to tredjedeler av åra med dansk styre, i 188 av 277 år fra 1537 til 1814. På papiret skulle det være det viktigste embetet innenfor Norges grenser, i praksis varierte betydningen meget sterkt. Alle disse svingningene er da kanskje en indikasjon på varierende måter Norge ble styrt på i dansketida?

Kontor og arkiv

La meg begynne med stattholderskapet som utsiktspost for arkivhistorien. Alle embeter er arkivskapende. Men de fungerer samtidig

1 Artikkelen er et bearbeidet foredrag, holdt i Riksarkivet 26. oktober 2015.

som den store hindu-guden Shiva: De både skaper og ødelegger.² Slik var det også med stattholderen i Norge. Stattholderne førte en omfattende korrespondanse, og i første omgang arkiverte de den. Noe ble avskrevet i protokollserier, slik som kopibøker over utgående korrespondanse. Noe ble lagt i pakker, ordnet etter avsendere, tidsrom eller tema. Men så kommer et springende spørsmål: Var det som ble arkivert, *embetsmannens* eiendom eller *hans overordnertes* eiendom? Hvis det siste var tilfellet, var det vel *kronens* eiendom, eller kanskje *rikets* eiendom?

Historikerne har omtalt hele styringsverket institusjonelt som *staten*. Hvis de i samtida uttrykte seg institusjonelt, talte de om *kronen* eller *riket*, ikke staten. Før 1660 svor kongen og viktige embetsmenn troskap til riket. Men hvilket rike var det når det gjaldt embetseder i Norge? Her kunne det dreie seg om *to riker*, Danmark og Norge. Danmark var det *overordnede* riket, og som dansk riksråd hadde stattholderen fram til 1660 svoret troskap til det danske riket. Det hadde alle danske adelsmenn gjort, og det var de som fikk de fleste og største lenene i Norge. Kongen var stattholderens sjef, og troskapseden til kongen kom før 1660 i tillegg til eden til det danske riket. Etter 1660 var det bare kongen det ble avlagt ed til.³

Kongen nevnte ikke god arkivpraksis som ett av sine krav i stattholderinstruksene.⁴ Det var et personlig preg på embetene, og

før 1660 var de fleste av stattholderens underordnede hans tjenere – lydigheten til kongen gikk via stattholderen. Kontorholdet var da nokså privat. De så på det omtrent slik som amerikanske presidenter gjør det den dag i dag. De tar med seg store mengder dokumenter fra sin embetstid. Og vi må da ikke se bort fra at fyrster og embetsmenn friserer sitt ettermæle. Det de ikke likte at ettertida skulle få innsyn i, ble ikke bevart.

Fra og med 1536–1537 var Norge fullt og helt lagt under dansk styre. Fra da av ble landet styrt av en dansk konge, forpliktet ved en håndfestning til den danske kronen og det danske riket. Kongen styrte sammen med det adelige danske riksrådet, som valgte kongen. Norge ble fortsatt betraktet som et rike, men underlagt den danske kronen og det danske riket. Den geografiske, topografiske og klimatiske fjernheten mellom de to rikene gjorde at danskene oppfattet Norge som et nokså fremmed rike. Den danske adelens fedrelandsfølelse var knyttet til Danmark. Dette fikk konsekvenser for arkivkontinuiteten, eller snarere diskontinuiteten. Adelige danske embetsmenn var på gjesteopptredener i Norge. De skulle tilbake til Danmark, til gods, slekt og venner, til hoff og hovedstad.⁵

Hva fikk dette å si for embetsarkivet? Noen protokoller og pakker ble bevart ved embetet, og de ble overdratt til etterfølgeren, som hadde nytte av det. Men mye tok de også med seg til Danmark, til nye embetsseter og til sine herregårder der. Mange skjebnens

2 Registraturen gir et innblikk i bevaringsforholdene. Stathaldar-arkivet 1572–1771 med Slottsslov-arkivet 1704–1722, Riksarkivet, Foreløbige arkivregistraturer, Oslo 1963.

3 Om eder, se Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge. Villkårene for offentlige ytringer 1536–1814*, Oslo 2014: 116–121.

4 Steinar Supphellen, *Stathaldarinstitusjonen i Norge 1722–1739*, Trondheim 1983: 19–32.

5 Carl Huitfeldt, *Slekten Huitfeldt – 600 år i Danmarks og Norges historie*, Oslo 2012: 137–139; Øystein Rian, *Jens Juels stattholderskap 1618–1629. En studie i stattholderembetets kompetanse og funksjoner*, Oslo 1975: 32–38.

luner ville etter hvert avgjøre om dette materialet overlevde tidens tærende tann.⁶ Bedre gikk det med dokumenter som ble overført til sentralembetene i København, og aller best med regnskapsserier, jordebøker og annet fiskalt materiale, som ble varig arkivert i Rente-kammeret ved Københavns slott. Også i Kongens kanselli ble mye tatt vare på av innkomne brev, men først og fremst kongebrevene som gikk ut. Mest interessant for den politiske og administrative historien er det som ble kalt *Norske innlegg*, det vil si dokumenter arkivert på datoene for kongebrev som enten hadde utløst en korrespondanse eller var resultatet av en slik korrespondanse.⁷ Her finner vi mange viktige detaljer i beslutningsprosessen. Men der er det også mange hull, svært mange hull – mye har ikke blitt tatt vare på, og mye av det som først ble lagret, har siden gått tapt. Systematikken i arkiveringen kunne også være haltende, slik at det er vanskelig å lete seg fram til saksbehandlingen.

Likevel er det en stor kontrast mellom arkiveringen i sentraladministrasjonen og i underordnede embeter i Norge. Det ble satt omtanke og ressurser inn i arkiveringen i København. Her var den et ledd i styret av og kontrollen med riker og land. Og det ble forsterket av en patriotisk glød: Det gjaldt å dokumentere den danske kongens og det danske rikets viktige og ærerike fortid. Kongens

bibliotek ble brukt til samme formål. Adgangen til å bruke stoff i arkiv og bibliotek var nøye avgrenset til betrodde menn som var absolutt regimelojale.⁸

I embetsstanden i Norge fantes ikke en tilsvarende glød for å dokumentere Norges fortid. Embetsarkiv gikk for lut og kaldt vann, og bare en brøkdel overlevde. Intet sted i Norge var bevaringsmulighetene likevel bedre enn på det imponerende stedet stattholderen hadde sitt embetssete, Akershus slott og festning. Og mye mer ble bevart her enn andre steder i landet, også av gamle norske arkiv: rester av det middelalderlige norske riksarkivet og av klosterarkiv. Også på Akershus ble det bevart mest av materialet til å sikre kongen inntekter av Norge, det vil si serier av jordebøker og skattetakseringer.

I løpet av 1660-åra ble det tatt i bruk mer systematiske rutiner for dokumentasjon og arkivering, slik som å føre kopibøker over utgående korrespondanse og å samle innkommende dokumenter i pakkenserier. Det ble gjort med brev fra andre embetsmenn i Norge, og det ble samlet dokumentserier om visse sakstyper, særlig om næringsspørsmål, som skog, trelast og bergverk. Endelig, ut på 1700-tallet, kom det i gang korrespondanse med sentralmyndighetene om å ta vare på og registrere arkivet, men oppfølgingen av dette var valen og forsømmelig. Den klare iveren for å ta vare på arkivmengdene manglet.⁹

6 Se en grundig redegjørelse for skjebnen til norske arkiv i Helge Kongsrud, *Det norske kanslerembetet. Kompetanse, funksjoner, arkivdannelse og overleveringsveier*, Riksarkivarens skriftserie 34, Oslo 2011.

7 Alfhild Nakken, *Sentraladministrasjonen i København og sentralorganer i Norge 1660–1814*, Oslo 2000.

8 Ellen Jørgensen, *Historieforskning og historieskrivning i Danmark indtil år 1800*, København 1931/1964.

9 *Stathaldar-arkivet 1572–1771: Innleiing*.

Vekslende styringskonjunkturer

Vi kan avlede noe mer om stattholderskapet fra arkivhistorien. Det var en tendens til å styre Norge med venstre hånd. Stattholderen var ment til å gjøre det lettere slik. Men helst skulle Norge styres direkte fra Danmark, i korrespondanse med de enkelte regionale og lokale embetsmennene. Når kongen mente at han trengte stattholderen, ble embetet opprettet og opprettholdt. Når kongen syntes at han ikke trengte stattholderen, ble embetet lagt ned. Men vanens treghet kunne i det siste tilfellet føre til at det gikk lang tid fra stattholderen ble lite brukt til nedleggelsen kom. Nedleggelsene i 1739 og 1771 ble foregrepet av slike labre perioder, som trolig påvirket iveren i tjenesten. Det følte behovet for stattholderen var altså ikke stort i mesteparten av 1700-tallet. København foretrakk da å styre landsdeler og distrikter i Norge hver for seg og direkte fra hovedstaden.¹⁰

Når stattholderembetet ble opprettet, var det et symptom på en eller annen krise eller erkjent behov for å ta affære. Kongen syntes ikke at han hadde godt nok grep om norske forhold – stattholderen skulle hjelpe ham til at grepet ble bedre. Og lenge på 1600-tallet var det slik at stattholderen faktisk utgjorde en forskjell i nettopp dette, han styrket kongemakten. Da denne styrkelsen ble allmenn i kraft av eneveldet i 1660, var kongen den eneste overordnede myndigheten som stod tilbake som regjeringsmakt. Riket ble sjaltet ut som objekt for troskap. Nå var det bare kongen alle embetsmenn og undersåtter skulle være tro mot, og slik fortsatte det helt fram til

Jacob Benzon (1688–1775). Visestattholder 1750–1770, stattholder 1770–1771. At han hadde embetet fra han var 62 til 83 år gammel indikerer at det ikke ble forventet et høyt aktivitetsnivå. Portrett 1752, Oslo Museum. Maleri av H.V. Westergaard, etter original fra 1752. Oslo museum, cc-by-sa.

10 Nakken 2000: 67–77, 109–123.

1814. Det hele dreide seg om å vareta kongen og hans slekt, oldenborgerne, i all framtid.¹¹ Stattholderen på Akershus spilte en rolle i framveksten av denne altomfattende kongemakten.

Starten i 1572 skyldtes at Fredrik 2. og Erik 14. hadde påført Norge en omfattende krig, sjuårskrigen. Den danske kongen håpet å gjenerobre Sverige til en fornyet nordisk treriksunion under oldenborgerne; den svenske kongen håpet å ta Norge fra Danmark. Ingen av dem klarte det de tok sikte på. To store svenske invasjoner og tunge skatter hadde skapt mye misnøye blant nordmennene. Stattholderen skulle sørge for at styret fungerte bedre, at embetsmennene var upåklagelige, og at kongen fikk inn de skattene og avgiftene han mente han hadde rett på. Den første stattholderen, Poul Huitfeldt, drog på noen inspeksjonsreiser til Bergen og Trondheim, men de konkrete resultatene var små.¹² Det hjalp nok mer at Fredrik 2. ikke førte flere kriger i sin regjeringstid, og at han ble forsiktigere med å skrive ut nye skatter i Norge. Nedleggelsen av stattholderembetet i 1583 var en logisk følge av disse erfaringene.

Før 1660 var det ett trekk ved stattholderembetet som røper hvorfor det til tider ble som et femte hjul på vogna: Stattholderen var samtidig lensherre over Akershus len, som omfattet storparten av Østlandet. Lenet var på sedvanlig vis kalt opp etter lensherreresidensen, det vil si Akershus slott. Hele danskekongens velde var geografisk inndelt i len, forlenet til adelige lensherrer (offisielt kalt

lensmænd, men i Norge kalt lensherrer). Til disse lensherrene delegerte kongen en omfattende myndighet, men de stod likevel under kongens instruksjer og kontroll. Forleningene varte bare i ett år om gangen. Innehavet av Akershus len bidrog sterkt til å gi stattholderen embetstyngde, fordi dette var monarkiets mest folke- og ressursrike len. Slik var stattholderen *primus inter pares* blant lensherrer i Norge. Men de andre lensherrene hadde også en sterk posisjon i sine len, så det skulle et klart og energisk styringsprogram til for at stattholderen kunne utgjøre en forskjell i styret av hele Norge.¹³

Målrettet bruk av stattholderen

Det første myndighetsorganet som brukte stattholderembetet mer målrettet enn i åra 1572–1583, var ikke kongen, men det danske riksrådet da det var formynderstyre for den mindreårige Kristian 4. Dette bør tjene til en advarsel mot troen på at bare kongemakten kunne utvikle det vi i dag kaller statsmakt. I Sverige på 1600-tallet styrket det svenske riksrådet den svenske staten like mye som kongen gjorde det. Rådets fremste mann, kansleren Axel Oxenstjerna, var en fremragende svensk statsbygger. I England var det Oliver Cromwell som i 1650-åra viste hvordan det var mulig å bygge en langt mer slagkraftig engelsk statsmakt. Og i Danmark var riksrådets formynderstyre for den lille Kristian 4. fra 1588 til 1596 preget av mer systematikk i styret enn det Frederik 2. hadde prestert. Formynderstyret for lille Kristian gjenopprettet det norske stattholde-

11 Erik Gøbel, *De styrede rigerne. Embedsmændene i den dansk-norske civile centraladministration 1660–1814*, Odense 2000: 75.

12 Hjalmar Larsen, *Povel Huitfeldt. Norsk stattholder 1572–1577, hovedoppgave*, UiO 1936.

13 Rolf Fladby, *Samfunn i vekst under fremmed styre 1536–1660*, Oslo 1986: 160–185; Rian 1975.

rembetet i kombinasjon med Akershus len, og fra da av var det fram til 1660 bestandig en dansk riksråd som ble stattholder i Norge. Stattholder Axel Gyldenstjerne var i åra 1588–1596 i aktiv dialog med sine rådskolleger om måten Norge skulle styres på. Det dreide seg om å effektivisere rettsvesenet og skattlegge Norge mer på linje med Danmark, det vil si å skrive ut skatter her når det ble gjort der.¹⁴

Kristian 4. ble myndig i 1596, og da brukte han stattholderen mindre enn formynderregjeringen hadde gjort: Han ville ha hånd om alt selv. Dermed kom det en tolvårsperiode preget av mye tomgang. Men den ble etterfulgt av 34 år som var en forberedelsestid for Hannibal Sehesteds stattholderskap i 1642. Perioden 1608–1642 omfattet tre stattholdere, først Enevold Kruse, så Jens Juel og etter ham Kristoffer Urne. Alle tre hadde vært rentemestre i København. Rentemesteren var den embetsmannen som til daglig styrte kongens Rentekammer. Det gir en sikker indikasjon på hva Kristian 4. ville bruke stattholderen på Akershus til: Han skulle hjelpe til med å øke monarkiets inntekter i Norge.¹⁵ Dette førte til noe som historikerne har kalt en stor statsvekst, og på en måte er det sant. Men vi bør ikke glemme at det var for å gi kongen langt større inntekter som han stod fritt til å bruke slik han ønsket.

Vi må heller ikke glemme at Norge etter 1537 var et underkuet land. Dette gjorde at det lenge ikke kom på tale å organisere et

militærvesen bemannet med nordmenn i Norge. Norge var da en inntektskilde, og så kom i tillegg økende utskrivinger av matroser til kongens flåte, stasjonert i København. Inntektsøkningen flatet ut i siste fjerdedel av 1500-tallet, men under Kristian 4. kom det en oppsiktsvekkende skatteøkning, som stattholderne var de viktigste tilretteleggerne for. De fikk en rolle i å overvåke og effektivisere den tradisjonelle beskatningen, og i å forberede introduksjonen av nye skatter ved å lede kommisjoner som kartla beskatningsgrunnlaget og foreslo etter hvilke kriterier skattene skulle kreves inn.¹⁶

Også i Danmark økte skattene, men i Norge var det mer krevende å gjennomføre skatteopptrappingen, fordi regjeringen i utgangspunktet ikke hadde den samme inngående kunnskapen om norske økonomiske forhold som de danske. Kristian 4.s stattholdere løste denne oppgaven med glans: Skatteopptrappingen 1600–1660 ble langt større i Norge enn i Danmark, riktignok fra et lavere nivå.¹⁷ Etter 1660 var det ikke rom for samme tempo i skatteopptrappingen i Norge, men skatteinntektene her *ble* likevel presset ytterligere opp. Det viktigste nye i skattepolitikken i disse åra var likevel at eneveldet tok nye store jafs av skatter fra dansk landbruk. Det ble muliggjort ved at kongen da tvang den danske godseieradelen til å gi fra seg sine store skatteprivilegier.¹⁸

¹⁴ Peter Alexander Stivang, *Axel Gyldenstjerne – Mann og embete*, masteroppgave, UiO 2011; Øystein Rian, *Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*, bd. 2 av *Danmark-Norge 1380–1814*, Oslo 1997: 111–139, 285–318.

¹⁵ Rian 1975: 33.

¹⁶ Samme sted: 94–125. Se også Andreas Holmsen, *Gård, skatt og matrikkel*, Oslo 1979: 46–181.

¹⁷ Rian 1997: 285–318.

¹⁸ Ståle Dyrvik, *Truede tvillingriker 1648–1720*, bd. 3 av *Danmark-Norge 1380–1814*, Oslo 1998: 225–250; Leon Jespersen, 1600-tallets danske magtstat, og Øystein Rian, Hva og hvem var staten i Norge?, i Erling Ladewig Petersen (red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*, Odense 1984: 9–40, 73–98.

Stattholderens primære embetsdistrikt var det viktigste området for den mest verdifulle eksportvaren i Norge på 1600-tallet, det vil si trelasten. Stattholderen bidro aktivt til den kraftige opptrappingen av tollen på trelast. I 1630–1640-åra gav den like store inntekter som den direkte skatten – det var en indirekte beskatning av de norske produsentene: Tollen kunne ikke veltes over på de utenlandske kjøperne, fordi markedsprisen på trelast var synkende. Den effektive fortollingen ble gjort mulig ved hjelp av å bygge opp en helt ny etat, tolletaten. Tidligere hadde det bare vært noen få tollere, for øvrig var det fogdene som i tillegg til sine andre gjøremål også hadde oppgaven med å kreve toll. Da rakk de ikke over så mye, men nå ble apparatet bygd kraftig ut med et nettverk av tollere, assistert av visitører som avpatroljerte kystfarvannene. Oppmåling av alle handelsskip, innenlandske og utenlandske, var det viktigste virkemidlet i den nye tolloppbørselen. Dermed kunne de anslå realistisk hvor mye trelast som ble skipet ut fra norske havner. Stattholderen var sentral i alt dette reformarbeidet, og i en oppbyggingsperiode var det han som ansatte nye tollere.¹⁹

På samme måte var han sentral i organiseringen av bergverksnæringen, som nå endelig fikk sitt gjennombrudd, med mange jernverk, noen kobberverk og ett stort sølvverk. Til sjuende og sist var det også stattholderen som så klart at Norge nå var så pasifisert at det ikke lenger var risikabelt for danskene å organisere en hær i

Norge bestående av utskrevne unge bønder som mannskap og under betryggende ledelse av danske og utenlandske offiserer.²⁰

Dette kan summeres opp til en formel som Ranveig Låg Gausdal har satt ord på, nemlig at stattholderen på Akershus var viktig i en oppbyggingsfase, da nye krav til undersåttene skulle innarbeides og nye grupper embetsmenn skulle finne sin plass i det norske landskapet. Etter en tid ble de så organisert i egne etater, med sine egne etatssjefer direkte underlagt kongen. Disse etatene skulle da ikke lenger forholde seg til stattholderen på Akershus. De skulle rapportere til og motta ordrer fra kongens sentrale embetsverk i København. Stattholderen bidro til å gjøre seg selv overflødig etter hvert som det gikk rutine i de nye ordningene.²¹ Dette tok tid, og i mange år etter 1642 spilte stattholderen fortsatt en viktig rolle. Hvorfor var da Hannibal Sehested så viktig som stattholder fra 1642–1651?

Sehested var gift med Kristian 4.s datter Kristiane. På sine eldre dager satset kongen mye på å utbygge makten ved hjelp av svigersønnene, særlig Korfits Ulfeldt og Hannibal Sehested. Som sjef for kronens finanser i København var Ulfeldt framfor alt en grandios plyndrer, mens Sehested kombinerte egennytten med evne til å gjennomføre omfattende reformer. Hans stattholdertid ble preget av Torstenssonfeiden fra 1643–1645. Denne krigen kalte nordmennene Hannibalfeiden etter stattholderen. Det var i disse

19 Hans-Jørgen Jørgensen, *Det norske tollvesens historie. Fra middelalderen til 1814*, Oslo 1969: 14–125.

20 Rian 1997: 243–246.

21 Ragnhild Låg Gausdal, Statsveksten og det norske stattholderembetet på 1600-tallet, *Historisk tidsskrift*, 2005: 35–60.

åra at den nye hæren i Norge ble en fasttømret militær organisasjon. Sehested brukte hundre tusener riksdaler på den og skaffet pengene ved hjelp av en rekordhard beskatning av nordmennene, innkrevd ved en forenklet systematikk. Det var bøndene som måtte punge ut det aller meste. De klaget, og Sehested oppholdt dem med fine ord og tomme løfter. Kongen gav ham ryggdekning for alt han gjorde.²²

Hannibal Sehested (1609–1666). Stattholder 1642–1651. Som Kristian 4.s svigersønn ble han stattholder i sin mest virksomme alder, 33 år. Portrett ca. 1650, Oslo Museum. Maleri av H.V. Westergaard, etter original fra midten av 1600-tallet. Oslo museum, cc-by-sa.

22 Oscar Albert Johnsen, *Hannibal Sehesteds statholderskab. Et tidsskifte i Norges historie*, Kristiania 1909; Martin Austnes, *Hannibal Sehesteds politikk som stattholder i Norge 1642–1651*, masteroppgave, UiO 2008 .

Krigen tok slutt i 1645, og svigerfar døde i 1648. Den nye kongen, svogeren Fredrik 3., var i første omgang fornøyd med alt Sehested fikk gjort, og han røpet sin kommende autoritære styringsstil ved å true klagende bønder med harde straffer. Men så ble kongen lei sine dominerende svogre. Han fant ut at det var en god idé å konfiskere alle eiendommene deres og fjerne dem fra makten. Det skjedde i 1651. Resultatet var altså at kongen styrket seg både økonomisk og politisk, og da valgte han å glemme at Sehesteds folk hadde plyndret bøndene, slik bøndene på Østlandet møysommelig påviste da de ble forhørt om hva Sehesteds korps av fogder og fogdetjenere hadde drevet på med i Akershus len. De utplyndrede bøndene fikk ikke tilbakebetalt noe. Kongen satt alene igjen med hele gevinsten etter Sehesteds bravader.²³

Stattholderens klienter

I forbindelse med dette må jeg si noe om klientsystemet på 1600-tallet. Etter hvert som kongens menn ble stadig mektigere, ble det også stadig mer verdifullt å ha dem som patroner. Jeg viser til patron-klientforhold av liknende type som dem vi kjenner til fra romertida. Den fremste patronen i Norge på 1600-tallet var stattholderen. Han hadde stadig flere embeter å dele ut til sine unge håpefulle menn, mange av dem fra Sønderjylland. I Kristiania kom de fleste fra den viktige handelsbyen Haderslev, som ble rasert da hertugdømmene og Jylland ble tatt av keiserens hær i 1627 (under Kristian 4.s

23 RA. Stathaldararkivet. DX. Ymse pakkesaker 1574–1770, pk. 15–17.

mislykte deltakelse i trettiårskrigen 1625–1629). For å tale innvandringsteoretisk så gjorde det seg gjeldende et *push* av utvandrere fra Sønderjylland. Og så var det et *pull*, en dragning til Kristiania, Drammen og andre østlandsbyer og hele deres rike oppland, der fogder og andre embetsmenn svingte seg opp i rekordfart. Slik fortsatte det også under den andre store stattholderen på 1600-tallet, den illegitime kongesønnen Ulrik Frederik Gyldenløve. Han var stattholder fra 1664 til 1699. Da har vi kommet inn i eneveldet. Kongen utnevnte den gang alle embetsmenn, men Gyldenløve påvirket disse tilsettingene.²⁴

Opptakten til eneveldet i 1660 var fire krigsår som ble katastrofale for Danmark og en stor påkjenning for Norge: de to Karl Gustav-krigene 1657–1660, som Fredrik 3. startet i håp om å få revansj for tidligere svenske seire. Men da ble størsteparten av Danmark okkupert av svenskene. Stattholderen på Akershus spilte en viktig rolle i organiseringen av krigen i Norge, mens Jørgen Bjelke var øverstkommanderende for den norske hæren. Krigsmobiliseringen i denne krigen var enda større enn i den forrige krigen, og nå gjorde hæren en forbløffende god innsats. Selv om krigen virket negativt for folket, var den en triumf for det systemet stattholderne hadde skapt.²⁵

24 Øystein Rian, Det store samrøret. Embetskjøpmennene på 1600-tallet mellom fyrstestat og undersåtter, *Heimen*, 2007: 293–310. Se også Sebastian Olden-Jørgensen, *Griffenfeld. Vidunderbarn, statsmand, livstidsfange*, København 2006.

25 Ole Henrik Gjeruldsen, *Niels Trolles stattholderskap 1656–61. Stattholderens betydning og statens ressursmobilisering i Norge, med hovedvekt på Karl Gustav-krigene 1657–60*, hovedoppgave, UiO 1997.

Norske historikere underkommuniserte lenge hva stattholderskapet i Norge gikk ut på der og da. De oppfattet det som skjedde, som framveksten av en stat i Norge, mens det i virkeligheten liknet mest på den franske intendant-ordningen, der kardinal Richelieu og Ludvig 14. sendte intendanten til hver av de franske provinsene for å øke radikalt skatteuttaket og etablere militær disiplin, det gjorde også stattholderen i Norge. Men dette har ikke hindret at særlig Ulrik Fredrik Gyldenløve i ettertida ble omgjerdet med rojalistisk romantisering, framstilt som en kjekk norgesvenn med omtanke for bøndene. Slik ville han selv gjerne bli oppfattet, og dette selvbildet preget historieskrivingen helt fram til 1980-åra.²⁶

Da jeg tegnet et langt mindre rosenrødt bilde av Gyldenløve i en av mine prøveforelesninger til doktorgraden i 1980, var det et brudd med denne tradisjonen. Den gang gjorde jeg det på basis av mitt kjennskap til ham som den første greven i Larvik grevskap. Der brukte han mafialiknende metoder for å skvise ut andre selvstendige økonomiske aktører fra eierposisjoner i grevskapet, dette gjorde han i en kombinasjon av stattholder- og grevemakt.²⁷ Andre steder i landet hjalp det godt bare med stattholdermakten, særlig for å sette ut av spillet bønder som eide sager Gyldenløve eller hans klienter ville overta for en slikk og ingenting.²⁸ Også under Gylden-

26 Knut Mykland, *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark-Norge i fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjes død*, Oslo 1973; Knut Mykland, *Norges historie*, bd. 7, Oslo 1977: 221–230, 342–371.

27 Øystein Rian, *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671–1821*, Tønsberg 1980: 23–33, 39–60, 87–98.

28 Andreas Holmsen, *Gård og gods i Norge i eldre tid*, Oslo 1980: 61–82.

løve viste den norske hæren seg kampdyktig, i Gyldenløvefeiden 1675–1679. Dette forlente Gyldenløve i samtid og ettertid med en ærerik aura. Men skattenivået var rekordhøyt, og mot slutten av hans stattholdertid måtte skattene justeres ned, fordi den norske bondebefolkningen da ble rammet nådeløst av den lille istida i en serie fryktelige uår i 1690-åra.²⁹

Et annet trekk ved Gyldenløve-tida er at nå ble den sosiale transformasjonen til en ny dansk-norsk overklasse fullbyrdet. Tidligere hadde stattholderens og de andre lensherrenes unge lykkejegere svingt seg opp. Nå var det deres barn, barnebarn og oldebarn som utgjorde kjernen i den nye overklassen i Norge. De besatte mange embeter under de aller øverste embetene, som fortsatt ble gitt til danske og tyske kongetjenere.³⁰ Den dansk-norske overklassen hadde overtatt sagbruksnæringen, som var den mest profitable av handelsnæringene, og blant trelastbaronene fantes de største formuene. Gyldenløve medvirket til å etablere et finmasket system av privilegier, der eiendomsmagnatene sikret seg varige særretter i handelsnæringene. Gyldenløve selv var den aller største av disse privilegieinnehaverne. Som greve og kongebror var han den fremste aristokraten under Kristian 5., og etter noen år i Norge, flyttet han til sitt store palé på Kongens Nytorv i København, finansiert av de norske inntektene. Han fratrådte som stattholder ved tronskiftet i 1699.³¹

29 Ståle Dyrvik mfl., *Norsk økonomisk historie 1500–1970*, bd. 1, 1500–1850, Bergen 1979: 20.

30 Øystein Rian, *Embetsstanden i dansketida*, Oslo 2003: 35–61.

31 Øystein Rian, Ulrik Frederik Gyldenløve, *Norsk biografisk leksikon*, 2. utg., bd. 3, Oslo 2001: 447–449.

Ulrik Fredrik Gyldenløve (1638–1704). Stattholder 1664–1699. At han som kongens svigersønn ble stattholder 26 år gammel, stimulerte ham til stor aktivitet. At han beholdt embetet så lenge, avspeilte en økende grad av rutine i stattholderskapet. Portrett uten dato, Larvik Museum.

Dermed har vi omtalt de viktigste stattholderne, bortsett fra den aller siste fra mai 1813 til januar 1814. Allerede i Gyldenløves København-år ble det utnevnt en visestattholder i Norge. Mens Gyldenløve fortsatt var aktiv i de største sakene, tok visestattholderen seg av rutinesaker som meldte seg på hans kontor i Kristiania.³² Dette rutinepreget fortsatte å gjøre seg gjeldende etter Gyldenløve, enten embetsinnehaveren hadde tittelen stattholder eller visestattholder. Det flotteste ved stattholderne på 1700-tallet var deres rang som danske høyadelsmenn. Det gav dem en viss tyngde, og mange saker havnet på deres skrivebord, ikke minst når det gjaldt næringslivet. Derfor kan man finne mye interessant i arkivene etter dem, men ikke noe som var epokegjørende, slik som i de store åra på 1600-tallet.³³

Kongens grep i krig og fred

De to første tiåra av 1700-tallet var ellers dominert av den store nordiske krigen. Den startet i 1700 og varte til 1721. Kong Fredrik 4. var med på å starte krigen i 1700, men han ble raskt tvunget ut igjen da Karl 12. med hjelp av en kombinert engelsk-nederlandsk flåtestyrke invaderte Sjælland. Men etter at Peter den store hadde slått Karl 12. i Poltava i 1709, kastet Fredrik 4. Danmark-Norge inn i krigen igjen, og først i 1720 kom han seg ut av den. Kongens krigslyst påførte

igjen folket store prøvelser. En tredjedel av alle voksne menn måtte gjøre krigstjeneste til lands og vanns.³⁴

Kongens grep for å mobilisere Norge til krig var å etablere en regjeringskommisjon på Akershus, med stattholderen som leder. Kommisjonen ble kalt *Slottsloven* og hadde en liknende posisjon i åra 1704–1722 som *regjeringskommisjonen* hadde fra 1807 til 1810. Begge tok seg av mange saker. De påvirket kongens mindre avgjørelser, og de tok avgjørelser som ikke kunne utsettes i påvente av kongelige resolusjoner fra København. Den økonomiske situasjonen mellom 1709 og 1720 var ikke så katastrofal som mellom 1807 og 1814, og dette gjorde det mulig for Slottsloven å presse befolkningen mer både når det gjaldt beskatning og militær mobilisering enn det var mulig hundre år seinere. Flere historikere har gitt et for lyst bilde av denne krigen, ved å hevde at kongemakten tok hensyn til nordmennene i beskatningen.³⁵ Sitronen ble skviset så hardt som mulig, med en kombinasjon av ekstrem militær mobilisering og nye skatterekorder i en situasjon med store krigsødeleggelser på land og hav.³⁶

Etter krigsslutt i 1720 fortsatte stattholderembetet på lavt gir fram til det ble nedlagt i 1739. Mellomspillet 1750–1771 minnet om åra 1720–1739. Kongen var tilfreds med å forsvare sin rikelige makt, uten å hamstre mer myndighet. Han og hans regjeringskontorer,

32 Stathaldar-arkivet 1572–1771: Innleiing; Øystein Rian, Just Justssøn Høeg, Norsk biografisk leksikon, 2. utg., bd. 4, Oslo 2001: 438–439.

33 Supphellen 1983.

34 Egil Øvrebø, *I kongens teneste. Militær utskriving frå Bergens stift under Store nordiske krig*, Bergen 1996.

35 Sverre Bagge og Knut Mykland, *Norge i dansketiden*, Oslo 1987: 206–208; Dyrvik 1998: 370–373.

36 Ragnhild Elisabeth Morberg, *Udugelig og ubrukelig? Administrative problemer under den store nordiske krig. Slottslovens håndtering av Karl 12.s innfall i 1716*, hovedoppgave, UiO 2001; Rian 2014: 598–602.

kollegiene i København, hadde da mye mindre bruk for en stattholder i Norge. Det danske eneveldet var preget av en konsekvent sentralisering, ikke bare av store, men også av små beslutninger. Da var det mest hensiktsmessig å kommunisere direkte med dem det gjaldt i Norge, det være seg undersåtter eller lokale og regionale embetsmenn. Det skal heller ikke legges skjul på at dette genererte store inntekter i form av sportler, bestikkelser og oppholdsutgifter, sentraliseringen lønte seg for hovedstaden.³⁷

Den siste krigstida før 1814 gjorde det først hensiktsmessig å opprette regjeringsskommisjonen i Kristiania i 1807 og så å utnevne dens leder til stattholder i 1809. Rivaliseringen med Sverige hadde nå fått et storpolitisk innhold som gjorde det nødvendig å gi den kommende svenske kronprinsen, prins Kristian August, en flott tittel som bandt ham til kongen i København så lenge han var i Norge. Hans etterfølger var også prins, Fredrik av Hessen, så det var best å gi også ham stattholdertittel, enda hans myndighet var vingeklippet under Fredrik 6.s direkte styre. Når så den utenrikspolitiske situasjonen ble desperat for Fredrik 6., måtte kongen ty til sin egen fetter og kronprins, Kristian Fredrik, som stattholder i Norge våren 1813. Da kan man si at ringen ble sluttet, fra 1600-tallets kongeslektninger Hannibal Sehested og Ulrik Fredrik Gyldenløve til Kristian Fredrik. Atter gjaldt det om å sikre Norge for oldenborgerne, både ved styringsgrep og ved å appellere til nordmennenes kongetroskap.³⁸

37 Ole Felbæk, *Nærhet og adskillelse 1720–1814*, bd. 4 av *Danmark-Norge 1380–1814*, Oslo 1998: 61–104, 193–240.

38 Felbæk 1998: 309–351.

Fundamentet for Kristian Fredriks norske karriere året etter, i 1814, var altså stattholderembetet, det fornemste redskapet for den oldenborgske politikken i Norge. Uten at norske politikere bekymret seg om det, framhevet de i 2014 dette da de overlot til den danske dronningen å avduke en statue av Kristian Fredrik foran Stortinget.³⁹ Det skjedde 18. mai, i folkesuverenitetens bakrus, for den danske stattholderens virksomhet var alltid «*En kongelig affære*».⁴⁰

Fredrik av Hessen (1771–1845). Visestattholder 1810–1813. Han var en nær slektning av Fredrik 6., men hadde liten handlefrihet under kongens stramme styre. Portrett ca. 1810, antakelig malt av Carl Fredrik Vogt. Oslo Museum, cc-by-sa.

39 Kanskje fant de det høvelig i et Norge som i økende grad blir styrt av EØS-direktiv fra EU i Brussel.

40 Betegnelsen er hentet fra tittelen til en dansk film fra 2012 om trekantdramaet mellom dronning Karoline Mathilde, Kristian 7. og hans livlege Johann Friedrich Struensee.

Fra trøndersk kvinnehistorie

Hilde Sandvik

Artikkelen «Piger, fruer og madammer» i *Norges kulturhistorie* fra 1983 om kvinnehistorie på 1600-tallet og 1700-tallet er en av mine favoritter.¹ Her drøfter Knut Sprauten kvinners økonomiske stilling i lys av regel og unntak, norm, lov og praksis i tidlig nytid. Jeg vil innledningsvis vise hvordan Sprauten tematiserer disse spørsmålene i sin artikkel. Deretter vil jeg med vekt på Trøndelag trekke en lang linje fra dramatiske supplikker på 1500-tallet, via anke til høyeste hold på 1600-tallet og supplikker fra 1700-tallet fram til en uddramatisk, men seig forvaltningsrutine i det tidlige 1800-tallet som på landsbasis ga om lag 10 000 enker rådighet over hele boet etter sine avdøde menn. Hva forteller initiativ og avgjørelser om holdninger til kvinner lokalt og sentralt? På hvilke måter har kvinner innvirket på måten loven ble praktisert?

1 Knut Sprauten, *Piger, fruer og madammer*, bd. 3 i *Norges kulturhistorie*, Oslo 1983: 127–148.

Sprauten om unntak og regel

I artikkelen nevner Sprauten flere kvinner fra Trøndelag. To er særlig interessante i denne sammenheng: enka som ordnet med leveranser til og fra Kvikne og Løkken verk, og kona som tok seg av tømmerhandel fra Namdalen til Trondheim.

At enkene gjorde seg gjeldende i forretningslivet i tidlig nytid, var ikke noe unntak, men heller en regel. Sprauten nevner at av de fem rikeste innbyggerne i Bragerne i 1743 var fire enker. At enker kunne nyte stor tillit, viser Sprauten ved følgende eksempel fra Trøndelag: I 1730-årene brukte stiftamtmann Jacob Benzón ei enke som *forlegger* for partene han hadde ved Kvikne og Løkken kobberverker. I løpet av ett år disponerte hun bare for ham mer enn 6000 riksdaler, tilsvarende årslønn for 100–120 bergarbeidere. Enka sendte proviant, materialer og penger til verkene og solgte kobberet.² Kjønn var med andre ord der ikke et hinder for å bli betrodd store verdier.

De gifte kvinnene hadde rettslig sett strammere rammer for økonomisk virksomhet enn enkene og er vanskeligere å spore i kildene, men Sprauten har studert forretningsarkiv, og kan derfor gjengi følgende avslørende korrespondanse om hva Ellen, gift med overauditor Jørgen Bjørnør, faktisk drev med. Sprauten skriver:

Hun drev sagbruk i Namdalen, ved utløpet av Namsen. Hun tok avgjørelser angående utskiping av bord, oppkjøp av

2 Samme sted: 131.

tømmer, og betalte leverandører og sagarbeidere. En gang da overauditøren var bortreist, skrev han til sin forretningsforbindelse i Trondheim og bad ham sende en del penger til sin hustru fordi folk rente på dørene hos henne og ville ha betaling. Fikk hun ikke penger, måtte hun selv reise inn til byen for «at undgaa overløb». Samtidig skrev fru Bjørnør selv til samme kjøpmann og nevnte at hun kunne skaffe 30 000 bord, men trengte 500–600 riksdaler til å betale folk som hun hadde lovet penger. Hun bad også om at ektemannen ikke skulle få kjennskap til hennes brev, fordi han hadde mer enn nok å tenke på likevel. Selv om det her var snakk om store beløp, regnet hun med å få pengene tilsendt – enda ektemannen ikke var fullt underrettet.³

Sprauten avslutter eksempelet med følgende setning: «Slik kom praksis til å gjennomhulle lovbestemmelsene. Men myndighetene vek tilbake for å formalisere dette».⁴ Det er et viktig poeng. Lovendringer på dette feltet kom ikke før i 1888, og helt fram til 1927 med den nye *Lov om formuesforholdet mellom ektefeller* ble bestemmelsen som begrenset konas gjeldsstiftelse, stående. I lærebøker for jurister på 1800-tallet var gifte kvinners manglende rettslige handleevne til å forplikte fellesboet et premiss for læren om ektemannens myndighet og rådighet over boet. Tross dette var de fleste hushold

avhengige av at kona kunne inngå kontrakter, og juristene la inn en liten åpning for nødvendige kontrakter som angikk husholdningen. Men myndighet og økonomi rørte ved selve kjernen i forholdet mellom kjønnene, og Ibsen kunne være sikker på at han traff sitt publikum ved å la Noras velmente, men hemmelige gjeldsstifting bære plottet i et *Et dukkehjem* (1879).

Sprauten forklarer at på 1700-tallet kunne noen problemer la seg løse med bevillingspraksis, det vil si at myndighetene i København innvilget unntak,⁵ og at lokale myndigheter gjorde bruk av enkeanalogi, det vil si at myndighetene slo fast at koner kunne «ansees som enker», og dermed ha både utvidet myndighet og rettigheter. Som enker kom kvinner «nær fullmyndig status», skriver Sprauten.⁶

Sprautens artikkel fra 1983 ble en viktig inspirasjon til nettopp å studere supplikker til myndighetene og rettspraksis i ulike typer domstoler. Utover i 1980- og 1990-årene kom det mange analyser av byråkratiske rutiner og rettspraksis. Denne metoden ble viktig i kvinnehistorie. Forskningsspørsmålene kom til å gjelde tendensen i rutiner og rettspraksis. De enkelte sakene ble satt i sammenheng. Både kvinners adgang til rutinene, informasjonen myndighetene fikk om kvinnene, samt tendensen i avgjørelsene var viktige for bildet som historikerne etter hvert dannet seg om forholdet mellom lov og praksis. Jeg skal gi en kort oppsummering både av enkeltsaker og rutiner, med et trøndersk perspektiv.

3 Samme sted: 131.

4 Samme sted: 131.

5 Samme sted: 132, 136 og 148.

6 Samme sted: 131.

Anke til høyeste hold

Studier av tingbøker fra bygdeting og byting har vist at kvinner var involvert i en rekke rettssaker. Men rettsavgjørelser kunne også ankes fra førsteinstans. De siste årenes forskning har vist at kvinner brukte appellmulighet og førte saker helt til høyeste instans.⁷ I Sverige ble saker om voldtekt og husbonders maktmisbruk behandlet helt opp i Hovrätten. Marthe Hommerstad fant at kvinner var involvert i 24 prosent av sakene for overhoffretten på slutten av 1700-tallet.⁸ I Norge var herredagen appellinstans fra 1500-tallet. Herredagen med utsendinger fra det danske Rigsrådet ble holdt om lag hvert tredje år. Det var mulig å nå fram med klager. På herredagen i Trondheim i 1578 klaget fem modige enker fra Gauldalen over at mennene deres var henrettet for opprør og likene lagt på steile og hjul.⁹ Enkene forklarte at det hadde dreid seg om klagereise til kongen, ikke opprør. Herredagen hørte på vitner, opphevet dommen og bestemte at likene skulle begraves i vigslet jord.

Tilsvarende sterke saker fins det flere av i herredagsprotokollene: alt fra legehustruen Anna Rhodius' rasende angrep til ingen

nytte på alt og alle av øvrighet i Christiania før hun ble forvist til Vardøhus, til brødres forbønn for ei dødsdømt søster som var anklaget for fødsel i dølgsmål. Herredagen var en ambulerende instans og ble holdt mange steder. En grunn til at enkene fra Gauldalen nådde fram med sin sak, var at herredagen ble holdt i Trondheim dette året. Andre år ble herredagen holdt i Skien 1619, i Bergen 1622, 1637, 1641 og i Christiania 1634, 1646, 1656, 1661, 1664. Da Overhoffretten ble opprettet på Akershus i 1667, var det et uttrykk for kontinuitet. Ove Bjelke, kansler fra 1660, representerer også kontinuitet. Det gjorde også lagmann i Oslo, Vittkind Huus. Begge hadde deltatt på herredagene, og nå satt de som dommere i Overhoffretten.

Overhoffretten innebar en overgang til en kollegial og permanent domstol. Saksmengden var omtrent den samme, fra cirka 100 hvert tredje år i herredagen til cirka 30 saker årlig i Overhoffretten. Av disse sakene var kvinner involvert i cirka 30 prosent i herredagen det siste tiåret og i cirka 25 prosent i Overhoffretten de første tiårene. Sakstypene endret seg noe. Mens herredagen hadde hatt både straffesaker og æressaker, kom saker om eiendom og kontrakter til å dominere i Overhoffretten. Herredagen hadde vært førsteinstans for adelige, men dette falt bort med etableringen av Overhoffretten. De fleste kvinner som var involvert, var borgere eller av gardbrukerstand. Den viktigste forskjellen mellom de to domstolene er geografisk.

Etableringen av Overhoffretten på Akershus ser ut til å ha medført at hovedtyngden av saker kom fra Østlandet. Selv om de fire siste herredagene også hadde blitt holdt på Akershus, hadde sakene kommet mer likelig fordelt fra ulike deler av landet. Særlig merkbar er nedgangen i saker fra Bergen. Det var ingen tilsvarende

- 7 Karin Hassan Jansson, «Kvinnofrid». Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige, doktoravhandling, Uppsala 2002.
Elin Hinnemo, *Inför högsta instans. Samspelet mellan kvinnors handlingsutrymme och rättslig reglering i Justitierevisionen 1760–1860*, Uppsala 2016.
Marthe Hommerstad, *Mand af Mand gaaer før Qvinde af Mand – farbrorretten og odelsjenter på slutten av 1700-tallet og frem til Odelsloven av 1821*, Oslo 2005.
Anita Norli, *Herredagen i 1578. En analyse av retttinget, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo* 1997.
- 8 Hommerstad 2005, Tabell 3.3. 144 saker av 607 = 24 %. Overhoffretten 1770, 1775, 1780, 1785, 1790, 1795.
- 9 Norske Herredags-Dombøger: Første Række 1: (1578–1604) Dombog for 1578.

nedgang i saker fra Trøndelag. En grunn kunne være at Ove Bjelke ble amtmann i Trøndelag. Fra Trøndelag var det kontinuitet i saksmengden og i kvinners andel. To av 20 saker som ble innstevnet fra Trondheim til herredagen i 1664, var fra kvinner. Karen Olufsdatter sl. Christopher Nielsens, gjestgiver i Lille-Fosen (seinere omdøpt til Kristiansund), lå i strid med trondheimsborgerne om rett til handel, og hun anket inn ei sak om et parti korn. Lisabeth salige doktor Irgens på Røros anket inn ei sak om et pantebrev. Til Overhoffretten 1667 var tre av 16 saker fra Trondheim innstevnet av kvinner. De gjaldt alle handel og landskyld.

Supplikker

I tillegg til å gå rettens vei var det også mulig å gå forvaltningsvei, med supplikk til høyeste hold regionalt eller til kongen i København. Kari Helgesen har vist at 19 prosent av supplikkene til Danske Kanselli fra Trondheim stift ble sendt av kvinner midt på 1700-tallet.¹⁰ Selv har jeg sett at 30 prosent av supplikkene fra Christiania i siste halvdel av 1700-tallet var fra kvinner.¹¹ Både i Trondheims stift og i Christiania søkte kvinnene blant annet om å sitte i uskiftet bo, være egen verge og om næringsrett. Via supplikkene mottok myndighetene mye informasjon om kvinners vanskelige levekår. Via embetsmenns anbefalinger av blant annet søknader om uskifte og å bli egen verge mottok myndighetene bekreftelse på at dette var for-

nuftige kvinner som kunne betros ansvaret, og dermed ble også søknadene innvilget.¹²

Myndighetene i København fikk gjennom årene en stadig strøm av henvendelser fra borgerskapet, borgerenkene inkludert. Helgesen nevner i sitt materiale fire supplikker fra borgerenker i Trondheim som i løpet av fem år mellom 1746 og 1766 søkte om næringsretter, og skriver at dette bekrefter at «kvinner tok initiativ i en kamp om levebrødet».¹³ Bare en av de fire fikk positivt svar. Selv fant jeg 13 næringssupplikker fra kvinner i fem utvalgte år mellom 1750 og 1793. Selv om kvinnene i stor detalj forklarte sine problemer, var Danske Kanselli her i likhet med i sakene fra Trondheim restriktive med å innvilge. Men samlet sett fikk likevel kvinner i Christiania næringsbevillinger både fra sentrale og lokale myndigheter. I alt fant jeg 47 slike ved en gjennomgang av borgerboka for Christina, magistratens sesjonsprotokoller og kopibøker 1763–1772 og Danske Kansellis supplikkbøker 1750, 1760, 1780 og 1793.¹⁴

Søknadene fra borgerskapet, enkene inkludert, kunne også dreie seg om større næringspolitiske forhold. Kommersekollegiet mottok i 1777 en supplikk fra Catharina Meincke sal. Lysholms enke og kompani i Trondheim. De søkte om at et skip måtte få returnere direkte til Trondheim fra St. Croix uten å gå veien om København for å fortolle lasten.¹⁵ I supplikken klages det særlig

10 Kari Helgesen, Supplikken som kvinnehistorisk kilde, *Historisk tidsskrift* 1982: 257–264.

11 Hilde Sandvik, *Umyndige kvinner i handel og håndverk, kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet*, 1992: 129.

12 Helgesen 1982: 261.

13 Samme sted: 261.

14 Sandvik 1992: 118.

15 Riksarkivet, Kommersekollegiet, Norske sekretariat, *Journaler innkomne brev*, 1777: 229.

over forordningen av 7. april 1777 om den vestindiske handelen, og et ønske om likebehandling av Danmark og Norge framføres. Supplikantene «beder at Norge dog ligesaavel som de danske maa høste nogen frugt af hans Majestets naade». I et promemoria utdypet «de», det vil si både enken og kompanjongene, den «skade disse forordninger ere for det norske rige», og ba Kommersekollegiet tilbakeløse disse forordningene «enten for Norge i almindelighed eller i det mindste for Trondhiem i særdeleshed». Supplikker som dette var heller uvanlige, og de kan gjerne klassifiseres som politiske initiativer om å endre lovgivningen. Sammen med mange andre initiativ om friere handel ga supplikken resultater. I 1782 ble handelen med Vestindia gitt fri for alle undersatser i Danmark-Norge.¹⁶

Husholdsperspektivet har vist seg nødvendig for å forstå kvinnes posisjon i tidlig nyetids økonomi og samfunn både på landsbygda og i byene. Ida Bull understreker at også for profesjoner kan et slikt perspektiv anlegges.¹⁷ I flere yrker var kvinnene bindeledd mellom utøvere og representerte dermed også kontinuitet. Bull anla husholdsperspektivet på bestillingsmenn, profesjoner og embetsmenn i Trondheim på 1600- og 1700-tallet. Hun fant at i profesjoner som postmester, apoteker, ferjemenn og bokhandler/bokbinder fortsatte enka mannens virksomhet eller giftet seg med etterfølgeren. På denne måten ble verdifull erfaring ivaretatt. Hun nevner bokhandler Schennerlins enke og datter, som i 1727 fikk

positivt svar på sin supplik og fikk fornyet privilegiet Schennerlin hadde hatt siden 1697 på bokhandel og bokbinderi.¹⁸ Dermed ble erfaring og kompetanse videreført. Embetsmenn ordnet seg i stigende grad med enkepensjon eller enkesete utover på 1700-tallet. En ny kunne ansettes i et embete uten tanke på å måtte gifte seg med enka.¹⁹ Bull viser at de regionale myndighetene i siste halvdel av 1700-tallet anbefalte kongen å innvilge pensjonssupplikker fra embetsmannsenker ut fra et argument om rang, altså at dette fåtallet skilte seg ut: Det fantes ikke annen forsørgelse for kvinner av deres stand.²⁰

Trønderske par i 1790-åra, med regionale spesialiteter.
Johan F. L. Dreiers (1775–1833) akvareller av norske folkedrakter, her fra en utgave fra 1913 ved Einar Lexow. Se også akvareller i Norske Nationale Klædedragter København (1812–15), som litografier i Norske National Dragter, Bergen (1828–32) og Bergens almindinger (1832–33).

¹⁶ Forordning av 4.11. 1782 Om handel på St Thomas m.m.

¹⁷ Ida Bull, Professions, absolutism and the role of widows, *Scandinavian Journal of History*, nr. 3–4, 2004: 200–202.

¹⁸ Samme sted: 202.

¹⁹ Samme sted: 202–204.

²⁰ Samme sted: 205.

En Mandsperson fra Inderøe med sin Pige.

Eine Mannsperson mit seinem Mädchen aus dem Kirchspiel Inderøe in Norwegen.
N° 31

Mand og Kone fra Sparboens Præstegjeld i Trondhjems Stift

Mann und Frau aus dem Kirchspiele Sparboen im Stift Drontheim.

N° 46

En Mand fra Stålvægd med sin Hone.

Ein Mann mit seiner Frau aus dem Kirchspiel Stålvægd in Norwegen.

N° 20

En Mandsperson fra Wærdal med sin Pige.

Eine Mannsperson mit seinem Mädchen aus dem Kirchspiel Wærdal in Norwegen.

N° 21

Søknader om å sitte i uskiftet bo

Noen supplikker var gjengangere. Søknader om å sitte i uskiftet bo måtte sendes helt til kongen i København. Skiftelovgivningen fra 1600-tallet var streng og påla offentlig skifte der det var umyndige eller fraværende arvinger. Loven skulle beskytte arvingene, men offentlig skifte, som i Norge var en viktig inntektskilde for sorenskriverne, hadde blitt urimelig dyrt. Det var en av grunnene til at i 1799 ble husmenn, fiskere og folk i lignende stilling unntatt plikten til offentlig skifte. Derfor var det primært enker og enkemenn av gardbrukerstand på landsbygda og borgerenker i byene som søkte om uskifte i første halvdel av 1800-tallet. Bruddet med Danmark i 1814 førte ikke til noen lovendring. Først i 1851 ble loven endret for enkemenn, og jeg har anslått at norske myndigheter fram til da behandlet 20 000 søknader. Halvparten av uskiftesupplikkene var fra enker.

Jeg har undersøkt uskiftesøknader fra hele Norge, og de viser framfor alt likhetstrekk. Uskiftesøknad var en etablert rutine for myndighetene, med ferdigtrykte kongebrev og en fast takst på 10 spesidaler som skulle betales til amtet. Takket være revisjonsdepartementets serie med revisjon av bevillingsregnskapene fra amtene kan både søknader, presteattester og avgjørelser studeres. Norges varierte næringsgrunnlag avspeiles i supplikkene fra enkene: I nord søkte væreier- og gjestgiverenker. På sørlandskysten søkte skipperenker og borgerenker i småbyene.²¹ Men fra de fleste amtene kom uskiftesupplikkene fra gardmannsenker. Supplikkene gjaldt å bli

betrodd rådighet over hele boet, uten skifte og fordeling til arvingene. Det gjaldt å overbevise myndighetene om at arvingene ikke ville tape på dette, at enkene ikke ville «forringe boet». Både supplikker og avgjørelser gir interessante innblikk i holdninger til kvinners forstand på økonomi.

Jeg har undersøkt tre år med uskiftesupplikker fra Nordre Trondhjem amt: 1834, 1837 og 1839. Hvert år ble det gitt tolv bevillinger, av dem var henholdsvis to, fem og ti gitt til enker, det vil si at enker fikk 17 av 36 uskiftebevillinger disse årene, omtrent halvparten. De fleste enkene som søkte, var gardbrukerenker, men det var også enker etter en prest, en lege og en farger.²²

I 1834 søkte gardmannsenka Ingeborg Tommesdatter fra Østre Dybvad i Stjørdalen. Hun signerte søknaden selv og skrev at hvis hun måtte skifte, ville hun «blive optrykket af min Næringsbrug». Både læreren i bygda og sogneprest Heyerdahl attesterte. Sognepresten skrev at han kjente henne «som et skikkelig og husmoderligt Fruentimmer, saa det ikke med Grund kan formodes, at hun vil forøde Boets Formue».²³ Flere av enkene i Trøndelag ordla seg som Ingeborg Tommesdatter og brukte formuleringer som finnes i formularbøker. De skrev at de ville «bli opptrykket av min næring og brug». Formuleringen var anbefalt i den mest brukte formular-

21 Hilde Sandvik, Råderetten over hele boet. Skipperenker og kjøpmannsenker i uskiftet bo, *Mennesket og havet. Årbok for Norsk Maritimt Museum*, Oslo 2017.

22 Riksarkivet, Revisjonsdepartementet 1. kontor Bevillingsregnskaper, Nordre Trondhjems amt, 1834–1839, Pakke 1834, Presteenka Caroline Ellefsen, født Kierulf i Nærø prestegjed i Namdalen.

23 Riksarkivet, Revisjonsdepartementet 1. kontor, Bevillingsregnskaper, Nordre Trondhjems amt, 1834–1839, Pakke 1834.

boka på 1700-tallet, nemlig J.H. Bäreus' *Formularer til Kontrakter, Skjøder, Vexel = og andre Obligationer* [...] utgitt i København i 1793:²⁴

Til Kongen!

Da min hustru N.N. ved døden er afgaaet den N. dato, og har efterladt mig med N. børn i vort ægteskab, og jeg ved skifte og deling efter loven vilde blive *oprykket af min næring og brug*; saa beder jeg herved allerunderdanigst, at Deres Kongelige Majestet allernaadigst vil tillade mig at sidde i uskiftet bo med bemeldte mine umyndige børn, og i tilfelde skifte, at maatte skifte og dele med samfrende. Allerunderdanigst N.N. [min utheving]

Som det framgår av formularet, var dette supplikk fra en enkemann. Enkene eller de som skrev for dem, har likevel tatt det i bruk. Kanskje fordi det ikke var noe bemerkelsesverdig i at ei enke kunne skrive «min næring og brug», kanskje fordi formularboka ikke ga noen egen oppskrift på en uskiftesupplikk fra ei enke.

Men det var også mer spesifikke argumenter: Enka etter korpselege Reinerts forklarte at hun trengte rådighet over hele boet for å kunne overta bestyrelsen av økonomien ved Namdalen sykehus. Hun skrev at «Boets deling ville skade», og «da jeg har grundet Haab om fremdeles at worde anbetroet Bestyrelsen af Oeconomien ved Namdals Sygehus, hvilken bestyrelse vilde være mig umuligt at

24 J.H. Bäreus, *Formularer til Kontrakter, Skjøder, Vexel= og andre Obligationer* [...], København 1793: 348–349.

overtage saafremt ikke Boet fullt forbliver under min Raadighed». Sognepresten i Overhalla bekreftet at hun er var ei «huuslig og skikkelig Kone».²⁵ Farverenka Marthe Jonasdatter Normand fikk positiv attest fra sogneprest i Skogn, som skrev at hun var ei husholderisk kone som hvis hun fikk sitte i uskiftet bo, kunne «fortsætte sin Mands Næringvej Farveriet». Boet hadde en del gjeld, så presten mente dette var eneste utvei «til i sin tid at kunde fyldestgiøre Creditorene» samt å sikre familiens opphold. Samme type positiv attest fikk Elin Nergaard, enke etter handelsmann Christian Fredrik Nergaard, som satt igjen med sju umyndige barn. Sogneprest Birkeland attesterte «At Enken Anne Elise sal. Nergaard i alle henseende maa ansees fuldkommen velskikkert til at bestyre og ivartage sit og afdøde Mands fælles Boe, samt at deres fælles 7, syv Børn, samtlige befinder sig i Umyndigheds Alder».²⁶

De fleste enkene som søkte om uskifte, var som nevnt gardbrukerenker. De forklarte at det ville være best for barna at de drev gården videre uten skifte. Prestene synes å ha ment at det var fornuftig, og jeg vil framheve tre fellestrekk ved presteattestene:

For det første: Prestene attesterte gjennomgående for at dette var fornuftige kvinner. Det er verdt å merke seg at dette måtte skje etter prestens kjennskap til dem som *gifte koner*. Ordinært skulle skifte holdes innen 30 dager etter dødsfallet, og søknaden med

25 Riksarkivet, Revisjonsdepartementet 1. kontor, Bevillingsregnskaper, Nordre Trondhjems amt, 1834–1839, Pakke 1837.

26 Riksarkivet, Revisjonsdepartementet 1. kontor, Bevillingsregnskaper, Nordre Trondhjems amt, 1834–1839, Pakke 1839.

attest måtte sendes raskt. Det var rett og slett ikke tid for presten å bli kjent med den enkeltes virke som enke. Selvsagt kan noen prester ha nølt og ikke skrevet attest, men hittil har jeg ikke funnet kilder som belyser det. Det interessante ut fra min vurdering er at prester i samtlige sogn i Nord-Trøndelag, som ellers i landet, ser ut til uten nøling å ha attestert til høyeste hold på bakgrunn av kjennskapen de har hatt til gifte koner i bygda: Kvinnene var økonomisk fornuftige nok til å tiltro dem bestyrelsen av hele boet. Det må sies å være karaktervitnemål som ga uttelling. For prestene synes denne typen attester å ha gått inn i rekken av embetsgjerninger. Det var en rutine som kvinner kunne komme fordelaktig ut fra.

For det andre: Prestenes attester for menn og kvinner var temmelig like. Karaktertrekk som driftig og sparsommelig var positivt for begge kjønn. Sogneprest Widerø i Stjørdalen skrev i 1837 om ekteparet Johan Johnsen og Ingeborg Siversdatter Hegra som søkte sammen om uskifte for lengstlevende, at begge var rettsindige, driftige og sparsommelige, og de begge ville kunne styre boet alene uten at arvingene tapte på det: «[B]egge er omtrent 50 aar gamle [...] Begge at være baade retsindige, driftige og sparsommelige Mennesker, som hver for sig kunde bestyre et Boe uden tab for deres arveberettigede.»

For det tredje: Noen prester skrev flere uskifteattester i løpet av året. Prestene hadde mange embetsforpliktelser, og å forfatte pass og attester var en av dem. Sogneprest Falck Andreas Widerøe (1783–1847) i Stjørdal og Johan Wedege (1793–1840) på Frosta skrev tre attester hver for uskiftesøknader i henholdsvis 1837 og 1839. Det var så å si en rutine, men attestene er likevel såpass forskjellige at de ikke synes å ha vært skrevet etter en mal. I 1837 skrev sogneprest

Widerøe tre attester for folk i Stjørdal. Om gardbrukerenka Gunhild Kjelsvold, 55 år gammel, med eldste sønn på 25 år og yngste på 14, skrev Widerøe ganske kort: «intet mig bekiendt som kunde fraaade» søknaden. Om Sigrid Halvorsdatter Viigsøen, som ble enke for andre gang og hadde voksne barn fra første ekteskap som samtykket i søknaden, skrev Widerøe mer utfyllende:

Enken Sigrid Halvorsdatter 69 aar, men efter mig bekiendt efter sin alder en rask og driftig kone, som i de siste 8 aar retsindigen har bestyret Gaardens Drift og Husholdningen, da hendes afdøde Mand saa lang Tid har været aldeles sinds svag, uden at Boet, så vidt jeg har hørt derved er bleven forringet.

I 1839 skrev sogneprest Wedege attest for tre enker fra Frosta: Om enka Borne Pedersdatter Vangberg med fire uforsørgede døtre hjemme og en sønn på 23 år som alt var gift, skrev sognepresten: «en øm og kjerlig Moder og en vindskibelig og husholderisk Huusmoder, der visst vil vide at sammenholde Boets midler til beste for sig og Børnene».²⁷ Om Malene Toresdatter Staur, 60 år gammel, med voksne sønner på henholdsvis 32, 28, 25, 22 og 14 år og en datter på 27 år, skrev presten at hun var «ordentlig, stræbsom og vindskibelig Kone». I søknaden forklarte Malene at siden barna «der vilde kunde være mig behielpelig i Gaardens drift og med dere tilsyn, er det

.....

27 Frostaboka. Gards og slektshistorie, bd. 2, 1970: 294. Hun var født 1778, død 1856, 84 år gammel. Sønnen overtok i 1838, da var hun 60 år. Han var «mann i Vangberg» fra 1838 ifølge gards- og ættesoga.

både Børnenes og mit eget ønske at ieg maatte hensidde med det samlede Boe». Boet ville skades ved å splittes. Derimot ville det «derved til fælles gavn [...] at jeg og mine Børn kunne faa arbeide i fællesskab med hverandre i vor nuværende stilling».²⁸ Om Maren Arntsdatter Galtvigen, 48 år med åtte barn, sønner på 23, 18, 16 og tolv år og fire døtre på 25, 20, ti og sju år, skrev Wedege: «Ordentlig, flittig, vindskibelig Kone, der i fællesskab med sin nu afdøde Mand ... og der hæderligen opdraget en mængde Børn. Jeg kan ikke betvile at hun med god Raadighed ... vil stræbe at sammenholde Boets midler til bedste for sig og sine Børn.» Maren brukte standardfrasen og skrev at hun ville «blive oprykket min Næring og Brug» hvis det skulle holdes skifte, og hun holdt virkelig boet sammen. Maren var leilending på Galtvigen. Gården lå til det benefiserte godset. Gards- og slektshistoria for Frosta opplyser at Maren (1793–1878) fikk skjøte på gården i 1847. På samme tid ble eldste sønn gift, men han overtok først i 1857, 41 år gammel. Neste eldste sønn overtok bruket Galtviksve i 1847. Alle fire døtrene ble gift ifølge gards- og ættesoga. I 1865 var Maren ført som føderådsenke på Galtvig, 75 år gammel. Barnebarnet på 17 år var oppkalt etter henne.²⁹

Uskifte var en løsning så vel for enker med unge barn som enker med voksne barn. Dukker man ned i enkelthistorier som på Galtvigen, ser man at det kunne gå godt. Men av de tre enkene i

1839 som fikk uskifte i Frosta, var hun den eneste som styrte boet lenge. Både på Staur og på Vangberg overtok eldste sønn allerede året etter. Kanskje var det familiesituasjonen på Galtvigen med yngste barn på sju og eldste sønn bare 23 år gammel som gjorde at mora ble sittende lenge i uskifte. Kanskje var det fordi Galtvigen var leilendingsbruk inntil enka kjøpte det og eldste sønn etter en tid kunne overta som selveier. Tilsvarende ville kanskje 60 år være passe alder for å overdra gården, slik enka på Staur gjorde. Uansett skjebne og intensjon, presteattestene fra Nord Trøndelag viste en positiv holdning til at hele boet trygt kunne overlates til enker.

Uskiftesupplikkene og attestene forteller først og fremst om evnen til å gå forvaltningsvei og bruke en byråkratisk rutine. At kvinner i minst like stor grad som menn har benyttet denne kanalen og vunnet fram med relativt standardiserte argumenter, vitner om en rutine for å plassere kvinner i ansvarsfulle posisjoner med forvalteransvar for hele boet. For enker som ville fortsette som hovedperson, og som hadde midler å forvalte, var søknad om uskifte med andre ord en mulighet for å oppnå større myndighet.

Langtidsperspektiv på regel og unntak, norm og rutine

I et langt tidsperspektiv som jeg har risset opp her, ser en at embetsverket i lokal, regional og sentralforvaltning har fått en jevn strøm av henvendelser fra modige og ansvarsfulle kvinner. Informasjonen har hatt virkning og opprettholdt en positiv rutine i embetsverket, men informasjonen har svært sjelden ført til lovendring. Etter 1814, da lovgivningsmakten ble nasjonal, kom det initiativ og innspill om å endre kvinners rettslige stilling, i første omgang for ugifte og

28 Sønnen Torsten Olsson overtok i 1840 og giftet seg trolig samme år. Hans eldste sønn er døpt samme år. I folketellinga 1865 er han oppført som 59 år. Hun levde til 1855. *Frostaboka. Gards og slektshistorie*, bd. 1, 1968: 37.

29 *Frostaboka. Gards og slektshistorie*, bd. 2, 1970: 340. Folketellinga for 1865, Frosta, Galtvig.

enslige kvinner. Lik arv for sønn og datter ble lovfestet etter tredje- gangs stortingsvedtak i 1854. Ugifte kvinner oppnådde gradvis formuerettslig myndighet i 1845 og 1863, og enslige kvinner fikk utvidede rettigheter til å forsørge seg med en liten handelsnæring med den nye handelsloven av 1842. Tross all informasjon myndighetene lokalt og sentralt hadde om enkers forstandige forvaltning, fikk ikke enker samme adgang til å sitte i uskifte som menn da loven ble endret i 1851. Endringer i gifte kvinners rettslige stilling kom langt seinere, først i 1888 og 1927. Det ulike tempoet forteller at lovgivningen kom som drypp, og ikke som en konsekvent liberalisering eller likebehandling. Tvert imot kom merkelige tilbakeslag, som at kjønnsforskjell i uskiftebehandling ble *innført* med uskifteloven i 1851.³⁰

Hva forteller initiativ og avgjørelser om holdninger til kvinner lokalt og sentralt i rettsvesen og forvaltning? Kvinners henvel- deler gjennom rettsvesen og forvaltning har til tider hatt innvirk- ning på hvordan loven ble praktisert, ved at dommer ble formildet eller omgjort, og at forvaltningen innvilget unntak. Som Sprauten eksemplifiserer med forlegger-enka som disponerte tilsvarende årslønn for 100–120 bergarbeidere, viser myndighetenes anbefalin- ger og avgjørelser på uskiftesupplikkene at kjønn ikke var til hinder for at kvinner kunne bli betrodd store, om ikke *så* store verdier, som pur rutinesak. Avgjørelsene gjaldt i hovedsak menn og kvinner som forvaltet eiendom. Etter forvaltningsreformen i 1799 var husmenn,

fiskere og folk i lignende stilling unntatt plikten til offentlig skifte. De positive avgjørelsene gjelder derfor en rutine som primært behandlet søknader fra gardbrukere og borgere. Fra Trøndelag var det enker på solide gårder som søkte. Kvinnene fra disse sosiale lagene synes å ha nytt en tillit hos lokale og regionale myndigheter, som betrodde dem rådighet over familiens bo. Supplikkene fra kvinner i Trondheim og Christiania om adgang til bynæringer på 1700-tallet ble ikke like positivt behandlet. Her gjaldt det konkurranse om næringsrettigheter, og kvinnes behov støtte mot andre borgeres rettigheter i standssamfunnet.

Konklusjon: kvinnehistorie i standssamfunnet

Sprautens artikkel handler om kvinnehistorie i standssamfunnet, og han valgte betegnende nok tittelen «Piger, fruer og madammer» for å understreke betydningen av både stand og sivilstand. Det dreide seg om samfunn der distinksjonene mellom gift og ugift var grunnleg- gende, og der lovgivning, privilegiene inkludert, opprettholdt for- skjellene mellom fruene og madammen og vanlige koner. Standssam- funnet hadde mistet sin betydning da kvinnebevegelsen entret den politiske scenen på slutten av 1800-tallet, og trøndere som Fredrikke Marie Qvam kom med i politikken og sikret både bredde og tempo i lovgivning i alt fra utdanning og arbeidsliv til politiske rettigheter for kvinner. Først da ble det fart på lovgivningen. Først da gikk det an å transformere informasjonen om ansvar og økonomisk sans til gene- relle lovers virkende kraft. Standssamfunnets distinksjoner ble i svært lang tid en bremse på generelle lover når det gjaldt kvinnekjønn, selv om myndighetene hadde tilgang til aldri så mye informasjon.

30 Hilde Sandvik, Myndighet og ansvar. Historisk kjønnsperspektiv på politiske og personlige rettigheter, Kari H. Nordberg mfl.(red.), *Myndighet og medborgerskap. Festskrift til Gro Hagemann på 70-årsdagen 3. september 2015*, 2015.

Hva var norsk lokalhistorie?

Om forholdet mellom lokalhistorie og historieforskning

Jon Skeie

Eit karakteristisk drag ved det vi kallar den lokalhistoriske rørsle og den moderne bygdehistorie, er det nære samarbeidet det frå første stund har vore mellom representantar for dei vitskapelege institusjonane og sjølv-lærde historikarar med nær tilknytning til bondesamfunnet, skrev Lars Reinton da Landslaget for bygde- og byhistorie feiret sitt 50-års-jubileum i 1970.¹

Dette trekket er også siden blitt trukket fram i mange sammenhenger, ikke minst av svenske og danske faghistorikere som har bemerket at norsk lokalhistorie har hatt kvaliteter som har gjort den til en ressurs for norsk historieforskning. Den svenske historikeren Klas Åmark bemerket i 2001 at «Norges historia är dess bygders». Som Knut Sprauten har påpekt, var dette var en god observasjon fordi «Norsk historieskriving lenge har blitt preget av at det nasjonale nivået bygges opp nedenfra [...]».²

1 L. Reinton, Den lokalhistoriske rørsle og den moderne bygdehistorie 1900–1920, i Bjørkvik m.fl. (red), *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år*, Oslo-Bergen-Tromsø 1970: 33.

2 K. Åmark, Att skriva Norges – och Sveriges – historia, [Svensk] *Historisk Tidsskrift* 3/2001. K. Sprauten, Noen synspunkter på norsk lokalhistorie – på vei mot 2040, i Andersen og Jensen (red), *Lokalhistorie. Fortid, nutid og fremtid*, Kjems-fonden 2014: 32.

Ikke desto mindre markerte 1970 på mange måter starten på en utvikling som skulle gjøre slutt på «det nære samarbeidet» og føre til et skille mellom lokalhistorie som virksomhet og lokalhistorie som forskningsfelt. 1970-årene markerte et opprør mot etterkrigstidens sentralisering og ekspertstyre. Både i offentlig debatt, i politikk og samfunnsvitenskap ble interessen rettet mot de små samfunnsenheter og mot forholdet mellom storsamfunn og lokalsamfunn, sentrum og periferi. Samtidig vokste både organisert lokalhistorisk virksomhet og profesjonell lokalhistorisk forskning kraftig i omfang. Sist, men ikke minst, hadde norsk lokalhistorie et stort behov for fornyelse – både som følge av de store endringene i det norske samfunnet etter 1945 og fordi lokalhistorien hadde vært sterkt preget av bygdehistorie og det førmoderne bondesamfunnets historie.

Til sammen skapte dette en situasjon hvor spenningen mellom lokale og historiefaglige interesser som alltid hadde vært til stede, for alvor begynte å gjøre seg gjeldende. Fra begge sider ble det uttrykt skepsis til om det nære samarbeidet kunne og burde fortsette. I samme bok som Reinton, påpekte bestyreren for Norsk lokalhistorisk institutt (NLI), Rolf Fladby, at det i løpet av de siste tiårene hadde vært en betydelig vilje til å satse kapital og arbeidskraft på lokalhistorisk forskning og at veksten så ut til å fortsette. «Spørsmålet er om bygdehistorikerne kan følge opp i den gunstige situasjonen som foreligger. Kan de innfri forventningene hos bygdefolket og på samme tid levere bidrag til den historiske forskningen?»³

3 R. Fladby, Bygdehistorien og den lokalhistoriske forskning 1920–1970, i Bjørkvik m.fl., 1970: 71.

Jørn Sandnes, som var lektor i lokalhistorie ved Lærerhøgskolen i Trondheim og styremedlem i Landslaget for bygde- og byhistorie, stilte i sin artikkel om «Lokalhistorisk litteratur til 1900» det grunnleggende spørsmålet «Hva er lokalhistorie?».⁴ Han besvarte selv spørsmålet med en definisjon av lokalhistorie som «historien om lokale samfunn med et visst organisasjonsmessig, økonomisk og sosialt fellesskap. Samfunnet kan være en by, en kommune eller et prestegjeld, men også mindre, ned til en enkelt gård.» Av denne definisjonen fulgte det ifølge Sandnes at lokalkjennskap og individualisering inngikk som viktige særtrekk i den lokalhistoriske metode, «ja, er så viktige elementer i denne at slett ikke alt som blir skrevet om historien til lokale enheter er egentlig lokalhistorie.»

I forlengelsen av disse refleksjonene holdt han et innlegg på den nordiske fagkonferansen for historisk metodelære i 1974 om forholdet mellom rikshistorie og lokalhistorie, ikke med vekt på objektet for historieforskningen, men på subjektet – historikeren – som et eksempel på «sentrum og periferi i historieforskningen».⁵ Sentrum eller rikshistorien var da den akademiske profesjonelle historieforskningen ved universitet og høyskole, mens periferien var den folkelige lokalhistoriske aktiviteten og lokalhistorikerne utover i landet. Det var imidlertid ikke det horisontale, geografiske forholdet

han var mest opptatt av, men det vertikale maktforholdet som han karakteriserte som «et Hegelsk herre-knekt-forhold» i faget. Maktforholdet lå ikke minst i at «rikshistorien» hadde definert «lokalhistorien», dens oppgaver, emner, problemstillinger og vurdert dens kvalitet ut fra sine «rikshistoriske premisser».

Ut fra dette perspektivet presiserte han sin definisjon av lokalhistorie som «arbeid med historien til et lokalsamfunn på lokalsamfunnets premisser» og tok til orde for et skille mellom *lokalisert historie* og *egentlig lokalhistorie*.⁶ I egentlig lokalhistorie var for det første arbeidet «sprunget ut av lokalsamfunnets interesser og behov» og gjennomført ved hjelp av «individualisering og lokal identifikasjon med rot i umiddelbar lokal kunnskap». Egentlig lokalhistorie skulle altså først og fremst tjene det lokale samfunnet og være et mål i seg selv, ikke et middel og et redskap for rikshistorie og rikshistorikere.

Også for Sandnes var det imidlertid en selvsagt forutsetning at lokalhistorikerne holdt historiefaglig standard. Han tenkte seg altså et fortsatt samarbeid, men «rikshistorikerne» skulle «i dette samarbeidet «levere verktøy og kvesse verktøyet. Lokalhistorikerne får selv bestemme hva de skal bruke det til. Det vil gi en rimelig balanse mellom ekspertene og grasrota, mellom sentrum og periferi. Og det vil etter min mening være til fordel for begge parter.»⁷

Med sin definisjon av lokalhistorie, som historie om lokalsamfunn, la Sandnes grunnlaget for intens debatt om forholdet

4 J. Sandnes, Lokalhistorisk litteratur til 1900, i Bjørkvik m.fl. 1970: 13ff.

5 J. Sandnes, Rikshistorie og lokalhistorie – sentrum og periferi i historieforskningen, i *Studier i historisk metode* 10, Oslo-Bergen-Tromsø 1975: 160. Sandnes plasserte seg dermed i opposisjon til den vanlige bruken av begrepene – og slik Sivert Langholm hadde brukt det i et innlegg om «Sentrum og periferi i historieforskningen» i 1970. Han var blitt «oppfordret til å rendyrke sine standpunkter og ensidig pledere for lokalhistorien».

6 Sandnes 1975: 160.

7 Sandnes 1975: 160.

mellom lokalhistorie og historie både innad i den lokalhistoriske bevegelsen og mellom faghistorikere.

Synspunktene til Sandnes falt sammen med en bred internasjonal tendens i den såkalte *new social history* hvor «frigjøring» og eierskap til egen historie for undertrykte minoriteter og sosiale grupper, stod sentralt.⁸ Dette fant en dyp klangbunn i den lokalhistoriske bevegelsen. Sammen med 1970-årenes strømninger mot sentralisering og ekspertstyre og en voksende interesse for lokal kultur og historie, la dette grunnlag for en motstand mot den faglige styringen av lokalhistorien. Motstanden ga seg utslag i at det voksende lokalhistoriske engasjementet i stor grad ble stående utenfor Landslaget for bygde- og byhistorie. I 1980 var bare 76 av omkring 300 historielag med i Landslaget.⁹ Innenfor organisasjonen kom motstanden til uttrykk i et krav om å få flere representanter fra historielagene, og færre fra de vitenskapelige institusjonene, i styret for Landslaget. Men sterkest kom det til uttrykk i tidsskriftet *Heimen* som ble kritisert for å være altfor akademisk og «fylt av lange artikler som forskere skrev for andre forskere».¹⁰ Samtidig økte historielagenes utgivelse av årbøker og andre periodika, blant annet fordi de fra 1968–69 fikk støtte av Kulturfondet.

8 O. Alsvik, Hva er vel verden utenfor Verona? – Om forsøkene på å forene lokalhistorie med det nasjonal og global historie, i Alsvik, Helsing, Kjeldstadli og Lindbekk (red), *I det lange løp. Festskrift til Jan Eivind Myhre*, Oslo 2016: 70.

9 E. Nysæter, Frå institusjon til paraplyorganisasjon. Landslaget for lokalhistorie 1970–1995, Nysæter, Slettan og Winge (red), *I arbeid for lokalhistorie og kulturvern. Landslaget for lokalhistorie 75 år 1920–1995*, Trondheim, 1995: 56–57.

10 Nysæter 1995: 63–64. *Heimen* hadde alltid vært et vitenskapelig tidsskrift, men fra 1956 ble redaksjonen overført til NLI, fikk støtte fra NAVF og fra 1959 utgitt av Universitetsforlaget.

I 1982 kom det første klare skrittet mot et tydelig skille mellom akademisk og folkelig lokalhistorie. Landslaget gikk over til å bli en ren interesseorganisasjon, en paraply for historielagene i Norge og overlot til NLI å stå for faglig utvikling, veiledning av lokalhistorikere og tilrettelegging for byhistorier og bygdebokprosjekter. Landslaget definerte seg som en bred kulturorganisasjon som favnet både kulturvern og historievirksomhet, men markerte samtidig et eierskap til begrepet lokalhistorie ved å skifte navn til «Landslaget for lokalhistorie». Etter skiftet i 1982 meldte en rekke historielag seg inn i Landslaget og i løpet av 1980- og 90-årene vokste organisasjonen slik at den i 1995 organiserte 300 av de noe over 500 historielagene i Norge, som til sammen representerte ca. 80 000 medlemmer.¹¹

Samtidig vokste den lokalhistoriske forskningen utført av profesjonelle historikere, både i form av oppdragsforskning for kommunene og som en del av forskningsaktiviteten ved høyskoler, universiteter og frittstående forskningsinstitutter. I 1970 hadde ca. 35 prosent av forfatterne som arbeidet med større lokalhistoriske oppdrag hovedfag i historie, i 1991 var det økt til ca 65 prosent.¹² I takt med veksten og profesjonaliseringen skjedde det en desentralisering og fragmentering av lokalhistorie som forskningsfelt, som i norsk historieforskning forøvrig.¹³ Norsk lokalhistorisk institutt mistet sin posisjon som det ubestridte faglige sentrum i norsk lokal-

11 Nysæter 1995: 75.

12 H. Winge, Norsk lokalhistorisk litteratur 1970–1995, i Nysæter, Slettan og Winge (red) 1995: 84.

13 F. Thue, Hva var norsk historievitenskap?, i Alsvik, Helsing, Kjeldstadli og Lindbekk (red): *I det lange løp. Festskrift til Jan Eivind Myhre*, Oslo 2016.

historie.¹⁴ I løpet av 1980- og 1990-årene utviklet de regionale fagmiljøene i tilknytning til universiteter og høyskoler både et lokalhistorisk engasjement i sin region og ulike lokalhistoriske emner basert på fagmiljøets interesser og regionale særtrekk. Tydeligst var det kanskje ved Universitetet i Tromsø som løftet fram det etniske gjennom studiet av samer og kvener, og ved Universitetet i Trondheim som utviklet byhistorie, regionhistorie og kulturhistoriske perspektiver på sted.

Samarbeidet mellom NLI og den lokalhistoriske bevegelsen fortsatte, men etter omorganiseringen i 1982–83 fikk styrene i Landslaget et stadig svakere innslag av historikere fra universitet og høyskole.¹⁵ Som en konsekvens av profesjonaliseringen og de økende kravene til teoretisk skoloring og faglighet i historieforskningen, har det gått mot et stadig klarere skille mellom faglig og folkelig lokalhistorie.¹⁶ Den danske historikeren Kim Furdal har pekt på at faglig og folkelig lokalhistorie på mange måter er helt ulike prosjekter med forskjellige mål og at det eneste de har felles er ordet «lokalhistorie», som de derfor kjemper om retten til. Han har foreslått å skille mellom lokalhistorie og hjemstedshistorie som *idealtyper* – basert på det historiefaglig relevante og på det personlige og lokalt relevante.¹⁷

14 O. S. Stugu, NLI og det lokalhistoriske kunnskapsfeltet, i K. Sprauten, *Råd, ressurs og rettleiing, Skrifter fra Norsk Lokalhistorisk Institutt* nr 42, Oslo 2006.

15 Nysæter 1995: 75.

16 Niemi og Winge, Lokalhistorie som etterkrigshistorisk forskningsfelt, LOS-senter notat 9311. Niemi og Winge påpekte i 1993 at «en form for arbeidsdeling trer klarere og klarere fram.» De konstaterte at lokalhistorien har «et janusansikt» som fritidsaktivitet og vitenskapelig disiplin, men at det på ingen måte var vanntette skott mellom de to sidene (s. 4–5).

17 K. Furdal, Kampen om lokalhistorien I–II, *Skrifter fra Museum Sønderjylland*, vol. 13, ISL-Lokalhistorie 2016.

Jeg skal i denne artikkelen forsøke å peke på noen av forutsetningene for «det nære samarbeidet» mellom amatører og fagfolk i norsk lokalhistorie, og hva som lå bak det skillet som har utviklet seg siden 1970-årene. Det primære målet er ikke å gi et bidrag til lokalhistoriens historie, men å bruke historien om forholdet mellom lokalhistorie og historie som en innfallsvinkel til å si noe om utviklingen av norsk historieforskning. Tanken er at nettopp forholdet til lokalhistorie som virksomhet viser hvor tett profesjonaliseringen og spesialiseringen av norsk historieforskning har vært knyttet til utviklingen i norsk historie og i det norske samfunnet, altså til sin egen historisitet.

Lokalhistorisk virksomhet og lokalhistorisk forskning – mot en norsk lokalhistorie

Det som etter hvert skulle bli samlet under begrepet lokalhistorie begynte å gjøre seg gjeldende i Norge i løpet av 1890-årene i form av lokale historieforeninger, bygdemuseer og kulturhistoriske utstillinger. I Bergen ble det alt i 1892 opprettet en «National-etnografisk forening» som skulle gjøre innkjøp til Bergen Museum. I 1890-årene bredte interessen for museer seg også til bygdene og førte til opprettelse av regionale museer for Hallingdal (1899), Sogn (1900) og Valdres (1901). De første bygdemuseene ble opprettet i Trysil (1902), Kvam i Øystese (1904), Kviteseid (1907), Hol i Hallingdal og Vefsn (begge 1910).¹⁸

18 Reinton 1970.

De første lokale historiske foreninger oppstod også i byene. Bergen Historiske Forening i 1894, Haldens Minder i 1896 og Trondhjems Historiske Forening i 1897. Det første lokalhistoriske lag på bygdene oppstod i Andebu i 1905, men gikk inn etter bare fem år.¹⁹

Interessen for lokal historie var et internasjonalt – eller i alle fall europeisk fenomen – som antakelig kan kobles til de store og raske samfunnsendringene i siste halvdel av 1800-tallet. Jørn Sandnes har pekt på tre brede strømninger som i begynnelsen av 1900-tallet fløt sammen og skapte lokalhistorien i Norge.²⁰ For det første en felleseuropeisk kulturell betoning av heimstad og nærmiljø. For det andre en vending i historieforskningen – fra politisk statshistorie mot sosial og økonomisk historie. For det tredje en interesse i befolkningen for historien til slekten, gården, grenda og bygda – for hjemstedet og dets historie i en større sammenheng.

Fremveksten av lokalhistorisk virksomhet kan også betraktes som en demokratisering av 1800-tallets store tanke om å samle inn folkemusikk, folkeviser, folkeeventyr, sagn og kunnskap om skikker og arbeidsmåter i den nasjonale folkelige kulturen. Innsamlingsarbeidet som hadde vært drevet av en akademisk og intellektuell elite, ble mot slutten av 1800-tallet en virksomhet som flere fattet interesse for og ønsket å delta i. Interessen ble stimulert både av økte leseferdigheter og bedre skole, men også av den offentligheten som ble etablert i andre halvdel av 1800-tallet med aviser, foreninger og demokratiske valg.

19 Samme sted: 196.

20 J. Sandnes, *Handbok i Lokalhistorie. Faget og metodene*, Universitetsforlaget 1983.

Bak dannelsen av lokale fortidsforeninger, bygdemuseer og historielag lå først og fremst et rednings- og innsamlingsmotiv overfor det som var i ferd med å gå tapt. Men det gikk også sammen med et forsknings- og kunnskapsmotiv hos fagfolk og kulturhistoriske institusjoner som ønsket å stimulere og dra nytte av lokale krefter.

Den lokalhistoriske bevegelsen vokste fram i en tid med etablering av en rekke nye institusjoner og organisasjoner innenfor humaniora og det historievitenskaplige feltet i Norge. Det gjaldt blant annet Norsk Folkeminnesamling (1914), Norske Museers Landsforbund (1918), Norsk Folkeminnelag (1920), Norsk stadnamnarkiv (1921) og Instituttet for sammenliknende kulturforskning (ISKF 1922). Det ble også etablert flere tidsskrifter som Maal og Minne (1909), Norsk Folkekultur (1915–1935) og Heimen (1922).

Interessen for lokal historie tok helt fra starten to hovedretninger: En kulturhistorisk retning som konsentrerte seg om innsamling og bevaring av alle slags kulturminner fra musikk og minner til skikker, redskaper og bygninger og det vi (av mangel på et bedre ord) kan kalle en faghistorisk retning som først og fremst var opptatt av å samle inn og ta vare på skriftlige kilder og arkiver med tanke på en skriftlig framstilling av den lokale historien.

De to hovedretningene ga seg først utslag i bygdemuseer og lokale bygdeboknemnder, som i neste omgang ble samlet i historielag og historiske foreninger.²¹ Den kulturhistoriske retningen hadde fra starten et tyngdepunkt på Vestlandet, den andre på Østlandet.

21 Reinton 1970: 36.

På Vestlandet, der den lokale organiseringen stod sterkest, oppstod det mellom 1908 og 1913 en rekke regionale historielag som dekket hele landsdelen fra Rogaland til Sunnmøre og som i 1916 gikk sammen i *Vestlandske Historielags Fællesforening* (VHF). Hovedmålsetningen for foreningene på Vestlandet var kulturvern.²² På Østlandet ble den lokalhistoriske virksomheten først kanalisert inn i tiltak for å realisere lokalhistoriske og regionalhistoriske bokverk.²³

Alt i 1903 tok Yngvar Nielsen som nyvalgt formann i Den Historiske Forening og redaktør for *Historisk tidsskrift*, til orde for å komme interessen for lokal historie i møte. Tanken var at «Man skulde hjelpe bygdehistorikerne, lære dem historisk kritikk og metode, vise dem vei til kildene, men på den andre side søke å interessere dem for de videre historiske opgaver som Historisk Forening arbeidet med», skrev Wilhelm Munthe i foreningens 50-årsberetning i 1919.²⁴ Nielsen skaffet også en pengegave «til Fremme af lokalhistorisk Forfatterskap» med 1000 kroner pr år for årene 1904–1910.²⁵ De første årene ble pengene brukt til å belønne gode

bygdebøker, men fra 1906 ble det besluttet å bruke midlene på et lokalhistorisk bind av *Historisk tidsskrift*. Den Historiske Forening slet med lave medlemstall og hadde for få abonnenter til at tidsskriftet bar seg økonomisk. Yngvar Nielsen så for seg at de lokale historielagene skulle bidra til å vitalisere foreningen og styrke økonomien – blant annet ved å gjøre tidsskriftet til et «centralorgan» for den lokalhistoriske interessen.²⁶ På generalforsamlingen i november 1906 kom det til diskusjon om «Hensiktsmæssigheden af at optage den lokalhistoriske Virksomhed som en Del af Foreningens Arbeide». Mange gikk inn for det. En av dem, riksarkivar Herzberg, understreket samtidig at foreningens hovedsak fortsatt måtte være «den videnskablige historiske Forskning».²⁷

I 1912–13 oppstod det imidlertid en voldsom interesse for å få utgitt bygdebøker i forbindelse med hundreårsjubileet for 1814.²⁸ Da det viste seg at mange kommuner ville utarbeide lokalhistoriske verk opprettet Den Historiske Forening samme året en komité som skulle gi råd og veiledning til lokalhistorikere. Komiteen sendte ut et skriv som ble trykt i mange aviser der den advarte mot hastverks-

22 Initiativtaker til fellesforeningen var statsarkivar i Bergen, Just Bing (1866–1954), som arbeidet for å gjøre statsarkivet til et sentrum for lokalhistorisk forskning på Vestlandet. Bing var statsarkivar i Bergen fra 1903 til 1933. Han var litteraturhistoriker, men interesserte seg også for folkeminne, mytologi og arkeologi (helleristninger) og utga i 1922 *Aarstads historie* om Årestad herred fra de eldste tider til innlemmelsen i Bergen i 1915, Bergen historiske forening 1922. *Norsk biografisk leksikon I*, Oslo 1999: 304–5.

23 H. Bjørkvik, Landslaget for bygde- og byhistorie, i Bjørkvik m.fl. 1970: 143.

24 W. Munthe, Den historiske Forening 1869–1919, i *Norsk historisk videnskap i femti år 1869–1919*, Kra. 1920: 344–49.

25 Pengene var en gave fra fru Camilla Wiel Nielsen som i 1905 ble valgt til foreningens tredje æresmedlem. Munthe 1920: 346.

26 Samme sted: 345.

27 Resultatet var at det ble nedsatt en komité som skulle forberede en utvidelse av foreningens virksomhet til å omfatte «den lokalhistoriske Virksomhed». *Historisk tidsskrift* fjerde rekke, fjerde bind. Kra. 1907. Komiteen kom imidlertid fram til at det beste var å samarbeide i distrikter og utarbeidet en plan for bygdehistoriske verk som ble realisert i et fembindsverk om Brunlanes som kom ut i årene 1909–1915. Reinton 1970: 42–43.

28 En utløsende faktor var antakelig at «Jubileumskomiteen for Grunnlovsfeiringen» i 1912 sendte ut en oppfordring til landets amt om å utarbeide 100-årsberetninger 1814–1914. Det resulterte i at en rekke amtskomiteer sendte en anmodning til amtets herreder om «å utarbeide en fremstilling av bygdens utvikling i de siste 100 aar». Jon Skeie: *Fra splittet storbygd til kommunalt fellesskap. Øvre Eikers historie del 1 1885–1935*. Hokksund 2015: 85.

arbeid og oppfordret til organisering i «historiske lag [...] som velger et styre til at lede arbeidet» med å få skrevet bygdehistorien.²⁹

«Komiteen for lokalhistorisk forskning av 27/3 – 1913» ble året etter en permanent komité for hele landet og skiftet navn til *Landskomiteen for Lokalhistorie*. Komiteen ble samtidig utvidet med tanke på å få i stand en landsorganisasjon for lokalhistoriske foreninger.

Men da Vestlandske Historielags Fællesforening ble opprettet i 1916 og i 1918 begynte å holde kurs i «folkeminneforskning og bygdehistorie» (med hovedvekten på folkeminne), så det ut til den faghistoriske siden skulle bli utmanøvrert i spørsmålet om landsorganisasjon. På det konstituerende møtet i Kristiania 6. juli 1920 ble imidlertid formannen i Landskomiteen, professor i historie Oscar A. Johnsen, valgt til formann i *Landsorganisasjonen til fremme av lokalhistorisk forskning*. Oppgavene som landsorganisasjonens skulle løse, gjorde det klart at den skulle videreføre arbeidet til Landskomiteen. Organisasjonsmønsteret ble derimot som i den vestlandske fellesforeningen med kollektivt medlemskap, og på det første ordinære landsmøtet i Bergen, 19–20. august 1921 ble det dessuten, med 12 mot 11 stemmer, vedtatt at navnet skulle være «Landslaget for Bygde- og Byhistorie», ikke «Landslaget for lokalhistorie» som styret hadde foreslått.³⁰

29 H. Bjørkvik, Landslaget for bygde- og byhistorie 1920–1970, i Bjørkvik m.fl. 1970: 144.

30 *Heimen* 1945: 383. Andre forslag var Norges Historielag, Norigs Sogelag, Norske Historielags Fællesforening, Landslaget for Norsk Hjemstedsforskning og Landslaget for Norsk Hjembygds-historie. *Heimen* bind 1 1925: 21–28 og 86–94.

Som i Den Historiske Forening skulle formannen også være redaktør for foreningens tidsskrift. I det første nummeret av tidsskriftet skrev O. A. Johnsen i 1922 at «Heimen» var «et godt navn, fordi den lokalhistoriske forskning i vårt land vesentlig er en hjembygdsforskning og tidsskriftets oppgave må fremfor alt være å vekke og nære den kjærlighet til hjemmet og dets minner, som har været og er drivkraften i den lokalhistoriske bevegelse hos os».³¹ Samtidig skulle tidsskriftet holdes på et vitenskaplig nivå og «fortrinsvis indta avhandlinger av *metodisk* art». Det skulle *ikke* tilstrebe å være et magasin for lokalhistorie og folkeminner og heller *ikke* konkurrere med eldre historiske og kulturhistoriske tidsskrifter. Derimot skulle det være et bindeledd mellom de lokale historielagene og mellom lokalhistoriske granskere og «arkiver, biblioteker, museer, folkeminneresamlinger og *vor historiske vitenskap idet hele*».³²

Et bredt historiefaglig forskningsfelt

Lokalhistorie rommet altså helt fra starten en rekke typer virksomhet og ulike faglige tilnærminger som utgjorde til dels overlappende motsetninger og spenninger. Faglig sett mellom historie og kulturhistorie (folkeminne), som delvis falt sammen med en spenning mellom profesjonell og amatør og mellom Østlandet og Vestlandet – mellom sentrum og periferi.

31 *Heimen* 1925: 1–2.

32 Samme sted. Uthevelser her.

I det lokalhistoriske nummeret av Historisk tidsskrift som kom ut i 1909 hadde bare noen få av de 24 artiklene det vi i dag oppfatter som en faghistorisk innretning. Nummeret inneholdt både topografi, etnografi og etnologi, for eksempel i Yngvar Nilsens artikkel «Nesjar», om Brunlanes i Vestfold, og en diffus tidsmessig plassering som i artikkelen «Fra Hardangerviddens Fortid».³³ Det var heller ikke noe klart skille mellom de mange faglige innfallsvinklene. «Lokalhistorisk virksomhet» og «lokalhistorisk forskning» omfattet alt fra folkeminnevitenskap (eventyr, viser, sagn, osv.) og folkelivsgransking (skikker, husflid, arbeidsredskaper) via navneforskning til lokale historiske begivenheter og forløp. Lokalhistorie var med andre ord et vidtfavnende og uklart begrep – nærmest et begrep i kim, som bare eksisterte i formen «lokalhistorisk», sammen med «virksomhet» og «forskning».

Lokalhistorie var et tverrfaglig felt i en periode hvor grensene mellom ulike «historievitenskaper» ennå var uskarpe. Mange faghistorikere arbeidet med det vi i dag ville betrakte som litteraturhistorie, med slektshistorie og folkelivsgransking. Det hadde delvis sammenheng med at de fleste arbeidet med eldre historie, der det skriftlige kildematerialet var begrenset, men også med at fagene ennå ikke var klart avgrenset og institusjonalisert. Det var for eksempel ikke et historisk institutt, men bare en håndfull professorater i historie.

Det var først og fremst Den Historiske Forening og Historisk tidsskrift som avgrenset historie som fag og historieforskningen i Norge. Med opprettelsen av Landslaget og tidsskriftet Heimen ble

lokalhistorie organisert som et eget felt med en egen organisasjon og et eget tidsskrift. Samtidig ble det helt fra starten styrt av fagfolk og særlig av faghistorikere som la sine mål og kriterier til grunn. Det «nære samarbeidet» som Reinton fremhever bar preg av en klar over- og underordning ut fra en faglig posisjon, med lokalhistorisk virksomhet og lokalhistorisk forskning som et middel og en metode i forhold til fagfolkenes interesser.

Det var en innflytelse som skulle vare og styrke seg inntil lokalhistorie rundt 1970 nærmest var blitt en del av historiefaget. Men det som først og fremst preget lokalhistorie som felt var et utstrakt samarbeid både mellom fagfolk på ulike områder og mellom fagfolk og amatører. De ulike aktørene, interessene og tilnærmingene ble knyttet sammen i et samarbeid om lokalhistorisk forskning som alle hadde fordel av. Hva gikk det ut på?

Lokalhistorie – tverrfaglig forskningsfelt og historiefaglig metode

Som Ottar Dahl har påpekt spilte lokalhistorie en sentral rolle i norsk historieforskning både for det han kaller «generasjonen fra 1905» og for «generasjonen fra 1930» – altså omtrent fra 1910 til 1960–70.³⁴ Dahl knytter det til at tida omkring århundreskiftet med unionsoppløsningen, innføringen av allmenn stemmerett og den store ekspansjonen i norsk industri, preget alle sider av samfunnslivet og markerte et avgjørende skille i norsk historie. Han mener at

33 Historisk tidsskrift, 1909, 4. rekke, femte bind.

34 O. Dahl, Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre, Oslo 1959: 244–45. [1990: 229ff.]

man «kan tale om et allment politisk-ideologisk klimaskifte» som også gjorde seg merkbart i historieforskningen som en vending fra politisk historie mot økonomiske og sosiale problemstillinger.³⁵ Med denne forskyvningen oppstod det en rekke relativt selvstendige forskningsgreiner som sjøfartshistorie og administrasjonshistorie, men det fulgte også en mer generell vending mot det lokale: «De sosialhistoriske og økonomiske problemstillinger har en tydelig tendens til å tvinge fram konsentrasjon om mindre lokale enheter som en forutsetning for dyperegående forskning. Dette fører med seg at også den rikshistoriske forskning drives i retning av lokalhistorie, og at den lokalhistoriske interesse får mer enn bare lokal interesse», skrev Ottar Dahl i 1959.³⁶

Den metodisk motiverte vendingen mot det lokale kan forklare at alle de toneangivende historikerne i generasjonen fra 1905 drev med lokalhistoriske prosjekter og engasjerte seg i organiseringen av lokalhistorisk forskning. De to mest sentrale, var Oscar Albert Johnsen og Edvard Bull d.e. Begge var medlem av *Landskomiteen for lokalhistorie* 1913–1920 og professorer i historie ved Universitetet i Oslo, henholdsvis fra 1913–45 og 1917–32. Johnsen var formann i Landskomiteen fra 1913 til 1920, formann i Landslaget fra 1920–45 og redaktør for *Heimen* fra 1922 til 1945. Han sørget for at historieforskningens interesser og faglige kriterier stod sentralt. Men den som virkelig sørget for å knytte sammen lokalhistorie og

akademisk historieforskning, var Edv. Bull. Han var, ved siden av Halvdan Koht, den av generasjonen fra 1905 som i størst grad preget utviklingen av historiefaget.

Den nye generasjonen gikk inn for å løfte historieforskningen gjennom bedre organisering og sterkere vekt på vitenskapelighet blant annet ved en radikal kildekritikk. Både Koht og Bull var marxister som bygde på den historiske materialismen med betoning av økonomiske og sosiale forhold. De kritiserte sine forgjengere for deres idealistiske oppfatning av historien, men sluttet seg til Sars' teori om den kulturelle kontinuiteten i norsk historie som var blitt holdt oppe av bøndene og det gamle bondesamfunnet under dansketiden. Koht klarte å forene nasjon og klasse ved å legge mer vekt på staten enn på det *etniske* og *kulturelle* ved nasjonen eller folket.³⁷ Bull avviste det etniske synet på det norske folket som nasjon. I stedet la han til grunn et territorielt og materialistisk syn på folket som blant annet kom til uttrykk i verket «Det norske folks liv og historie», som han tok initiativet til. Bull koblet seg til de store teorier om utvikling av kulturer eller samfunn basert på produksjonsmåte (Marx) som kunne forstås som faser i et universelt utviklingsforløp. Dette åpnet både for tverrfaglig samarbeid i konkrete forskningsprosjekter og for internasjonal sammenlikning og generalisering.

Bull så den lokalhistoriske forskningen i et større bilde enn den enkelte bygd og ville gjøre den til et redskap – både for norsk

35 Samme sted: 231.

36 Samme sted: 244–45. (1990: 229ff.)

37 J. Simensen, National and transnational history. The national determinant in Norwegian historiography, i Meyer og Myhre (red), *Nordic Historiography in the 20th Century*, Tid og Tanke no. 5, Oslo 2000.

historie og for allmenne historiske problemstillinger. Inntrykket han satt igjen med etter å ha laget en oversikt over norsk historisk forskning fra 1869 til 1919 var hvor mye som stod igjen å gjøre, særlig når det gjaldt økonomisk og sosial historie «som det omtrent ikke er anlagt historiske synspunkter på». ³⁸ Den «ubrutte traad gjennom hele vor historie» som Sars hadde funnet «i indre forhold», måtte kartlegges og undersøkes. Her var det mye som manglet. Det skyldtes ikke bare at «Kræftene har vært få og oppgavene mange», men også «manglende organisation av arbeidet». «En fastere organisation av forskningsarbeidet er et påtrengende, nødvendig krav.» ³⁹

I «Innledning til Bygdehistorisk studium» som han ga ut i 1919, slo Bull fast at «Det bygdehistoriske arbeidet har to oppgaver, av omtrent samme vekt: en som vender innover mot bygden selv og en som vender utover mot hele rikets historie». ⁴⁰ Han påminnet bygdehistorikere «at Norge ikke bare er en samling av enkelte bygder, men et folk og et rike» og understreket «hvor nødvendig en videnskapelig underbygget bygdehistorisk forskning er for studiet av vort folks og vort lands historie». For at bygdehistorien skulle få betydning for rikshistorien måtte bygdehistorikeren ha allmenn historisk kunnskap, «[...] han må vite hvad som er fælles norsk og hvad som er særskilt for den bygd eller landsdel han beskæftiger

sig med». Uten slik kunnskap ville bygdehistorie «aldrig føre til andet end den løseste dilettantisme». Tyngdepunktet i den egentlige bygdehistorien måtte overalt og til alle tider bli den økonomiske historien – eiendomshistorie, bebyggelse, bosetning, økonomisk virksomhet, jordbrukets utvikling og utviklingen av sosiale klasser. I alle disse emnene var bygdehistorien et helt uunnværlig hjelpemiddel for rikshistorien. De ledet dessuten opptil det emnet som for Bull var «et av de vigtigste – kanskje det aller vigtigste – i hele vor historie», nemlig «overgangen fra egenhusholdning til byttehusholdning» som «lar seg i hovedsak bare studere ad lokalhistorisk vei».

Bygdehistorien og lokalhistorikeren, ble altså gitt en sentral rolle som underleverandør i et forskningsprogram med betydning både for nasjonal og allmenn historie. Bulls visjon var at lokalhistorie emne for emne, sektor for sektor, skulle levere byggesteiner til det han, uten nærmere definisjon, kalte «rikshistorien» og Norges «indre historie». For faghistorikeren var altså lokalhistorie en forskningsstrategi som skulle frembringe empiri, og en metode for å utforske allmenne historiske stadier som jordbrukssamfunnet og prosesser som «overgangen fra egenhusholdning til byttehusholdning».

Dette innebar at de lokale enhetene, fra et faglig ståsted, *ikke* ble betraktet som sammenhengende sosiale helheter, men som undersøkelsesenheter. Den lokalhistoriske forskningen var delt opp i en rekke emner som avspeilte de mange faglige tilnærmingene, de ulike interessene og virksomhetene som var involvert. Oppdelingen på ulike emner gjorde dessuten innsamling, registrering og bearbeiding og framstilling av materialet lettere å håndtere for lokalhistorikere som ikke selv var fagfolk.

38 E. Bull, Norsk Historisk forskning 1869–1919, i *Norsk historisk videnskap i femti år 1869–1919*. Kra. 1920: 126.

39 Samme sted.

40 E. Bull, *Innledning til bygdehistorisk studium*. Utgit av Vestlandske Historielags Fællesforening. U.å. Foredrag holdt på de bygdehistoriske kursene i Bergen 1918, i Hamar og Kristiansand 1919.

Lokalhistorisk forskning fikk da også helt fra starten en empirisk innretning som falt sammen med rednings- og innsamlingsmotive. Alt i det i første nummeret av *Heimen* gikk for eksempel Edvard Bull ut til leserne og ba landets lokalhistorikere om å hjelpe ham i arbeidet med Norges gamle lokalforvaltning ved å samle historisk informasjon om sognegrenser.⁴¹

En hovedgrunn til at den lokalhistoriske forskningen *ikke* dreide seg om sammenhengende sosiale helheter var at lokalhistorie langt på vei kom til å dreie seg om bygdehistorie – og særlig om «det gamle bondesamfunnet» i perioden fra middelalderen til 1800-tallet. Både historikere og folkeminnegranskere mente at mye av det gamle, tradisjonsbundne bondesamfunnet var bevart i norske bygder på grunn av den sene industrialiseringen. De mente at redskaper, skikker og tradisjoner som var bevart, kunne kaste lys over forholdene slik de hadde vært i eldre tider hvor kildene var langt mer sparsomme. Derfor gjaldt det å bruke lokalhistorisk interesse til å samle inn det tradisjonsstoffet som ennå var levende, men som snart ville bli borte. I det gamle bondesamfunnet overlappet imidlertid de lokale romlige, politiske, juridiske og administrative avgrensningene i mye mindre grad enn fra 1800-tallet og gjorde det vanskelig å si noe om lokale enheter som sosiale helheter. Sist, men ikke minst, manglet det et begrep som gjorde det mulig å se de lokale enhetene som sosiale helheter. Alle disse trekkene ved den lokalhistoriske forskningen avspeilte seg i «den emnedelte bygdeboka» som ble

etablert som en standard for formidlingen i norsk lokalhistorie. Det topografiske (geologi, arkeologi og geografi) fikk sin naturlige plass i starten der «beskrivelsen» fungerte som en geografisk avgrensning og plassering. Så kom de historisk dokumenterte delene om økonomi, politikk, administrasjon og offentlig forvaltning før det hele ble avsluttet med det sosiale og kulturelle – med skikker og seder, redskaper, byggeskikk, fornminner og alt som var innsamlet om folkeliv og folkeminner. Den emnedelte framstillingen understreket at den lokalhistoriske forskningen ikke dreide seg om sammenhengende sosiale helheter, men bare om lokale undersøkelser som i beste fall utgjorde en romlig, politisk og administrativ enhet.

Bygdehistorie og bondesamfunn – mot et funksjonalistisk samfunnsbegrep

Lokalhistoriens rolle som tverrfaglig forskningsfelt, forskningsstrategi og forskningsmetode kom ikke minst sammen i det store prosjektet om «Sammenlignende studier over bondesamfundets kulturforhold» ved Instituttet for sammenlignende kulturforskning (IFSK).

I løpet av 1800-tallet hadde fagfolk begynt å territorialisere og historisere folkekulturen som ble en «nasjonalkultur» og dermed et bevis for nasjonal kontinuitet og legitimitetsgrunnlag for nasjonalstaten.⁴² I siste halvdel av 1800-tallet var det, etter Marx, en tendens til å teoretisere om en universell kultur- eller samfunnsut-

⁴¹ *Heimen* 1925: 118.

⁴² A. Eriksen, Blant kjemper og skjoldmøyer. Folk og folkekultur i 1700-tallets topografiske litteratur, *Heimen* 4, 2008:326.

vikling der man kunne studere, identifisere og sammenlikne generelle stadier i samfunnsutviklingen på grunnlag av produksjonsmåte – på tvers av tid og sted. Denne tankegangen lå til grunn for «Instituttet for sammenlignende kulturforskning» i Oslo der Edvard Bull d.e. og Nils Lid fikk gjennomslag for et stort prosjekt om «utviklingsformer i det norske bondesamfunnet».⁴³

Et arbeidsprogram for prosjektet ble lagt fram i 1929 av Edv. Bull d.e. som var internasjonalt orientert og hadde kontakt med noen av mellomkrigstidens fremste sosiologer og historikere.⁴⁴ Et hovedargument for prosjektet var på den ene siden at Norge på grunn av sin sene industrialisering hadde bevart mye av sin gamle bondekultur, på den andre siden at innsamlingsarbeidet kunne trekke veksler på de lokale historielagene og den store interessen for lokal historie.

Den norske folkekulturen var mot slutten av 1800-tallet blitt nærmest identisk med bondekulturen i bygdene på Østlandet og i innlandet. Den bofaste selveiende jordbrukeren, bonden og slektsgården, som en fant i dalene og bygdene i innlandet, ble regnet som den sentrale kontinuitetsbæreren i norsk folkekultur og norsk historie. Den mer utovervendte og omskiftende næringsvirksomheten langs kysten egnet seg tilsvarende dårlig som utgangspunkt for å finne spor av en stabil kultur som kunne belegge ideen om nasjonal kontinuitet.⁴⁵

43 J. Røyne Kyllingstad, «Menneskeåndens universalitet». Instituttet for sammenlignende kulturforskning 1917–1940, *Acta Humaniora* nr. 371, Oslo 2008.

44 E. Bull, Sammenlignende studier over bondesamfundets kulturforhold. Et arbeidsprogram, *Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie C II-2*, Oslo 1929. Jf. S. Imsen, Marc Bloch og arven etter Edvard Bull, *Heimen* bind 47, nr. 4, 2010.

45 Narve Fulsås, Kystkulturen – forsømt i konstruksjonen av nasjonal identitet, *Heimen* 4, 2011. «Kystkulturen» var som Brit Berggren og Narve Fulsås har påpekt, nærmest ikke eksisterende.

Etter Bulls død i 1932 var det folkeminnegranskeren Nils Lid som satte prosjektet ut i livet. Lid hadde et stort nett av lokale kontakter i norske bygder. Tradisjonelt hadde folkloristikken tatt seg av åndskulturen og overlatt innsamlingen av materiell kultur til museene. I tråd med arbeidsprogrammet for bondesamfunnsprosjektet definerte imidlertid Lid i 1933 sitt arbeidsfelt, ikke som folkeminnegransking, men som «folkelivsgransking» eller etnologi. Det var første gang begrepet folkelivsgransking ble brukt til å avgrense et forskningsområde i Norge.⁴⁶ Lid gjorde feltet svært vidt og lot det omfatte studiet av levende folketradisjoner i bred forstand som livsform. Det vil si at det omfattet økonomi, familieliv, sosialt liv og folkekunst både i muntlig og materiell form. Folkelivsgranskingens objekt skulle være alle sider av livet i det førindustrielle jordbruksamfunnet som skulle studeres som en organisk helhet.

Etnologien skulle altså være en slags sosiologi avgrenset til en historisk periode og en historisk samfunnsform. (Her var det en tydelig inspirasjon fra Lamprechts begrep om «kulturtidsaldre» og Blochs begrep om mentale tidsrom.) Nettopp her lå også koblingen mellom bondesamfunnsprogrammet og lokalhistorien som sprang ut av den samme kulturhistoriske tenkningen.

Kultur- og samfunnsbegrepet hos Bull og miljøet ved Instituttet for sammenlignende kulturforskning hadde likhetstrekk med samfunnsbegrepet i durkheimsk sosiologi som slo gjennom i mellomkrigstiden. For det første en *evolusjonistisk idé* om at alle

46 Kyllingstad 2008.

kulturer (eller samfunn) gjennomgår samme utviklingsforløp fra det primitive til det komplekse eller utviklede samfunn. For det andre en *funksjonalistisk idé* om at kulturelle fenomener måtte forklares ut fra deres funksjon for helheten. For det tredje en *positivistisk idé* om at det fantes noen lovmessige mønstre bak kultur- eller samfunnsutviklingen og at metoden for å finne disse, var sammenlikning.⁴⁷

Som det fremgår av Lids definisjon, var den funksjonelle helheten i den kulturhistoriske tenkningen knyttet til samfunnet som et generelt stadium, en kultur og en epoke uten noen spesifikk romlig eller politisk avgrensning. I løpet av mellomkrigstiden begynte imidlertid en glidning fra diakrone studier av samfunns- og kulturutvikling mot funksjonalistiske og synkrone studier av samtidige samfunn.⁴⁸ Mot slutten av 1930-årene utviklet det seg en strukturfunksjonalistisk samfunnsteori som gjorde samfunnsvitenskap til et redskap for politikkutforming og sosial ingeniørkunst. Dette gjorde seg gjeldende da bondesamfunnsprogrammet skulle operasjonaliseres og beveget seg fra et teoretisk til et empirisk nivå – som lokalhistorisk forskning. Det funksjonalistiske i samfunnsbegrepet og det metodiske behovet for individualisering som grunnlag for komparasjon, ble dominerende. Jakten på det

universelle og allmenne ble skjøvet ut i det uvisse – avhengig av hva de mer grunnleggende trinnene i undersøkelsen frembrakte.

I sin artikkel om «Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning» tok Andreas Holmsen i 1940 til orde for studiet av det han kalte «strukturfenomener» som «de historiske emner som det er mest mening i å stille med».⁴⁹ Med dette siktet han til fenomener som leidang og landskyld, jordfelleskap og sameie, militær- og finansforfatning, rettsordning og juridisk-administrativ inndeling. I motsetning til «begivenhetshistorie og (historie om) enkeltpersoners liv og virksomhet» utgjorde strukturfenomenene «den kontinuerlige historiske virkelighet som bygger sig op av og omkring hele samfunds eller samfundsgruppers liv og virke». Han fant ingen adekvat betegnelse for denne virkeligheten i «den gjengse historiske terminologi» og forsøkte derfor å utvikle nye begreper. Han snakket om «det strukturelle stoff» og «den strukturelle funksjon» på en måte som avdekket en tydelig funksjonalistisk tankegang. «[...] bak den historiske struktur alltid og overalt ligger et kompleks av samfundsmessige behov. Tilfredsstillelsen av samfundsbehovene blir da den strukturelle funksjon, mens de midler de blir tilfredsstilt ved og de former det skjer i, blir det strukturelle stoff.»⁵⁰

De tre strukturelementene stoff, funksjon og forestillingskompleks var ifølge Holmsen grunnlaget for å forstå «de egenskaper ved

47 Samme sted.

48 1800-tallets evolusjonisme bar i seg en kime til funksjonalistisk samfunnstenkning. Samfunnsproblemene og vitenskapsintern vekt på vitenskapelighet og nytte førte i samme retning. Samfunnsvitenskap som teknologi, ny saklighet. Kyllingstad 2008: 246. L. Holmås, Fra spesialdisipliner til allmennvitenskap, Hovedoppgave i sosiologi, Oslo 2006: 47

49 A. Holmsen, Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning, *Historisk tidsskrift* 1940.

50 Samme sted.

den historiske struktur som bestemmer de nye metodiske prinsippene». Først og fremst kontinuiteten i strukturutviklingen som la grunnlag for å kjede sammen det sparsomme kildematerialet fra eldre tid med det lagt fyldigere materialet fra nyere tid i en *retrospektiv* metode – en tilbakeslutning fra yngre og kjente forhold til eldre og mindre kjente. Mulighetene for feilslutning skulle elimineres ved å kombinere retrospeksjon med andre metodiske prinsipper. Det første og viktigste var «topografisk individualisering av undersøkelsen så en når ned til det en kan kalle de struktur-geografiske minste-enheter», altså til de minste rettskretsene og administrasjons-områdene og til godsene og gårdene, som jordbruksenheter. De resultater en kom til for de enkelte «struktur-geografiske enheter» hadde i seg selv bare lokalhistorisk interesse. Sammenstilt kunne de gi et verdifullt helhetsbilde, men først ved systematisk sammenlikning ville det bli mulig å si om resultatene gjaldt et helt distrikt og om det kildemateriale som var bevart bare for et lite distrikt, kunne gjelde et større område og gi grunnlag for allmenne slutninger.

«Det direkte studium av den historiske struktur» hadde for Holmsen et nært «slektskap i metode med arkeologi, folkeminneforskning, stedsnavnsforskning og etymologisk sprogforskning». Historiefaget hadde lært av de andre fagene, men med sitt fokus på sammenheng og funksjon ga historikere noe tilbake. Uten spørsmålet om funksjon ville nemlig en undersøkelse av historiske strukturfenomener «ofte ikke bli annet enn en materialsamling.»⁵¹

I dette lå det en viss kritikk av de kulturhistoriske «museumsfagene» og en tendens til å betrakte dem som «hjelpevitenskaper» for historie som det integrerende og syntetiserende faget. Historikernes tilbøyelighet til å betrakte historie som det sentrale faget i «hele vor historiske vitenskap» var blitt tydelig ved utvidelsen av faget fra politisk historie til kulturhistorie og samfunnshistorie og ble ytterligere forsterket med et funksjonalistisk samfunnsbegrep som rettet oppmerksomheten mot helhet og sammenheng både i tid og rom. Historiefaget kom med dette til å betrakte seg som et holistisk fag og alle andre historie- og samfunnsfag som reduksjonistiske. Som en konsekvens vendte historiefaget seg mot det nasjonale som en faktisk (empirisk, ikke teoretisk) avgrensning av samfunnet, da faget ble institusjonalisert som forskningsdisiplin etter andre verdenskrig. Det fikk også konsekvenser for den lokalhistoriske forskningen og synet på de lokale enhetene.

Mellom etnologi og historie

Det store prosjektet om kulturforhold i bondesamfunnet kom til å prege den lokalhistoriske forskningen i Norge helt til 1970-årene. Instituttet for sammenlignende kulturforskning (IFSK) gikk først i gang med en granskning av det norske sæterbruket og samlet i årene 1932–1939 inn et stort materiale som etter krigen la grunnlag for en rekke publikasjoner, blant annet Lars Reintons tre bind om Sæterbruket i Noreg (1955–61). Fra 1943 gikk IFSK i gang med et nytt stort innsamlingsarbeid om norske gårdsbruk, om gården som

51 Samme sted.

virksomhet og økonomisk enhet og om samfunnslivet i gård og grend.⁵² Her ble Andreas Holmsen sentral.

De store prosjektene om seterbruk, gård og grend pågikk helt til instituttet ble lagt ned i 1972 og involverte en rekke mennesker utover hele landet. Både etnologer og historikere bygde opp store nett av lokale medarbeidere som samlet inn opplysninger på spørrelistor som fagfolkene sendte ut.⁵³ Dette førte til et utstrakt samarbeid mellom fagfolk og lokalhistorikere og tett forbindelse mellom lokalhistorie, historieforskning og etnologi.

Samtidig ble det bygd opp faginstitutter og arbeidet med å trekke opp grenser mellom fagene. Bondesamfunnsprosjektene la grunnlaget for norsk agrarhistorie som en historiefaglig forsknings-tradisjon og for Norsk etnologisk granskning ved Norsk Folke-museum.

På grasrota i den lokalhistoriske bevegelsen hadde det helt fra starten vært stor oppslutning om den etnologiske tilnærmingen basert på muntlig tradisjon, intervjuer med bygdas gamle, fortids-minner og gjenstander.⁵⁴ Fra 1924 arrangerte Landslaget årlige kurs i folkeminne og lokalhistorie – det såkalte «Oppdalskurset» – og det var stadig på tale å endre Landslagets navn – dels fordi det var langt og kronglete, dels fordi det ikke gjenspeilte «at et stort og stigende

antall av dets medlemmer driver kulturhistoriske studier eller lokal-historiske studier over langt videre områder enn den enkelte bygd».⁵⁵ For å styrke økonomien til Heimen ble det i 1930 lagt om til et organ for kulturhistorisk forskning, men det skulle fortsatt være et «cen-tralorgan» for historielagene.

På landsmøtet i 1937 foreslo formannen i Romerike Historie-lag, politiadjutant H. Refsum, at landslaget skulle vedta en henstil-ling til statsmyndighetene om å opprette et professorat i norsk fol-kelivsgranskning (etnologi) ved Universitetet. Formann Oskar A. Johnsen var usikker på om tidspunktet var det rette, men slo fast at forslaget «i hvert fall vidner om at interessen for folkelivsgranskin-gen og hele den kulturhistoriske side av by- og bygdehistorien, nu er i sterk vekst i lokalhistorisk interesserte kretser».⁵⁶ Forslaget ble enstemmig vedtatt på landsmøtet og henstillingen umiddelbart oversendt til Universitetet og Kirkedepartementet. Begge instanser sluttet seg samme høst til forslaget og i 1940 ble Nils Lid utnevnt til Norges første professor i folkelivsgranskning eller etnologi.⁵⁷

På Landslagets årsmøte i oktober 1945 holdt Lid foredrag om «Folkelivsgranskning og lokalhistorie». Han ble introdusert som «vår mann», men som så ofte før fra kulturhistorisk side benyttet Lid

52 Kyllingstad 2008: 243.

53 N. Hallan, Lokalhistorie og tilgrensande vitskap, i Bjørkvik m.fl. 1970.

54 Da tidsskriftet *Heimen* ble opprettet i 1921 ble det vedtatt at det skulle være begrenset til lokalhistorie, i motsetning til det danske tidsskriftet *Fortid og Nutid*. *Tidsskrift for Kulturhistorie og Lokalhistorie* som var opprettet av Dansk Historisk Fællesforening. Bjørkvik 1970: 153

55 Beretning om Landslagets virksomhet 1. juli 1927 – 30. juni 1930. *Heimen* IV 1934–1937.

56 Beretning om Landslagets virksomhet 1. juli 1934 – 30. juni 1934. *Heimen* V 1938–1941.

57 Beretning om Landslagets virksomhet 1. juli 1937–30. juni 1941. *Heimen* VI 1938–1941. Bak initiativet til opprettelsen av professoratet ved Universitetet i Oslo stod også Norske Museers landsforbund. Museene ønsket seg en spesialist på folkekultur og en utdanning av fagfolk til museumsarbeid. Men ifølge Ragnar Pedersen var det antakelig initiativet fra Landslaget som ga gjennomslag hos myndighetene. R. Pedersen, Norsk etnologisk fagprofil 1940–1960. En forskningshistorisk studie, *Norge* vol 33/1990: 26. Kyllingstad 2008: 288-9.

anledningen til å klage over at lokalhistorikere var for opptatt av skriftlige kilder og ikke la nok vekt på «den tradisjon som berre er munnleg». Lid mente at «Det har vist seg at den lokalhistoriske gransking har ofte forsømt det sereigne folkelivet i gamal tid, dei gamle levevilkåra som gav bygda og byen sin sersvip». ⁵⁸

I 1946 tok Landslaget opp tanken om et lokalhistorisk institutt og et professorat i lokal historie ved Universitetet. ⁵⁹ Tanken møtte velvilje på politisk hold, men historieseksjonen ved Universitetet i Oslo ville ikke anbefale det. Den mente det i første omgang trengtes flere professorater i klassisk historie og filologi, men foreslo at det ble opprettet et eget institutt utenfor Universitetet. Avslaget fra historieseksjonen hang antakelig sammen med at det først i 1953 ble opprettet et regulært historisk institutt ved Universitetet i Oslo.

Resultatet ble i alle fall at Landslaget begynte å arbeide for et frittstående institutt og i 1955 ble Norsk lokalhistorisk institutt (NLI) opprettet med historikeren Rolf Fladby som leder. Lars Reinton som hadde tatt opp saken og drevet den gjennom som formann i Landslaget, hadde selv vært en av søkerne til stillingen, men trakk søknaden – antakelig fordi han skjønnte at han ville få sterke krefter mot seg. Reintons «parhest» fra bygdesamfunnsprosjektet, Andreas Holmsen, skal av uvisse grunner ha motsatt seg hans

kandidatur. ⁶⁰ Holmsen var i 1953 blitt professor i historie ved Universitetet og ble i 1955 universitetets representant i styret for NLI og styreformann 1955–56. Reinton fikk plass i styret som representant for landslaget og sørget for at dr. philos Svale Solheim «som representerer den viktige greina av den lokalhistoriske granskinga tradisjons- og folkeminnevitenskapen», ble valgt til nestformann i styret. ⁶¹

NLI løste mange av oppgavene som Landslaget hadde arbeidet for. Det gjaldt utgivelsen av Norske kongebrev, det eldste matrikkelverket fra 1647 og Historisk leksikon. ⁶² I følge Steinar Imsen representerte NLI under Fladbys ledelse nærmest en institusjonalisering av Holmsens agrarhistoriske linje og den «retrospektive metode» – bare kalt «metoden». ⁶³

Konsentrasjonen om «det gamle bondesamfunnet» holdt lokalhistorie fast som et tverrfaglig forskningsfelt mellom etnologi og historie og som en metode for å utforske eldre norsk historie og tesen om nasjonal kontinuitet fra det norske riket i middelalderen til 1814. Etter krigen ble dette stadig mer problematisk. Både i for-

58 N. Lid, *Folkelivsgransking og Lokalhistorie*, *Heimen* VII 1946–48.

59 L. Reinton, *Norsk lokalhistorisk institutt blir til*, *Heimen* bind X. K. Sprauten, Råd, ressurs og rettleiing. NLI gjennom 50 år. Oslo 2006: 17.

60 Konflikten mellom Holmsen og Reinton er ikke ordentlig belyst, men omtales blant annet av Ola Alsvik i «Fornuft og følelser. To linjer i norsk lokalhistorisk forskning på 1900-tallet» i Aune og Valderhaug (red), *Festskrift til Egil Nysæter*, ABM-media AS 2009, og av Hans Hosar i «Et liv med den glade vitenskap. Lars Reinton og lokalhistoria» i *Årbok for Hol* 2016. Det er mye mulig at det var en rent personlig konflikt, men det kan også ha hatt sammenheng med Reintons mer folkløstiske og etnologiske profil.

61 L. Reinton, *Norsk Lokalhistorisk Institutt blir til*, *Heimen* bind X, 1955–57: 193ff.

62 Bjørkvik 1970: 184–5.

63 S. Imsen, *Marc Bloch og arven etter Edvard Bull*, *Heimen* bind 47, nr 4, 2010.

hold til institusjonaliseringen av historie og etnologi som forskningsdisipliner, men også i forhold til lokalhistoriens relevans for lokale lesere – som i stadig mindre grad hadde tilknytning til gårder, jordbruk og bondesamfunn.

Da Knut Kolsrud ble ansatt i professoratet etter Lid i 1960 i konkurranse med historikeren Lars Reinton og etnologen Hilmar Stigum som begge stod mellom historie og etnologi, en posisjon som var typisk for lokalhistorien, markerte det en vending der etnologien i løpet av 1960-årene dreide mot etnografi, sosialantropologi og sosiologi.⁶⁴ Men faget ble samtidig institusjonalisert som et kulturhistorisk museumsfag og beholdt dermed en tett tilknytning til historie.

I et foredrag om «Etnologien som universitetsfag og garden som etnologisk forskningsfelt» på Landslagets årsmøte i 1961 slo Stigum fast at «Etnologien må nødvendigvis være en historisk disiplin». Spørsmålet var «hvor vi skal trekke grensen mot vår tid for den etno-

logiske forskning, eller om det overhodet skal trekkes noen grense».⁶⁵

Mens det historiske i etnologien var knyttet til en *relativ kronologi* ved kontrastering mellom gammelt og nytt, før og nå, som mentale perioder eller kultur, ble det i historiefaget knyttet til en mer absolutt og nøyaktig kronologi som er nødvendig for å kartlegge og analysere endringer og prosesser. Fagene tenderte mot ulike tids- og historiebegreper som ble forsterket av en funksjonalistisk samfunnsforståelse og «låst fast» da fagene ble institusjonalisert som forskningsdisipliner etter andre verdenskrig.

Lokalhistorie og rikshistorie

Da Ottar Dahl i 1959 skulle karakterisere lokalhistoriens plass i norsk historieforskning, la han vekt på koblingen mellom lokalhistorie og rikshistorie:

I selve anlegget av de lokalhistoriske arbeider skjer det viktige forandringer, som ble bevisst fremmet av faghistorikere som Johnsen og Bull. For det første foregår det en bevegelse bort fra den eldre personalhistoriske orientering i retning av bredere samfunnshistoriske og kulturhistoriske spørsmålsstillinger. For det andre blir det søkt etablert en fastere tilknytning mellom rikshistorie og lokalhistorie, slik at disse gjensidig kan belyse hverandre. Dette siste ble særlig understreket og gjennomført av Edvard Bull, og det er først og fremst med utgangspunkt i

64 L. H. Boe, Etnologen Hilmar Stigum, en karakteristikk, *Dugnad* 3/4, 1981. Kolsrud ble innstilt som nr. en av lederne ved etnografisk institutt, Guttorm Gjessing, mens de fire andre i komiteen hadde Stigum på førsteplass. Kolsrud opererte med et funksjonalistisk kulturbegrep som var en slags variant av sosiologenes samfunnsbegrep. B. Fjellheim, Knut Kolsrud og funksjonalismen, *Dugnad* 2/3, 1993. K. Kolsrud, Etnologi, sosiologi og lokalhistorie, *Heimen* 1961–63. Teoretisk beredte Kolsrud til en viss grad veien for et paradigmeskift og brudd med den gamle etnologien, folkelivsgranskningen, på slutten av 1960-årene. Den danske etnologen Palle Ove Christiansen har hevdet at en helt ny generasjon av etnologer fra 1970 kastet seg over samfunnsvitenskapelige teorier uten å reflektere over hvordan de skulle omsettes til etnologi. Samtidig ble det historiske perspektivet glemt. Tidsperspektivet i faget ble redusert. Inger Johanne Lyngø har hevdet at faget overtok «historievitenskapens historie- og tidsbegrep, hvor kronologi og kausalitet står sentralt» uten videre diskusjon. Den etnologiske dimensjonen «tid» ble glemt og dukket ikke opp igjen før med postmodernismen og diskusjonene om modernitet og modernisering i 1980–90-årene. I. J. Lyngø, «Gammelt og nytt i videre betydning». Om modernitet og etnologi, *Dugnad* 2/3-1992.

65 H. Stigum, Etnologien som universitetsfag og garden som forskningsfelt, i *Heimen* 23, 1962: 342ff.

hans program at forbindelsen mellom allmenne samfunnshistoriske problemer og lokalhistoriske detaljgranskninger blir en hovedlinje i den følgende generasjons arbeid.⁶⁶

Dahl foregrep imidlertid utviklingen når han i forbindelse med generasjonen fra 1905 hevdet at «Studiet av de sosiale strukturforhold får en langt mer konkret basis og gir dypere forståelse av *det funksjonelle samspill* når det er knyttet til områder som ikke er større enn at de også kan mestres som helheter.»⁶⁷ Den funksjonelle tenkningen og betraktningen av de lokale enhetene som «helheter», kan bare så vidt skimtes hos Bull og kom først for alvor med neste generasjon. Fraværet av spørsmål om funksjon var grunnen til at Holmsen i 1940 karakteriserte Bull som «en utpreget overgangsskikkelse» i utviklingen av den retrospektive metode. Bull hadde vært den første til å ta opp «det direkte strukturstudiet» i sine artikler om herredsinnordningen, stevneinstitusjonen og fylket. Men ifølge Holmsen var det først i sitt siste arbeid på området, om Fylke i 1930, at han formulerte retrospeksjon som metodisk prinsipp.⁶⁸

Den funksjonalistiske tenkningen slo for alvor gjennom etter

andre verdenskrig da det sosiologiske samfunnsbegrepet fikk et allment gjennombrudd og historie ble institusjonalisert som en forskningsdisiplin med samfunnshistorie som forskningsobjekt.⁶⁹ Spørsmålet om funksjon og sammenheng ble likevel i liten grad anvendt på lokale enheter som sammenhengende sosiale helheter, fordi forskningsobjektet i stor grad var samfunnet på nasjonalt nivå – som rikshistorie.

Utviklingen av et romlig avgrenset og funksjonalistisk samfunnsbegrep falt sammen med at nasjonalstaten Norge i økende grad ble omtalt, opplevd og oppfattet som et samfunn. Historiefaget vendte seg fra 1940/45 innover mot den nasjonale historien og mot historie som samfunnshistorie. Det falt sammen med et gjennombrudd for samfunnsvitenskapene i Norge med opprettelsen av Institutt for samfunnsforskning i 1950 og Institutt for sosiologi i 1960.

I møtet med sosiologi og samfunnsvitenskap gjorde toneangivende historikere som Steen, Seip, Holmsen og Dahl historieforskning til en samfunnsvitenskap. Samtidig markerte Seip en grenseoppgang mot instrumentell samfunnsvitenskap (at forskerens tolkning av virkeligheten var «ikke virkeligheten selv», men en teori) og

66 O. Dahl, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*, Oslo 1959: 247. Uthevelse her!

67 Samme sted: 245. [1990:243] I tilknytning til utsagnet viser Dahl til Holmsens artikkel fra 1940.

68 Holmsen 1940: 40–42. Som foregangsskikkelser regnet Holmsen den svenske kirkehistorikeren Sven Tungbergs doktoravhandling «Studier rörande Skandinaviens eldste politiska indelning» [1911], den norske lokalhistoriker og sokneprest O. Olafsens arbeid om «Jordfællesskab og Sameie» [1914] og jordbrukshistoriker S. Hasunds arbeid «Ikkring Mannedauen» [NLH 1918–20]. Den som virkelig benyttet den nye metodikken var ifølge Holmsen, Asgaut Steinnes i avhandlingen «Leidang og landskyld» [1927]. Holmsen selv videreførte og forsøkte å sette metoden på begrep.

69 Selv om vi kan spore utviklingen av samfunnsbegrepet bakover til 1600-tallet, påvirket det i liten grad historieskrivingen før langt ut på 1900-tallet. Først da vitenskapen og politikken hadde skjøvet til side religion som den ytterste ramme for mening slik at Durkheim i 1912 kunne analysere religion som et sosialt fenomen, begynte samfunnsbegrepet å påvirke samfunnsutviklingen. Samfunnet som levde erfaringer med felles regler og praksiser som ble skapt på grunnlag av en samfunnsforståelse – som et politisk virksomt samfunnsbegrep – kan vi i Norge spore fra omkring århundreskiftet, men det fikk ikke virkelig gjennomslag i vitenskap og politikk før i 1930-årene og virking fikk det først etter 1945, altså med det Berge Furre og Francis Sejersted har kalt den sosialdemokratiske orden. L. Hunt, *Writing History in the Global Era*, New York, London 2014: 84–85. R. Slagstad, *De nasjonale strategier*, Oslo 1998: 168.

advarte mot trangen til den korte formel, det vil si mot for sterk reduksjon og mot modellenes og teoriens tyranni.⁷⁰ Deres historiske samfunnsvitenskap («sosiologi») stod, som hos Bull, i forlengelsen av det vi nå kaller historisk sosiologi med Weber og Sombart. Men de tenkte dessuten i funksjonalistiske baner omkring samfunnet som helhet, og ville slutte fra det sikre mot det usikre. Det gjaldt altså å etablere et sikkert grunnlag. Norsk historieforskning søkte derfor tilflukt i metoden og i en kritisk empirisme som fikk et slags autoritativt uttrykk i Ottar Dahls «metodelære» i 1967.

Fredrik Thue har i artikkelen «Hva var norsk historievitenskap?», pekt på at historiefaget i perioden fra andre verdenskrig til 1970-årene ble institusjonalisert som forskningsdisiplin og forskerfellesskap i form av egne historiske institutter ved universitetene.⁷¹ Det gamle undervisningsorienterte universitetet ble erstattet av en mer forskningsorientert organisasjon der disiplinorienterte institutter og grunnforskning stod i sentrum. Det la sterke føringer i retning av faglig spesialisering ut fra et vitenskapelig grunnlag. Det vitenskapelige ble oppfattet som objektivt og tidløst og til og med historiefaget unnlot å tematisere sin egen historisitet. Mangelen på tematisering av egen historisitet førte til at historikerne ikke satte spørsmål ved den nasjonale avgrensingen som preget politikken og samfunnet, men også historiefaget og samfunnsvitenskapene. For

det andre førte kravet om vitenskapelighet til et økende krav om empirisk bevisførsel, metodisk stringens og understrekning av historiens prinsipielt åpne (kontingente) karakter. Til sammen bidro dette til å forkorte fagets tidshorisont og gjorde det vanskeligere å se det historiske betingede ved egne forutsetninger.

Etter andre verdenskrig reiste det seg en rekke nye problemstillinger. For det første ble politisk historie (viljen til makt og maktutøvelse) igjen et aktuelt tema på nasjonalt nivå. Samtidig var norske historikere opptatt av ikke å la seg bruke politisk. Det emosjonelle aspektet ved nasjonal historie og bygdehistorie var kompromittert av NS.⁷² For det andre førte de store og raske endringene i samfunnet – med industrialisering, urbanisering, sentralisering og kommuneinndeling – til at koblingen mellom bygd og bondesamfunn, mellom lokalhistorie og bygdehistorie, ble mindre tydelig. Dette reiste nye krav til lokalhistorikere både når det gjaldt å bidra til «rikshistorien» og å tilfredsstille et historieinteressert lokalt publikum.⁷³ De skrev ikke lenger bare for bønder og slekter med lang og bofast tilknytning til stedet. Bygdeboka kunne ikke lenger bare dreie seg om gårdshistorie og det gamle bondesamfunnet.

I en liten omtale av Ingeborg Floods og Sverre M. Halbos bok om «Ullernåsen vel» bemerket Gunnar Christie Wasberg i 1964 at «det skarpe skillet mellom by- og bygdehistorie er i ferd med å

70 J. Arup Seip, Problemer og metode i norsk middelalderforskning, i *Historisk Tidsskrift* 1940:129.

71 F. Thue, Hva var norsk historievitenskap? i Alsvik, Helsvig, Kjeldstadli og Lindbekk (red): *I det lange løp. Festskrift til Jan Eivind Myhre*, Oslo 2016.

72 Sprauten 2014: 33.

73 J. Sandnes, Aktuelle problem i norsk lokalhistorie, *Heimen* XVI 1974: 225–232.

viskes ut. Flere og flere vil sogne til forstadsstrøk og villabebyggelse. Det vil legge til rette for *en lokalhistorie som forener by og bygdehistorie.*»⁷⁴

Norsk lokalhistorie forble til 1970 konsentrert om eldre bygdehistorie og det gamle bondesamfunnet og bevarte mye av koblingen til folkeminne og etnologi. Den moderne bygdehistorien om 1800- og 1900-tallet som Bull hadde pekt på i 1919 glimtet med sitt fravær. Hamskiftet var ennå et forsømt emne i mange nye bygdebøker.⁷⁵ Det som fantes manglet problemstillinger og profesjonelle forelegg. Norske faghistorikere hadde i liten grad interessert seg for den moderne bygdehistorien. Som all nyere historie var den dessuten langt mer komplisert, både på grunn av det store kildetilfanget og fordi endringene i samfunnet var større og raskere enn i det gamle (stabile) bondesamfunnet.

Vektleggingen av sammenheng og kronologi i stedet for emnedeling var ennå ikke slått ordentlig gjennom før 1970. Bare ca. 40 prosent av bygdebøkene var kronologisk oppbygd (60 prosent artikkelform) og det var først og fremst de som dreide seg om eldre tid som leverte bidrag til «den allmenne historieforskningen».⁷⁶

Den emnedelte bygdeboka fortsatte å dominere også etter at et sosiologisk samfunnsbegrep og en mer kronologisk oppbygning var introdusert. Det stedlige, territorielt avgrensede samfunnet og

ideen om «småsamfunn» lå nok under som en kime, men lokalhistorie som forskningsfelt hadde ikke et klart objekt eller emne. De lokale enhetene tilhørte for det første forskjellige kategorier som var gjensidig konstituerende motsetninger, slik som by og bygd. For det andre var *det vitenskaplige målet* med den tverrfaglige lokalhistoriske forskningen ikke det lokale, men snarere det allmenne – forstått som «bondesamfunnet» – et utviklingstrinn og en epoke i en allmenn historisk samfunnsutvikling. Fra 1940–45 ble det allmenne målet forbundet med «rikshistorien» som det nasjonale samfunnet. Det lokale var fortsatt ikke en generell kategori, et objekt, men bare en metode, selv ikke i de kronologisk inndelte bygdehistoriene.⁷⁷ Det var dette som endret seg da Jørn Sandnes i 1970 reiste spørsmålet: Hva er lokalhistorie?

Fra lokal historie til lokalhistorie. Det lokale gjennombrudd i historieforskningen

«Hva en skal ta med [...] i en oversikt over eldre lokalhistorie, er langt på veg et spørsmål om hvordan en definerer historie og dermed lokalhistorie», skrev Jørn Sandnes i boka *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år* i 1970.

Når det gjaldt historie holdt han seg til «den vide definisjon

74 Heimen XIII 1964: 197. Uthevet her.

75 Edvard Bulls [d.y.] historie om Eidsvold var ifølge Sandnes det beste eksemplet. Boken ble utgitt heftevis 1952–1960. Fladby og Bull, *Eidsvold bygds historie*, bind 1 del II, Oslo 1961.

76 R. Fladby, Lokalhistorien i dag, i Heimen XIV 1968: 209–220.

77 Som Fladby påpekte var «hovedemnet» i den kronologisk inndelte bygdehistorie etter krigen bygdesamfunnets utvikling. «Det hele søkes knyttet sammen på slik måte at lokalsamfunnets utvikling danner den røde tråd.» Men lokalsamfunnet eller bygdesamfunnet ble fortsatt ikke sett som et generelt emne. For det første fordi det var snakk om en rekke ulike typer bygdesamfunn og for det andre fordi det lokale ble sett som unike enheter og en metode slik at det var en «vekselvirkning mellom lokalhistorie og allmenn historie». Fladby 1970:68.

som har vunnet tilslutning i nyere tid. Den regner med som emne for historien ikke bare menneskelige handlinger i fortida, men også omgivelsene som determinerer menneskenes adferd». ⁷⁸ Etter å ha streift inn på spørsmålet «hva er historie?», mente Sandnes det kunne være fristende også å spørre: Hva er lokalhistorie? Han slo fast at spørsmålet ofte hadde vært stilt – og besvart på forskjellig vis – i andre land, «men har *her til lands* vært lite drøftet». ⁷⁹

Lokalhistorie kunne ifølge Sandnes defineres som «historien om lokale samfunn med et visst organisasjonsmessig, økonomisk og sosialt fellesskap. Samfunnet kan være en by, en kommune eller et prestegjeld, men også mindre, ned til den enkelte gård, eller større, et fogderi, et fylke. Av denne lokale avgrensning følger at mennesker, historiske hendinger, institusjoner og forhold plasseres geografisk. [...] Lokalkjennskap og individualisering inngår som særtrekk i den lokalhistoriske metode, ja, er så viktige elementer i denne at slett ikke alt som blir skrevet om historien til lokale enheter er *egentlig lokalhistorie*». ⁸⁰

Ved å knytte svaret på spørsmålet «hva er lokalhistorie?» til en bestemt definisjon av historie og til den generelle kategorien «lokale samfunn», avgrenset Sandnes lokalhistorie som en historiefaglig disiplin med et eget objekt. Avgrensningen vendte seg både mot tilgrensende historievitenskaper som etnologi og folkeminne, men

også mot lokalhistorisk virksomhet som ikke hadde den skriftlige historieframstillingen som sitt primære mål, slik som kulturvern og museumsvirksomhet.

Med dette introduserte Sandnes ikke bare en snevrere definisjon av begrepet lokalhistorie enn det som hadde preget lokalhistorie som organisert virksomhet siden starten i 1890-årene, han redefinerte også lokalhistoriens plass i historiefaget.

Som vi har sett hadde lokalhistorie først og fremst betegnet et bredt spekter av *lokalhistorisk virksomhet* og en forskningsstrategi eller metode som samlet seg under merkelappen *lokalhistorisk forskning*. Det hadde ikke vært en disiplin med et eget objekt eller emne. Emnet eller emnene hadde vært bygd og by, gard og grend, noe som kom til uttrykk i at man snakket om bygdehistorie, byhistorie, slekts- og gårdshistorie. Men det som var felles for disse emnene og forholdet mellom dem – det lokale, hadde aldri vært gjort til et eget emne. Fellesorganisasjonen for de lokale historielagene het fra starten i 1920 og helt til 1982, «Landslaget for bygde- og byhistorie». Den felles ressurs- og rådgivningsinstitusjonen som det omsider lyktes å opprette i 1956, fikk navnet Norsk lokalhistorisk institutt (NLI), ikke Norsk institutt for lokalhistorie. Navne- og begrepsbruken var et uttrykk for at lokalhistorie som virksomhet, metode og forskningsfelt rommet en rekke emner.

En utløsende faktor var at det i 1970 var 50 år siden opprettelsen av Landslaget for bygde- og byhistorie noe som førte til det første systematiske tilbakeblikket på lokalhistoriens historie i Norge. Boka *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år* var «ikkje eit jubileumsskrift i trong meining». Målet var å kartlegge og trekke

78 Sandnes 1970:13-14. Sandnes viste her til Ottar Dahls formulering «sosialt relevant menneskelig atferd og slike ikke-menneskelige forhold som er relevant til menneskelig atferd». O. Dahl, *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, Oslo 1967.

79 Samme sted. Uthevet her.

80 Sandnes 1970.

opp de mest markerte linjene i utviklingen av den lokalhistoriske forskningen og de lokalhistoriske virksomhetene. I denne sammenheng hadde Landslaget spilt en avgjørende rolle som «retteleiende, koordinerende og samlande organ» og fikk derfor «en sentral plass innanfor den lange voksterlina». For å *trekke linjer* bakenfor det vi kan kalle *lokalhistorisk forskning* og *lokalhistorisk virksomhet* og plassere Landslaget «innanfor» en slik linje, måtte lokal historie avgrenses som en enhet. Dermed lå en sammentrekning eller avgrensning og en definisjon av begrepet lokalhistorie snublende nær.

I løpet av 1970-årene ble forståelsen av lokalhistorie som en historiefaglig del-disiplin med et eget objekt knyttet til begrepet lokalsamfunn, så innarbeidet at det virket som om det alltid hadde eksistert. Skiftet kommer tydelig til uttrykk i titlene og undertitene i de to bøkene som ble gitt ut henholdsvis ved 50-årsjubileet for Landslaget for lokalhistorie i 1970 og 75-årsjubileet i 1995. I 1970 var tittelen på jubileumsskriftet «Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år». Av de ni undertitlene eller avsnittene i boka var det bare to som brukte begrepet lokalhistorie. De åtte andre snakket om «lokalhistorisk litteratur», «lokalhistorisk forskning», «gårds- og slektshistorie», «distrikts- og regionhistorie», «Landslaget for bygde- og byhistorie» og «Dei lokale historielaga». De eneste artiklene som brukte begrepet lokalhistorie var nettopp de som tok opp avgrensningsproblematikken, slik som «Lokalhistorie og tilgrensande vitskap» og «Lokalhistoria og kulturvernet». (Dette viser at en endring var på vei alt i 1970.) I 1995 var situasjonen totalt endret. I jubileumboka som het «I arbeid for lokalhistorie og kulturvern» var det bare den innledende historiske artikkelen om

«Landslaget for bygde- og byhistorie» i perioden 1920 – 1970, som *ikke* brukte begrepet lokalhistorie.

Basert på skillet mellom lokalisert historie og lokalhistorie utviklet det seg fra omkring 1970 et historiefaglig begrep om lokalhistorie som i første omgang var knyttet til begrepet lokalsamfunn. Det ble i første omgang utviklet i en holistisk og totalhistorisk tradisjon. Men i takt med internasjonaliseringen av historiefaget og svekkelsen av den metodologiske nasjonalisme begynte faglig lokalhistorie i 1990-årene å bli knyttet til det lokale som en generell eller teoretisk dimensjon – noe som i prinsippet innebærer at det nasjonale kan sees som lokalt i en globalisert verden.

1970-årene markerer slik sett et vannskille i norsk lokalhistorie. Spissformulert kan vi si at lokalhistorie gikk fra å være en metode og en strategi til å bli et emne for historieforskningen.

«Veidefolk og fjellbønder» vs. regional kraftgigant

Konflikter om kraftutbygging, et nordtrøndersk eksempel

Hilde Gunn Slottemo

Tar man Trøndelag ut av historiebøkene, blir det bare permene igjen, sa politikeren Jon Leirfall en gang. Men dette er en stor myte, i alle fall for norddelen av fylket sin del. Tar man det tidligere Nord-Trøndelag ut av historiebøkene, skjer det nemlig veldig lite. Bøkene blir omtrent like tykke, innholdsfortegnelsen like lang. Grunnen er at det er skrevet og utgitt lite faghistorisk forskning om Nord-Trøndelag. Med noen hederlige unntak har ikke forskningsmiljøene i landet fylt bokpermer med nordtrøndersk historie. De lokalhistoriske miljøene rundt omkring i fylket har riktignok bidratt i årbøker og lokale utgivelser, men universitets- og høyskolemiljøene har vært mer fraværende.

Da kjennes det riktig å bidra til å kompensere for dette i et festskrift til nordtrønderen Knut Sprauten, NLI-direktøren som nettopp har sin forkjærlighet for lokal- og regionalhistorie. I denne artikkelen vil jeg skrive om Nord-Trøndelag Elektrisitetsverk (NTE) og kraftutbygginga i Namdal, Sprautens oppvekstregion. Denne store satsinga bidro til å forme Nord-Trøndelag på vesentlig

måter. Bak lå en rekke spenninger og politiske interessenmotsetninger. De er verdt et historisk blikk.

Elvenes dronning

Namsen renner fra fjellheimen i øst til fjordmunningen i vest, som et glitrende sølvbånd på en lang ferd gjennom Namdalen. Myteomspunnet og majestetisk, en pulsåre i det namdalske natur- og kulturlandskapet. Elvas utspring er Store Namsvatnet i Røyrvik kommune, en grensekommune til Sverige. Utmunninga er på kysten, i Namsenfjorden ved Namsos. Som en arterie frakter elva vannet gjennom regionen. «Elvenes dronning» er den blitt kalt, et navn som først ble brukt av engelske sportsfiskere som kom til Namdalen omkring 1830.¹ Den bukter seg som en gråblå slange gjennom det nordtrønderske landskapet, enkelte steder i skummende fall på vei mot fjorden. Elva forbindes med fritid og rekreasjon, bading og glad lek, tømmerfløting og tungt arbeid, vask av kropp og klær, fluefiske og en mannlig lengsel etter å håve inn storfisken – mens laksen vaker og lager ringer i vannet samtidig som den ertende slår med sporden: Du fanger ikke meg! Men Namsen var også drømmen om kraftproduksjon, velferd og økonomisk utvikling. Den er energikilde og elektrisk kraft, fossefall, turbindrift og damp, grunnlag for nytte og næringer.

I indre Namdal ligger de store innsjøene i regionen: Namsvatnet, Vektaren, Limingen og Tunnsjøen, alle viktige i NTE-sam-

¹ Sigurd Krekling, *Laksfisket i Namdalen. Namdal Fiskeristyre 1866–1966*, Namsos 1966: 23. Ola Hjulstad, *Vassdragsreguleringer 1940–1965*, Haran 1981: 20.

Elva Namsen har sitt utspring i Namsvatnet i Røyrvik. «Elvenes dronning» er den blitt kalt. Den bukte seg som en gråblå slange gjennom det nordtrønderske landskapet før den til slutt munner ut i Namsenfjorden. Her fra Skottleiken i Grong. Foto: NTE/Steinar Johansen.

menheng. Her ble det bygd reguleringsmagasiner, svære bassenger som samler det blågrå og blinkende vannet til et mulighetenes reservoar. Kraftig murverk avgrenser det blå vannspeilet og skiller det fra de hvite, frådende vannmassene nedenfor. Som et grått diadem samler og holder muren vannet på plass før det slippes opp og fosser nedover som et hvitt brudeslør. Nærmest som en magisk tryllekunst bidrar det til å omdanne fossefall til lys og varme. I 1946 åpnet NTEs andre kraftanlegg, Fiskumfoss i Harran kommune. Det var starten på ei storstilt kraftutbygging i Namdalen. Totalt bygde NTE ni kraftverk i Namsen, fire av dem langs hovedløpet til den 229 kilometer lange elva. I slutten av 1970-årene lå kraftverkene der nærmest som perler på ei snor: store kraftanlegg langs den frådende elva, som smykker ei dronning verdig. «Den store overføringen» ble den kalt,

reguleringa av fire innsjøer i indre Namdal og samordninga av dem slik at vannet kunne utnyttes ved flere kraftstasjoner. Det gjorde det mulig å bruke vannets energi mange ganger på veien ned gjennom det namdalske landskapet.

Dette vannet skulle omforme Namdalen og Nord-Trøndelag. Flere kommuner ble berørt. Både Harran, Namsskogan, Røyrvik og Lierne hadde kraftverk innenfor kommunegrensene. Det førte til spenninger og interesseløstninger: mellom utbygger og innbyggere, mellom de berørte kommunene, mellom by og land og mellom ulike folkegrupper. I tillegg var det sprik mellom regionale og nasjonale målsettinger, og det var interesseløstninger når det gjaldt kraftbehovet til heimer og småindustri og en samtidig ambisjon om reising av kraftkrevende storindustri. I denne artikkelen vil jeg belyse noen av disse spenningene.

Perspektivtegning over kraftutbygginga i indre Namdal. III.: NTE.

«Den store overføringen»

Å gå inn i en kraftstasjon er som å gå inn i et vepsebol av summende lyd. De digre hallene er fylt av larm, og fottrinn og stemmer gir gjenklang i murveggene. Mennesker blir små i slike omgivelser, men likevel store nok til å demonstrere sin makt over naturkreftene. I maskinhallene står enorme turbiner, ofte bare med toppen av generatoren synlig. Det høres en kraftig dur av turbinenes stadige runder rundt og rundt og rundt. Det er som om vannet prøver å trenge seg ut gjennom de kraftige maskinene, i et brølende sinne og voldsomt raseri over å være innesperret. Det slår om seg, nærmest som om usynlige hender prøver å kjempe seg fri. Den kraftige brumminga fra vannets bevegelser minner om kjempedigre bier som surrer rundt inne i bygget, illsinte, på jakt etter utgangen. I disse bygningene er mennesket både lite og stort: små mot de kolossale maskinene og naturkreftene, men stort nok til å kontrollere, temme og beseire.

NTE startet altså sin namdalske kraftsatsing i Fiskumfossene, om lag fem mil oppover elva fra utløpet i Namsenfjorden. Kraftverket ble satt i drift i 1946 og ble utvidet med ytterligere to turbiner i 1950 og 1957. Under planlegginga og ved starten regnet man med at kraftbehovet nå ville være dekket i flere år framover. Begrunnelsen for dette elvekraftverket var den generelle økninga i etterspørsel etter elektrisk kraft, både i den allmenne befolkninga, i småindustrien og i den landbruksrelaterte industrien i Nord-Trøndelag: møller, meierier, sagbruksindustri og spinnerier. I tillegg kom behovet i de krigsherjete byene Steinkjer og Namsos,

som begge ble oppbygd med elektrisitet som energikilde.²

Etter at Fiskumfoss var ferdig utbygd, fortsatte eventyret i Namdalen i enda noen år, først med det svensk-norske samarbeidsprosjektet Linnvasselv, og så med KØN: Kraftverkene i Øvre Namsen, et samarbeid mellom staten og NTE. Nå var begrunnelsene for utbygging vridd mot en tydeligere vekt på energibehovet i industri og næringsliv. Drømmen om storindustrien hadde blitt tydelig også i Nord-Trøndelag. Den ble til slutt virkelighet gjennom Nordenfjeldske Treforedling, senere Norske Skog, som startet opp i 1962.

Regulering eller rasjonering

Da disse prosjektene startet, hadde det allerede skjedd regulering av flere av de store sjøene i indre Namdal. Den første var den 99 km² store Tunnsjøen – på samisk Dátnejaevrie – den sørligste og vestligste av dem. Det skjedde i løpet av okkupasjonstida. I november 1945, etter krigens slutt, kom spørsmålet om erstatning opp igjen. Kommunestyret i Røyrvik mente da at det tidligere skjønnet fra 1943 – der kommunen ikke hadde blitt tilkjent erstatning – måtte erklæres ugyldig. Reguleringa av Tunnsjøen hadde medført endringer av ferdsels- og fiskemulighetene, og kommunen mente

2 Den største kraftandelen gikk til vanlige husholdninger og mindre næringsvirksomheter. I 1962 var fordelinga 39 prosent til husholdninger, gårdsdrift, håndverk og småindustri, 4,7 prosent til sykehus, helseheimer, skoler o.l., 22,8 prosent var høyspent kraft til større industribedrifter (primært tresliperier) og 33,5 prosent høyspent kraft til kommunale e-verk, som igjen først og fremst leverte elektrisitet til private husholdninger og mindre næringsvirksomheter. (Kilde: NTEs årsberetning 1962: 54f.) Det er vanskelig å sammenligne tallene over tid, blant annet fordi NTE i tiårene etter 1938 kjøpte opp de kommunale e-verkene i fylket. Det forkludrer sammenligningsgrunnlaget.

derfor at innbyggerne hadde blitt hardt rammet av det som hadde skjedd. Ordfører Petter Vekterli uttalte at «Innsjøene i Røyrvik har vært selve forutsetningen for fast bosetting i disse traktene, både på den måten at de muliggjør ferdsel og transport så vel sommer som vinter over stor avstander i vegløst terreng, og at de, ved sin fiskeririkdom, bød på en matreserve som sikret at det aldri gikk rent galt i matveien for de som her førte sin kamp for tilværet mot en ellers ugjestmild natur.»³

Magasiner og kraftverk i Namsenvassdraget.

Namsenvassdraget	
Magasiner	Kraftverk
Tunnsjøen, 1946	Fiskumfoss, 1946, 1950, 1957
Namsvatnet, 1951	Aunfoss, 1959
Vekteren, 1963, 1965	Tunnsjødal, KØN, 1963
Limingen, 1963	Tunnsjø, KØN, 1963
	Røyrvikfoss, KØN, 1965
	Åsmulfoss, 1971
	Øvre Fiskumfoss, 1976
	Tunnsjøfoss, 1986
	Ormsetfoss, 1988

3 Petter Vekterli i brev til NVE. Her etter Ola Hjulstad, *Vassdragsreguleringer 1940–1965*, Harran 1981: 20.

Resultatet av denne saken var at avgjørelsen fra 1943 ble omgjort. Grunneiernes sakfører Aage Rygh mente i ettertid at hans klienter gjennom denne omgjøringa oppnådde det 15-dobbelte av det de var blitt tilkjent ved skjønnets i 1943.⁴ Lokalt var det likevel et utbredt syn at innbyggerne i regionen var tapere i denne saken.

«Det er aldri blitt betalt skikkelig for Tunnsjøen», uttalte ordfører Vekterli mange år etterpå. Det var den gang «ingen tanker fra storsamfunnets side om at de som ga fra seg naturherligheter skulle ha noe igjen».⁵

Selv om det var diskusjoner om Tunnsjøen, kom den virkelig store styrkeprøven med reguleringa av Namsvatnet (på samisk Naa-mesjenjaevrie). I utgangspunktet var Namsvatnet tre vann på til sammen 26,8 km²: Sørvatnet, Midtvatnet og Storvatnet, alle beliggende i Røyrvik kommune. I 1959 ble innsjøene oppdemmet og regulert. Med det ble området sterkt endret, og den naturlige grensa mellom vannene ble borte. Resultatet var en stor innsjø på nesten 40 km². Senere fulgte andre reguleringer: av Limingen/Lyjmede i 1963 og av Vektaren/Vuaktere i 1963–1965, i tillegg til bygging av flere kraftstasjoner langs elveløpet, det som samlet ble kjent som «Den store overføringen».

Da reguleringa av Namsvatnet først skjedde, hadde den politiske prosessen pågått lenge. Allerede i juni 1946 hadde fylkestinget – med 44 stemmer mot Røyrvik-ordfører Petter Vekterlis ene – søkt

4 Hjulstad 1981: blant annet 14f og 20.

5 Her etter Hjulstad 1981: 11 og 9.

Namsvatnet ble i 1959 oppdemt for kraftutbygging. Det fikk stor betydning for både samer og bofaste i indre Namdal. Foto: NTE/Steinar Johansen.

om midlertidig reguleringsstillatelse og i den forbindelse bevilget elleve millioner til forarbeid. Enigheten var altså stor. I ei tid der fylkestinget var sammensatt av alle fylkets ordførere, sto de stedlige hensynene sterkere enn for eksempel partipolitisk lojalitet. Ordførernes oppgave var å ivareta sine kommuners interesser. Det var derfor ikke indre samhold i regionen, og Vekterli hadde ingen alliansepartnere. «Det ville bety en betenkelig stans i den økonomiske utviklingen i vårt fylke, om Fylkesverket skulle komme i den stilling at det blir nødvendig å gå til kraftrasjonering i de nærmeste år», uttalte fylkesmann Asbjørn Lindboe, og det store flertallet av ordførere sluttet seg altså til denne tenkemåten.⁶

6 Fylkestingsforhandlingene (FTF) 21.6.46: 282.

I Røyrvik var det stor motstand mot vedtaket. Protestene og kravene kom fra flere hold: Ordfører og formannskap fryktet at reguleringsene ville avfolke Namsvatngrenda, reinsamene følte sine interesser truet, og beboerne ønsket ikke å forlate sine heimer. Men seks små gårdsbruk og en halvnomadisk samisk befolkning var ikke engang en vanndråpe i en oppdemmet innsjø. NTE fikk til slutt regulert området, men først etter å ha gitt innbyggerne utvidete konsesjoner i forhold til selskapets opprinnelige tilbud. La oss møte noen av dem som protesterte.

«Veidefolk med lav levestandard»⁷

Namsvatnet, 1949: Landtangen Fagernesset ligger mellom utløpet av to elver. Den buldrende og fossende Orvalelva går på sørsida, og på nordsida møtes Virmaelva og Storelva før de bukker seg videre nedover sammen, stilt og rolig. I dette området holder en sørsamisk koloni til i sommerhalvåret, fra sankthans til skolestart. Vinters tid bor de i gammer på Snåsaheia. Totalt ligger åtte–ti gammer på Fagernesset. I en av dem bor jentungen Jonhild. Hun lever i dette området sammen med familie og slekt.⁸

Da NTEs planer om å regulere de tre Namsvatna blir kjent, registrerer Jonhild at de voksne sitter sammen og snakker alvorlig om det som skal skje. I de lune gammene sitter de samlet rundt bålet, mens parafinlamper og stearinlys kaster flakkende skjær over

7 Fylkesmann Lindboe i et intervju i dagspressen i 1950. Her etter Hjulstad 1981: 101.

8 Den følgende teksten er basert på et intervju med Jonhild Joma, 6.12.2016. Se også Jomas fortelling Barndomsminner fra sommerlandet i *Lokalhistorisk magasin*, nr. 3, 2015.

dem. Det er ei bekymring i lufta, en følelse av utrygghet. Mora sitter som vanlig med et håndarbeid; rart, egentlig, hvordan hun greier å sy i det dunkle lyset. Det er vanskelig å forstå elektrisitet- og kraft-behovet når de ikke selv har strøm. Trengs virkelig et så stort vann som Namsvatnet for det? Det vil bli oppdemt 15 meter. Hele sameleiren vil bli neddemt, og alle gammer, bur og hytter vil måtte flyttes lenger oppover mot fjellet når vannet blir regulert. Folk er fortvilte etter at oppdemningsplanene er blitt kjent, men i ettertid kan ikke Jonhild huske protester eller demonstrasjoner. «Mange følte seg handlingslamme. Ka kan vi gjør? Storsamfunnet kjem og trer det derre over hodet på oss», uttalte Jonhild mange år senere.

De voksne opplever at de ikke har noe valg, de må bare akseptere situasjonen. Det er heller ingen til å føre kampen for dem. Ett år tidligere, den 5. juli 1948, skjedde det ei tragisk bussulykke i Dunderland som tok livet av en rekke av samenes taleføre menn og kvinner. 16 mennesker omkom, alle sørsamer på vei fra Tromsø, der det første landsmøtet i Norske Reindriftssamers Landsforbund hadde vært. Jonhild mistet mange nære slektninger denne tragiske dagen, deriblant sin far, flere onkler og tanter. Mora ble enke med fem barn, selv hardt skadet etter ulykka. Faren hadde vært den eldste av sine søsken og hadde dermed vært leder av sin gruppe. Denne julidagen i 1948 ble innledninga på ei tung tid for sørsamene. Bussulykka i Dunderlandsdalen gjorde at menneskene forsvant, oppdemminga noen år senere ødela landet.

I denne situasjonen føltes demonstrasjoner nytteløse. Historikeren Astri Andresen har pekt på en teori om at fornorsking av samene ikke bare var et resultat av en offisiell fornorskingspolitikk,

men av en prosess der presset fra norsk kultur ikke ble møtt med samisk motstand.⁹ I indre Namdal er dette en relevant påstand, ettersom bussulykka i Dunderlandsdalen hadde hindret slik mot-

Tre år gamle Jonhild Joma på Fagernesset – på et område som senere ble neddemt.
Foto: Ella Holm Bull.

9 Astri Andresen, Vitenskapene og den nye samepolitikken (1945–1963), *Historisk tidsskrift*, nr. 3, 2016: 425.

stand. Nå ble målet heller å sikre kompensasjon til den sørsamiske befolkninga. Lappefogd Ornæs var samenes representant i slike spørsmål. Han var opptatt av de umiddelbare forholdene med flytting av boplasser, oppsetting av reingjerder, båtplasser og fiskeplasser, og han foreslo også at det skulle bygges tre bruer i området: over Storelva, Vierma og Orreelva. Dessuten var det et behov for å rydde skog og kratt, både av estetiske grunner og ut fra hensynet til fiske og trafikk på sjøen – et krav som var særlig viktig for samene.

I tillegg blir onkel Oskar familienes talsperson. Sammen med sørsamenes advokat engasjerer han seg for å sikre at samene får erstatning for de tapene de vil lide, men han føler seg ofte motløs og alene. Oskar Jåma var fortsatt en ung mann i 1950-årene, men han hadde et politisk engasjement som kom til å vare resten av livet. Det førte blant annet til at han ble varaordfører i kommunen i en periode. Også Petter Vekterli snakket samenes sak, men som Røyrviks ordfører var han likevel først og fremst en sterk talsperson for kommunens interesser.

Jonhild var fem år da familien flyttet fra Fagernesset til Virmanesset, et område et stykke unna. Selve flytteprosessen måtte de selv stå for. Eldstejenta på 17 år hjalp mora mest med flyttinga, mens de to ungdommene på 15 og 13 var på fjellet for å ta seg av reinen. Oppdemminga medførte store forandringer for den samiske befolkninga: Fiskeplassene var borte, bærplassene hadde forsvunnet, stedene der de sanket det viktige skofóret, fantes ikke lenger. Man måtte finne nye steder å sette fiskegarn, men garn ble ofte ødelagt av trestubber, røtter, myrstykker og andre ting som fløt i vannet. Som unge lærte Jonhild seg å bli flink til å bøte garn. Det kunne også være vanskelig

å finne ved de første årene. Senere fløt det i land tørrved på strendene. I tillegg ble fisken annerledes de første årene etter reguleringa, både i størrelse og hvor den befant seg. Den var forvirret, den også, mente Jonhild, og visste ikke hvor den skulle være. Det var alvorlig, for det var fisken sørsamene levde av om sommeren.

Sommergamma til Jonhild Jomas familie. Den sto på Fagernesset ved Namsvatnet før oppdemminga. Jokkagaaske – «mellom elvene» – heter stedet på sørsamisk. Foto: Privat.

Å komme til Fagernesset og se det oppdemmete området i ettertid ble opplevd rart. Det stedet samene hadde bodd på, var helt borte. Det var ikke lenger noen strand å se, ingen gammer. Når de kikket over båtripa, kunne de se blomster og grønt gras under seg. Den forsvunne landodden markerte de endringene som hadde

skjedd med en sørsamisk kultur i denne perioden. Lederne deres var vekk, landet forandret seg. Jonhilds mor sluttet med rein i 1960-årene, onkelen et tiår senere. Da ble de bofaste, i hus med innlagt vann og strøm. Det oppdemmete området fungerer som ei undergangsfortelling, bokstavelig talt.

Slike historier fra de samiske miljøene er kjent fra både Sverige og Finland, formet av den økonomiske utviklinga generelt og vannkraftutbygginga spesielt.¹⁰ Litteraturviteren Eva-Marie Syversen skriver i artikkelen «Det forfalne torpet» om hvordan skjønnlitteraturen skaper minner og indre bilder av det som ikke lenger er nærværende. I finnskoglitteraturen – som hun har studert – er det forlatte og forfalne finnetorpet et gjennomgående motiv. Det framtrer som det hun kaller et kulturelt fantasme, det vil si et traumatisert og påtrengende erindringsbilde. Slike faste motiver kan over tid gjøre seg gjeldende innenfor en kultur, og de kan virke konstituerende for denne kulturen. Ofte er de knyttet til en tapsfølelse, for eksempel av produksjonsmåter, levemåter, kulturuttrykk eller andre forhold i fortida. Slik kan finnskoglitteraturen sees som erindringslitteratur som forsøker å forstå og komme til rette med det forgangne ved å kretse om bestemte motiver, som det forfalne torpet i Syversens eksempel.¹¹

Dette er et fellestrekk med samenes fortellinger fra Nord-Trøndelag. Ved siden av klær, språk, reindrift og andre former for

kulturelle identitetsmarkører har deres tap blitt noe som konstituerer dem som gruppe. Kraftutbygginga er for dem ei tapsfortelling, ei historie om en kultur foran undergangen. De kulturelle tapene de opplevde, har fått en funksjon som identitetsmarkør, noe som skaper en felles og samlende identitet. Det står i motsetning til stor-samfunnet – inkludert Røyrvik og andre kraftkommuner – sine fortolkninger, der gevinstene ved elektrisitetsutbygginga er mer framtreddende i forståelsen av fortida. I finnskoglitteraturen kunne følelsen av tap, savn og vemod oppstå i betraktninger av hvordan bosettingene var i ferd med å vende tilbake til den naturen de oppsto av. For kraftkommunene var det annerledes. Der skjedde ikke utviklinga mot naturen, men mot «modernitet».

I Jonhilds ettertidige fortelling hadde samene vanskelig for å forstå elektrisitets- og kraftbehovet når de selv ikke hadde strøm. Det står i kontrast til gjengse oppfatninger i denne perioden. Sett fra fylkeshovedstaden Steinkjer var det som nå skjedde, ei forbedring. Folk ville få «et vesentlig bedre eksistensgrunnlag og lettere livsvilkår enn de nå lever under på bruka sine», uttalte NTEs styre og fikk støtte fra fylkesmann Asbjørn Lindboe: «[F]ylkesverkets forslag til erstatning for de heimer som beklageligvis må evakueres, [har] (...) skapt et holdbart grunnlag for de rammede oppsitteres liv og virke innen herredet under i alle fall ikke dårligere økonomiske forhold enn tidligere.»¹²

10 Andresen 2016: 417.

11 Syversen, Det forfalne torpet. Erindringsmåter i finnskoglitteraturen, på Historieblogg 2015, <http://www.historieblogg.no/?p=2388> [lest 6.4.2017].

12 FTF, Forhandlinger i ekstraordinært møte 25.–27.11.1947: 5.

Samtidig fortellinger om elektrifisering er beretninger hvordan menneskene er blitt hentet inn i framskrittet og utviklinga, i ei nærmest entydig fortelling om noe positivt. Modernitetens lysskjær la seg over folk, ei seiersfortelling formidlet i et blendende lampelys om utviklingas gang mot stadig flere tente lys og påslåtte lamper. Store deler av befolkninga ønsket kraftutbygging til lys og varme, næringsdrift og industrireising. Bare noen få, spinkle motstemmer kunne høres, blant annet tilhørende den sørsamiske befolkninga i fylket. Kraftutbygginga gikk hardt ut over det tradisjonelle levesettet til reindriftsfamiliene i området. De fikk elektrisitet seint, og mange hadde heller ikke etterlyst eller savnet det. I et filmintervju uttalte den samiske kvinna Ella Holm Bull det slik om neddemminga av Namsvatnet i 1959: «Nei, vi hadde jo ikke fått nåkke ut av denne kraften før. For oss var det jo liksom ingen ting, det derre der. Vi hadde jo ikke opplevd at vi hadde nåkke nøtte ut av det.»¹³

... «livsinteressene til noen fjellbønder»¹⁴

Men det var ikke bare samene som var kritiske til det som skjedde. «For mitt vedkommende er jeg helt imot oppdemningen», uttalte småbrukeren Adolf Nyvikmo.¹⁵ Han var en av de innbyggerne som ville bli berørt av NTEs regulering. Eiendommen Sandviken ville få

omtrent all dyrkajord oppdemmet, og det var små muligheter for nydyrking på eiendommen. Den lille familien ville derfor bli nødt til å flytte fra sitt nybygde fjøs og fra trønderlåna fra 1900. Sammen med kona Olga kjøpte Adolf eiendommen Skogeng på Namsskogan og flyttet dermed fra Røyrvik og Namsvatn. Denne flyttinga ut av kommunen var noe av det ordfører Vekterli fryktet. «Et helt grendesamfunn ble revet opp ved at gårdene måtte fraflyttes. De som hadde sitt virke der inne måtte flytte vekk, og delvis bygge seg nye bruk», uttalte han i ettertid.¹⁶

Hvor mange personer var det egentlig dette dreide seg om? Hvor stort var «et helt grendesamfunn»? I realiteten var det femseks eiendommer som ble berørt av reguleringa: en håndfull fjellgårder på til sammen 130 dekar og med 32 personer, medregnet barna. Ordføreren frykter at bare ti av disse ville bli boende i kommunen etter reguleringa. «Det er alvorlig fare for avfolking av Namvassgrenda. For ei folkefattig bygd som Røyrvik er dette en ytterst uheldig utvikling», uttalte han og fortsatte med å presisere at kommunen ville være avhengig av fylkets støtte for å sette i verk tiltak av betydning.¹⁷

I dette engasjementet var det først og fremst de bofaste bøndene ordføreren så. Kommunestyret i Røyrvik så det ikke som en viktig oppgave å ivareta samiske forhold. Det var en oppgave som hørte heime under lappefogden, men heller ikke han ser ut til å ha

13 Helge Kjenstads intervju med Ella Holm Bull, årstall usikkert. Film i Kjell Derås' privateie. Her fra <https://www.facebook.com/video.php?v=736535799738735&set=vb.100001469660034&type=2&theater> [lastet 25.3.2015].

14 Brev fra grunneiere til NTE 7.5.46. Her etter Hjulstad 1981: 34f.

15 Adolf Nyvikmo i brev til overrettssakfører Aage Rygh, 29.9.1947. Her etter Hjulstad 1981: 76.

16 Her etter Hjulstad 1981: 7.

17 Ordfører Vekterli i brev til fylkesmannen, 11.6.1949. Her etter Hjulstad 1981: 77.

brukt mye tid på konsekvensene av vannkraftutbygginga. Dessuten: Samene flyttet gammene sine internt i kommunen. Det var småbrukerne, de som bodde på gårdene på den andre sida av Namsvatnet, som flyttet ut av kommunen etter oppdemminga. Den voksne Jonhild husket i ettertid at barnet Jonhild hadde reagert på uttalelser som nedvurderte samenes betydning. Folk «frammi bygda» uttalte at det ikke var så farlig å demme opp et så stort vann, for det var ikke så mange gårder som ble berørt. Andre mente at det var forferdelig med alle dem som måtte flytte fra gårdene sine ved Namsvatnet. Et annet eksempel er hvordan fylkesmannen betegnet Røyrviks innbyggere som «veidefolk med lav levestandard».¹⁸ Felles for disse synspunktene er at den samiske befolkninga ikke ble sett som viktige. På det området hvor samene bodde, var det ikke så farlig, for der bodde det ikke folk. Der var det jo bare villmark. «Som unge funderte jeg på hva slektningene mine og jeg er», sa Jonhild senere.¹⁹

Folkloristen Leiv Sem har vært inne på hvordan de betydningene som ligger i språket vårt, kan bidra til å skjule den samiske befolkninga. Begrepet «bebygd» gir konnotasjoner som fungerer som avgrensing mot en nomadisk befolkning. Det leder tankene mot et fast husvære og mot permanente bosteder. Men et område kan være bebodd selv om det ikke er bebygd, og et landskap kan være brukt selv om det ikke er bebodd, påpeker han.²⁰

18 Fylkesmann Lindboe i et intervju i dagspressen i 1950. Her etter Hjulstad 1981: 101.

19 Intervju med Jonhild Joma, 6.12.2016.

20 Leiv Sem, Om framstillinga av sørsamar i *Trøndelags historie*, Heimen, nr. 2, 2017.

Røyrviks krav, NTEs svar

Selv om befolkninga i området protesterte, så kom de største innsigelsene mot utbyggingene fra kommunene i området. Hvis de skulle kunne anbefale konsesjon, så var det på vilkår av omfattende kompensasjoner og erstatninger. La meg se på Røyrvik – den mest offensive kommunen, med ordfører Petter Vekterli i front – i denne saken. Den hadde særlig to krav. Det ene var veibygging. Fortsatt var det bare en dårlig sommervei som forbant Røyrvik med omverdenen. Ønsket var at det skulle bygges flere veier, og at kommunens bidrag til dette skulle betales av NTE. Det andre, og mest kontroversielle, kravet var at Røyrvik skulle få elektrisitet: at det skulle bygges ei overføringslinje til kommunen samt et lokalt fordelingsnett.

Disse kravene førte til store protester. Både fylkesmann Asbjørn Lindboe, NTEs styre og fylkestingets politikere var skeptiske til Røyrviks krav, særlig til ønsket om elektrifisering. Det var ansett som dyrt og ufornuftig, for kommunen var stor og spredtbygdt, med et flateinnhold på hele 1 664,66 km². Ei slik satsing ville bli ei stor belastning for NTE, fryktet fylkesmannen, og mente at det var viktig at det ble tatt «tilbørlig hensyn til fylkesverket som økonomisk enhet». NTE måtte ikke pålegges ytelser som hemmet dem i å finne «løsningen av de store og viktige oppgaver som det står overfor.»²¹ NTE-direktør Alf Haaland uttalte at «elektrifisering er under slike forhold en urimelighet og den blir meningsløs når en

21 FTF: Forhandlinger i ekstraordinært møte 25.–27.11.1947: 7.

vet at kraften praktisk talt bare vil bli brukt til belysning.»²² Dessuten var det urettferdig mot de øvrige elektrisitetsløse distriktene i fylket. Verken Røyrvik eller Lierne var ført opp på den rekkefølgeplanen som fylkestingspolitikerne hadde vedtatt. Hvis Røyrviks krav skulle innfris, betydde det at de ville snike seg fram i køa, foran andre kommuner. Den planlagte utbygginga av kystbygdene i ytre Namdal ville dermed bli forsinket. For dem var det alvorlig, for tilgangen på ved var dårlig på kysten, i motsetning til i Røyrvik og de øvrige innlandskommunene. Brenselssituasjonen var dermed et argument som gjorde at Røyrvik burde prioriteres *ned* til fordel for kystkommunene. Et annet viktig forhold var industriens kraftbehov, som også ville kunne lide på grunn av Røyrviks krav.

Fylkesmannen mente dessuten at verken elektrifisering eller veibygging ville løse distriktets utfordringer: flukten fra landsbygda. Til det trengtes ny næringsvirksomhet, helst gruveindustri. «Uten den vil de fortsette å leve delvis som veidefolk med lav levestandard selv om de får elektrisitet og veier», uttalte Lindboe, i en arrogant stil som provoserte i lokalsamfunnet.²³

David mot Goliat

Der sto altså saken, med to parter som sto ganske steilt mot hverandre. I utgangspunktet virket resultatet klart. For det var vel en selvfølge at Goliat skulle vinne over lille David? Det var en stor, sterk

part mot en liten, svak: det store, mektige NTE med fylkestinget og fylkesmannen i ryggen, mot en liten kommune – riktignok stor i utstrekning, men med få innbyggere: i 1947 bare 455 personer, mennesker som dessuten var spredt bosatt. Det syntes opplagt at Goliat skulle seire, at NTE skulle få gjennomført disse utbyggingene slik de ønsket det, og til den prisen de selv ville. Likevel viste David seg betydelig sterkere enn noen kunne ha forutsett. Det var kommunen som ble den seirende parten i denne saken. La meg bruke forhandlingene om Namsvatnet for å forstå maktspeilet om de nordtrønderiske naturressursene.²⁴ Hvorfor lyktes Røyrvik i denne saken?

Diskusjonen fikk en uventet vending i juni 1947. Da kom den overraskende beskjeden: NTE fikk ikke konsesjon til den planlagte reguleringa. NVE hadde kommet fram til at det ikke forelå sterke nok grunner for å anbefale konsesjon. Denne beslutninga ble opprettholdt av Industridepartementet og statsråd Lars Evensen. Begrunnelsen for å nekte konsesjon var at skadeomfanget for Namsvatnet og vassdragene nedenfor ikke var grundig nok vurdert. Reguleringa ville dessuten gi ganske liten kraftproduksjon, men medføre store skader og ulemper, mente NVEs mektige generaldirektør Fredrik Vogt. Han var også kritisk til at det ikke forelå en generalplan for videre kraftutbygging i fylket.²⁵ Også da saken kom til Stortinget, fikk NTE kritikk for det arbeidet de hadde utført: «Den foreliggende konsesjonssøknad er ikke særlig innbydende,

22 FTF: Forhandlinger i ekstraordinært møte 25.–27.11.1947: 7.

23 Her etter Hjulstad 1981: 101.

24 Det følgende er basert på FTF: Forhandlinger i ekstraordinært møte 25.–27.11.1947.

25 Hjulstad 1981: 48 og 53.

bedømt etter lovens krav om at fordelene ved kraftinnvinningen m.v. skal være overveiende sett i forhold til skadene og ulempene som følger av tiltaket», het det her.²⁶

Styret i NTE reagerte med forskrekkelse på den overraskende vendinga saken hadde tatt. «Jeg kan (...) ikke fri meg fra det inntrykk at Hovedstyret [i NVE] ved behandlingen av denne sak ensidig har tilgodesett Røyrvik kommunes interesser på bekostning av fylket for øvrig», uttalte NTE-direktøren.²⁷ Også fylkesmann Asbjørn Lindboe var skuffet. Hvis NTE ikke fikk regulere Namsvatnet, var millionkostnadene med utbygging av Fiskumfoss ganske meningsløs. Det ville få «uhyggelige økonomiske følger for Fylkesverket», het det. Samtidig ville det «virke på skjebnesvanger måte på alt økonomisk liv i fylket», ja, faktisk ville det være «det samme som å legge en død hånd over fylket», det ville «virke helt drepande for Nord-Trøndelag».²⁸ Skulle kompensasjoner i denne størrelsesorden bli vanlig, var det «grunn til å frykte for at den videre utbygging av landets vasskraft vil bli unødig hemmet», mente Lindboe.²⁹ Det var altså dystre framtidsutsikter ifølge NTE, fylkesmannen og flertallet på fylkestinget.

Men det var ikke bare fylkesmann og NTE-ledelsen som reagerte. Internt i Namdal var det heller ikke full enighet om den tøffe linja Røyrvik hadde lagt seg på og fått støtte for. Det var altså ikke indre samhold i regionen, for det var ikke nødvendigvis felles

interesser og mål. I dette tilfellet var det spenninger og interessekonflikter mellom elve- og magasinkommunene, for eksempel om fordeling av konsesjonsavgiftene mellom de ulike partene. Også i dette spørsmålet vant magasinkommunene i indre Namdal fram på grunn av støtte fra departement og nasjonale myndigheter.

Røyrviks tone var altså offensiv og full av pågangsmot. Kontrasten til enkelte andre kommuner – for eksempel elvekommunen Namsskogan – er slående. Her var politikerne mindre kampmotiverte og reiste færre krav for å anbefale konsesjon. For dem var fordelene ved kraftutbygginga tydeligere. De var derfor redde for at Røyrvik skulle stanse hele satsinga med sine tøffe krav og steile holdning. På kysten var det dessuten protester mot at Røyrvik rykket fram i elektrifiseringskøa. Olav Bruknapp, ordfører i Otterøy, lurte på om det var «rett og riktig å sløse bort 1 million kroner (veg Tunnsjø – Stallvik og elektrifisering) når fylket ikke får noe igjen for de midler som settes inn». Deretter fulgte han opp med ei kraftsalve: «Når en mann tar 100 pst. mere for en vare enn han har rett til, kaller en det gjerne svarthandel. Når fylket betaler Røyrvik 200 pst. mer enn kommunen ifølge konsesjonsloven har rett til, kaller en det kompensasjon. Jeg tillater meg å kalle det svarthandel.»³⁰

Da den første forskrekkelsen etter myndighetenes beslutning hadde lagt seg, startet nye runder med utredninger og forhandlinger. Det var Røyrvik kommune som satt med forhandlingskortene i den videre prosessen. Fylkestinget måtte derfor komme kommunen i

26 Stortingsforhandlingene 21.6.1948, sak nr. 18.

27 Her etter Hjulstad 1981: 59f.

28 Vedtak i NTEs styre 13.6.1947.

29 FTF: Ekstraordinært møte 25.–27.11.1947: 10.

30 FTF: Ekstraordinært møte 25.–27.11.1947: 94.

Tunnsjøflyan er en innsjø i kommunene Røyrvik og Namsskogan i indre Namdal. Den er regulert som magasin for Tunnsjødal kraftverk. Foto: NTE/Steinar Johansen.

møte. På det ekstraordinære fylkestingsmøtet i november 1947 kröp til slutt fylkesmann og fylkespolitikere til korset: Kravene om vei-bygging og elektrifisering skulle imøtekommes. I vedtaket pekte de imidlertid på at det var «under særdeles store betenkeligheter dette standpunkt er tatt». Elektrifiseringa av Røyrvik var kun et tiltak for å få «brakt reguleringssaken i orden.»³¹

Resultatet var at Røyrvik kommune fikk gjennomslag for sine krav om elektrifisering og bygging av veg. Både NTE, fylkesmann

31 FTF: Ekstraordinært møte 25.–27.11.1947: 10.

og fylkesting måtte til slutt gi seg. Det gikk et lettelsens sukk gjennom fylkestingets forsamling da saken ble løst, og en av fylkestingets ordførere utbrøt gledesstrålende at han «følte seg som midt i feiringen av den store forsoningsfest» da saken omsider ble avgjort.³² Med dette gikk altså konsesjonssøknaden i orden. NTE fikk tillatelse til å regulere Namsvatnet i juni 1948, med vilkår i tråd med fjellkommunens ønsker.³³ I så måte representerte reguleringa av Namsvatnet noe nytt. En ny tenkemåte hadde gjort seg gjeldende i NVE, het det. Hvorfor? Hva hadde skjedd?

«Naturkreftene er temmet og gjør sin nytte i samfunnets tjeneste»

At kommunens ønsker ble imøtekommet, skyldtes flere forhold. Det at NVE brettet opp ermene og stilte makt bak krava, hadde enorm betydning. Elektrifisering var en betingelse som hovedstyret stilte for å kunne anbefale regulering av Namsvatnet. Sentral i dette var også Petter Vekterli. I ham hadde Røyrvik en drivende dyktig ordfører som mestret det politiske spillet godt. I NTE-sammenheng er Vekterli i ettertid nærmest blitt regnet som en legende. «Han Petter Vekterli kan du strek under mang gång, altså!», uttalte for eksempel tidligere fylkesordfører Arne Sandnes senere.³⁴ Vekterli forsto kom-

32 Sigurd Krekling, *Nord-Trøndelag Elektrisitetsverk. Utvikling og vekst gjennom 50 år*, NTE, Steinkjer 1973: 151.

33 RA: 85vv-1-85vv-1a Namsvatns regulering. Fa – L0469 Vassdragsdirektoratet 1946–1956, mappe 85vv-1 Namsen. Namsvatns regulering.

34 Intervju med Arne Sandnes 7.10.2015.

pleksiteten i elektrisitetsspørsmålet og behersket kraftpolitikken. Det greide han å utnytte til det beste for Røyrvik.

Det oppsto altså en ny allianse i denne saken, ved at kommunene i Indre Namdalen inngikk et partnerskap med staten. Det var i NVE og Industridepartementet at Vekterli og de andre lokale pådriverne hadde sine samarbeidsparter og vaktbikkjer. Fredrik Vogt utviklet en forståelse for at Røyrvik og de andre kommunene var fattige fjellkommuner med små økonomiske ressurser. Det ble oppfattet som rimelig at de fikk sin andel av de verdiene som ble skapt. Men var det hele grunnen til NVEs støtte?

NTEs styre tvilte på at NVEs motiver bare gjaldt hensynet til lokale forhold. Det mente at NVE hadde en plan om at fylkets kraftmangel skulle dekkes opp ved levering fra Aura. Da kunne det ikke bygges ut konkurrerende kraftanlegg i Nord-Trøndelag. Dette var en periode med strid om fordeling av kraft både mellom regioner og mellom alminnelig forsyning, kraftkrevende industri og eksport. Ved utbygginga av Aura på Nordmøre ble disse konfliktlinjene aktualisert. Da Aura-utbygginga ble vedtatt i 1947, gjorde det at andre prosjekter måtte utsettes, hevder historikeren Lars Thue. Det gjaldt blant annet NTEs planer i Trøndelag.³⁵ NVEs støtte til indre Namdal kan derfor ha vært vikarierende for å stoppe dem.

Det ser uansett ut som NVE oppfattet saken som en utprøving av nye kompensasjoner for kraftutbygging, for på et dokument har «F.V.» – NVEs generaldirektør Fredrik Vogt – forfattet

35 Lars Thue, *Elforsyning og kraftutbygging som etterkrigshistorisk forskningsfelt*, notat fra LOS-senteret 92/16, hefte nr. 5 i serien Etterkrigshistorisk register, 1992: 17.

en håndskrevet beskjed: «Kopi (...) bør tas og sendes samtlige hovedstyremedlemmer, idet saken har prinsipiell betydning.»³⁶ Og det prinsipielle i denne saken gjaldt de ytelsene som skulle gis ut over konsesjonsavgifta til kommunen, som elektrifisering, veibygging, skogrydding og så videre.³⁷

Gjennombruddet av alliansen lokalt – sentralt hadde altså betydning og gjorde at Røyrviks offensive tilnærming fikk sin belønning. David hadde styrke og makt når det trengtes, og kunne derfor gå seirende ut av duellen med Goliat. Nå startet arbeidet med å omforme indre Namdalen. Bruk ble flyttet, ny jord dyrket opp og nye liv påbegynt andre steder, omkranset av veier og moderne velferd. Fjellbygdene i Namdalen fikk et kraftig økonomisk løft. Konsesjonsavgiftene gjorde at Røyrvik kunne bygge skoler, sykeheim, aldersheim og ysteri, og de fikk veier, elektrisitet, nye bygninger, arbeidsplasser og overskudd til fondsavsetninger. Her var Røyrvik og de andre kraftkommunene i indre Namdal i godt selskap. Sosiologen Olav Refsdal har sammenlignet en rekke kommuner med og uten kraftutbygging. Han viser at kraftkommunene fikk en mye bedre økonomi enn kommuner uten kraftutbygging. De hadde dessuten en svakere nedgang i folketall og en mer positiv velferds-, nærings- og arbeidsmarkedsutvikling.³⁸

36 RA: 85vv-1-85vv-1a Namsvatns regulering. Fa – L0469. Brev til NTE fra Industri-, håndverk- og skipsfartsdepartementet v/Lars Evensen og Egil Bjørnvall, datert 29.6.1948.

37 Stortingsforhandlingene 21.6.1948, sak nr. 18: 1578.

38 Olav Refsdal, *Sosiale verknader av kraftutbygging. Ein komparativ studie av 30 kraftutbyggingskommunar og 30 kommunar utan kraftutbygging*, skrifter 1983: 1, Sogn og Fjordane Distriktshøgskule, Sogndal 1983: blant annet 10f.

Også bøndene fikk kompensasjoner, de fleste etter behandling av skjønnsretten: ny jord til oppdyrking, refusjon for rydding av nye bruk og flytting av hus, tilskuddsfôr til dyrene og erstatning for ødelagt fiske. De nye brukene ble liggende i nærheten av veg, handelsmann, post-, telegraf- og telefonstasjon – med andre ord nær det de fleste opplevde som modernitetens goder. Sett fra NTE-styrets side fikk bøndene «et vesentlig bedre eksistensgrunnlag og lettere livsvilkår», og fylkesmann Lindboe mente at Fylkesverkets erstatning «for de heimer som beklageligvis må evakueres», hadde «skapt et holdbart grunnlag for de rammede oppsitteres liv og virke innen herredet under i alle fall ikke dårligere økonomiske forhold enn tidligere». ³⁹ «Naturkreftene er temmet og gjør sin nytte i samfunnets tjeneste», het det med stolthet i en hyllest av framskrittet. ⁴⁰

Hva så med samene? Etter initiativ fra Oskar Jåma ble en advokat engasjert. Gjennom advokat Knudtzon ble det reist krav om eget reindriftsskjønn, med samiske skjønnsmenn – det første i sitt slag i landet. Da dette skjønnet startet i 1966, krevde reineierne både erstatning og diverse kompensatoriske tiltak: samleplasser og gjerder for driving av rein, vokterhytter og slakteskur, erstatning for økt tidsbruk ved nye flyttveier, tap av beiteland. De fikk gjennomslag for mange av kravene sine for Tunnsjøen og Vekteren, men reguleringa av Namsvatnet ble holdt utenfor skjønnet. ⁴¹ Knudtzon

tok i sin argumentasjon utgangspunkt i at utbyggingsområdet fra gammelt av hadde vært et rent samisk område, og at samenes rett til reindrift og ferdsel var en eiendomsutøvelse. På dette grunnlaget avviste skjønnsretten motpartens påstand om at samenes rett til reindrift var en del av allemannsretten og derfor ikke skulle erstattes. ⁴² Prinsippet om samenes rettigheter i statsallmenninger, stats-skoger og høgfjellsstrekninger ble med det knesatt. ⁴³ Likevel har også ettertida vist en rekke konflikter på dette feltet.

Sluttord

Det var to fortellinger som dominerte når det gjaldt NTEs kraftutbygginger i Namdalen. Den tydeligste er ei fortelling om gevinst: om økonomisk utvikling, elektrifisering, vekst og velstand. I ei slik fortelling vil utviklinga bevege seg mot noe positivt. Dette er NTEs egen fortelling om sin fortid, men den deles av de aller fleste innbyggerne i Nord-Trøndelag, også lokalt i indre Namdal. Til tross for stor lokal motstand i utgangspunktet gjorde de økonomiske fordelene ved kraftutbygginga at folk ble mer positive til det som skjedde. Det ble rikelig og rimelig kraft til både husholdninger og industri, kommunene fikk styrket sin økonomi, og de geografiske forskjellene i el-tilgang – både regionalt og nasjonalt – er blitt utjevnet. I lys av disse konsekvensene er fortellinga om NTEs kraftutbygging blitt lysere og lettere, der særlig heltene som sørget for god kommunal kompensasjon, løftes fram.

39 FTF: Forhandlinger i ekstraordinært møte 25.–27.11.1947: 5.

40 NTEs klipparkiv: A-A 30.3.1965.

41 Håkon Hermanstrand og Ansgar Kosmo, Røyrvik. *Samene i Østre Namdal*, Røyrvik kommune 2009: 364–372.

42 Hermanstrand og Kosmo 2009: 370f.

43 Hjulstad 1981: 52 og 71f.

Det andre prototypen er ei tapsfortelling, der det har skjedd ei utvikling fra noe positivt mot noe mer negativt. Samenes historie skrives inn i en sånn tradisjon, der vernet av samisk kultur kommer i konflikt med hensynet til krafttilgang og økonomisk utvikling. I mye av forskningslitteraturen om samene har oppmerksomheten vært rettet mot det nasjonale aspektet, altså hvordan den samiske befolkninga er blitt undertrykt i nasjonsbyggingas interesser. For nordsamer og kvener har det dessuten vært oppmerksomhet om forsvars- og sikkerhetspolitiske aspekter.⁴⁴ Når det gjelder sørsamene, er de økonomiske aspektene, med utvikling av Nord-Trøndelag og det å integrere fylket i et økonomisk og velferdspolitisk system, viktigere. Hvilke fortellinger har det ført til? Hva fortelles i dag om samene i Namdalen i forbindelse med kraftutbygginga?

Historikeren Astri Andersen har vist hvordan det i årene etter 2. verdenskrig fantes ulike fortellinger om forholdet mellom samene og storsamfunnet. Ved hjelp av den tyske historieteoretikeren Jörn Rüsens fortellingstyper, kategoriserer hun dem som kritisk, genetisk, eksemplarisk eller tradisjonsorientert.⁴⁵ I etterkrigstida var den offisielle fornorskingspolitikken overfor samene over, og da Stortinget i 1963 behandlet den nedsatte Samekomiteens innstilling, var politikerne fulle av anger over tidligere politikk. Oppmerksomheten

ble i stor grad rettet mot språk, utdanning og identitet, i mindre grad mot økonomi, ressursbruk og samfunnsorganisering. Også blant samene selv er det en sterk undertone av tradisjonalisme, der vektlegginga av annerledeshet i form av språk, livsstil og en nomadisk, intensiv reindrift er viktig for danninga av identitet, kultur og rettsoppfatning.⁴⁶ Etter hvert er kultur- og språkpolitikken gradvis blitt lagt om. I praksis er likevel resultatene blitt mindre enn mange hadde håpet og forventet, særlig fordi ingen regjering i 1960- og 1970-årene ville ta tak i spørsmålet om bruks- og eiendomsrettigheter til naturressursene.⁴⁷ At oppmerksomheten i denne perioden ble rettet mot kultur og identitet, kan bidra til å forklare hvorfor det var så lite oppmerksomhet om konsekvensene for samene ved vannkraftutbygginga i Namdalen.

I dagens offentlighet finnes det en sterk kritisk historiefortelling, der det som har skjedd, fortolkes som overtramp mot den samiske befolkninga. Den er tydelig også i Nord-Trøndelag, selv om den ikke alltid er eksplisitt knyttet til vannkraftutbygginga. Et eksempel er fylkesmann Inge Ryan, som hevder at «Måten vi har behandlet sørsamene på gjennom flere tiår er en skam».⁴⁸ Et annet er Nord universitets sørsamiske fagmiljø, som i en rekke sammenhenger har vært kritiske både til politiske kretser, til media og til

44 Om behandlinga av samene og om forholdet mellom nasjonale myndigheter og norske urfolk, se for eksempel artikler av Lars Lien, Einar Niemi, Verena Schall og Laila Susanne Vars, alle i Nik. Brandal, Cora Alexa Døving og Ingvild Thorson Plesner (red.), *Nasjonale minoriteter og urfolk i norsk politikk fra 1900 til 1916*. Cappelen Damm Akademisk, Oslo 2017.

45 Astri Andresen, Vitenskapene og den nye samepolitikken (1945–1963), *Historisk tidsskrift*, nr. 3, 2016: 407. Se også Jan Heiret, Teemu Ryymin og Svein Atle Skålevåg (red.), *Fortalt fortid. Norsk historieskriving etter 1970*, Pax forlag, Oslo 2013: 28–29.

46 Gro Ween, *Inför Lif eller Död? Om kulturell kontinuitet og et sørsamisk verdensbilde*, *Dieðut* 5, 2000: 14.

47 Andresen 2016: 432ff.

48 T-A 3.2.2017. Se også leder i T-A 30.1.2017.

norske fag- og forskningsmiljøer.⁴⁹ Den kritiske fortellinga, med en konfronterende holdning mot ulike maktmiljøer, er altså tydelig. I den ligger det en implisitt påstand om at politikken må forandres fordi den er dårlig. Samtidig finnes det også «genetiske fortellinger» som har et mer forsonende hovedbudskap. I disse fortolkningene er det ikke nødvendigvis noe galt med det som har skjedd før, men politikken må likevel endres fordi verden har forandret seg.

Historiske fortellinger kan mobilisere fortida på måter som gjør nåtida forståelig og framtida mulig å forme.⁵⁰ Sånn sett er historia om NTEs kraftutbygging i Namdalen interessant for ei samtid og ei framtid. Hvordan den fortelles, har betydningsfulle innvirkninger på hvordan vi forholder oss til politiske dilemmaer vi står overfor i dag og i årene som kommer.

49 Se f.eks. Asbjørn Kolberg, Trond Risto Nilssen, Leiv Sem og Håkon Hermanstrand, Kamp om urfolks rettigheter, i *Trønder-Avisa* 16.11.2016; Leiv Sem, Samisk identitet i T-A, i *Trønder-Avisa* 10.2.2017. Se også Daniel Johansen, Folkefest og finnjaging, i *Adresseavisen* 17.2.2017.

50 Andresen 2016: 407. Andresen henviser til Jörn Rüsen i dette.

«De danske små grynene som kom til Norge for å gjøre skolebarna fete»

Anna Tranberg

En dag i begynnelsen av februar måned 1943 gikk det flyalarm over Oslo. Fru Gudrun Collett og pastor Dagfinn Hauge ved Lilleborg kirke befant seg da utenfor Lilleborg menighetshus på Sagene. I stedet for å løpe til nærmeste tilfluktsrom søkte de beskyttelse hos overlæreren på Sagene skole, frøken Katrine Arnesen, som hadde et lite kontor på menighetshuset. Sagene skole var nemlig flyttet inn her etter at den tyske okkupasjonsmakten hadde tatt skolen til kaserne. De tre utnyttet tiden til å snakke om den dårlige ernæringssituasjonen for skolebarna. Katrine Arnesen fortalte om lærerinnene frøken Rud og frøken Paulsen, som hadde begynt å dele ut brødsiver med sirup på i sine gutteklasser. De orket ikke å se på de sultne barna og hadde begynt å tigge brødmerker hos venner og kjente. Da var det fru Collett sa de avgjørende ordene: «Enn om vi kokte havresuppe av danskegryn til barna.»¹

Som sagt så gjort. De gikk straks i gang. Pastor Hauge hadde grynene, som han hadde fått tilsendt fra Danmark, og i løpet av et

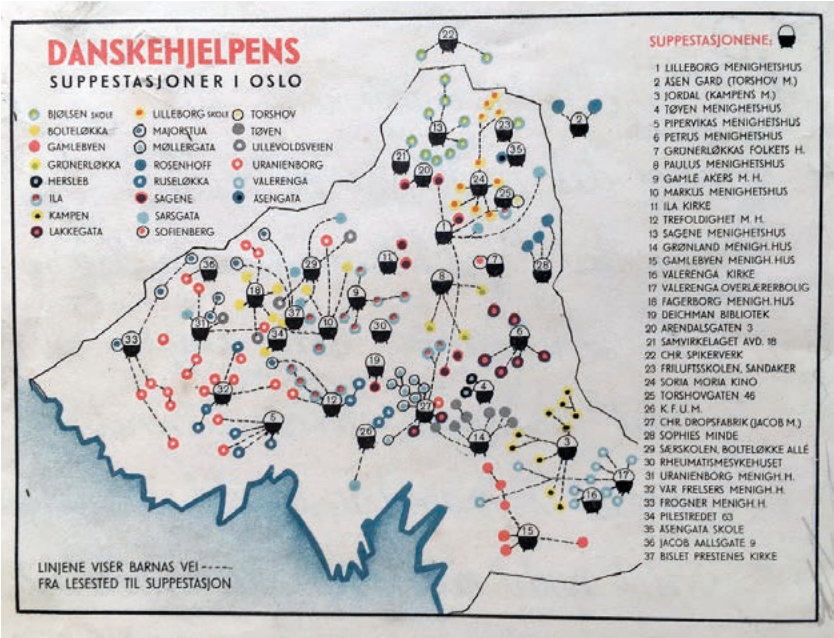
1 Niels J. Mürer (red.), *Boken om Danskehjelpen*, Oslo 1947: 135–136.

par dager ble den første havresuppen kokt i det lille kjøkkenet i Lilleborg menighetshus. Før sommerferien kom det i gang suppeservering for den ene skolen etter den andre i Oslo, og fra høsten av var det full organisering. Danskehjelpens suppestasjoner var etablert. Skolebarna drakk dansk havresuppe med stor appetitt.

Vinteren 1943 var matsituasjonen i landet meget dårlig, særlig i byene. Allerede i april 1940 ble sukker, mel og kaffe rasjonert, og i løpet av det første krigsåret gjaldt rasjoneringen brød, fett og alle importerte matvarer. Året etter fulgte egg, alle melkeprodukter og all slags kjøtt og fleisk. Sommeren 1942 kom turen til poteter og grønnsaker, slik at fra høsten 1942 var så godt som alle matvarer rasjonerte. Fisk kom til slutt i november 1943. Folk fikk rasjoneeringskort som man kunne kjøpe bestemte matvarer for, dersom det var varer i butikken. Kvinner i matkø ble et daglig syn i byene.²

Nøden ble kjent i Danmark, og snart begynte matvarer å strømme til Norge. Det er deler av denne Danskehjelpen – eller Norgeshjelpen som danskene kaller den – vi skal se nærmere på. Matvareforsendelsene fra Danmark til Norge 1941–1945 var omfattende og ble en stor virksomhet både i Danmark og Norge. Her i denne artikkelen skal jeg gi et kort innblikk i virksomheten i Danmark og ellers legge hovedvekten på Danskehjelpens suppestasjoner i Oslo. Jeg avslutter med å nevne den langvarige betydningen av den norske befolkningens «takkt for maten». Men først litt om kilder og litteratur jeg har benyttet.

2 Guri Hjeltnes, *Hverdagsliv, Oslo 1986*.

Oversikt over Danskehjelpens suppestasjoner i Oslo. Tegning: Roger Pihl, cc-by-nc-sa, <https://snl.no/Danskehjelpen> [besøkt 8.3.2018]

Støvete pappkofferter

En høstdag i 1982 kom det en telefon til mitt kontor i Riksarkivet, der jeg hadde et vikariat som arkivar med ansvar for privatarkivene. Jeg ble bedt om å komme ned i vestibylen og hente noe. Her stod det to gamle støvete pappkofferter og noen skitne pappkasser. Innholdet viste seg å være arkivet til Danskehjelpens suppestasjoner i Oslo fra krigsårene. En klok sjel hadde funnet arkivet og sørget for at det ble innlevert til Riksarkivet. Jeg klarte å finne ut at den kloke sjelen var vaktmesteren på Sagene folkeskole. Han hadde hatt opprydning på skolens loft, og her stod koffertene og pappkassene.

Vaktmesteren hadde kikket på innholdet og skjønnte at dette ikke skulle gå i containeren sammen med annet rusk og rask. Jeg ordnet arkivet og ga det navnet Danskehjelpens suppestasjoner, som fikk privatarkiv nummer 394. Arkivet omfatter en eske med korrespondanse, hovedsakelig mellom kontorets inspektrise Helga Evang og de ansvarlige for byens ulike suppestasjoner. Dessuten inneholder det en eske med innberetninger fra de samme stedene. Hovedparten av arkivet, syv esker, omfatter regnskap, vesentlig over varebeholdning og suppelevering.³

Arkivet etter Den norske Damekomiteen som holdt til i København, er oppbevart i Nasjonalbiblioteket i Oslo. Arkivet er stort og omfatter korrespondanse, regnskap, lister over fanger, fangeleirer og mottakere i Norge, rapporter fra tillitsmenn, tegninger og hilsener fra barn, takkebrev fra kunstnere og Borghild Hammerichs foredrag og artikler med mer.⁴

Et tredje arkiv jeg har nyttet, er et lite arkiv etter Danskehjelpens kontaktperson og hovedtillitsmann i Norge, pastor Dagfinn Hauge. Det inneholder korrespondanse, vesentlig med Damekomiteen ved fru Hammerich og papirer om innsamlingen av gave til Danmark.⁵

Den eneste boken som foreligger på norsk om Danskehjelpen, utkom i 1947. Boken er en artikkelsamling skrevet av de norske og danske medarbeidere, og som Borghild Hammerich opplyser, er

den skrevet kun for medarbeiderne, slik at de kan få et «Helhedsindtryk af det Arbejde den enkelte kun kendte sin lille del af». «Bogen skal være en Tak og et Minde for dem, der fik den Lykke at være med til at skabe noget, der blev til Velsignelse for Mennesker i en ond Tid.»⁶ Boken gir et godt innblikk i det konkrete arbeidet med administreringen av hjelpen, hovedsakelig i Norge, men den er preget av å være en hyllest. Thomas Sehested har skrevet en konsentrert og klar gjennomgang av ulike sider ved Norgeshjælpen både i Danmark og Norge, utgitt av Fondet for Dansk-Norsk Samarbejde.⁷

Norgeshjælpen i Danmark

Norgeshjælpen startet i «Norges hus» i København av danskgitte norske kvinner. Den første hjelpen var ikke matvarer. I september 1940 begynte innsamling av brukte klær, der nesten alle norske «damer» deltok. Allerede 8. oktober gikk den første sendingen til Røde Kors i Oslo. Herfra ble tøyet fordelt til de krigsrammede i de bombede byene. Også norske kvinner andre steder i Danmark dannet komiteer, og i de følgende månedene ble 16 394 klesplagg sendt nordover.⁸ Men i løpet av sommeren 1941 stanset klesinnsamlingen, fordi handelsministeriet ikke lenger kunne gi tillatelse til utførsel.

Den norske Damekomiteen ble nå organisert. Komiteen hadde tre medlemmer: Borghild Hammerich, Petra Sletten og

3 Riksarkivet [RA]. RA/PA-394. Danskehjelpens suppestasjoner.

4 Nasjonalbiblioteket. Ms. fol. 3981. Den norske Damekomité.

5 Nasjonalbiblioteket. Ms. fol. 3982. Dagfinn Hauges arkiv.

6 Mürer 1947: 56. Se note 1.

7 Thomas Sehested, *Norgeshjælpen – den danske bistand til Norge under 2. verdenskrig*, Fondet for Dansk-Norsk Samarbejde, Danmark 2000 [85 sider].

8 Mürer 1947: 29 ff.

Fra en dansk pakkesentral. (Mürer 1947: 35).

Asbjørg la Cour. Disse tre kvinnene var de bærende kreftene, og de som organiserte og hadde ansvaret for Norgeshjælpen gjennom alle krigsårene. Petra Sletten, som tidligere hadde bygget opp storbedriften Norsk Fars, fikk det krevende arbeidet som kasserer, mens Borghild Hammerich var den ubestridte lederen og hoveddrivkraften. Organisasjonen holdt til i ekteparet Hammerichs hjem i Søkvæsthuset på Christianshavn, der admiral Carl Hammerich også ble sterkt involvert.⁹

⁹ Sehested 2000: 23f.

Da det ikke lenger lot seg gjøre å sende klær, bestemte komiteen seg for å satse på gavepakker med matvarer. De første 90 pakkene ble sendt i november 1941. Det måtte penger til. På initiativ fra Carl Hammerich ble Norgesfonden stiftet i mars 1942 med formålet å samle inn penger til matvarer for det nødstedte Norge. Hammerich ble fondets formann. Dette var starten på en av de største humanitære pengeinnsamlingene i dansk historie, og den utviklet seg til en hel folkebevegelse. Nazistene måtte ikke bli kjent med innsamlingens omfang, og man kunne ikke gjøre bruk av presse og radio. Norgesfonden fikk likevel 65 lokale avdelinger rundt omkring i Danmark.¹⁰

Alle samfunnslag deltok i aksjonen, og fra våren 1944 også den danske staten. Det var kollekt i kirkene, det ble tegnet fadder-skap, og bedrifter, foreninger og organisasjoner hadde store innsamlinger. I tillegg var det den såkalte kollegahjelpen, der forskjellige yrkesgrupper i Danmark samlet inn til kolleger i Norge. Asbjørg la Cour forteller at barna i en barnehage, som lå i et fattigkvarter i København, samlet flaskekapsler, brukte tannpastatuber og annet skrot. «De solgte det og kom med sine to- eller femøringer klempt fast i en liten svart neve. Stolte og henrykte slapp de pengene på 'sparegrisen', og hver måned fikk jeg sendt resultatet.»¹¹

Skoleinnsamlingen «Dansk Skoleungdoms Hjælp til norske Kammerater» startet i desember 1943 og ble en stor suksess. Mellom 300 000 og 400 000 skolebarn gav hver måned sin skjerv til norske

¹⁰ Mürer 1947: 57f.

¹¹ Mürer 1947: 32.

jevnaldrende inntil innsamlingen sluttet i desember 1945.¹² 10-øren var innsamlingens grunnbeløp. Appellen lød slik: «Gi'r du 10 øre, har du betalt for en skål suppe.» «Gi'r du 10 øre om dagen, er du daglig vært for en sulten norsk kammerat.» Det ble nå opprettet havresuppestasjoner mange steder rundt om i Norge. Målet var at danske skolebarn skulle dekke alle utgiftene for havresuppen til norske elever. Men det lyktes dog ikke, selv om det var innsamling på tre fjerdedeler av alle skoler, for havresuppen ble populær i Norge. På mange skoler var det Norges-dager da det norske flagget vaiet, og det ble sunget norske sanger og fortalt om forholdene i Norge.¹³

Matvarene ble sendt til Norge enten som gavepakker eller som engrosforsendelser. Gavepakkene ble snart en stor virksomhet, og forsendelsene kulminerte med 70 000 pakker på en måned.¹⁴ En standardpakke veide omkring fem kg og kunne blant annet inneholde tørkede grønnsaker, pølse, smør, ost, flesk – og ikke minst et kort med en hjertelig hilsen fra Danmark. I pakkene til jul ble det hvert år laget spesielle julekort, og de siste årene med et nyskrevet dikt av en dansk forfatter. Julen 1943 fulgte det med fem røde lys, fem hvite lys, og på pølsene var det røde sløyfer.¹⁵ En slik omtanke kunne være like viktig som maten. Mottakerne av pakkene forsto at det var noen som tenkte på dem.

12 Nasjonalbiblioteket. Ms. fol. 3982, 2. Diverse vedk. Danskehjælpen, 1. G. Helweg-Larsen i brev til D. Hauge 15.10.1945.

13 Mürer 1947: 66ff.

14 Mürer 1947: 31, 34.

15 Mürer 1947: 42f.

Pakkingen ble gjort av frivillige i pakkesentraler som lå i fabrikker der det var god plass, slik som hos havregrynsfabrikken OTA i København. Og her skjedde lastingen direkte over i jernbanevogner som kjørte gjennom Sverige til Oslo. Speditørfirmaet O. Evensen hadde spesialisert seg på forsendelse av matvarepakker og stod i alle årene for organiseringen og transporten.¹⁶ Damekomiteen bestemte hvem som skulle motta de individuelt adresserte pakkene. Mottakerne var «særlig trengende», familier uten forsørgere og fengslede samt deres pårørende. Helt fra starten av så Damekomiteen det som sin fremste oppgave å hjelpe motstandsbevegelsen og dem som var «politisk ramte». Det gikk derfor også mange pakker til fangene i tyske fangeleirer, og her var det et nært samarbeid med norske og danske Røde Kors. De siste sendingene fra Danmark var 10 000 julepakker som i desember 1945 gikk til Finnmark og til evakuerte familier.¹⁷

Selv om det ble sendt over 400 000 pakker, var de bare en liten del av matvarehjelpen; engrosforsendelsene utgjorde langt den største delen.¹⁸ Norgeshjælpen ble etter hvert et stort eksportfirma innenfor matvarebransjen. Overalt i Danmark møtte Damekomiteen og Norgeshjælpen stor velvilje. Matvareforsendelsene var avhengig av at det var et nært samarbeid mellom de ulike danske ministeriene som gav utførselstillatelse, og mellom disse og Damekomiteen. Fra de første havregrynene omfattet forsendelsene etter

16 Sehested 2000: 32.

17 Nasjonalbiblioteket. Ms. fol. 3981. Den norske damekomité, I. Legg 8–1.

18 Thomas Sehested, *Norgeshjælpen*, <http://dansk-norsk.no/om-fondet/norgeshjaelpen/> [lest/sitert 01.03.2017].

hvert alle slags melkevarer, kjøttprodukter, tørkede og friske grønnsaker og endelig sukker, egg, syltetøy og mye mer. Omtrent halvdelene var mel- og grynvarer, og halvdelene varer som inneholdt fettstoffer. I alt ble det fraktet omkring 33 000 tonn matvarer, derav var omtrent 1500 tonn havregryn. Det vil si at det daglig fra 1942–1945 i gjennomsnitt ble sendt over 22 tonn varer. Dette svarer til at i løpet av krigen mottok hver person i Norge mer enn ti kilo.¹⁹

Hovedparten av transporten gikk til Oslo med DFDS-skip, men etter hvert gikk også en del med andre selskaper og til andre steder i Norge. I Oslo stod spedisjonsfirmaet Natvig & Co klar til å motta pakkene og de store engrosforsendelsene. I alle årene gjorde firmaet en enestående innsats for å få varene distribuert, ofte i nattens mulm og mørke, slik at tyskerne ikke ble oppmerksomme på omfanget. Matvarelagrene var spredt ut over hele byen på trygge, men ofte underlige gjemmesteder. Svært mye var lagret i kirker, i kjellere og sakristier, på kirkeloft og gallerier og i kirketårn. Dessuten i menighetshus, prestekontorer, fabrikker og på sykehus.

Danskehjelpen i Norge

En av Damekomiteens viktigste oppgaver var å bygge opp administrasjonen i Norge og å holde forbindelsen mellom de to landene ved like. Borghild Hammerich reiste til Norge hvert år, første gang vinteren 1942. I Oslo møtte hun de tre kvinnene Gudrun Collett, Margrethe Hals-Olsen og Ingeborg Fearnley, som var i full sving med

hjelp til fangene i fengslene og andre nødstedte. Danskehjelpen, som vi heretter vil kalle den, fikk ikke en offisiell administrasjon i Norge, i stedet ble det bygget opp et system med personlig ansvarlige tillitsmenn, først i Oslo og etter hvert andre steder i landet. Tillitsmennene stod i direkte kontakt med Damekomiteen, og de som holdt til utenfor Oslo, fikk varene sendt direkte fra København. I alt var det 110 tillitsmenn i 38 byer. De fleste var prester eller leger.

Under Hammerichs besøk i 1942 ble de første tillitsfolkene utpekt i Oslo: Dagfinn Hauge, Gudrun Collett, overlege Haakon Sæthre og endelig Margrethe Hals-Olsen, som døde allerede om høsten. Collett fortsatte arbeidet med hjelp til de politiske fangene og deres pårørende, mens Sæthre tok seg av forsyninger til de syke. Dagfinn Hauge var i alle år Danskehjelpens kontaktperson og hovedtillitsmann, mens han samtidig var prest i Lilleborg menighet og fengselsprest på Akershus.²⁰

Hjelpen i Norge ble ordnet i fem hovedgrupper. A-hjelpen gikk til motstandsbevegelsen, fengslene og til pårørende og etterlatte av politiske fanger, sjøfolk og emigranter. B-hjelpen var barnebespisningen og omfattet skolesuppen. Det var denne delen av hjelpen som nådde flest barn, i hele landet omkring 90 000 skolebarn.²¹ C-hjelpen, som ble kalt Dietthjelpen, gjaldt de syke, deriblant særlig de tuberkuløse. D-hjelpen skulle komme de gamle til

19 Mürer 1947: 40–42; Sehested: samme sted.

20 Mürer 1947: 37ff.

21 Nasjonalbiblioteket. Ms. fol. 3982, 1. Brev fra Den norske Damekomité til D. Hauge, 15.12.1944 og 10.02.1945.

gode. E-hjelpen var for særlig utsatte grupper, og F-hjelpen omfattet studentene.²² Vi skal nå konsentrere oss om deler av B-hjelpen, Danskehjelpens suppestasjoner i Oslo.

Erik 1. klasse. Fra heftet «En takk fra norske barn».

Suppestasjoner i Oslo

Det var viktig at Danskehjelpen helt fra starten av ikke fikk et offisielt preg. Kirken hadde hittil sluppet med få restriksjoner fra nazimyndighetene, og særlig Den frivillige menighetspleie hadde kunnet drive fritt. Det var derfor naturlig å gi suppearbeidet form av frivillig menighetspleie. Hauge ordnet det slik at en av prestene i hver menighet i Oslo ble tillitsmann for matvarehjelpen og dermed også for suppestasjoner. Med barnebespisningen fikk Danskehjelpen sitt legale ansikt, for de tyske myndighetene var ikke imot dette arbeidet. Og ikke minst var det bruk for suppen som kamuflasje for de store varemengdene som skulle gå til de politiske fangene og til alle som drev med illegal virksomhet, inklusive deres familier.²³

Det var litt av et puslespill å få opprettet suppestasjoner og kokesteder, slik at barna ikke fikk for lang vei. Skolesituasjonen var helt spesiell. Alle de 23 folkeskolene i Oslo ble etter okkupasjonen rekvirert av tyskerne, men det ble ikke lang undervisningspause. Det ble opprettet undervisningssteder i de underligste lokaler: menighetshus, sakristier, fabrikker, bibliotek, kjellere, private hjem, gamlehjem, bankfilialer og klubbhus. Ungene ble spredt for alle vinder. For eksempel fikk Tøyen skole med sine 400 elever seks lokaler: Enerhaugen daghjem, Husmorskolen, Kiellands Fabrikker, Grønlands gamlehjem, Østre frikirke og Det Blå Kors.²⁴ Uranienborg skole med sine 900 elever var spredt på 20 forskjellige steder

²² Mürer 1947: 77f.

²³ Mürer 1947: 50, 139, 144. Kapitlet om Danskehjelpens suppestasjoner bygger på Helga Evangs artikkel i Mürer 1947: 133–166, der jeg ikke oppgir andre kilder.

²⁴ RA/PA-0394/D/L0001. Innkomne brev. Legg I, bokstav G.

rundt om i byen, mens Bolteløkka skole, som hadde over 600 elever, fungerte som en gammeldags omgangsskole med skolestue i private hjem. I løpet av ett år hadde Bolteløkka skole 163 undervisningssteder, og den var gjerne bare 14 dager på hvert sted.

I innledningen hørte vi hvordan suppeprosjektet startet vinteren 1943. Straks etter at den første havresuppen var servert for elevene ved Sagene skole, ble det satt i gang oppbygging av 37 suppestasjoner over hele Oslo. Det var altså et desentralisert opplegg.

Suppekoking i kjelleren i Gamlebyens menighetshus. Ukjent fotograf, ca. 1944, Oslo byarkiv, cc-by-sa.

Å finne kokesteder var ikke lett. Kokingen kom til å foregå på mer eller mindre passende steder. De beste var menighetshusenes kjøkkener. Ellers var det kokesteder i kjellere, bryggerhus, fabrikker, bibliotek, ja til og med i kirkers fyrrom. Vaktmesterparet i Uranienborg menighetshus stilte sitt private kjøkken til disposisjon, og kona Mina Kinn sa seg villig til å koke suppen mot betaling, men med forbehold om at suppehentingene måtte begrenses til mellom klokken 10 og 12.²⁵

Suppekoking i Lilleborg menighetshus. Ukjent fotograf, ca. 1944, Oslo byarkiv, cc-by-sa.

25 RA/PA-0394/D/L0001. Innkomne brev. Legg I, bokstav U.

Høsten 1943 ble hele suppestasjonsarbeidet i Oslo koordinert under en felles administrasjon med et felles reglement. Helga Evang ble ansatt som inspektrise, og hun hadde det overordnede ansvaret for alle stasjonene. Evang førte regnskapet og korrespondansen og ordnet med fordelingen av matvarene til de enkelte stasjonene. Kontoret holdt til i sakristiet i Lilleborg kirke, og hele administrasjonen av suppestasjonene var finansiert av Menighetspleienes Fellesutvalg. Ved hver stasjon var det en kvinnelig ansvarshavende som veide opp varene til dagens koking, foretok lageropptelling og førte regnskap.

Suppekoking og suppedrikking

Suppekokingen ble nå satt i system. Det ble ordnet slik at det ikke skulle være forskjell mellom skolene. Oppskriften på havresuppen ble lik på alle kokesteder, og hver elev skulle ha en halv liter suppe hver skoledag. Før jul 1943 fikk alle folkeskolebarna i Oslo drikke dansk havresuppe daglig. Barn med suppekruset dinglende på ryggsekken ble et daglig syn i Oslos gater. Etter mye eksperimentering ble oppskriften til en liter suppe slik: 50 gram havregryn, ti gram sukker, ti gram tørrmelk og fem gram ovomaltine.²⁶ Ovomaltine er maltekstrakt som kan oppløses i vann eller melk. Borghild Hammerich var veldig opptatt av at suppen skulle være god og næringsrik; tørrmelk var derfor viktig, men det hendte hun hadde vanskelig for å få tak i den. Hammerich gjorde en utrolig stor innsats for at varene kom fram.²⁷

26 RA/PA-0394/D/L0002. Innberetninger juni-juli 1945. Legg VIII.

27 RA/PA-0394/D/L0001. Innkomne brev 1944–1945. Legg I, bokstav D.

Tilsynslærerinne Ingrid Nilsen ved Vålerenga skole, som hadde 400 elever, hadde ansvar for skolens suppestasjon. Hun skrev en utførlig rapport som kan være et eksempel på hvordan skolesuppen var organisert.²⁸ Våren 1943 startet kokingen i overlærerboligens bryggepanne i kjelleren. Hver dag ble det kokt 100 liter, som rakk til halvparten av elevene. Barna ville gjerne ha suppe hver dag, og fra høsten av ble det også kokt i kirkekjelleren, som hadde to gassbluss. Slik gikk det fram til julen 1944, da myndighetene stengte gasskranene i byen. Etter mye leting fant de endelig et bryggerhus med vedfyring i bakgården i Danmarksgate 22.

De tre kokestedene for Vålerenga skole var meget mangelfulle. Overlærerboligens kjeller var det beste, men det var stadig plagsom trekk fordi vinduene måtte stå oppe på grunn av dampen. Kirkekjelleren var mørk, kald og svært trekkfull og med vanskelig adkomst. Bryggerhuset var uhyre primitivt, lite og trangt med en dør som ikke lot seg lukke, og en vannkran som måtte renne om vinteren for ikke å fryse. Kokerskene arbeidet mange steder under slike dårlige forhold. Varene til suppen lå lagret i Vålerenga kirkes galleri og kjeller og i overlærerboligens kjeller og måtte fraktes derfra til kokestedene. Kokersken hadde liste med antall klasser og elever og antall liter suppe til hver klasse. Alt var under kontroll og nøye beregnet, intet måtte gå til spille.

Suppen ble båret eller trillet i store spann fra kokestedene ved Vålerenga skole til en nedlagt kjøttbutikk. Her hentet hver klasse sin

28 RA/PA-0394/D/L0002. Innberetninger juni-juli 1945. Legg I.

Suppedrikking i klasserommet som er en privat spisestue. Ukjent fotograf, ca. 1944, Oslo byarkiv, cc-by-sa.

suppe i spann som var merket med klassens navn, og brakte det til klasserommet. Vi kan her innskyte at noen skoler hadde egne spisesteder som barna gikk til. Læreren øste opp nøyaktig en halv liter til hvert barn, som drakk suppen av tomme hermetikkbokser eller av blikkrus. Personalet ved skolen fikk også sin porsjon. Spannet ble så brakt tilbake til kokestedet for rengjøring til neste dag.

Suppedamene rundt om i byen arbeidet ofte tungt og besværlig i ubekvemme omgivelser. De ble etter hvert mange. For

eksempel i Trefoldighets Menighetshus bidro 25 frivillige «fruer» på skift.²⁹ Medhjelperne var alle husmødre og arbeidet frivillig og uten betaling, men de fikk hver gang med seg hjem et par liter suppe og dessuten til jul og påske en liten danskepakke. Koker-skene var ofte faste og timelønnet fra én krone til 1,50, og ikke sjelden var de vaktmesterkoner i menighetshusene. Helga Evang, som gjerne ville gjøre ære på suppedamene for deres store innsats, skrev 30. mai 1945 til byens ordfører og ba om at de 600 personene som hadde hjulpet til med skolebespisningen, måtte få delta i borger-toget 7. juni. Det ble understreket at det hovedsakelig var tale om kvinner.³⁰

Matvarene fra Danmark strømmet inn, og suppeutdelingen ble stadig utvidet til nye grupper. Vinteren 1944 begynte kokingen til alle småbarn fra to–sju år. Barnehager og daghem kokte selv, mens parktantene hentet suppen på kokestedene til ungene i parken. Alle de andre barna i byen kom til spiserom som suppestasjonen fikk innredet på forskjellige steder. Småbarna som hørte til Vålerenga suppestasjon, fikk sin suppe servert fra kirketrappen så lenge temperaturen tillot det. Senere på året fikk de suppen i prestegårdens konfirmasjonsstue, som skolen da mistet til undervisning en times tid.³¹ Det var detaljert utdelingskontroll: Alle småbarna ble ført opp med navn, alder og adresse og ble krysset av ved

29 RA/PA-0394/D/L0002. Innberetninger juni–juli 1945. Legg VI. Navn og adresse på suppedamene er opplyst ved mange stasjoner.

30 RA/PA-0394/D/L0001. Utgående brev 1944–1945. Legg II, bokstav O.

31 RA/PA-0394/D/L0002. Innberetninger juni–juli 1945. Legg I.

hver suppeutdeling. Husmødrene stilte opp som medhjelpere, og kokerskene begynte grytidlig for å rekke all kokingen.

En ny suppe kom på menyen. Lørdag 14. oktober 1944 ble den første betasuppe kokt i Oslo.³² Skolebarna fikk heretter betasuppe og havresuppe annenhver dag. Småbarna skulle ikke ha den nye suppen, da den var for mektig. Betasuppen ble meget populær, for den var mer smakfull og mer næringsrik enn havresuppen. Nå ble det mye mer arbeid for suppedamene. Grønnsakene måtte renses, vaskes og hakkes, erter legges i bløt og kjøtt og flesk hakkes. Gang på gang ble det understreket at poteter og gulrøtter ikke måtte skrelles, for å unngå svinn. 15. desember 1944 telegraferte Borghild Hammerich til Dagfinn Hauge at alle nødvendige varer til betasuppe var sendt til samtlige byer i Norge som hadde danskebespising. Og et par måneder senere sendte hun brev der det ble anbefalt å sette i gang nye barnebespisinger rundt om i landet.³³

Våren 1944 ble det ved Danskehjelpens suppestasjoner i Oslo daglig kokt 22 000 porsjoner havresuppe; 14 500 gikk til skolene og 6000 til småbarna. Dessuten fikk nå også 1500 funksjonærer daglig suppe, fordi rasjoneringsmyndighetene ikke hadde tildelt dem ekstra «tungarbeiderrasjon». I begynnelsen gjaldt dette særlig postbudene, men fra vinteren 1945 ble den såkalte funksjonærhjelpen omfattende.

32 RA/PA-0394/D/L0001.Utgående brev 1944–1945. Legg II.

33 Nasjonalbiblioteket. Ms. fol. 3982, 1. Brev fra Den norske Damekomité til D. Hauge, 15.12.1944 og 10.02.1945.

Borghild Hammerich skrev en rapport etter at hun hadde vært i Norge i to måneder sommeren 1945. Her opplyser hun at da krigen sluttet, fikk opp mot 90 000 barn i landet glede av danskeuppen.³⁴ Men denne bespisingen utgjorde bare rundt fem prosent av de samlede danske matvarene målt i kilo.³⁵ 30–40 prosent av de samlede forsendelsene til Norge gikk til støtte for de «politisk ramte»: hjemmefronten, fanger, fangenes pårørende, sjøfolk og emigranternes pårørende og etterlatte samt til folk i deknning.

Danskehjelpen og Svenskehjelpen samarbeider

Svenska Norgehjälpen ble stiftet i august 1942 og begynte straks med matvarehjelp. Høsten 1943 ville svenskene også begynne med havresuppe i Oslo, slik som Danskehjelpen. Tiden var inne for samarbeid. Det ble enighet om å bruke samme sort suppe, og at Svenska Norgehjälpen skulle levere til de høyere skoler, fagskoler og til skoler i Oslos omegn, mens Danskehjelpen hovedsakelig tok seg av folkeskolene og fra 1944 også småbarna. I tiden framover fortsatte fordelingen av oppgavene og koordinering av hjelpen. I Oslo var det for eksempel hovedsakelig svenskene som tok seg av suppen for de eldre over 60 år og for ungdom i alderen 15–25 år. For øvrig hadde den Svenska Margareta kyrkan i Oslo helt fra starten av også servering av suppe for barn.

34 Nasjonalbiblioteket. Ms. fol. 3981. Den norske damekomité, I. Legg I, 2, august 1945.

35 Sehested 2000: 60.

Som et eksempel på samarbeidet kan nevnes at da svenskenes matlagre i Oslo holdt på å bli tomme i januar 1945, lånte de fra Danskehjelpen elleve tonn havregryn, fire tonn byggryn og sju tonn tørrmelk til sine bespisninger.³⁶ Dette viser at Svenskehjelpen var omfattende. Den største humanitære hjelpen til Norge kom da også fra Sverige, i alt cirka 65 000 tonn matvarer.³⁷ Det vil si omkring dobbelt så mye som de 33 000 tonn som Danskehjelpen bidro med.

Matvaresendingene fra begge land økte særlig fra 1944. Da kunne det lages små gavepakker med forskjellige matvarer som barna tok med hjem. Fra Danskehjelpen fikk skolebarna i Oslo en liten pakke med hjem til mor til julebaksten i 1944. Pakken inneholdt blant annet mel og sukker.³⁸ Før jul 1943 mottok alle folkeskolebarn i Oslo og personalet ved skolene en gave fra Sverige. Gaven var pålegg, ¼ kilo haukeli og ¼ kilo kunsthonning. Haukeli er innkokt sukret melk som ligner på prim. Det ble understreket i gavebrevet at lærerne skulle opplyse elevene om at pålegget var en gave fra Sverige, og ikke på noen måte tatt av norske forsyninger, dessuten at haukeli var laget på Freia sjokoladefabrikk for svensk regning og av importerte varer.³⁹

36 RA/P A-0394/D/L0001. Innkomne brev 1944–1945. Legg I, bokstav K.

37 <http://www.svenskesuppe.se/index.php?page=11> [lest/sitert 04.04.2017].

38 RA/PA-0394/D/L0001. Innkomne brev 1944–1945. Legg I, bokstav B.

39 RA/PA-0394/D/L0001. Innkomne brev 1944–1945. Legg I, bokstav O.

Kålslaget og fredsåret

Våren 1945 ankom store mengder med grønnsaker til Oslo, særlig kål og gulrøtter. En dag kom det ti jernbanevogner med kålhoder. Hvor skulle de lagres? Alle matlagrene i byen var fylte, og dessuten var det kål nok. Natvig plasserte det meste i Jacobskirkens store kjeller, der kålen ble stående i sekker. Ganske snart ble det en meget ubehagelig lukt i kirken. Gartnerhallen kom med bil, men sjåføren fant ut at det var lettere å la folk selv hente kålen, i stedet for at han skulle bære de mange sekkene. Han åpnet døren og kalte folk inn fra gaten. Det ble et veritabelt slagsmål, skriver Helga Evang. Folk strømmet inn i kirkekjelleren med skrik og skrål, og kålhodene fløy om ørene på kjerringer og unger, mens kålen ble båret ut i sekker og kurver. Da kåslaget var slutt og kålen borte, var suppepersonalet lykkelige over at organisasjonens største katastrofelager i kirketårnet ikke var blitt oppdaget og plyndret.⁴⁰

I det siste krigsåret ble det etablert 82 beredskapslagre rundt om i byen som følge av at matvarene kom i rikelige mengder. Den danske staten var fra sommeren 1944 den største bidragsgiveren. Blant annet ble Edvard Munchs ildfaste bildehvelv på Ekely fylt med havregryn. Disse matlagrene ble åpnet i frigjøringsdagene og kunne heldigvis brukes til annet enn katastrofehjelp. Forsyningsdepartementet overtok det meste, men Danskehjelpen fikk beholde en god del. For øvrig gjorde de to instansene i juni avtale om at de varene som framover kom som gave fra

40 Mürer 1947: 150.

Danmark, skulle disponeres av Forsyningsdepartementet. En tilsvarende avtale ble for øvrig gjort med Svenskehjelpen.⁴¹ Straks etter frigjøringen var det utdeling til de mange utsultede krigsfangene og til mange andre. Suppeutdelingen til skolebarna, småbarna, de gamle og til bedrifter fortsatte i tiden framover. Dietthjelpen og pakkeutdelingen fortsatte også. Skolesuppen ble ikke avsluttet før våren 1946, verken i Oslo eller i resten av landet. Først da var det slutt. Men det var stadig et lager av matvarer i Oslo. De siste danske havregrynene ble sendt til sultne barn sydpå i det krigsherjede Europa.

Med freden kom store matkonvoier seilende inn til Norge fra ulike steder i Danmark og losset matvarer og andre fornødenheter. Skipet «Sine» ankom 4. juni fra øya Ærø til vennskapsbyen Porsgrunn med 305 tonn matvarer, sko og klær. Det tok fire uker å losse, sortere og pakke, men så ble det da også en kasse med 15,75 kilo til hver eneste innbygger. Og enda var det litt til overs til nabobygdene Eidanger, Gjerpen og Solum.⁴²

17. mai ble en overdådig festdag over hele landet som ble feiret med røde danske pølser og hviteboller, for ikke å nevne den spontane feiringen av Danmarks grunnlovsdag 5. juni. Da ble danskene hyllet med opptog, flagg, sang, takketaler, og barna fikk igjen danske godsaker.

Takk for maten

I Danmark gikk det i krigsårene rykter om at de danske matvarene ble tatt av tyskerne i Norge og ikke kom det norske folk til gode. Damekomitéen ble bekymret for pengeinnsamlingen, og ryktene måtte stoppes. Fra Norge ble det sendt ulike former for dokumentasjon ned til København, blant annet ble det laget en liten film som het «De danske små grynene som kom til Norge for å gjøre skolebarna fete». Borghild Hammerich sendte flere ruller smalfilm oppover fra København til produksjonen.⁴³

Dessuten fikk Damekomitéen trykt et lite hefte, «En takk fra norske barn», som ble delt ut ved de danske skolene.⁴⁴ Tusenvis av takkebrev kom i årenes løp til Søkvæsthuset, og ikke minst sendte skolebarna bunker av hilsener, dikt og tegninger. Noen av disse ble publisert i det lille heftet sammen med et kart over suppestasjoner, kokesteder, undervisningssteder og barnas suppevei i Oslo. Et dikt fra en pikeklasse 6 b lød slik: «Vi er store norske piker, den danske suppe vi alle liker. Suppen kommer spannet går, tykk blir den som suppen får.» Og lille Erik i gutteklasse 1 b sendte en fargerik tegning med suppedrikkende gutter og en hilsen: «hurra for danmark jeg liker velling det er så godt jeg skulle godt drikke 13 kopper hvis jeg kunne få.» Et annet tankevekkende takkebrev lød slik: «Kjære snille danskene, takk for den deilige havresuppe. Jeg liker ikke havresuppe. Hilsen fra Jan Erik 8 år Norge.»⁴⁵

41 RA/PA-0394/D/L0001. Utgående brev 1944–1945. Legg II, bokstav D.

42 Charlotte Nagell, *Da eventyret «Sine» kom til Porsgrunn*, <https://www.pd.no/porsgrunn/skipsfart/krig-og-konflikter/da-eventyret-sine-kom-til-porsgrunn/s/5-40-30082>.

43 Mürer 1947: 159.

44 Den norske Damekomité, *En takk fra norske Barn*. Andreassen & Lachmann, København, uten år.

45 Mürer 1947: 133.

Tegning laget av klasse 6 b piker ved Sagene skole. Fra Dokumentene forteller, Riksarkivet, 2005: 47.

Norges takknemlighet og takk for maten til Danmark fikk både spontane og mer varige former. Matkonvoiene fikk på tilbaketuren med seg varer som danskene trengte, slik som ved, kunstgjødning og fyrstikker. På selve grunnlovsdagen 5. juni hadde den norske

Skiforeningen et opprop i landets morgenaviser, der all ungdom ble innbudt til å støtte en pengeinnsamling. Pengene skulle brukes til byggingen av en norsk skistue, som skulle være en gave til dansk ungdom som takk for hjelpen. Innsamlingen ble en suksess; små og store bidrag strømmet inn sammen med tilbud om gratis tomt, inventar og arkitektkonkurranse. I august 1945 overrakte Skiforeningen gavebrevet på «Danskehytten» til Dansk Idræts-Forbund. «Danskehytten» ble oppført i tusen meters høyde ved et lite tjern i Nord-Aurdal i Valdres i årene 1947–1950 og fikk navnet Danebu. Dette feriesenteret er i full drift i dag, men med andre eiere og delvis et annet navn, Danebu Kongsgaard.⁴⁶

Men allerede før krigen var slutt, ble det satt i gang innsamling til en takkegave til Danmark. Gaven ble den norske billedhugger Ørnulf Basts skulptur «To søstre», som symboliserer det nære forholdet mellom Norge og Danmark. Monumentet står på Eidsvoll Plads ved Østerport stasjon i København med innskriften «Norge takker Danmark». Men siden det var penger i overskudd, ble det stiftet et Takkefond, og folkeinnsamlingen fortsatte med stor tilslutning. Høsten 1945 kjøpte Takkefondet eiendommen Lysebu på Voksenkollen utenfor Oslo. To år senere ble Lysebu gitt i gave til Fondet for dansk-norsk samarbeid. I gavebrevet stod at Lysebu er ment som et aktivt bindeledd mellom Danmark og Norge, og at formålet er å gi «danske kvinner og menn av alle yrker ... et hjem for å arbeide eller studere». Fondet for dansk-norsk samarbeid ble opprettet i.

⁴⁶ Mürer 1947: 311–322; www.danebu.no/kongsgaarden.

mars 1946 på dansk initiativ og for penger som var igjen etter hjelpen til Norge. Formålet var å fortsette videreutviklingen av det gode samarbeidet fra krigsårene. For å få et sted i Danmark som tilsvarte Lysebu i Norge, kjøpte Fondet i 1950 Schæffergården, som ligger i utkanten av København. De to stedene er arenaer for den kulturelle utvekslingen mellom de to nabolandene, og særlig unge mennesker har nytt glede av stipendier, kurs og opphold.

Fondet for dansk-norsk samarbeid, Lysebu og Schæffergården er i dag i full virksomhet, og de er et vitnesbyrd om de små havregryn som kom til Norge for å gjøre skolebarna fete.

Historien om hvordan NLI ble fanget i nettet

Rapport fra en vevkjerring

Marianne Wiig

En februar dag i 1994 gikk det opp et lys for meg. Jeg var sendt av NRK-biblioteket til online-messa på Inforama i Sandvika. Ikke fordi jeg hadde greie på data, men fordi det ikke passet for ham – ja, det var selvsagt en han – som hadde tatt på seg ansvaret for databehandlingen vår. På en av standene sto en nystroket ung mann og ville absolutt vise meg browseren sin. Mosaic kalte han den, og jeg mener han brettet opp en flislagt skjerm. Jeg ante selvsagt ikke hva en browser var, men enda verre kjentes det å ikke vite om vi faktisk var online. Derfor puttet jeg noen kronestykker på edb-mannen vår, som kunne fortelle at jo da, vi *var* koblet til internett, via oppringt linje til Universitetsbiblioteket. Det var da jeg skjønnte at når \$-ene rullet så altfor raskt over bibliotekets skjermer – både i grafisk og økonomisk forstand – var det over selve Internettet de rullet.

På denne tiden var det rundt 3000 hjemmesider i verden.¹ Da jeg begynte på Norsk lokalhistorisk institutt (NLI) en drøy barselpermisjon senere, var antallet mangedoblet, noe Mosaic bidro sterkt

¹ Gisle Hannemyr, Gunnar Liestøl, Marika Lüders og Terje Rasmussen, *Digitale medier*, Oslo 2015: 51.

I 1994 var NRK-biblioteket koblet til internett via Universitetsbiblioteket på Drammensveien. Hver gang vi skulle gjøre et søk måtte vi dytte telefonrøret ned i et modem som lignet det på bildet. Foto: Apple II (<https://twitter.com/ReEstInv/status/871346387589484544>).

til. Allerede i 1995 så også verdens første wiki dagens lys.² At det var akkurat et slikt nettsted NLI drømte om – og det lenge før vi visste hva en wiki var – brukte vi litt over ti år på å forstå, men tanken modnet gradvis sammen med webutviklingen på instituttet, som i stor grad speilet den generelle.

Med årene fikk jeg ansvar for flere generasjoner av nettsteder, og gjennom denne personlige – til dels høyst subjektive – beretningen vil jeg prøve å få fram hva NLI *ville* på nett i ulike perioder, og hvordan brukerne og samarbeidspartnerne våre mottok oss der. Jeg har valgt å legge hovedvekten på Knut Sprautens direktørtid ved instituttet fra 2000, og særlig gått i dybden på de to største nettsatsingene våre i perioden, nemlig lokalhistorie.no og Lokalhistoriewiki. Men først litt om hvordan det hele startet.

2 History of wikis, https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_wikis [besøkt 15.1.2018].

Dataregistrering og -analyse av historisk kildemateriale

I jubileumsskriftet *Råd, ressurs og rettleiing* fra 2006 skriver Knut Sprauten: «På seminaret i Skiphelle ved Drøbak ble det i 1985 tatt opp et tema som man nok ikke blir ferdig med på en stund: *Edb og lokalhistorie*.» Og videre at temaet «har vært en gjenganger på NLI-seminarene».³ Fram til 2004 gikk temaet riktignok ikke igjen oftere enn omkring hvert tiende år. En viktig følge av drøftingene i Skiphelle var imidlertid at NLI i 1985 oppnevnte et edb-utvalg, som særlig skulle gi råd om kilder og edb. De fikk også ansvar for å svare på dataspørsmål som kom til instituttet.

I historiefaget var det naturlig nok programvare og databaser for registrering og analyse av kilder som drev data- og internettpionerene. NLI ga selv ut flere kilde skrifter og -serier, kildeoversikter og publikasjoner om kildebruk. Foreløpig dreide også mye av det vi drev med på nett seg om å søke etter kilder, som vi informerte om på trykk. I 1996 dukket spalten *Kjelder på Internett* opp i NLI's meldingsblad Kringsjå. Her kunne man lese: «Internett gjer kjeldene lett tilgjengelege. Men også på dette feltet er det fallgruver og problem. Det kan bli eit villniss av kjelder og tilbod. Samordning mellom dei største leverandørane vil vera å ønskje.»⁴

Lag ditt eget nettsted!

Da jeg begynte på NLI i 1996, var det ennå mulig å skrive bøker som *Internett for tvilere* og setninger som: «Internett-entusiasmen

3 Knut Sprauten, *Råd, ressurs og rettleiing*. NLI gjennom 50 år. Oslo 2006: 67.

4 Kjelder på Internett, *Kringsjå*, nr. 28, 1996: 11.

de siste to åra har mange fellestrekk med en religiøs vekkelse.»⁵ Forfatteren Torgrim Eggen skildret kampen mellom nyfrelste og luditter i vendinger som er høyst gjenkjennelige i dagens debatter. Selv tilhørte jeg nok helst teknologioptimistene, tross innkjøpet av en bok med tvil i tittelen.

I mitt eksemplar er det særlig kapittelet *Lag ditt eget nettsted* som har fått gjennomgå med merkepenningen. Nå var vi nemlig på full fart over i «Hjelp! Vi må ha hjemmeside!»-fasen. Jeg var egentlig ansatt som en blanding av bibliotekar og desktop publisher, men jeg var ung og lærevillig, og det ble satt opp en plan for å heve kompetansen min. Fem av dagene i kursplanen dreide seg om trykksaker, to om *Publisering på Intranett/internett* og *Design av Web-sider for Internett*. Men så var også det å lage nettstedet i slutten av 1990-årene noe ganske annet enn det er i dag. Jeg startet med å hardkode html i Notepad.

Et unnselig notat datert 4. juni 1996 peker mot en ny tidsalder, men «[a]v forskjellige årsaker er det foreløpig bare datamaskinen på kontor 310 [...] som er koblet til internettet. Denne maskinen kan brukes til å sende og motta e-post. Så sant maskinen er på vil det komme opp en melding på skjermen om at vi har fått post. Vi kan derfor nå slå fast overfor omverdenen at vi har kommet et viktig skritt videre i alltid å være tilgjengelig.»⁶ Foreløpig riktignok i en litt utilgjengelig form: nli ætt riksarkivet punkt dept punkt telemax punkt no. At det fortsatt var et stykke å gå, antyder mitt hånd-

5 Torgrim Eggen, *Internett for tvilere*, Oslo 1996: 7.

6 NLI's arkiv mappe 206, EDB.

skrevne notat fra året etter: «Hvis man vet at noen har en hjemmeside, men ikke har adressen, hvordan finner man den da? Søker på det man har av info på Alta Vista f.eks.?» Dette var et års tid før Google ble etablert, og det fantes forvirrende mange søkemaskiner og metasøkemaskiner å velge mellom.

Nyttige lenker for lokalhistorikere

For å hjelpe lokalhistorikere med å finne fram i kaoset hadde Arnfinn Kjelland i NLI's edb-utvalg «[...] samla ein del s.k. 'peikarar' til slik [lokalhistorisk] informasjon på si eiga 'ressursside'. Alle interesserte kan 'logge' seg inn på sida, og eventuelt lage eit 'bokmerke' slik at ein finn attende (ord i hermeteikn er Internett-sjargong)».⁷ Av korrespondansen mellom edb-utvalgets medlemmer våren 1997 kommer det fram at de mente det var på tide at NLI fikk sin egen hjemmeside.⁸

Og da vi endelig kunne lansere denne hjemmesiden i desember 1999⁹, sto «Nyttige lenker til lokalhistorie» sentralt. Nettstedet ser ellers ut til å ha inneholdt omkring 25 sider, som først og fremst informerte om NLI's virksomhet og tjenester.¹⁰ Målgruppen var i hovedsak bygdebokforfattere og deres oppdragsgivere. Svarene på en spørreundersøkelse i Lokalhistorisk magasin i 2001 om informasjon

7 Arnfinn Kjelland, Lokalhistorie på Internett, *Kringsjå*, nr. 29, 1997: 11.

8 NLI's arkiv mappe 639, NLI's IKT-utvalg.

9 Marianne Wiig, NLI på internett, *Kringsjå*, nr. 35, 2000: 7.

10 Snapshot av www.nli-lokalhistorie.no i Internet Archive Wayback Machine fra 12. mai 2000, <https://web.archive.org/web/20000512011653/http://www.nli-lokalhistorie.no:80/> [besøkt 28.1.2018].

fra NLI viste at av de 58 med tilgang til internett var det 22 som kjente til og brukte NLIs nettsider.¹¹ Vi hadde på denne tiden også flere databaser med oversikter over kilder og litteratur, men ingen av dem var foreløpig tilgjengelig på nett.

Lokalhistorie.no og gryende nettverkstanker

Den lille institusjonen NLI ble snart interessert i hvordan nettet kunne brukes ikke bare til å formidle informasjon, men også til å bygge nettverk. Edb-utvalget hadde allerede i 1997 opprettet et internettseminar for lokalhistorikere, senere kalt diskusjonsforum.¹² Også her hang NLI litt etter, men i 2000 etablerte også vi et forum for bygdebokforfattere, i form av en lukket e-post-liste. Den hadde på det meste rundt 70 medlemmer og var tenkt brukt til diskusjoner medlemmene i mellom.¹³ Selv om det ble ført enkelte diskusjoner der, fungerte forumet i hovedsak som en informasjonskanal fra NLI til bygdebokforfattere og andre som hadde meldt seg på listen. Men vi ga oss ikke.

Da vi i 2001 fikk 200 000 kroner i støtte fra Kulturnett Norge til å utvikle Lokalhistorisk fagportal – etter hvert forkortet til lokalhistorie.no – sto samarbeid med andre sentralt. Våre egne databaser og oversikter over kilder og litteratur skulle danne basis for nettstedet, som også skulle inneholde slikt som oppslagstavle, debattforum, spørrespalte og kompetansebank. Planen var dessuten å

samarbeide med andre aktører om innholdsproduksjon.¹⁴ Vi sendte derfor ut invitasjoner til 26 institusjoner og organisasjoner og kunne i Lokalhistorisk magasin fortelle at flere hadde svart positivt.¹⁵ «Flere» var i realiteten under en fjerdedel,¹⁶ og bare én organisasjon endte med å bidra med innhold, nemlig DIS-Norge ved Tone Moseid.

Vi satte stor pris på de eksterne artiklene om slektsgransking, men resten av sidene om lokalhistorie og beslektede fagfelt fordelt på ulike temagrupper måtte vi fylle – og ikke minst holde oppdatert – på egenhånd. Også design og struktur snekret vi selv i Dreamweaver. Mesteparten av prosjektmidlene gikk til et eksternt konsulentfirma som koblet sammen databasene våre og gjorde dem tilgjengelig gjennom et felles topografisk søk. Planene om en søkemotor som skulle høste relevante eksterne databaser, viste seg å bli for ambisiøse. Men i november 2003 ble den første versjonen av nettstedet lansert under NLI-seminaret *Kulturnett* i Bodø.

Databaser for kilder og litteratur

I årsmeldingen for 2005 skrev vi: «Mange har gitt tilbakemelding om at de er svært fornøyd med nettstedets innhold og oppbygning, men vi arbeider fortsatt med å finne fram til bedre tekniske løsninger og å kvalitetssikre nettsidene innhold.» I tillegg til basene vi hadde på plass ved lanseringen, hadde vi flere tekstbaserte oversik-

11 Bente Granrud, Spørreskjema om informasjon fra NLI, *Lokalhistorisk magasin*, nr. 2, 2001: 9.

12 Arnfinn Kjelland, Internett-seminar for lokalhistorikarar, *Kringsjø*, nr. 30, 1997: 2–3.

13 NLIs årsmelding for 2000 og 2007.

14 Hans P. Hosar og Marianne Wiig, Lokalhistorie.no – nasjonalt lokalhistorisk nettsted, *Lokalhistorisk magasin*, nr. 3, 2001: 18.

15 Marianne Wiig, Lokalhistorie.no, *Lokalhistorisk magasin*, nr. 1, 2002: 17.

16 NLIs arkiv mappe 636-2, Lokalhistorisk fagportal.

ter over kilder og litteratur. I 2003 fikk vi 100 000 kroner i støtte fra Kulturnett Norge til å utvikle en felles database for denne katalog-informasjonen og et web-basert verktøy, der historisk-administrative inndelinger skulle inkluderes i søket.¹⁷

IKT-utvalget var med årene blitt mer involvert i NLI's IKT- og nettstrategi. Fra 2003 kom Lars Nygård og Kåre Andersen inn som nye medlemmer, i tillegg til Arnfinn Kjelland, som hadde vært med siden 1988.¹⁸ De tok på seg datautviklingsjobben og ble engasjert på timebasis. I årene som fulgte, brukte også flere av NLI's ansatte mye arbeidstid på å kategorisere og samordne våre ulike ressurser. I neste omgang skulle kildekatalogene og bibliografiene danne grunnlag for nettpublisering av kilder digitalisert av NLI. I 2006 kontaktet vi ulike aktører med tanke på å få lagt ut større kilde-serier som Skattematrikkelen, Norske kongebrev og Gamle norske kart på nett.¹⁹ Lite visste vi da om at vi et år senere skulle legge arbeidet med både databaser og kildepublisering på is til fordel for et helt nytt nettsted.

Lokalhistorisk nettverk og wiki i emning

Samtidig som arbeidet med lokalhistorie.no ble mer orientert mot tekniske løsninger, begynte kultursektoren så smått å åpne opp for det sosiale nettet. Begreper som web 2.0, brukergenerert innhold og dele- og deltakerkultur hadde nådd offentlig sektor, og gikk igjen på

seminarer om nett og digitalisering. For oss på NLI føltes det likevel som det var mye prat og lite handling. Mens de store institusjonene klarte seg godt på egen hånd, var en liten institusjon som NLI avhengig av samarbeid med andre for å få gjort noe ordentlig på nett.

Etter årtusenskiftet arrangerte NLI færre seminarer for bygdebokforfattere og flere i samarbeid med andre kulturinstitusjoner, rettet mot en videre målgruppe av lokalhistorisk interesserte fra ABM-sektoren, forsknings og undervisningsinstitusjoner og frivillige organisasjoner. På et av disse, *Gyldig – men likegyldig?* i 2006, presenterte vi vår visjon om et Lokalhistorisk nettverk, inspirert av et tilsvarende i Danmark.²⁰ Vi ble oppfordret av ABM-utvikling til å søke om midler til prosjektet og ble i begynnelsen av 2007 tildelt 150 000 kroner.²¹ NLI skulle ha hovedansvaret for utviklingen av nettverket, mens vår samarbeidspartner, ABM-utvikling, skulle ha en koordinerende og overordnet strategisk rolle.

Samarbeidstankene uttrykt i søknaden til prosjektet Lokalhistorisk nettverk, var beslektet med dem i søknaden til Fagportalen lokalhistorie.no. Vi hadde merket oss at mange offentlige og frivillige aktører jobbet parallelt og i stor grad overlappende med lokalhistorie på nett. Om hver enkelt institusjon og organisasjon i stedet gjorde det de var best på, og delte resultatene med hverandre, ville de samlede ressursene bli bedre utnyttet. Samtidig – og aller viktigst – ville det bli høyere kvalitet på det vi presenterte for publikum.

17 NLI's arkiv mappe 636-2, Lokalhistorisk fagportal, jnr. 43/2004.

18 NLI's årsmelding for 2003.

19 NLI's årsmelding for 2006.

20 Samme sted.

21 NLI's arkiv mappe 78-14, ABM-utvikling, jnr. 21/2007.

Prosjektmidlene skulle i første omgang brukes til å arrangere en workshop for nettverkets medlemmer, som på det meste telte rundt 430 personer.²² Da vi våren 2007 sendte medlemmene invitasjon til workshop med tema leksikon på nett, fikk vi umiddelbart svar fra John Erling Blad fra Wikipedia. Det viste seg at flere wikipedianere allerede et par år hadde forsøkt å få i gang en historiewiki som kunne utfylle Wikipedia, særlig ansporet av at artikler der stadig måtte slettes fordi de ble *for* lokale for et leksikon med nasjonal og global profil. De hadde vært i kontakt med flere potensielle samarbeidspartnere, blant annet Kulturnett Norge i ABM-utvikling.

Vi inviterte wikipedianerne til et møte for gjensidig informasjonsutvikling og fikk en grunnleggende innføring i wikikonseptet. De forklarte at programvaren legger til rette for at hver enkelt artikkel kan redigeres i samarbeid mellom flere forfattere – eller brukere – og at alle endringer kommer fram i artikkelens historikk. Dette gir gruppen av administratorer mulighet for å kontrollere hver enkelt redigering. Dessuten blir det mulig å referere til bestemte versjoner av artiklene gjennom permanente lenker. De framhevet også at når artiklene er under stadig endring, får feil i mindre grad evig liv enn i trykte publikasjoner. Brukerne har dessuten gode muligheter for å kommunisere innenfor wikien, siden alle artikler og bilder har diskusjonssider knyttet til seg.

Alt i alt, og av flere grunner, syntes vi en wiki virket forlokkende. Det hørtes ut som et egnet verktøy for å samarbeide med

eksterne aktører om en tematisk og kronologisk utvidelse av Norsk historisk leksikon, som vi hadde planer om å legge ut på nett. I neste omgang så vi for oss at leksikonet kunne danne grunnlag for å samle flere lokalhistoriske nettleksika, som stadig dukket opp på denne tiden, under en nasjonal paraply. Denne typen leksikalsk informasjon kunne samtidig ivareta bygdebokas oppslagsfunksjon og gi bygdebokforfatterne mulighet for å konsentrere seg om lesebokfunksjonen.²³ Etter å ha telt på noen knapper konkluderte vi med at det var nå eller aldri, og bestemte oss for å engasjere Blad sammen med to andre wikipedianere, Olve Utne og Chris Nyborg, i arbeidet med å utvikle en demo. En knapp måned senere var den aller første versjonen av wikien klar, akkurat i tide til workshopen, som fant sted nær Inforama i Sandvika i juni 2007.²⁴

Fag- og folkewiki?

Foreløpig så vi for oss et todelt *Nasjonalt, lokalhistorisk oppslagsverk på nett*. En folkewiki eller stedswiki som skulle være åpen for alle, og en fagwiki eller temawiki med begrenset adgang. I folkewikien skulle det ikke stilles formelle krav verken til bidragsyttere eller administratorer, men vi forutsatte regional eller lokal spisskompetanse. I fagwikien skulle Norsk historisk leksikon danne basis for innholdet, og den høye faglige standarden i papirutgaven skulle videreføres i nettutgaven. I sitt foredrag på workshopen beskrev Ola

22 NLI's årsmelding for 2011 om antall påmeldte på nettverkets e-postliste.

23 Ola Alsvik, Kommunehistorie for Skedsmo – forprosjekt, https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Kjeldearkiv:Kommunehistorie_for_Skedsmo_-_forprosjekt [besøkt 24. januar 2018].

24 NLI's årsmelding for 2007.

Fra workshopen *Lokalhistorie og sosial teknologi* i juni 2007, der den første demoen av nettstedet, som senere fikk navnet Lokalhistoriewiki, ble presentert. De tre utviklerne Chris Nyborg, Olve Utne og Jon Erling Blad, flankert av Ola Alsvik og Marianne Wiig. Foto: NLI.

Alsvik fagwikien som «[...] en publiseringskanal for fagfolk innen abm-sektoren og universitets- og høyskolesektoren; ideelt sett tenker vi oss at den faktisk kan bli ‘meritterende’.» Som administratører ønsket vi oss «[f]agfolk med høy formell kompetanse innen et bestemt fagfelt».²⁵ Begge wikier skulle ha signerte bidrag.

Ennå hadde ingen av oss på NLI arbeidet praktisk verken i vår egen demowiki eller i andre wikier, men på teoretisk grunnlag lot vi oss inspirere av Wikipedia og Citizendium som modeller for

henholdsvis folke- og fagwikien. Mens artiklene på Wikipedia kan redigeres av alle, inkludert anonyme brukere, opererer Citizendium med faste faggrupper, navngitte fagfolk og redaktører. Leksikonet ble etablert i 2006 av Larry Sanger, medgrunnlegger av og utbryter fra Wikipedia, i opposisjon til et kunnskapsregime han mente manglet respekt for fagfolk.²⁶

Mine egne notater fra startfasen viser at vi var engstelige for den helt åpne modellen. Utover høsten diskuterte vi mulige løsninger på møter med wikipedianerne «våre», NLI's IKT-utvalg og flere. På workshopen hadde vi gått høyt ut med at bidrag i fagwikien kunne bli meritterende, men det ville kreve at hver enkelt artikkel var signert og ikke redigerbar, noe som ville bryte med wikiteknologiens grunnleggende idé om kollektivt forfatterskap. Ulik tilgangsregime for steds- og temadelen av wikien ville dessuten by på tekniske vanskeligheter. Å splitte oppslagsverket i to fysisk atskilte wikier var heller ikke aktuelt, siden det opplagt ville gi færre brukere.

Wikiens hovedideer på plass

Løsningen ble en slags krysning mellom Wikipedia og Citizendium. Wikien gikk ut av beta 30. mars 2008, og da Ola Alsvik og undertegnede presenterte den i *Lokalhistorisk magasin* samme år,²⁷ var hovedideene på plass. Til forskjell fra Wikipedia åpnet vi for andre sjangre

25 Ola Alsvik, Nasjonalt lokalhistorisk oppslagsverk på nett – et dugnadsprosjekt for Lokalhistorisk nettverk? Upublisert foredrag holdt på *Arbeidsseminar: Lokalhistorie og sosial teknologi*, Sandvika 14.–15. juni 2007.

26 Citizendium, <https://en.wikipedia.org/wiki/Citizendium> [besøkt 29.1.2018].

27 Ola Alsvik og Marianne Wiig, Om lokalhistoriewiki, *Lokalhistorisk magasin*, nr. 2, 2008: 4–7.

enn den rent leksikalske, og vi ikke bare tillot, men oppfordret brukerne til «original forskning».²⁸ Inspirert av oral history-tradisjonen inviterte vi også folk til å legge inn egne eller andres personlige minner i Kjeldearkivet.²⁹ I utgangspunktet hadde vi ikke planlagt for kilder i wikien, men da de begynte å dukke opp, opprettet vi et eget «rom» for dem. Siden kilder ikke kunne være åpne for andres redigering, krevde de en annen tilnærming enn andre artikler.

Fra starten hadde vi også et rom for artikler i folkeopplysningstradisjonen: Metode og veiledning. Artiklene skulle være til nytte både for profesjonelle og frivillige bidragsytere og for arbeid både i og utenfor wikien. Denne delen av wikien ble siden utviklet videre i retning av en historikerskole på nett. Også Norsk historisk leksikon ble i løpet av en toårsperiode lagt ut på nett. Stikk i strid med wikiens øvrige lisenspolitikk måtte artiklene derfra merkes med en stor rød C, siden Cappelen Akademisk Forlag ikke gikk med på å legge dem ut under fri lisens.

NLI stilte wikiplattformen til disposisjon for brukerne, men vi hadde selv det faglige, administrative, økonomiske og juridiske ansvaret. Det innebar blant annet at brukerne var ansvarlige for at deres bidrag var i tråd med lovverket og wikiens retningslinjer, men at NLI måtte rydde opp ved meldinger om overtramp. Vi stilte krav om at man måtte være registrert som bruker og innlogget for å bidra

med innhold. Fra 1. januar 2012 føyde vi til en retningslinje om at brukerne måtte oppgi virkelig navn når de registrerte seg, noe de fleste allerede hadde gjort.

NLIs samarbeid med brukerne

Etter to års drift, i september 2009, arrangerte vi seminaret *Lokalhistoriewiki.no, status og muligheter* med omkring 40 deltagere, blant annet fra Wikipedia-miljøet og fra andre institusjoner i kultursektoren. Her presenterte vi på NLI våre refleksjoner rundt slikt som brukersamfunn, fagutvikling, sjangre og kilder i wikien. Vi hadde invitert eksterne innledere til å kommentere. Blant dem var Petter Henriksen, daværende hovedredaktør for Store norske leksikon, som åpnet opp for brukermedvirkning i februar 2009. Inntil denne datoen hadde han kunnet jobbe «fordypende, kontrollert og planmessig», men månedene etterpå beskriver han slik: «plutselig sitter jeg der og føler at jeg spiller simultansjakk med 1000 motspillere som går på amfetamin.»³⁰

Selv om vi hadde en mye roligere start enn Store norske leksikon, og hele veien har hatt langt færre brukere enn både dem og Wikipedia, ga Henriksens hjertesukk et snev av gjenkjennelse. Det var uvant for oss på NLI å skulle forholde oss så direkte til brukerne. Her ga samarbeidet med bidragsyterne fra Wikipedia oss en stor fordel. Etter råd fra de tre som hadde utviklet demoen, og som

28 Wikipedia tillater ikke originalforskning, jf. Wikipedia: Ingen originalforskning [utkast], [https://no.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Ingen_originalforskning_\(utkast\)](https://no.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Ingen_originalforskning_(utkast)) [besøkt 28.1.2018].

29 Ola Alsvik, Lokalhistoriewiki – ett nettsted – tre helter, ulike tradisjoner, upublisert notat i forbindelse med intern wikistrategidag 2011.

30 Petter Henriksen, Kommentar til Marianne Wiig, https://lokalhistoriewiki.no/wiki/lokalhistoriewiki.no:Kommentar_til_Marianne_Wiig [besøkt 19/1-2018].

Wikipedia-bruker Nikolai Sandved i ivrig passiar med Petter Henriksen, daværende hovedredaktør for Store norske leksikon. Begge kommenterte foredrag som NLI's ansatte holdt på det første statusseminaret for wikien i 2009. Foto: NLI.

også ble engasjert i videreutviklingen av wikien, hadde vi allerede fra starten flere administratorer med lang fartstid fra Wikipedia og solid erfaring med både de tekniske og sosiale sidene ved wikidrift. For oss var det betryggende at de ofte oppholdt seg i wikien til andre tider enn oss, og da dels kunne ordne opp direkte, dels kontakte oss om det skjedde noe som krevde akutt handling.

Det hendte at vi måtte sette inn tiltak mot enkelte brukere, men dramatiske hendelser var ikke normalen. I tillegg til teknisk utvikling og drift var det først og fremst den daglige oppfølgingen av brukerne og innholdet de produserte i wikien vi brukte ressurser på. Fram til omkring 2008 hadde NLI flere kortidsengasjerte i arbeid med å transkribere kilder. Etter at wikien så dagens

lys, ble ekstraarbeiderne i økende grad brukt til administrasjon og veiledning i wikien samt til NLI's mangfoldsprosjekter i samme periode.

I utgangspunktet var administratorene tenkt som en slags teknisk-administrative vaktmestre. For å ivareta NLI's faglige ansvar ba vi i tillegg en gruppe brukere med ulike typer spesialkompetanse om å ta på seg rollen som faglige veiledere, noe som var en nyskaping i forhold til Wikipedia. De mest aktive veilederne ble etter hvert også erfarne administratorer, slik at de to rollene gled mer og mer over i hverandre.

Teknisk-administrativ og sosial åpenhet

I en nylig publisert studie med tema digital infrastrukturering var Lokalhistoriewiki og det svenske nettstedet You! Enhance Access to History (YEAH) forskningsobjekter.³¹ Begge nettsteder er/var drevet av offentlige institusjoner og har/hadde brukerinvolvering, styrt henholdsvis nedenfra og ovenfra. Som forarbeid til studien observerte Dagny Stuedahl hvordan kunnskapsorganisering kan foregå i Lokalhistoriewiki. Det konkrete utgangspunktet var en diskusjonstråd fra 2010 om kategorisering av båter, der både administratorer fra NLI og ulike typer brukere deltok.

I sin analyse skilte Stuedahl mellom to typer åpenhet på nett: på den ene siden en teknisk-administrativ, der data og kilde-

31 Dagny Stuedahl, Mari Runardotter og Christina Mörtberg, Attachments to Participatory Digital Infrastructures in the Cultural Heritage Sector, *Science & Technology Studies*, vol. 29, nr. 4: 50–69.

kode gjøres tilgjengelig for alle og for enhver type bruk, og på den andre en sosial åpenhet, der brukere med ulike motiver og bakgrunner samhandler mot et mål med åpen slutt. Ifølge Stuedahl forholdt deltakerne i diskusjonstråden seg til ulike typer åpenhet som kom i konflikt med hverandre. Mens båtspesialistene ønsket et høyt presisjonsnivå på båtkategoriene for at wikien skulle være interessant for fagfolk, var administratorene opptatt av at kategoriene skulle fungere på tvers av geografiske og faglige skillelinjer og dessuten ha en struktur som var enkel å vedlikeholde. Selv på en plattform som åpner for kontinuerlige forhandlinger også om infrastruktur, fant Stuedahl at teknisk-administrative konvensjoner for hva som utgjør en god wiki, begrenset brukernes ønske om radikal åpenhet.

Det er interessant å bli sett utenfra. For meg som prosjektleder var Stuedahls funn overraskende, siden wikiens infrastruktur trolig var mer åpen for sosial samhandling med brukerne i 2010 enn den har blitt i årene etterpå. I 2011 passerte wikien 10 000 artikler, noe som i wikisammenheng regnes som «kritisk masse». De neste årene ble antall brukere nesten tredoblet, antall artikler mer enn firedoblet, og i 2017 hadde vi nærmere tolv ganger så mange bilder som i 2011. Selv om idealet fortsatt var at alle stemmer skulle komme til orde også i spørsmål om slikt som kunnskapsorganisering, var det praktisk vanskelig å få til. Vi måtte ta et valg på hvilke deler av wikien vi hadde kapasitet til å diskutere med brukerne, og endte med å flytte kategoridiskusjonene til kammerset og heller delta direkte i diskusjoner om realhistorisk innhold, sjangre, kildebruk og andre historiefaglige spørsmål.

Stuedahl skriver om arbeid med infrastruktur som prosess, og på wikien er alt arbeid per definisjon prosessorientert. Den store fordelene med wikikonseptet er at alt ikke trenger å være prikkfritt fra første stund. På kurs og hjelpesider understreket vi derfor at det

År	Antall besøk*	Artikler	Bilder	Registrerte brukere**
2008	39 305	4000	2000	240
2009	148 077	6867	5341	556
2010	336 000	9533	10 086	813
2011	326 542	10 934	14 533	1145
2012	360 000	13 408	22 700	1490
2013	640 584	18 166	32 201	2098
2014	870 886	29 123	113 932	2200
2015	1 043 121	34 898	145 774	2400
2016	1 146 000	40 774	161 777	2600
2017	1 317 837	47 782	167 487	2919

* Fra 2008–2012 viser statistikken unike brukere, fra 2013 antall besøk.

** Wikien har i perioder vært utsatt for spam-angrep. Per 27.1.2018 viser statistikken i wikien (<https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Spesial:Statistikk>) 7755 registrerte brukere, mens tabellen over viser reelle brukere, fratrasket spam.

skulle være lov å prøve og feile. Dels fordi vi ønsket at wikien skulle fungere som et laboratorium for nyskaping, sjangerutvikling og mangfoldig historieskriving, dels fordi ulike typer brukere skulle få mulighet til å lære å skrive historie gjennom å gjøre nettopp det. Å skrive om et tema kan være en god måte å lære om det på. Men det kan også gi økt bevissthet om ens egen rolle i historien, en bevissthet

om at «Vi er alle historieskapte så vel som historieskapende», som Bernhard Eric Jensen uttrykker det.³² I en slik sammenheng var oppgaven til NLIs ansatte først og fremst å være fødselshjelpere.

**NLIs samarbeid med nettsteder, institusjoner
og organisasjoner**

Som vi har sett, fungerte også wikipedianerne som en slags fødselshjelpere for NLI. At nettopp Wikipedia skulle bli en av NLIs første samarbeidspartnere på nett, var ikke opplagt. I 2007 tenkte nok mange:

Lokalhistorie og Wikipedia. Det er ikke mange ord i hverdagsspråket som står i sterkere kontrast til hverandre. Det ene assosieres med det trege, det trygge, det solide og det litt innesluttete. Det andre med det raske, det sjanspregede, det lettvinte og det maksimalt utadvendte.³³

Heldigvis skjønte vi tidlig at dette var fordomsfullt, og wikipedianerne vi hadde med på laget, var gull verdt. Likevel skal det ikke stikkes under stol at samarbeidet med Wikipedia-samfunnet var nedom noen bølgedaler. Mens vi den første tiden forholdt oss til enkelt-wikipedianere som var positive til Lokalhistoriewiki, og som selv hadde ønsket et slikt prosjekt, fikk vi høsten 2008 nærkontakt med et konglomerat av brukere gjennom Wikipedias diskusjons-

32 Sitert etter Erik Lund, *Historiedidaktikk. En håndbok for studenter og lærere*, Oslo 2011: 25.
33 Ola Alsvik og Marianne Wiig, Om lokalhistoriewiki, *Lokalhistorisk magasin*, nr. 2, 2008: 4–7.

forum, Tinget. Ikke alle som deltok i diskusjonen, virket like begeistret for det nye skuddet på wikistammen. Temaet var lisenser og Lokalhistoriewikis gjenbruk av stoff fra Wikipedia, og vi skjønte at her nyttet det ikke med offentlig sendrektighet, bare med handling der og da. Vi kontaktet juridisk ekspertise, fikk på plass en vanntett kildemal, og i løpet av en intens 14-dagers dugnad gikk vi gjennom et stort antall artikler som enkelte wikipedianere mente var problematiske.³⁴

Lisenskonflikten fikk en lykkelig utgang, og tilbakemeldingene fra Wikipedia-samfunnet tydet på at Lokalhistoriewiki vant respekt gjennom måten vi håndterte saken på. I hvert fall var samarbeidet etter dette preget av en gjensidig forståelse av at de to wikiene utfylte hverandre. I tiden framover arrangerte vi blant annet flere felleskurs med Wikipedia, NLI var representert i Wikimedia-styret, og artikler som var blitt slettmerket på Wikipedia fordi de var for lokale, ble som standard merket med «Flytt til Lokalhistoriewiki?». På seminarer og møter med antatt likesinnede i kultursektoren ble vi derimot ofte mottatt omtrent slik:

Damen på første rad vifter utålmodig med armen. Jeg kjenner henne fra før. Hun er historiker og jobber midt blant kildene i et arkiv. Hva kan hun ha reagert på bare fire ark inn i powerpointen? – Jo altså, jeg lurar på: Hva skal vi egentlig med Lokalhistoriewiki når vi har Wikipedia? Jeg biter tankene

34 Flere diskusjonstråder om lisenskonflikten på https://lokalhistoriewiki.no/wiki/lokalhistoriewiki.no:Diskusjonsforum/Arkiv_Tema:Lisenser [besøkt 27.1.2018].

sammen. Enten er jeg en elendig formidler eller så klarer ikke damen å vifte med armen og høre etter samtidig. Jeg motstår trangen til å antyde dette og gjentar i stedet rolig: I den hel-analoge perioden fantes det et bredt utvalg både av generelle og spesielle leksika, og vi på Norsk lokalhistorisk institutt mener det må være rom for det samme mangfoldet på nett.³⁵

De første årene startet vi alle presentasjoner med å forklare forskjellene mellom oss og Wikipedia. Det kjentes nødvendig for å forsvare vår eksistens. Vi opprettet også en artikkel på wikien om grunnleggende forskjeller mellom oss og dem.³⁶

Delprosjekter i wikien

I årsmeldingen for 2009 skrev vi at Lokalhistoriewiki har «[...] potensial til å fylle mange av målsettingene vi satte oss for utviklingen av Lokalhistorisk nettverk. Den ivaretar funksjonen som dynamisk lokalhistorisk oppslagsverk, den fungerer som en diskusjonsarena på flere plan, og vi er dessuten i ferd med å bygge opp både et kildearkiv og en veilednings- og erfaringsbank.» Vår samarbeidspartner i forbindelse med nettverket, ABM-utvikling, som fra 2011 ble en del av Kulturrådet, etablerte i 2012 et samarbeid med Wikimedia Norge, en organisasjon med formål å styrke Wikipedia og andre

Wikimedia-prosjekter på norsk og samisk. Samarbeidet resulterte blant annet i over 30 Wikipedia-kurs for ansatte i museer og arkiv rundt omkring i landet.³⁷ Lokalhistoriewiki ble invitert til ett av disse.³⁸

Fra omkring 2005 oppsøkte NLI aktivt potensielle pengesekker, og fikk gjennomført flere prosjekter ved hjelp av eksterne midler. Med disse positive erfaringene i bakhodet begynte vi fra omkring 2010 også å søke om støtte til spesifikke wikiprosjekter fra kommuner og andre offentlige institusjoner, blant annet ABM-utvikling/Kulturrådet. Bortsett fra en øremerket bevilgning til wikien på 500 000 kroner over statsbudsjettet i 2010³⁹ ga vår oppsøkende virksomhet dårlig uttelling.

I 2010 iverksatte vi også flere markedsføringstiltak. Blant annet arrangerte vi en rekke wikikurs. I markedsføringsplanen skrev Ola Alsvik: «Den viktigste markedsføringen av wikien skjer gjennom innholdsproduksjon. Dette er dere alle sammen med på allerede gjennom artikkelskriving og bildeopplasting. Men for å få enda mer innhold, trenger vi flere brukere.»⁴⁰ Dessverre kastet kursene mindre av seg enn vi hadde håpet på med hensyn til antall brukere.

Brukerne piplet likevel jevnt inn. I tillegg begynte NLIs ansatte i økende grad selv å produsere innhold i wikien, i erkjennelsen

35 Marianne Wiig, Bruk Lokalhistoriewiki!, *Bok og bibliotek*, nr. 2, 2016, <http://www.bokogbibliotek.no/bruk-lokalhistoriewiki-en> [besøkt 24. januar 2018].

36 Forskjeller fra Wikipedia, https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Hjelp:Forskjeller_fra_Wikipedia [besøkt 1.2.2018].

37 Kulturarv i Wikipedia, på nettsidene til Kulturrådet, <http://www.kulturradet.no/wikipedia> [besøkt 24.1.2018].

38 Kurs i bruk av Wikipedia, på nettsidene til Sør-Trøndelag fylkeskommune, <https://www.stfk.no/no/Tjenester/Kultur/Nyheter/Kurs-i-bruk-av-Wikipedia/> [besøkt 24.1.2018].

39 Knut Sprauten, Norsk lokalhistorisk institutt (NLI) i perioden 2006–2016. Noen hovedtrekk, *Heimen*, nr. 4, 2017: 317.

40 Markedsføringsplan 2009–2010, https://lokalhistoriewiki.no/wiki/lokalhistoriewiki.no:Markedsforingsplan_2009-2010 [besøkt 28.1.2018].

Marthe Glad Munch-Møller holder wikikurs på Solberg Spinderi, november 2009.
Foto: Siri Johannessen, cc-by-sa. Kilde: Lokalhistoriewiki.

av innhold som wikiens beste reklame. Flere artikler og større variasjonsbredde ga bedre synlighet i Google, og vi begynte å merke pågang av institusjoner og organisasjoner som ønsket å sette i gang med ulike typer prosjekter i wikien. I årsmeldingen skrev vi: «For å vri på et engelsk uttrykk kan vi si at NLIIs medarbeidere har gått fra å være ‘beggars’ til å bli ‘choosers’.»⁴¹ I tillegg til å kunne velge blant prosjekter, kunne vi ta betalt for tjenester som krevde innsats utover den daglige oppfølgingen som administratorene uansett gjorde i wikien. Det kom godt med i en periode med presset økonomi.

⁴¹ NLIIs årsmelding for 2015.

Blant prosjektene som ga økonomisk uttelling, var samarbeidsprosjektet Historisk befolkningsregister (HBR), som i 2013 fikk 25 millioner i støtte fra Norges forskningsråd. For arbeidet med å koble opplysninger om personer og bosteder i HBR-databasen med mer utfyllende informasjon i wikien, har NLI gjennom en femårsperiode blitt tildelt en fast årlig sum. Fra Norges forskningsråd fikk vi også støtte til *1814 – Historien sett nedenfra*, for å utvikle en kommentert bibliografi i wikien om 1814-litteratur på lokalt og regionalt nivå. Samme år støttet Bykle kommune NLIIs arbeid med å legge ut fembindsverket *Heimar og folk i Bykle*, inkludert en stor mengde rettelser, i wikien. «Bykle er dermed den første kommunen i Norge med en fullstendig gårds- og slektshistorie i digital form.»⁴²

Et annet tidligere publisert verk som ble lagt ut i wikien, var Budstikkas *AB-leksikon*, som fra 2011–2014 hadde eget nettsted. Da nettstedet ble nedlagt, kontaktet NLI Budstikka og Asker og Bærum kommuner med tanke på å integrere leksikonet i wikien. Begge kommuner støttet tiltaket, og nettstedet er et av flere døde eller døende som har fått nytt liv på wikien. Forutsetningen for å legge ut allerede publisert materiale i wikien er at det fritt skal kunne bearbeides videre av andre brukere. Men av de drøyt 70 prosjektene vi har definert som delprosjekter, er over 50 lagd direkte i wikien.⁴³

⁴² Knut Sprauten, Norsk lokalhistorisk institutt (NLI) i perioden 2006–2016. Noen hovedtrekk, *Heimen*, nr. 4, 2017: 208.

⁴³ Delprosjekter i Lokalhistoriewiki, https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Delprosjekter_i_Lokalhistoriewiki [besøkt 27.1.2018].

I enkelte av prosjektene lot andre institusjoner og organisasjoner sine ansatte få bruke arbeidstid på å jobbe i wikien. Det gjelder blant annet Skedsmo kommune, som var først ute med å kombinere den trykte bygdeboka med oppslagsfunksjon i wikien.⁴⁴ Flere arkiv har i perioder brukt arbeidstid i wikien, blant annet i 1913-prosjektet *De hundre første kvinnelige kommunestyrerepresentantene*. Vi har også ulike eksempler på at ansatte i museer og bibliotek har brukt prosjektmidler på wikiarbeid. En viktig samarbeidspartner i frivillig sektor er Kulturvernforbundet, som har oppfordret medlemslagene til å bruke Lokalhistoriewiki som plattform, noe særlig Forbundet Kysten har fulgt opp gjennom flere prosjekter.

Mange prosjekter krevde ingen ekstraordinær innsats fra NLI's side, men ble drevet på selvstendig basis av institusjoner, organisasjoner og privatpersoner. Med flere institusjoner hadde vi i tillegg et mer indirekte samarbeid. Her ble «hus-wikipedianeren» Lars Jynge Alvik en viktig pådriver og brobygger. Fra 2014 ble han etter tur engasjert av Riksantikvaren, Nasjonalbiblioteket og Riksarkivet for å masseopplaste bilder, kart og annet kildemateriale til Lokalhistoriewiki og Wikipedia. I den forbindelse opprettet vi maler for lenking til unike identifikatorer i andre offentlige institusjoners databaser, som Kulturminnesøk, Bokhylla og Arkivportalen.⁴⁵ Gjennom denne typen maler kan institusjonene også hente ut

.....

⁴⁴ Blant annet omtalt i: Hilde Gunn Slottemo, En annen historie, *Skedsmobladet* 19.11.2010, http://skedsmobladet.origo.no/-/bulletin/show/609769_en-annen-historie?ref=checkpoint [Besøkt 7.2.2018].

⁴⁵ Lenkede åpne data, https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Lenkede_åpne_data [besøkt 14.2.2018].

informasjon fra eller lenke tilbake til wikien, slik Historisk befolkningsregister gjør.

Vi gjør opp status – etter nesten ti år

Etter nesten ti års wikidrift arrangerte vi i 2016 vårt andre statusseminar, *Lokalhistoriewiki – samhandling og miljøbygging*. Som tittelen antyder, var det samarbeid om innhold og prosjekter i wikien som sto i sentrum, i tillegg til rekruttering av nye brukere. I forkant av seminaret hadde vi på NLI stilt oss selvransakende spørsmål om hvor mangfoldig brukergruppen egentlig var, hvor mange som faktisk var aktive og i hvilken grad de utnyttet wikiens potensial for samskaping. Mens vi tidligere hadde vært mest engstelig for de tekniske tersklene, var vi de siste årene blitt mer opptatt av skillene mellom dem som deltok og ikke på sosiale nettsteder som vårt, og av de ulike formene for deltakelse.

Hvor mange av brukerne er aktive?

Innenfor sosiale medier opererer man ofte med en tommelfingerregel som deler brukerne inn i én prosent som bidrar med nytt innhold, ti prosent som bidrar med mindre redigeringer og 90 prosent som «bare» leser, ser og hører. Regelen er omdiskutert,⁴⁶ men for Lokalhistoriewiki, der andelen aktive i gjennomsnitt har ligget på omkring fem prosent av det totale antallet brukere, har den vært kjekk å vise til. Da vi før seminaret gikk de 125 brukerne som hadde

.....

⁴⁶ Se f.eks.: Henry Jenkins, Sam Ford og Joshua Green, *Spreadable Media*, New York, 2013: 156 ff.

vært aktive i løpet av fem av månedene i 2015–2016, nærmere etter i sømmene, viste det seg at bare 1,5 prosent av dem hadde gjort mer enn 100 redigeringer, mens enda færre – 0,5 prosent – hadde gjort mellom 1000 og 30 000 redigeringer. Blant disse befant også flere av NLIs egne ansatte seg. Tallgrunnlaget er lite, og antall redigeringer er ikke et entydig mål, siden brukerne har ulik lagringspraksis. Likevel gjorde prosentene blodet vårt litt kaldere.

En av innleiderne på seminaret, Marika Lüders fra Institutt for medier og kommunikasjon ved Universitetet i Oslo, mente at det ikke var noen grunn til å fortvile, selv om vi ikke kunne regne med å få oppfylt vårt slagord om at «alle skal med» å skrive historie. Aktivitetsnivået påvirkes av sosio-økonomisk og kulturell bakgrunn, men i alle lag av befolkningen trivdes flertallet best med – og fikk mye ut av – å være publikum, hevdet hun.⁴⁷ Fra salen ble det påpekt at mens *produksjon* av innhold var godt dekt i presentasjonen av wikien i wikien, var formidlingsbiten – *konsum* av innhold – helt utelatt. Og det til tross for at wikien i 2015 passerte en million årlige besøk,⁴⁸ kan vi tilføye. I iveren etter å få med oss flere innholdsprodusenter hadde vi rett og slett glemt at for de fleste som klikket seg inn på wikien, framsto det vi drev med som formidling.

Hvor mangfoldig er wikien?

Vår lille undersøkelse tydet også på at wikien var mindre mangfoldig enn vi kunne håpet. Blant våre aktive brukere var bare 20 pro-

47 Marianne Wiig, Samhandling og miljøbygging, *Lokalhistorisk magasin* nr. 4 2016: 27.

48 NLIs årsmelding for 2015.

sent kvinner, og de hadde klart færre redigeringer enn mennene. Svært få brukere hadde minoritetsbakgrunn. Vi hadde overvekt av folk med universitets- eller høyskoleutdannelse, og flertallet av de aktive var over 50 år. Til sammenligning var ti prosent av brukerne på Wikipedia kvinner, drøyt 60 prosent hadde høyere utdannelse, og 74 prosent var under 40 år. Dessuten var 92 prosent gode på IKT, og 36 prosent kunne programmere.⁴⁹ Selv om kartlegging av våre brukeres digitale ferdigheter ikke inngikk i undersøkelsen vår, er inntrykket fra kurs og praktisk arbeid i wikien at mange er mindre drevne på dette feltet enn en gjennomsnittlig Wikipedia-bruker. Dessverre blir wiki-programvaren først og fremst tilpasset Wikipedias – ikke vår – brukergruppe.

For å reflektere over den lave kvinneandelen i wikien hadde vi invitert Cathrine Tømte ved NIFU til statusseminaret vårt. Sammen med Cathrine Egeland hadde hun nylig skrevet en artikkel om kjønnsbalanse blant historikere,⁵⁰ basert på en studie som tok utgangspunkt i Institutt for arkeologi, kunsthistorie og historie (IAKH) ved Universitetet i Oslo. Forskerne fant blant annet at sterkt empirisk orienterte forskningsmiljøer med liten interesse for teoriutvikling og tverrfaglighet, så ut til å virke lite attraktivt på kvinner.

49 Wikipedia Editors Study, 2011, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/76/Editor_Survey_Report_-_April_2011.pdf [besøkt 28.1.2018].

50 Cathrine Egeland og Cathrine Tømte, Kjønnsbalanse blant historikere – bare et spørsmål om tid?, *Tidsskrift for kjønnsforskning*, nr. 1, 2016.

I sin artikkel drøftet også Tømte og Egeland om kjønnsbalansen blant historikere kunne ha sammenheng med måten faget gjøres på, og nevnte blant annet at IAKH «[...] kan oppleves som et utpreget konsensuelt miljø, hvor nye stemmer og tilnærminger har trange kår.»⁵¹ De sammenholdt også kjønnsbalansen med historikere selvforståelse. Med støtte i blant andre Marte Mangset, var bildet de malte av den ideelle historikeren en som arbeidet langsomt og i ensomhet, i et nærmest symbiotisk forhold til sine arkivkilder.⁵² Et slikt forskerideal så ut til å passe kvinner dårligere enn menn.

Selv om wikien inviterer til tverrfaglighet og både ønsker nye stemmer og arbeidsmåter velkommen, har den en leksikalsk profil med stor vekt på empiri og en programvare som kan sies å favorisere det kvantitative. Utgangspunktet for foredraget var derfor om Lokalhistoriewiki var i ferd med å reprodusere – kanskje til og med forsterke – kjønnsbalansen i historiefaget.

I mangel av relevant forskning på Lokalhistoriewiki, baserte Tømte seg på studier av Wikipedia og lurte innledningsvis på om ikke kjønnsbalansen blant bidragsyterne der rett og slett kunne smitte over på andre wikier. Kanskje antok potensielle brukere at alle wikisamfunn lignet Wikipedia, og mange kvinner fant konfliktnivået der for høyt og mulighetene for kommunikasjon dårligere enn på mange andre sosiale nettsteder. Dessuten syntes mange at

wikigrensesnittet var lite brukervennlig. Flere kvinner nevnte også mangel på tid og selvtillit som forklaringer på hvorfor de ikke bidro eller bidro mer.⁵³ Etter foredraget diskuterte seminardeltakerne om kvinner – og kanskje også en del menn – risikerte å møte samme typer utfordringer på Lokalhistoriewiki.

I hvilken grad samskaper vi?

Kanskje er det wikien som arena for samarbeid og samskaping som i sterkest grad skiller den både fra tradisjonelle nettsteder for folkeopplysning og fra nettsteder med brukerinvolvering styrt ovenfra. Riktignok kan noe av prosjektsamarbeidet på Lokalhistoriewiki sies å være styrt ovenfra. I tillegg har vi på NLI tatt initiativ til enkelte dugnader for å kompensere for innholdsmessige skjevheter. Mesteparten av samarbeidet foregår imidlertid mer tilfeldig, både innenfor enkeltartikler og mellom dem, og det er i hovedsak brukernes interesser som har styrt dekningen innenfor ulike emnegrupper.

Tilbakemeldinger fra wikiens lesere gjennom flere år tyder likevel på at mange oppfatter wikien som et tradisjonelt leksikon med en redaksjon som på forhånd har definert fagområder og innhentet artikler fra forfattere med spesialkompetanse, ut fra en målsetting om balanse mellom ulike typer innhold. Og som dessuten før publisering har redigert og strømlinjeformet hver enkelt artikkel for å gjøre den «dekkende, relevant, pedagogisk og godt formidlet til de aktuelle

51 Samme sted: 35 ff.

52 Samme sted: 31-32 og Marte Mangset, Historiefagets natur og nasjonal utdanningskultur – en sosiologisk studie av norske, franske og engelske historikers disiplinære selvforståelse, *Historisk tidsskrift*, nr. 2 2013: 212-13.

53 Cathrine Tømte, *Kjønnsbalanse i historiefaget*, upublisert foredrag på NLI seminar Lokalhistoriewiki – samhandling og miljøbygging, Oslo 22.10.2016.

leserne».⁵⁴ For å markere at Lokalhistoriewiki ikke fungerer slik, la vi i kjølvannet av statusseminaret i 2016 inn denne informasjonen på toppen av alle sider: «Visste du at alle artikler i denne wikien er under kontinuerlig utvikling? Er det noe du ønsker å skrive om eller omskrive? Registrer deg som bruker og bli med på laget!»⁵⁵

Til forskjell fra tradisjonelle redaksjoner godkjenner ikke administratorene artiklene på forhånd. Derimot bearbeider og videreutvikler både de og andre brukere dem i ettertid. Wikiens potensial for direkte samskriving innenfor enkeltartikler skiller den fra mange andre sosiale nettsteder, der brukerne i realiteten parallellskaper. Innenfor historiefaget er kollektivt forfatterskap lite utbredt, og for mange kontroversielt. Samskriving på Lokalhistoriewiki er da heller ikke ment å skulle erstatte det individuelle akademiske forfatterskapet, men å utfylle det.

I en artikkel fra 2010 beskriver Trine Syvertsen hvordan medieforskere gjennom samskriving «lærer av sine kolleger, blir inspirert til å skrive på nye måter, strekker seg intellektuelt og står mindre fast.»⁵⁶ I wikien kan brukere med kompetanse på andre geografiske områder eller fagfelt flette inn informasjon som var ukjent for den som startet eller har arbeidet mest med en artikkel. På statusseminaret viste en av foredragsholderne, bygdebokforfatter Håvard Kongsrud, hvordan han brukte wikien til å teste ut teorier i liten skala, for eksempel om «føderådslandsbyen» Rakkestad.

54 Dette gjør redaksjonen, *Store norske leksikon*, <https://meta.snl.no/Fagansvarlige> [besøkt 8.2.2018].

55 Mediawiki:Sitenotice, <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/MediaWiki:Sitenotice> [besøkt 28.2.2018].

56 Trine Syvertsen, *Medieforskerne samarbeider godt*, *Norsk medietidsskrift* nr. 3 2010: 284.

Mottakelsen fra «fagfellene» i wikien virket inn på hvordan han utviklet teoriene videre i bygdeboka.⁵⁷

Chris Nyborg undersøkte i sin masteroppgave *Nye tider for gamle dager – lokalhistorie i en digital verden* fra 2017 flere wikiprosjekter i bygdeboksjangeren, både generell historie og gårds- og slektshistorie, og både flerbindsverk og mindre leksika. Noen av dem var skapt direkte i wikien, mens andre bygde på tidligere publiserte verk. Det sentrale for Nyborg var å undersøke hvordan digitaliseringsprosesser, med særlig vekt på Lokalhistoriewiki, kunne «brukes for å styrke kvaliteten på bygdebøker».⁵⁸ I den sammenhengen kom han også inn på verdiene som kan tilføres slike verk gjennom samskriving. Det som imidlertid gikk igjen for alle prosjektene han analyserte, var at terskelen for å gjøre større endringer i «andres» artikler så ut til å være høy. Særlig når denne andre var faghistoriker.⁵⁹ Brukernes praksis på Lokalhistoriewiki så altså ut til å være langt mer tradisjonell enn programvaren inviterer til.

Med såpass få aktive brukere kan vi kanskje ikke vente samskriving i stor skala på Lokalhistoriewiki. Dessuten bidrar brukerne til enkeltartikler på mange andre måter enn gjennom nyskrevet innhold. Også arbeid med bilder, korrektur, språkvask, kategorisering, lenking og andre typer «wikifisering» av artikler er viktig for helheten.

57 Håvard Kongsrud, *Vekselvirkning og samspill mellom wiki og bygdebok*, upublisert foredrag på NLI's seminar Lokalhistoriewiki – samhandling og miljøbygging, Oslo 22.10.2016.

58 Chris Nyborg, *Nye tider for gamle dager – lokalhistorie i en digital verden*, Oslo 2017: 10.

59 Samme sted: 76–77.

Satsningsområder i tiden framover

Ut fra besøkstall og tilbakemeldinger fra publikum må det være lov å si at vi har lyktes godt med produktet Lokalhistoriewiki. Og det samarbeidet vi så for oss på institusjons- og organisasjonsplan tidlig på 2000-tallet, realiserer vi i stor grad gjennom wikien. I tillegg har vi fått en direkte kontakt med enkeltbrukere som vi ikke hadde forutsett. Totalt sett har NLI gjennom nettstedet fått utvidet sin kontaktflate med ulike lokalhistoriske aktører. Men for å fungere som et levende nettsted, må wikien være under stadig utvikling. Vi kan derfor ikke hvile på laurbærene, men må fortsette å arbeide for at den skal bli stadig bedre.

I forbindelse med statusseminaret i 2016 pekte en større og mer mangfoldig brukergruppe seg ut som et opplagt satsingsområde. Kanskje må vi gå mer systematisk til verks enn vi har gjort hittil for å rekruttere til et slikt mangfold. Kanskje kan det også bli nødvendig med mer styrt innholdsproduksjon. Dessverre er det slik at både algoritmene i eksterne søkemotorer og interne funksjoner – som «etterspurte sider» i wikien – bidrar til å forsterke innholdsmessige slagsider.

Lokalhistorien har tradisjon for samarbeid mellom profesjonelle og frivillige med lokal spisskompetanse, og vi trenger å undersøke hvorfor wikien ser ut til å ha en overvekt av faghistorikere. Kan det være at vi har lagt så stor vekt på strengt historiefaglige krav og en viss type skriveferdigheter at potensielt aktive brukere har fått prestasjonsangst? Om folk med andre innfallsvinkler og erfaringer oppfatter dagens brukere som en slags lukket ekspertgruppe, fungerer kanskje ikke wikien som den historikerskolen vi gjerne vil at den skal være.

Vi må også se nærmere på hvorfor langt flere menn enn kvinner bidrar aktivt i wikien. I lys av Tømte og Egelands studie kan det være fristende å spørre om wikiens idealbruker er beslektet med historiefagets individualistiske idealforsker, og om måten denne typen brukere – i hovedsak menn – gjør historie på i wikien, kan ha bidratt til å støte bort kvinner. Kanskje kunne flere kvinner også ha bidratt til mer direkte samskriving? Syvertsen fant i sin undersøkelse at kvinner i klart høyere grad enn menn involverte seg i samskriving. Dessuten at de var ivrigst i miljøer med mye samskaping av denne typen, mens de involverte seg like lite som – eller enda mindre enn – menn der det var lite samskriving. Medievitenskap og historie er ikke uten videre sammenlignbare, men også innenfor medievitenskap er individuell publisering mest utbredt.

Jenkins, Ford og Green diskuterte i *Spreadable Media* fra 2013 hva slags tekster som har størst mulighet for å bli delt og gjenbrukt aktivt i ulike typer deltakerkulturer.⁶⁰ Som inviterende elementer nevnte de blant annet en åpen skrivemåte med løse tråder og hull. Kanskje framstår en del av tekstene i Lokalhistoriewiki som avsluttede og utilnærmelige allerede ved «publisering»? I selvkritikkens klare lys syntes vi i hvert fall «under arbeid»-malen vår så nokså avvisende ut: «Vennligst ikke rediger artikkelen mens arbeidet pågår». Nylig opprettet vi derfor en alternativ mal for å minne brukerne på at de ikke trenger å gjøre hele jobben selv: «Denne artikkelen er under aktiv utvikling og vil derfor framstå som en

60 Henry Jenkins, Sam Ford og Joshua Green, *Spreadable Media*, New York, 2013: 200 ff.

Inger Hansen ved pc'en i 2009. Hun skrev artikler og lastet opp bilder på Lokalhistoriewiki sammen med sønnen Kai fram til hun døde i 2010. Foto: Kai Hansen, cc-by-sa. Kilde: Lokalhistoriewiki.

kladd inntil denne malen er fjernet. Du er velkommen til å delta i den videre utviklingen av artikkelen!».

Opp gjennom årene har det i stor grad vært nøden som har lært NLI å veve. Med fem faste ansatte hadde vi ingen IKT-avdeling å sette bort nettstedsarbeidet til. Vi måtte utnytte våre egne ressurser maksimalt gjennom å la teori og praksis gå hånd i hånd. Det var også nødvendig å velge enkle og fleksible løsninger som ikke krevde store investeringer. Denne erfaringen var nyttig å ha med inn i wikien, der vi løpende har utviklet praktiske løsninger i nært samarbeid med brukere og samarbeidspartnere. Det gjenstår å se om vår ubyråkratiske modell lar seg videreføre i Nasjonalbibliotekets organisasjonsstruktur.

De siste årene har NLI trolig brukt rundt 50 prosent av instituttets samlede ressurser i wikien.⁶¹ Når vi har valgt å gå såpass

tungt inn i wikien, er det ikke bare – kanskje ikke en gang først og fremst – fordi den representerer noe helt nytt, men fordi vi har kunnet bruke den til å videreføre oppgaver instituttet uansett er pålagt, nemlig «[...] å fremme lokal- og regionalhistorisk virksomhet i Norge ved å drive forskning, veiledningsvirksomhet, dokumentasjon og formidling.» De første årene strevde vi litt med å finne balansen. Blant annet måtte forskningen nedprioriteres i over ti år. De siste årene har både eksterne midler og en fordobling av antall stillinger – flere av dem dedikert til wikiarbeid – bidratt til at instituttets medarbeidere i dag ser på nettet som noe de kan bevege seg fritt inn og ut av, ikke som noe de er fanget i.

61 NLI's årsmelding for 2015.

Knut Sprauten – en bibliografi

Siri Rutledal Iversen

1974

- *Staten og storborgerne : finansiering av Hans Hornemanns utenriks-handel 1745–1758*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

1980

- Piger, fruer og madammer, i: *Norges kulturhistorie*, bd. 3: *Fra forfall til ny vekst*, s. 127–148. Oslo : Aschehoug.
- Rådmann Hans Hornemann og hans virksomhet, *Trondhjemske samlinger* 1980, s. 182–190.

1981

- Melding av Øystein Rian: Vestfolds historie 1671–1821, *Heimen* nr. 2 (1981), s. 684–687.
- Die deutsche Einwanderung in Norwegen in älterer Zeit mit besonderer Betonung der Verhältnisse in Trondheim, i *Nordelbingen, Band 50. Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte*, s. 217–223.

- Fra kamp for sin rett til kamp om høyere lønn, *Tidsskrift for Arbeiderbevegelsens historie* nr. 1 (1981), s. 5–18.
- Melding av Anders B. Fossen: Borgerskapets by 1536–1800. Bergen bys historie, bd. 2, *Historisk tidsskrift* nr. 60 (1981), s. 92–94.

1984

- Flensburg und Drontheim im 17. und 18. Jahrhundert, i *Flensburg 700 Jahre Stadt – eine Festschrift*, bd. 1. *Flensburg in der Geschichte*, s. 198–206.
- Elisabeth Jevanord og Knut Sprauten: Sjøforsikring i tidsrommet 1716–1760, *Nordisk forsikringstidsskrift* nr. 1. (1984), s. 28–33.

1985

- Alf Lystad og Knut Sprauten: *Historien om Nordre Skøyen gjennom 600 år*. Oslo : Historieutvalget for Nordre Skøyen hovedgård.
- Kvinner i Norge 1500–1800, i Kari Vogt (red.): *Kvinnenes kulturhistorie*, bd. 1, s. 232–241. Oslo : Universitetsforlaget.
- Melding av Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner: Bot eller bryllup, *Historisk tidsskrift* nr. 64 (1985), s. 346–347.
- Melding av Hans Christian Johansen: Næringsliv og bystyre : Odense 1700–1789, *Historisk tidsskrift* nr. 64 (1985), s. 102–104.

1987

- Hans Hornemanns sagbruk i Trøndelag og hans handelsforbindelser : to oversikter, *Trondhjemske samlinger* 1987, s. 75–136.
- *Formidling av historie : historikeren – på scenen eller i kulissene?* Hartviksen, Bente et al. (red.). Trondheim : Tapir.

1988

- Die norwegischen Kupferbergwerke als Investitionsobjekte 1720–1760. Eine Diskussion über Mengen, Preise, Gewinne und Zubussen. I: *Quantifizierungsprobleme bei der Erforschung der europäischen Montanwissenschaft des 15. bis 18. Jahrhunderts*. Utgitt av professor Ekkehard Westermann, s. 154–169.
- Fra Oslo til Christiania : byen flyttes, i *Christian 4 : konge 1588–1648 : 400-års jubileum 1988*, s. 48–61 og *St. Hallvard* nr. 4 (1988), s. 24–37.
- For onde Børn, Drukkenbolte og løstgite Quindfolk : Christiania Tukthus omkring 1800, *Byminner* nr. 3 (1988), s. 12–19.

1989

- *Høyenhallboka : 1711–1989*. Nils Hauglund, Tore Schou og Knut Sprauten (red.). Oslo : Høyenhall vel.
- Melding av Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet, *Heimen* nr. 4 (1989), s. 243–245.
- Dårkisten og sykehuset under Ekeberg, i *Fra dollhus til moderne psykiatri : 450-års jubileum, Oslo Hospital 1538–1988*, s. 14–25 og *St. Hallvard* nr. 1 (1989), s. 18–29.
- Norsk sjøfart 1700–1814, i *Norsk sjøfart*, bd. 1, Brit Berggreen et al. (red.), s. 217–259. Oslo : Dreyer.

1990

- Neutrality in the midst of war, i *Trade winds : a history of Norwegian shipping*, Bård Kolltveit (red.), s. 123–159. Oslo : Dreyer.

1991

- Forsyning av norske kobberverk med matvarer og krutt i første halvdel av 1700-tallet, i 500 års norsk bergverksdrift. Bjørn Ivar Berg (red.). *Norsk Bergverksmuseum skrift* nr. 6 (1991), s. 24–28.
- Gjøkunge i et forsvarsreir? : Den norske garnisonsbyen. *Forsvarsstudier* nr. 1 (1991), Olav Wicken (red.), s. 35–40.

1992

- *Byen ved festningen : 1536–1814 : Oslo bys historie*, bd. 2. Oslo : Cappelen.
- Fra Amerika til Norge, *Nordisk arkivnyt* nr. 1 (1992), s. 23–25.
- Portrettintervju av Liv Mykland, *Nordisk arkivnyt* nr. 3 (1992), s. 109–111.
- Christian Braunmann Tullin – kjøpmann og poet, *Byminner* nr. 4 (1992), s. 2–7.
- Liv og død i Christiania : Oslo bys historie, *St. Hallvard* nr. 1 (1992), s. 10–19.

1993

- Hans Hornemann – med embetsverket i lomma, *Årsskrift for Trøndelag folkemuseum* 1993, s. 37–42.

1994

- *Oslo i fest og glede*. Gry Waage et al. (red.). Oslo : Grøndahl Dreyer.

1995

- Mellom reformasjon og einevelde 1536–1660 : Den dansknorske heilstaten 1660–1807, i *Spor i tid. Norge før 1850*, s. 98–147. Kåre Tønnesson et al. (red.). Oslo : Aschehoug.

- Et moralsk fyrtårn i Oslo på 1600-tallet : domkapitlets signaler til lek og lærd i det østlige Norge, *Byminner* nr. 4 (1995), s. 32–38.

1996

- Portrettintervju av Kåre Olsen og Jørgen H. Marthinsen, *Nordisk arkivnyt* nr. 2 (1996), s. 65–69.
- Kvinnens ulykke i bytte mot økt forsvarsevne, *Byminner* nr. 3 (1996), s. 10–15.
- Anna Tranberg og Knut Sprauten (red.): *Norsk bondeøkonomi 1650–1850*, Oslo : Samlaget.
- Kjeldeskriftavdelingen – kildeutgivelse i Riksarkivets regi, *Genealogen* nr. 2 (1996), s. 34–37.
- Frognerparken : fra dyrket mark til byens park, *Byminner* nr. 1–2 (1996). Jorunn Sanstøl et al. (red.).

1997

- 150 års utgivelse av Norges Gamle Love, i *Nordiske middelalderlover : tekst og kontekst : rapport fra seminar ved Senter for middelalderstudier, 29.–30. nov. 1996*. Audun Dybdahl og Jørn Sandnes (red.). *Senter for middelalderstudier skrifter*: nr. 5 (1997), s. 11–21.
- Melding av Steinar Supphellen: Trondheims historie 997–1997. Bd. 2, 1537–1800, Innvandrerens by, *Heimen* nr. 34 (1997), s. 219–223.
- *Kommenteret bibliografi til dansk-norsk historie 1536–1814 især vedrørende centraladministrasjonen*, Erik Gøbel og Knut Sprauten: København : Riksarkivet.
- 150 års utgivelse av DN – en historisk oversikt, *Arkivmagasinet* nr. 3 (1997), s. 8–12.

- Eksportinteresser mot skogens bevaring – Agder og statens skogbrukspolitik, i *Skogbrukspolitik og trelasthandel*, Bjørn Slettan (red.), *Høgskolen i Agder skriftserie* nr. 20 (1997), s. 5–16.
- Gunnar Pettersen og Knut Sprauten: *Regesta Norvegica bd. VII. 1370–1390*, Oslo : Riksarkivet.
- *Rett og historie : festskrift til Gudmund Sandvik*. Dag Michalsen og Knut Sprauten (red.). Oslo.

1998

- Regesta Norvegica – en snarvei til norske middelalderkilder, *Arkivmagasinet* nr. 1 (1998), s. 62–64.
- Artikler i *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500-ca. 1800*. Steinar Imsen og Harald Winge (red.). Oslo : Cappelen akademisk.
- Høyesterettsdommernes vota i perioden 1815–1863, *Arkivmagasinet* nr. 3 (1998), s. 42–46.

1999

- Nasjonalskalden på Akershus, *Byminner* nr. 3 (1999), s. 14–21.
- Artikler i *Norsk biografisk leksikon* (b. 1–10). Jon Gunnar Arntzen (red.). Oslo : Kunnskapsforlaget.
- Oslos gatenavn : et møte med innvandrere på 1600–1800-tallet, *Byminner* nr. 2/3 (2000), s. 82–93.

2001

- Norsk handel med Holland på 1600- og 1700-tallet, i *Kontakten mellom Agder og Holland på 1600- og 1700-tallet : seminarrapport*,

Flekkefjord museum 30. juni–1. juli 2000.

- Mentalitet og konflikt : glimt fra romerikingers møte med statens maktapparat 1600–1750, i *Romerike mot oppgangstider : 1500- og 1600-tallet : årbok 2001*, s. 87–100.

2002

- *Å kallast med sitt rette namn : person- og stadnamn i lokalhistoria.* Knut Sprauten (red.). *Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt nr. 38.* Oslo : Norsk lokalhistorisk institutt.
- Tannleger i Christiania på 1800-tallet, *Byminner* nr. 4 (2002), s. 28–36.
- Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek – et skattkammer for lokalhistorikere? *Arbeiderbevegelsens historielag i Trondheim : årbok 2002.*

2003

- Historie for 40–45 millioner årlig, *HIFO-nytt* nr. 6 (2003), s. 5–6.

2004

- Framveksten av husmannsvesenet i lys av bygdebøker fra Trøndelagsregionen, *Heimen* nr. 2 (2004), s. 83–91.
- Sverre Steen-prisen: Sverre Steen-prisen til Knut Kjeldstadli, *HIFO-nytt* nr. 4 (2004), s. 8–9.
- Melding av Bygdebok for Sørums, bd. 1, *Sørumspeilet* nr. 2 (2004), s. 2–4.

2005

- Pikante avsløringer og slarv i norske bygdebøker? *Heimen* nr. 2 (2005), s. 115–122.

2006

- *Råd, ressurs og rettleiing : NLI gjennom 50 år. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt nr. 42.* Oslo : Norsk lokalhistorisk institutt.

2007

- *Tidslinjer 1 : verden og Norge : historie Vg2.* Jørgen Eliassen et al. (red.). Oslo : Aschehoug.

2008

- I dørtrekken fra Europa : Røros kobberverk på 1700-tallet, *Årbok for Nord-Østerdalen 2008*, s. 56–65.
- Om byidentitet i det gamle Christiania, i John Peter Collett og Bård Frydenlund (red.): *Christianias handelspatrisiat : en elite i 1700-tallets Norge*, s. 178–188. Oslo : Andresen & Butenschøn.
- *Sted, tilhørighet og historisk forskning : lokalhistoriens form og funksjon i det 21. århundre.* Knut Sprouten (red.). *Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt nr. 44.* Oslo : Norsk lokalhistorisk institutt.
- Embetsmenns og bønders orienteringsverd, eigenoppfatning og kulturelle særtrekk – ein regional komparasjon, i delprosjekt 1 av *Kulturperspektiv på møte mellom bønder og embetsmenn : prosjektseminar 3.–4. september 2008, Høgskulen i Volda.* Prosjektrapport for Kulturperspektiv på møtet mellom bønder og embetsmenn, Høgskulen i Volda.

2009

- Melding av Finn Holden: Byløkker i Oslo : løkker på Bymarken, *Historisk tidsskrift* nr. 88 (2009), s. 148–150.
- Norsk lokalhistorisk institutt og Landslaget for lokalhistorie og deres rolle for stedsnavninnsamling, *Nytt om navn* nr. 50 (2009), s. 49–51.

2010

- Sverre Steen og Jacob Aall, i *Jacob Aall, 1814 og alt det andre. Jacob Aall-prosjektet skrift nr. 2*, s. 73–79. Tvedestrand : Næsjernverksmuseum.
- Kristiania og de 43 spørsmål, *Arkivmagasinet* nr. 2 (2010), s. 34–37.
- Spor etter internasjonal forskning i norske lokalhistoriske publikasjoner i tiden etter 1990? *Heimen* nr. 4 (2010), s. 373–400.

2011

- Fyrstelig festivitas og forbruk for de få – om prestisje på 1700-tallet, *Lokalhistorisk magasin* nr. 1 (2011), s. 8–11.
- 1814 i lokalt perspektiv, *Lokalhistorisk magasin* nr. 3 (2011), s. 32–34.
- *Formidling : bruk og misbruk av historie : Agderseminaret 2010*, Berit Eide Johnsen og Kathrin Pabst (red.), s. 200–204. Kristiansand : Høyskoleforlaget.

2012

- Hva trenger bygda å vite?: behandlingen av «den vanskelige historien» i bygdebøker, i: *Den vanskelige historien : Agderseminaret 2011*, Bjørg Seland (red.), s. 123–136. Kristiansand : Høyskoleforlaget.

- Kopperverka på Røros, i Kvikne og i Folldal – ein marknad for gudbrandsdølar og hedmarkingar på 1700-talet, *Årbok for Gudbrandsdalen 2012*, s. 195–212.

2013

- «The Norwegian Institute of Local History», i *Encyclopedia of Local History*. Carol Kammen and Amy H. Wilson (ed.), s. 421f. Lanham, MD and Plymouth : Alta Mira Press.

2014

- Hvorfor ble Christiania hovedstad? *Tobias 2014*, s. 12–23.
- Kornpriser ved Røros kobberverk 1730–1760 : en refleks av nødsår og gode årringer?, i *En prisverdig historiker : festskrift til Gunnar I. Pettersen*. Åslaug Ommundesen et al. (red.). Riksarkivaren skriftserie nr. 41, s. 213–232. Oslo : Riksarkivet.
- Noen synspunkter på norsk lokalhistorie – på vei mot 2040, i *Lokalhistorie. Fortid, nutid og fremtid*, s. 12–23. Knut Holch Andersen og Chr. R. Jansen (red.). København : Forlaget Skippershoved.
- Norske kjøpmenns forbindelser i København på 1700-tallet belyst gjennom Hans Hornemans arkiv. *Historiske meddelelser om København 2014*, s. 74–90.
- Melding av Telemarks historie bd. 1–3, *Telemarks historie : tidsskrift for Telemark historielag* nr. 36 (2015), s. 134–143.

2015

- Melding av Tore Pryser: 1814 i Oppland : bønder, øvrighet og soldater, *Sjuttonhundratal Nordic Yearbook for Eighteenth-Century*

Studies 2015, s. 284–287.

- Du som er iblant kronede hoder, den deiligste. – Om rang, titler og høflighetsfraser på 1600- og 1700-tallet, i *Den rianske vending : festskrift i anledning professor Øystein Rians 70-årsdag 23. februar 2015*, Finn-Einar Eliassen et al. (red.), s. 251–271. Oslo : Novus.

2017

- Norsk lokalthistorisk institutt (NLI) i perioden 2006–2016 : noen hovedtrekk, *Heimen* nr. 4 (2017), s. 302–318.

Forfatterpresentasjoner

BJØRN IVAR BERG forsker ved Norsk Bergverksmuseum, Kongsberg. Arbeidsfelt historie og kulturminner ved norske bergverk, for tiden sølvtyverier og annen kriminalitet på Kongsberg på 1700-tallet. Utvalgte publikasjoner: *Bergverk i Norge – kulturminner og historie* (red. 2016), *Moisesberg i Fyresdal 1541–1549* (2006), *Glemte mennesker* (2005), *Gruveteknikk ved Kongsberg Sølvverk 1623–1914* (1994/1998).

IDA BULL professor i historie ved NTNU, har særlig publisert med tema fra sosialhistorie, økonomisk historie, kvinne- og kjønns historie 1600- til 1900-tallet, det meste med lokalthistorisk utgangspunkt. Utvalgte publikasjoner: *Handelshusene i Trondheim på 1700-tallet* (doktoravhandling 1998). *Thomas Angell – kapitalisten som ble hjembyens velgjører* (1992). *Trøndelags historie* (hovedredaktør og medforfatter 2005). *Kunnskap – hver etter sin stand og sitt kjønn* (2013), *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser* (prosjektleder og medforfatter, 2014).

FINN-EINAR ELIASSEN professor emeritus ved Høgskolen i Sørøst-Norge. Han arbeider med norsk og europeisk byhistorie, spesielt småbyhistorie, og kolonihistorie, innenfor

perioden 1500–1850, med hovedvekt på 1700-tallet. Utvalgte publikasjoner: *Mandal bys historie. Den førindustrielle byen 1500–1850* (2 bind, 1995). *Norsk småbyføgdom? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650–1800* (doktoravhandling, 1999). *Norsk byhistorie: Urbanisering gjennom 1300 år* (dekket perioden 1500–1830, 2006). Hans nyeste arbeid er biografien *Peter Dahl (1747/1789) – Et globalt liv i opplysningstiden* (under utgivelse).

DAG HUNDSTAD førsteamanuensis i historie ved Historisk institutt, Høgskulen i Volda. Arbeidsfelt særlig knyttet til lokalthistorie, regionalhistorie, maritim historie/kystkultur. Utvalgte publikasjoner: *Agder Historielag 1914–2014 – en lokalthistorisk reise* (2015). *Sørlandet – fra terra incognita til sommerferieland. Fire tekster om regionalitet og regionalisme* (doktoravhandling, 2013). *Halse og Harkmark. Bosetning og befolkning* (2 bind, 2010). *Klevefolk – historien om en havn* (1996).

BERIT EIDE JOHNSEN professor i historie ved Universitetet i Agder. Hun er dr.art. fra Universitetet i Bergen (1998) med en avhandling om sørlandsk skipsfart: *Rederistrategi i endringstid. Sørlandsk skipsfart fra seil til*

damp og motor, fra tre til jern og stål. 1875–1925 (2001). Utvalgte publikasjoner: *Han sad i prisonen... Sjøfolk i engelsk fangenskap 1807–1814* (1993), *Sørlandsk skipsfart 1600–1920* (sammen med Gustav Sætra, 2016). *Lillesands historie 1800–1850* (2017). Hun er engasjert som forfatter av ytterligere to bind av Lillesands historie (fra 1850 og fram til i dag).

KNUT KJELDSTADLI professor i moderne historie, Universitetet i Oslo. Arbeider med migrasjon, sosiale bevegelser og arbeidsliv. Utvalgte publikasjoner: *Oslo bys historie. Bind 4. Den delte byen. 1900–1948* (1990). *Aschehougs Norges-historie. Bind 10. Et splittet samfunn. 1905–35* (1994). *Akademisk kapitalisme* (2010). *Mine fire besteforeldre. En familiefortelling om framveksten av det moderne Norge* (2010). *Innvandringen til Norge 900–2010* (sammen med Grete Brochmann, 2014).

OLA MESTAD professor dr. juris, instituttleder ved Nordisk institutt for sjørett, Universitetet i Oslo, tidlegare leiar av Forskingskomiteen for grunnlovjubileet 1814–2014 under Noregs forskingsråd. Utvalgte publikasjoner: *Frihetens forskole. Professor Schlegel og eidsvoldsmennenes læretid i København* (redaktør, 2013). *Noreg som grunnlovland*, i Olaf

Agedal, Pål Ketil Botvar og Ånund Brottveit (red.), *Kunsten å jubilere. Grunnlovsfeiring og minnepolitikk* (2017). *The 1814 Treaty of Kiel – Norwegian sovereignty and Natural law*, i Stefan Lorenzmeier og Hans-Peter Folz (red.), *Recht und Realität. Festschrift für Christoph Vedder* (2017).

DAG MICHALSEN professor i rettshistorie ved Det juridiske fakultet, UiO, fra 1997. Dekan ved Det juridiske fakultet ved UiO siden 2016. Blant de siste større publikasjoner er *Rett. En internasjonal historie* (2011). *Norsk rettsstenkning etter 1800* (2013), *Rettshistorisk kritikk* (2017).

JØRGEN MIKKELSEN ph.d., arkivar og seniorforsker ved Riksarkivet i København. Har særlig forsket på dansk og internasjonal byhistorie ca. 1500–1800. Utvalgte publikasjoner: *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800* (2012), *Regional integration in early modern Scandinavia* (red., 2001), *Af yderste Vigtighed for det hele Borger-samfunds Tryghed. Medicinalberetninger og deres anvendelsesmuligheder i historisk forskning* (red., 2005), *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660–1848* (red., 2008), *Efter bemyndigelse. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1920–*

1970 (red., 2008), *Mellem København og Tranquebar. På rejse med Asiatisk Kompagnis skib Kronprinsessen af Danmark 1748–1750* (red., 2011).

MARTHE GLAD MUNCH-MØLLER rådgiver ved Norsk lokalhistorisk institutt. Hun leverte master i historie, *Med plikt til å redde sine liv, Hungersnød og protest i Dypvåg i 1801* i 2010. Hun er redaktør for historieblogger, og redaksjonsmedlem for *Lokalhistorisk magasin*. Munch-Møller har særlig kompetanse på politisk kultur i det lange 1700-tallet, samt drakt-, mat- og hverdagslivshistorie. Sammen med Ida Tolgensbakk tok hun initiativ til lokalhistoriewiki-prosjektet om Brugata i 2009.

LARS NILSSON professor emeritus i byhistorie ved Stockholms universitet og tidligere leder ved Stads- og kommunhistoriska instituttet. Han har forsket på urbanisering og byutvikling, primært etter 1800. Utvalgte publikasjoner: *Krympande orter: Avesta och Söderhamn som postindustriella samhällen* (sammen med Erik Båve, 2016). *150 år av självstyrelse: Kommuner och landsting i förändring* (sammen med Håkan Forsell, 2013). *Efter industrialismen: Urbanisering och tätortsutveckling i Sverige 1950–*

2005 (2011). *The Coming of the Post-Industrial City: Challenges and Responses in Western European Urban Development since 1950* (red., 2011).

ERIK OPSAHL professor i historie ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU). Arbeider særlig med nordisk historie i seinmiddelalder og tidlig moderne tid fram til ca. 1700 med vekt på aristokrati/adel, politisk-institusjonell historie inkludert politisk kultur, militærhistorie, identiteter og lojaliteter. Utvalgte publikasjoner: *Norsk historie ca. 750–1814* (forfatter, to bind, 2003, 2007). *Norsk innvandringshistorie* (forfatter middelalderen, første bind, 2003), *Feider og fred i nordisk middelalder* (red. og forfatter, 2007), *Den rianske vending* (red. og forfatter, 2015).

ØYSTEIN RIAN professor emeritus i historie ved Universitetet i Oslo med fagfelt innenfor regionalhistorie, samfunnshistorie og politisk historie i tidlig nytid. Utvalgte publikasjoner: *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671–1821* (1980). *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt* (1997). *Telemarks historie* (redaktør og forfatter, bind 1, 2014). *Aschehougs Norges-historie* (bind 5, 1995), *Danmark-Norge*

1380–1814 (bind 2, 1997). *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkaarene for offentlige ytringer 1536–1814* (2014).

HILDE SANDVIK professor i historie, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo. Arbeider med tidlig moderne historie med vekt på kvinnehistorie, sosialhistorie og rettsoppfatninger i det gamle samfunn. Utvalgte publikasjoner: *Med kjønnsperspektiv på norsk historie 1999/2005, I gode og vonde dagar, Familieliv i Noreg frå reformasjonen til vår tid* (forfatter, 2003), *Opptøyer i Norge 1750–1850* (sammen med Knut Dørum, 2012), *Dag Michalsen Kodifikasjon og konstitusjon. Grunnloven § 94s krav til lovbøker i norsk historie* (sammen med Dag Michalsen, 2013).

JON SKEIE historiker og ansatt som forsker i økonomisk historie ved Handelshøyskolen BI fra 1993 til 2002. Har siden 2002 arbeidet som oppdragsforsker og konsulent med arbeidsplass ved Norsk Lokalhistorisk institutt og Nasjonalbiblioteket. Han har blant annet skrevet *Apotekvesenets historie 1595–1995, Selvaagbyggs historie 1920–1998, Porsgrunn bys historie 1920–2007, Kristiansand havns historie og Øvre Eikers histo-*

rie 1885–2015. Arbeider for tiden med et biografisk prosjekt.

HILDE GUNN SLOTTMO professor i historie ved Nord universitet. Arbeider spesielt med utdannings- og kunnskapshistorie, lokalhistorie, kjønns historie, metodiske og teoretiske spørsmål særlig knyttet til muntlige kilder og minnemateriale. Utvalgte publikasjoner: *Malm, makt og mennesker. Ranas historie 1890–2005* (2007). *Skedsmo. En historie om samhold og splittelse* (2012). *Gi oss et stort HiNT! Høgskolen i Nord-Trøndelags historie 1994–2014* (2014).

IDA TOLGENSBARK kulturhistoriker ved NOVA, OsloMet – storbyuniversitetet. Hun var ansatt ved NLI 2008–2011 med det migrasjonshistoriske prosjektet *Mangfoldige minner*, og har særlig kompetanse på populærkultur, sosiale medier og nordisk migrasjonshistorie. Sammen med Marthe Glad Munch-Møller tok hun initiativ til lokalhistoriewiki-prosjektet om Brugata i 2009. Utvalgte publikasjoner: *Partysvensker GO HARD! En narratologisk studie av unge svenske arbeidsmigranter nærvær i Oslo* (doktoravhandling, 2015).

ANNA TRANBERG førsteamanuensis ved Høgskolen i Sør-Øst Norge. Hun har publisert flere artikler og bøker innen økonomiske, sosiale og kulturhistoriske emner. Utvalgte publikasjoner: *Ringsakboka III. Korn og klasseskille 1660–1840*. Bygdebok for Brøttum, Veldre og Ringsaker (1993). *Norsk bondeøkonomi 1650–1850* (redaktør, 1996), *Et blikk på menighetens kallsrett på 1600-tallet, i Alt mellom himmel og jord* (2003). «Og da vi ikke kan gjøre noe av intet.» Bondekvinnene vever vadmel til de norske soldater 1812–1814, i *Historisk Tidskrift*, nr. 1 2014.

MARIANNE WIIG seniorrådgiver ved Norsk lokalhistorisk institutt. Hun er prosjektleder for Lokalhistoriewiki og redaksjonssekretær for *Lokalhistorisk magasin*. Wiig har de siste årene særlig arbeidet med samskaping og deling av historiefaglig innhold i wikier og andre sosiale medier.

NILS IVAR AGØY, Bø i Telemark

OLA ALSVIK, Oslo

ROLV PETTER AMDAM, Oslo

ESPEN ANDRESEN, Vikhammer

ARBEIDERBEVEGELSENS ARKIV OG BIBLIOTEK

SVERRE BAGGE, Bergen

HERLEIK BAKLID, Bø i Telemark

BJØRN IVAR BERG, Kongsberg

EVA JAKOBSSON OG ROALD BERG, Bru

BERGEN BYARKIV

BRIT BERGGREEN, Oslo

JOHANNE BERGKVIST, Oslo

DAG BERTELSEN, Trondheim

JORUNN BJØRGUM, Oslo

ASTRID MARIT OG EILERT BJØRKVIK, Rissa

HALVARD BJØRKVIK, Lillesand

RAGNHILD BOTHEIM, Bergen

ATLE BRANDSAR, Trondheim

JON CHRISTIAN BREKKE, Oslo

AUDHILD BRØDRESKIFT, Stadsbygd

IDA BULL, Trondheim

HARALD BØCKMAN, Høvik

BERNT BØLVIKEN, Gjettum

BØMLO TUR- OG SOGELAG

NINA HVEEM CARLSEN, Oslo

TORVEIG DAHL, Ringebu

DØLARINGEN BOKLAG

ATLE DØSSLAND, Volda

RUNE EDVARDSEN, Oslo

ANNE EIDSFELDT, Oslo

EIDSVOLL 1814

BENT EK, Vestfossen

FINN-EINAR ELIASSEN, KATALIN SZENDE OG

NORA ELIASSEN, Horten/Szentendre

KNUT EINAR ERIKSEN, Langhus

HARALD ESPELI, Drøbak

STEIN ARNE FAUSKE, Sykkylven

INGEBORG FLØYSTAD, Ulset

JOHAN G. FOSS, Frøya

BÅRD FRYDENLUND, Oslo

NARVE FULSÅS, Tromsø

ELI FURE, Oslo

FRODE FYLLINGSNES, Stavanger

FÅBERG OG LILLEHAMMER HISTORIELAG

RANVEIG OG OLE GAUSDAL, Oslo

PÅL GIØRTZ, Oslo

BENTE GRANRUD, Oslo

GUDBRANDSDAL HISTORIELAG

GRO HAGEMANN, Oslo

ANNE HALS OG OLE KOLSRUD, Oslo

TERJE HALVORSEN, Oslo
 GUDMUND HARILDSTAD, Oslo
 BENTE HARTVIKEN, Oslo
 GUNNAR D. HATLEHOL, Trondheim
 ELDBJØRG HAUG, Fetsund
 SYNNØVE VEINAN HELLERUD, Oslo
 GURI HJELTNES, Oslo
 RANDI HOLDEN HOFF, Oslo
 JAN ERIK HORGES, Brårud
 HANS P. HOSAR, Bekkestua
 DAG HUNDSTAD, Sagstua
 KRISTIAN HUNSKAAR, Hedrum
 ALAN HUTCHINSON, Bodø
 RAGNHILD HUTCHISON, Oslo
 HARALD HVATTUM, Brandbu
 JENS JOHAN HYVIK, Bø i Telemark
 GURI VALLEVIK HÅBJØRG, Son
 PER HAAVE, Drammen
 STEINAR IMSEN, Trondheim
 INSTITUTT FOR ARKEOLOGI, KONSERVERING
 OG HISTORIE, UNIVERSITETET I OSLO
 SIRI RUTLEDAL IVERSEN, Oppegård
 FINN ERHARD JOHANNESSEN, Oslo
 BERIT EIDE JOHNSEN, Lillesand
 INGAR KALDAL, Klæbu

ASLAK KITTELSEN, Oslo
 KNUT KJELDSTADLI OG AUD GRANDAUNET,
 Oslo
 ARNFINN KJELLAND OG GRETE BRØSTE,
 Volda
 SIV RANDI KOLSTAD, Trondheim
 KARSTEN KORBØL, Oslo
 ELISABETH KOREN, Oslo
 CLAUS KRAG, Bø i Telemark
 LARS ROTTEM KRANGNES, Stockholm
 LANDSLAGET FOR LOKALHISTORIE
 ÅSE A. OG VILHELM LANGE, Lunner
 SVEIN IVAR LANGHELLE, Skjold
 BIRGER LINDANGER, Stavanger
 KARI LINDBEKK, Oslo
 KIRSTEN LINDE, Fjellhamar
 BERIT LUNDBERG, Dokka
 LARS LØBERG, Oslo
 ELISABETH LØNNÅ, Fredrikstad
 MARGIT LØYLAND, Jar
 JAN MESSEL, Oslo
 OLA MESTAD, Oslo
 FRANK MEYER, Oslo
 DAG MICHALSEN, Oslo
 JØRGEN MIKKELSEN, København

ELI MOEN, Oslo
 TALLAK MOLAND, Oslo
 JOSTEIN MOLDE, Trondheim
 GERD MORDT, Bekkestua
 OLE GEORG MOSENG, Oslo
 MARTHE GLAD MUNCH-MØLLER, Oslo
 ELIN MYHRE, Sørreisa
 JAN EIVIND MYHRE, Oslo
 FRODE MYRHEIM, Aurskog
 GUDLAUG NEDRELID, Kristiansand
 ALF RAGNAR NIELSEN, Rossfjordstraumen
 EINAR NIEMI, Vadsø
 ARNE FREDRIK NILSEN, Oslo
 LARS NILSSON, Stockholm
 HANS NICOLAI NISSEN, Trondheim
 MAGNE NJÅSTAD, Trondheim
 NORDMØRE MUSEUM
 NORGES MUSEUMSFORBUND
 PER G. NORSENG OG INGILD MOLDEN, Oslo
 CHRIS NYBORG, Oslo
 LARS NYGAARD, Oslo
 TROND NYGÅRD, Nordre Toten
 RANDI ANDERSEN OG EGIL NYSÆTER, Rådal
 HANS EYVIND NÆSS, Hafsfjord
 FINN OLSTAD, Oslo

ERIK OPSAHL, Trondheim
 CHRISTIAN-EMIL SMITH ORE, Oslo
 PER E. ORMESTØYL, Høydalsmo
 HANS JACOB ORNING, Oslo
 OSLO BYARKIV
 AMUND PEDERSEN, Oslo
 STEINAR PEDERSEN, Deatnu/Tana
 RAKKESTAD LOKALSAMLING
 LIV RAMSKJÆR, Oslo
 MADRS RAMSTAD, Haugesund
 ØYSTEIN RIAN, Oslo
 HARALD RINDE, Kristiansand
 ERLING SANDMO, Oslo
 HILDE SANDVIK, Oslo
 TOM SCHMIDT, Oslo
 KAREN ARUP SEIP, Oslo
 ÅSMUND ARUP SEIP, Oslo
 ELISABETH SELAND, Oslo
 JON SKEIE, Nesodden
 OLAV SKEVIK, Steinkjer
 ARVID SKOGSETH, Steinkjer
 HILDE GUNN SLOTEMØ, Verdal
 MARIT SLYNGSTAD, Nøtterøy
 KNUT SOGNER, Oslo
 TARJEI SOLBERG, Oslo

HILDE L. SOMMERSETH, Tromsø

ODD ARVID STORSVEEN, Oslo

OLA SVEIN STUGU, Oppdal

ÅSMUND SVENDSEN, Moss

TERJE SØDAL, Kristiansand

OLA TEIGE, Volda

IVAR TEIGUM, Otta

EINAR A. TERJESEN, Oslo

HARRIET MARIE TERJESEN, Tønsberg

LEIF THINGSRUD, Strømmen

GUNNAR THORVALDSEN, Tromsø

LARS THUE, Oslo

HALLVARD TJELMELAND, Tromsø

HALVOR TJØNN, Jar

IDA TOLGENSBAKK, Oslo

ANNA TRANBERG, Notodden

AUD MIKKELSEN TRETVIK, Trondheim

KURT TVERLI, Rognan

JO RUNE KRISTIANSEN UGULEN,

Os i Hordaland

ULLENSVANG BYGDEBOKNEMND

OLVE UTNE, Tustna

VESTFOLDARKIVET

BERNT EMIL VIKÅ, Bømlo

NILS STEINAR VÅGE, Lillestrøm

ASTRID WALE, Trondheim

MARIANNE WIIG, Oslo

ODD W. WILLIAMSEN, Kristiansund

SVEIN-ERIK ØDEGAARD, Løten

KAI ØSTBERG, Oslo

NILS OLAV ØSTREM, Klepp stasjon

JORUNN AARSBY, Skreia

Skriftserien *Nota bene* er Nasjonalbibliotekets egen formidlingskanal både for forskningsresultater som bygger på samlingen i biblioteket og for forskning med relevans for denne samlingen. Alle manuskripter blir fagfelle-vurdert. *Nota bene* har en vid tematisk profil. For å speile den fulle bredden av samlingen, vil publikasjonene kunne ta utgangspunkt i for eksempel håndskrifter, trykte kilder, film, musikk, bilder, kringkasting og digitale medier. Vi gir ut både monografier, kildedekritiske utgaver og artikkelsamlinger.

NOTA BENE 1

Det nasjonale i Nasjonalbiblioteket | Marianne Takle | 2009

NOTA BENE 2

The Archive in Motion. New Conceptions of the Archive in Contemporary Thought and New Media Practices | Eivind Røssaak (red.) | 2009

NOTA BENE 3

Axel Charlot Drolsum. Brev 1875–1926 | Bjørg Dale Spørck | 2011

NOTA BENE 4

Opplysning, vitenskap og nasjon. Bidrag til norsk bibliotekhistorie | Ruth Hemstad (red.) | 2011

NOTA BENE 5

Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lilli Gjerløw | Espen Karlsen (red.) | 2013

NOTA BENE 6

Den engasjerte kosmopolitt. Nye Bjørnson-studier | Liv Bliksrud, Giuliano D'Amico, Marius Wulfsberg og Arnfinn Åslund (red.) | 2013

NOTA BENE 7

Naturen og eventyret. Dokumentarfilmskaperen Per Høst | Gunnar Iversen | 2014

NOTA BENE 8

Å bli en stemme. Nye studier i Camilla Colletts forfatterskap | Trond Haugen (red.) | 2014

NOTA BENE 9

Propagandakrig. Kampen om Norge i Norden og Europa 1812–1814 | Ruth Hemstad | 2014

NOTA BENE 10

Small Country, Long Journeys. Norwegian Expedition Films | Eirik Frisvold Hanssen og Maria Fosheim Lund (red.) | 2017

NOTA BENE 11

Reformasjonstidens religiøse bokkultur cirka 1400–1700: tekst, visualitet og materialitet | Bente Lavold og John Ødemark (red.) | 2017

NOTA BENE 12

I dørtrekken fra Europa. Festskrift til Knut Sprauten. I anledning 70-årsdagen 22. juni 2018 | Ola Alsvik, Hans P. Hosar og Marianne Wiig (red.) | 2018

© Nasjonalbiblioteket, Oslo 2018

ISBN 978-82-7965-377-6 (trykt)

ISBN 978-82-7965-378-3 (e-bok)

ISSN 1891-4829 (trykt)

ISSN 2535-4337 (e-bok)

Design: Superultraplus Designstudio,

www.superultraplus.com

Trykk: Erik Tanche Nilssen AS

Det må ikke kopieres fra denne boka i strid med åndsverkloven
eller avtaler om kopiering inngått med Kopinor, interesseorgan for
rettighetshavere til åndsverk.

Skriftserien *Nota bene* er Nasjonalbibliotekets egen formidlingskanal både for forskningsresultater som bygger på samlingen i biblioteket, og for forskning med relevans for denne samlingen. Alle manuskripter blir fagfellevurdert. *Nota bene* har en vid tematisk profil. For å speile den fulle bredden av samlingen, vil publikasjonene kunne ta utgangspunkt i for eksempel håndskrifter, trykte kilder, film, musikk, bilder, kringkasting og digitale medier. Vi gir ut både monografier, kildekritiske utgaver og artikkelsamlinger.

Knut Sprauten er en sentral historiker i sin generasjon. Den 22. juni 2018 fyller han 70 år. Sprauten er spesialist på norsk historie i perioden fra reformasjonstiden til sprengningen av det dansk-norske dobbeltmonarkiet, men hans interessefelt strekker seg mye videre – og omfatter hele tidsspennet fra middelalderen til samtiden. Sprauten er dermed en sann allmennpraktiker innen fagmiljøet. Og han har markert seg både som forsker og formidler. I dette festskriftet hyller noen av Nordens fremste historieforskere og Knuts kolleger ved Norsk lokalhistorisk institutt ham med artikler som avspeiler den store bredden i hans faglige favntak.